

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

13/2010

Vol. 1-2

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

Vychádza 2x ročne

Vydáva: Katedra histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici

© Katedra histórie FHV UMB, Banská Bystrica, 2010

ISSN 1336-9148

Redakcia:

Imrich Nagy (šéfredaktor)
Pavol Maliniak (výkonný redaktor)
Peter Mičko
Michal Šmigel
Oto Tomeček

Redakčná rada:

Rastislav Kožiak (predseda)

Július Alberty
Dániel Bagi (Pécs)
Piotr Boroń (Katowice)
Miroslav Daniš (Bratislava)
Jana Grollová (Ostrava)
Éva Gyulai (Miskolc)
Michaela Hrubá (Ústí nad Labem)
László Kiss (Eger)
Jiří Knapík (Opava)
Vjačeslav Ivanovič Meňkovskij (Minsk)
Martin Pekár (Prešov)
Krzysztof Polek (Kraków)
Jan Randák (Praha)
Ján Steinhübel (Bratislava)
Dušan Škvarna
Vladimír Varinský

Recenzenti:

Mgr. Dušan Buran, PhD., prof. PhDr. Karol Fremal, CSc.,
PhDr. Pavol Maliniak, PhD., doc. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD.,
PhDr. Rastislav Kožiak, PhD., Mgr. Patrik Kunec, PhD.,
doc. PhDr. Dušan Škvarna, PhD., doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD.,
PhDr. Oto Tomeček, PhD.

OBSAH

Články

REŤKOVSKÁ, A.: Rehoľa antonitov na Slovensku.....	5
MÁTÉ, G.: Slovenskí usadlíci v južnom Zadunajsku oslobodenom spod tureckej nadvlády	34
SZIRÁCSIK, É.: Ujsť z majetkov Koháryovcov v Novohradskej stolici pred rokom 1720?.....	55
HORVÁTH, Z.: Roľníctvo – chudoba? Náčrt dejín roľníctva v Uhorsku do roku 1848.....	82
CSESZKONÉ KUKUCSKA, K.: Učítelia a učiteľská príprava v Hevešskej stolici v 18. a 19. storočí.....	100
KMEŤ, M. – OTTMÁROVÁ, B.: K histórii prejavov antisemitizmu v Maďarsku v povojnovom období (1945-1948).....	111
VAŠŠ, M.: Slovenská otázka v 1. ČSR z pohľadu komunistov Vladimíra Clementisa a Ladislava Novomeského	130
SALKOV, A. P.: Sovietsky zväz a formovanie prvých predstáv o povojnovej československo-maďarskej hranici (marec 1939 – jún 1941)	149
BRUJA, R. F.: Paradigms of Totalitarianism in Romania: the Case of Education under the National-Legionary Government (September 1940 – January 1941)	164
MARTULIAK, P.: Pätnásť rokov slovenskej koruny a jej cesta k prechodu na euro (1993-2008)	182

Rozhľady

KVIETOK, M.: Príspevok k pôdorysom sídiel s prvkami centrality v priestore Liptova.....	215
--	-----

KURHAJCOVÁ, A.: Teórie, metódy a interpretácia pojmov národná identita, verejný priestor a pamäť: Oslava 90. výročia narodenia Lajosa Kossutha	243
ŠKVARNA, D.: Rozpor medzi kolektívnou pamäťou Slovákov a minulosťou Slovenska	268
ALBERTY, J.: Historické vedomie – história – didaktika.....	278
ŠABASOVÁ, M. A. – MEŇKOVSKIJ, V. I.: Anglo-americké výskumy postkomunistického Ruska	296

Materiály

GYULAI, É.: Armáles (1693) a osudy banskobystrickej rodiny Kraudy	304
---	-----

Polemiky

KSIĄŻEK, A. J.: „Materialistyczna” historia nawrócenia w ujęciu Bruna Dumézila. Na podstawie książki <i>Chrześcijańskie korzenie Europy</i>	330
FREMAL, K.: Aj takto sa dá písať o odboji a SNP	346

Recenzie

MIČEV, Stanislav: <i>Augustín Morávek – od arizácií k deportáciám</i> . Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2010, 122 s. (M. Procházka).....	360
---	-----

Správy

Správa z medzinárodného vedeckého seminára: <i>Dejiny Slovákov na Dolnej zemi, lokálna identita : Interetnické a interkultúrne vzťahy menšín vo vidieckom a mestskom prostredí v Uhorsku a Maďarsku v 19. a 20. storočí (v slovensko-maďarskom kontexte)</i> (A. Kováčová – M. Kmeť).....	364
---	-----

Rehoľa antonitov na Slovensku

ADRIANA REŤKOVSKÁ

Pamiatkový úrad SR, Krajský pamiatkový úrad Žilina

Antoniti sú pomerne málo známe rehoľné spoločenstvo z dôvodu jeho časovo obmedzeného pôsobenia v období stredoveku, v závere ktorého vplyvom reformácie postupne zanikalo. Členovia sa oficiálne nazývali Bratia rehole sv. Antona (*Fratres ordinis sancti Anthonii*), alebo Kanonici regule sv. Antona (*Canonici Regulares Sancti Anthonii*, skratkou CRSAnt). Rehoľa sv. Antona bola rímskokatolíckou kongregáciou zasvätenou patrónovi všetkých mníchov, jednému z prvých egyptských pustovníkov zo 4. storočia po Kristovi – sv. Antonovi z Komy. Bola založená v roku 1095 Gastonom de Valloire, rytierom z provincie Dauphiné na juhovýchode Francúzska, na znak vďaky za zázračné uzdravenie svojho syna z choroby „ohňa sv. Antona“ na príhovor tohto svätca, ktorého pozostatky boli uložené v kostole v La-Motte-Saint-Didier pod správou benediktínov kláštora Montmajour v Arles.¹ Gaston s komunitou laických spolubratov zriadil pri kostole špitál, v ktorom sa starali o pútnikov, prichádzajúcich sa modliť k hrobu svätca, a pre chorých na ergotizmus, zvaným tiež „oheň sv. Antona“.² Antoniti zo začiatku pôsobili ako laické spoločenstvo, ktoré dostalo povolenie na svoju činnosť od pápeža Urbana II. už v roku svojho vzniku. Časom vyvstala potreba včlenenia spoločenstva pod rehoľnú ustanovizeň. V roku 1218 prví laici zložili mníšske sľuby s povolením pápeža Honorio III. V roku

¹ Tu sa dostali pozostatky sv. Antona Pustovníka z Konštantínopola okolo roku 1000 a v roku 1491 boli prenesené do kostola St. Julien v Arles. ONDRUŠ, R.: *Blízki Bohu i ľuďom*. Bratislava : Tatran, 1991, s. 32.

² Toto v stredoveku veľmi rozšírené ochorenie malo svoj pôvod v konzumácii chleba z obilnín napadnutých parazitnou hubou. Dochádzalo k masovým otravám celých oblastí, v ktorých sa jedol chlieb z nakazeného obilia. Chorí trpeli mučivým pocitom pálenia v končatinách, ich postupným odumieraním v dôsledku zúženia hladkých svalov a obmedzenia prietoku krvi do periférnych častí tela, čo často viedlo až k smrti. Antoniti im pomáhali podávaním kvalitného chleba a vína zmiešaného s liečivými bylinami, tiež protizápalovým bylinným balzomom. V antonitských špitáloch pôsobili vyškolení lekári a opatrovatelia naplno sa venujúci chorým.

1297 prijali regulu sv. Augustína, potvrdenú pápežom Bonifácom VIII., ktorý o rok nato schválil premenu rytierskej rehole na kanonickú. Členovia rádu nosili čierny habit, čierny plášť s kapucňou, označený gréckym písmenom *Tau* v modrej farbe, tiež známym ako kríž sv. Antona. Kostol a kláštor v La-Motte získali antoniti a stal sa ich hlavným materským sídlom, známym ako Saint-Antoine-l'Abbaye pri meste Vienne v oblasti Isère. Univerzálnosť rehole sa prejavila v spojení viacerých činností, ktoré vykonávali podľa podmienok v mieste ich pôsobenia. Charakter antonitskej rehole bol kontemplatívny, pričom jej členovia na niektorých miestach boli križiackymi rytiermi, inde kanonikmi. V každom antonitskom dome a kláštore hlavná činnosť ich členov spočívala v starostlivosti o chorých a pútnikov. Charitatívne zameranie rehole spôsobilo jej obľúbenosť a rozšírenie do celej Európy. Antoniti sa špecializovali aj na opatrovanie a liečbu chorých na mor a iné choroby, ktorí museli byť z hľadiska nebezpečenstva prenosu nákazy izolovaní od okolia. Z tohto dôvodu len v málokterých mestách západnej Európy sa ich domy a kláštory so špitálmi nenachádzali. Svoje kláštory zakladali v miestach, kde bol zvýšený pohyb ľudí. Pri dôležitých obchodných komunikáciách, brodoch cez rieky, ktoré premostovali mostmi. Dostávali výsady vyberať mýto, prevádzkovať mlyny i žobrať, z čoho výnosy použili na chod špitálov, sirotincov a starobincov, útulkov pre chudobných a pútnikov. Antoniti mali právo voľného pasenia ošípaných, ktorých masť používali pri výrobe liečivých balzamov pre chorých. Ošípané patriace k majetku rádu boli označené antonitským krížom, okolo krku nosili zavesený zvonček a porázané boli 17. januára na sviatok sv. Antona. Kláštory antonitov, tak ako aj u iných reholí, vytvárali sieť dcérskych kláštorov, ktoré boli prepojené s materskými centrami. Jednotlivé antonitské kláštory so špitálmi podliehali pod prísnu správu riadenú ako u rytierskych rádov preceptorami. V druhej polovici 15. storočia bola antonitská rehoľa organizačne členená na provincie s 42 preceptorátmi, neskôr generálpreceptorátmi, a vo vlastníctve mala 365 domov (kláštorov). Rehoľa zaznamenávala veľké úspechy a rýchlo sa rozšírila do okolitých francúzskych miest, neskôr prenikla do Španielska, Talianska, Flámska a Nemecka.³

³ HALBEKANN, J. J.: Zur Geschichte einer bislang unerforschten Ballei des Antoniterordens: Esslingen am Neckar. In: BÜNZ, E., TEBRUCK, S., WALTHER, H. G. (hg.): *Religiöse*

Antoniti okrem starostlivosti o chorých poskytovali útulok a pohostenie pre pútnikov putujúcich k hrobom svätcov, do Ríma a Svätej zeme, najmä však na v stredoveku veľmi frekventovanej pútnickej trase k hrobu apoštola sv. Jakuba Staršieho do španielskeho Santiaga de Compostela. Na znak ochrany sv. Antona nosili pútnici na krku zavesený antonitský kríž. V komunite antonitov pôsobilo viacero významných lekárov, učencov a prelátov. Antoniti získali dôveru pápeža, ktorý ich poveril starostlivosťou o zdravie pápežského dvora. Charitatívna činnosť rehole bola odmeňovaná štedrými darmi a dotáciami majetných šľachtických rodín a mešťanov. Kostoly antonitov zachovávali jednoduchú architektúru jednolodia s pravouhlým, v gotike polygonálnym presbytériom, zvyčajne bez veže, ktorú nahrádzal sanktusník. Naproti tomu interiér bol vybavený bohatým a umelecky hodnotným mobiliárom, vytvoreným na objednávku najvýznamnejšími umelcami tej doby. Napríklad tzv. Isenheimský oltár (1513-1515) od slávneho nemeckého maliara Matthiasa Grünewalda bol vytvorený pre neveľký špitálny kostol pri kláštore antonitov v mestečku Isenheim. Úpadok rehole nastal pôsobením reformácie, tiež znížením výskytu ochorenia ergotizmu v dôsledku zlepšenia výživy obyvateľstva. V roku 1616 sa v reholi prijali reformné opatrenia a v roku 1777 po rapidnom poklese počtu členov boli antoniti zlúčení s reholou johanitov, neskôr známou ako rád maltézskeho rytierov. Len malý počet domov antonitov zostal otvorený, zvyšky ich pôsobnosti boli potlačené francúzskou revolúciou a nasledujúcim obdobím. Posledné antonitské spoločenstvá pôsobiace v nemocničných domoch boli rozpustené počas sekularizácie v roku 1803.⁴

Antoniti v Uhorsku

Uhorská provincia antonitov podliehala správe materského kláštora v bavorskom Memmingene,⁵ v diecéze Augsburg, kde od roku 1210 v kláštore so špitálom Sv. Ducha pôsobili antoniti nesúci oficiálny názov

Bewegungen im Mittelalter. Köln – Weimar – Wien : Böhlau, 2007, s. 281.

⁴ MISCHEWSKI, A.: *Der Antoniterorden in Deutschland.* Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte. Limburg – Trier – Mainz – Speyer a. Rh., 1958, s. 39-69. [online]. [cit. 2011-05-15]. Dostupné na internete: <<http://www.dilibri.de/rlb/periodica/pageview/230244>>.

⁵ Platí pre obdobie, kedy bolo sídlo preceptorátu v Dravciach.

„Orden St. Spiritus de Roma in Saxia zur Armen- und Krankenpflege“.⁶ Pod správu memmingenského káštora spadali antonitské domy a kláštory okrem významných nemeckých aj v zahraničných mestách ako Praha, Olomouc, Krakov. Na východe jeho pôsobnosť zasahovala až do oblastí Pruska a Ruska.⁷

Pôsobenie rehole antonitov na území dnešného Slovenska sa v odbornej literatúre uvádza len v dvoch lokalitách, v Bratislave a v spišských Dravciach.⁸ V Bratislave na Špitálskej ulici na mieste dnešného kostola sv. Ladislava stála kaplnka s príslušným antonitským kláštorom, špitálom sv. Ladislava a útulkom pre chudobných. Špitál niektorí bádatelia označujú za najstarší v strednej Európe s rokom založenia 1096,⁹ iní jeho vznik spájajú s kanonizáciou sv. Ladislava I. v roku 1192.¹⁰ Špitál sa spomína ako starobylý, „*antique domui hospitalis in Posonio*“, v majetkoprávnej listine vydanéj Bratislavskou kapitulou v roku 1343, patriaci reholi „*ordinis beati Anthonii per totam Sclauoniam et Hungariam*“.¹¹ Z uvedenej citácie vyplýva, že antonitský kláštor v Bratislave bol minimálne do tohto obdobia centrálnym sídlom povereným správou všetkých kláštorov rehole antonitov v Uhorsku a Slavónsku. V priebehu 14. storočia dochádzalo k postupnému oslabeniu pozície bratislavskej antonitskej komunity spôsobenej snahou mesta prebrať špitál pod svoju správu. V roku 1397 na mieste starého antonitského špitála postavili mešťania nový s kaplnkou sv. Ladislava, v ktorom antoniti pôsobili až do roku 1529, kedy boli všetky budovy pred hradbami mesta zbúrané v rámci bezpečnostných opatrení pred hroziacim vpádom tureckého vojska.¹² Vedúcu úlohu organizačného centra preberá druhá antonitská lokalita – spišské Dravce, ktoré sa stali hlavným antonitským kláštorom

⁶ Stadt Memmingen. Kultur & Bildung. Kreuzherrnsaal. 2010. [online]. [cit. 2011-05-10]. Dostupné na internete: <<http://www.memmingen.de/570.html>>.

⁷ MISCHLEWSKI, A.: *Der Antoniterorden*, s. 51.

⁸ V rámci Uhorska sa antoniti usadili ešte v rumunskom Sighișoare (maď. Segesvár, nem. Schäßburg).

⁹ KRAPKA, E., MIKULA, V. (eds.): *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*. Cambridge : Dobrá kniha, 1990, s. 105.

¹⁰ ŠPIESZ, A.: *Bratislava v stredoveku*. Bratislava : Perfekt, 2008, s. 165.

¹¹ DEDEK, L. C. (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis III*. Strigonii 1924, s. 491-492.

¹² JANOTA, I.: *Rehole, kostoly a kláštory v Bratislave*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2008, s. 53-54.

a sídlom generálneho preceptora až do zániku kláštora. V roku 1326 je listinne doložený predstavený draveckého kláštora Guido, označený ako „magister et commendator de Dravec“ a v roku 1366 je už uvedený preceptor Ján ako „Prior demum Praeceptor Ordinis Cruciferorum S. Antonii de Darouch“¹³ To by znamenalo, že preceptorát sa z Bratislavy do Draviec premiestnil v období medzi rokmi 1343-1366.

Antoniti so sídlom v Dravciach vykonávali charitatívnu činnosť pre chorých a pútnikov, no zároveň naplňali druhú – militantnú zložku rehole, funkciu strážcov pohraničia s blízkym Poľskom a významnej obchodnej cesty. Tým sa draveckí antoniti označovaní ako križiaci „cruciferi“¹⁴ líšia od antonitov bratislavských, ktorí mali hlavné „špitálne“ zameranie. Neveľké Dravce boli služobníckou osadou Spišského hradu, kde strážcovia lesov chovali dravé vtáctvo využívané pri love. Antoniti sa tu usadili podľa údajov z Hainovej *Levočskej kroniky* v roku 1288 na pozvanie vlastníka časti pozemkov, grófskeho rodu spišských Sasov, pánov z Hrhova, „ktorí tu komunitu špitálnych bratov usadzujú s cieľom rozvinúť charitatívnu činnosť na tomto mieste pri dôležitej ceste do Levoče, ale aj snahou posilniť spoločenské postavenie spišských Sasov po získaní panovníckych privilégií v roku 1271.“¹⁵ Podľa dávnej kronikárskej tradície pred príchodom antonitov existoval v Dravciach hospic, v ktorom sa často zastavoval kráľ so svojou suitou v čase poľovačky. Antoniti pri kostole zasvätenom svätému Antonovi Pustovníkovi, neskôr so zmeneným patrocíniom sv. Alžbety Uhorskej, prevzali už existujúci kláštor, prestavali ho, a pôsobili v ňom až do svojho odchodu v roku 1555.¹⁶ Z kláštorného komplexu zostalo len torzo na východnej strane kostola. Ranogotický kostol sv. Alžbety (sv. Antona) s pravouhlým uzáverom presbytéria mal pôvodne jednolodie pokryté dreveným stropom, pri prestavbe v 14. storočí nahradeným klenbou

¹³ Viď VADRANA, M.: Zoznam generálnych preceptorov rádu antonitov Uhorskej a Slavónskej provincie v Dravciach. Dodatky. In: HOMZA, M., SROKA, S. A. (zost.): *Historia Scepusii*. Vol. I. Bratislava : FiF UK, Kraków : IH UJ, 2009, s. 568.

¹⁴ V Memmingene, odkiaľ draveckí antoniti pôvodne pochádzali, boli ľudovo nazývaní „Kreuzherren“.

¹⁵ HOMZA, M.: Počiatky kresťanstva na Spiši. In: HOMZA, M., SROKA, S. A. (zost.): *Historia Scepusii*, s. 267.

¹⁶ RUCIŇSKI, H.: Cirkevné štruktúry na Spiši v neskorom stredoveku. In: HOMZA, M., SROKA, S. A. (zost.): *Historia Scepusii*, s. 419.

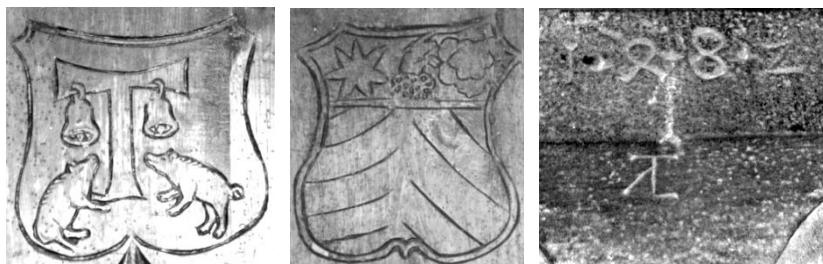
dosadajúcou na stredové stĺpy, ktoré rozdelili priestor na dvojlodie. Dve polia krížovej rebrovej klenby presbytéria majú vo vrchole svorníky s rozetou v tvare ruže, pričom západná je obrúbená dubovými lístkami. Klinové rebrá dosadajú na ihlancové pätky s vyžľabenou trojlistovou kružbou. Sanktuárium z roku 1482 má tvar schématickej fortifikáčnej architektúry – dvojevežia prepojeného galériou s gotickými oknami a cimburím, podľa kamenárskej značky s ústredným písmenom „T“ vytesanej pod datovaním je pravdepodobne dielom majstra z rádu antonitov. Antonitské znaky nesú aj drevené vyrezávané stallá z roku 1510, dve dvojsedadlové v sakristii a dve päťsedadlové v chóre kostola. Erb na bočnici severného stalla s ústredným krížom v tvare písmena „T“, s dvoma zvoncami zavesenými na konci ramien, symbolizuje strom života a viery, ku ktorému zo strán prichádzajú dve prasiatka predstavujúce pohanov, pričom dobre živé prasiatko vľavo sa kríža dotýka – už prijalo vieru, chudé prasiatko pred krížom vpravo zosobňuje čakateľov na krst. Erb antonitov z Draviec symbolizuje misijný zámer, s ktorým členovia komunity prišli z prosperujúceho kláštora v Nemecku do odľahlých krajov východnej Európy, a to šírenie kresťanskej viery pre miestne obyvateľstvo. Podľa fotografie v archíve Pamiatkového úradu SR, na ktorej je zachytené torzo latinského nápisu na doske jednej z lavíc v sakristii v znení: „*In honorem · et laudem · omnium sanctorum (...) / Religios(us) · frat(er) · alb(er)tus · cr(ucifer...)...*“.¹⁷ Donátorom umelecky stvárnených stáľ bol Albertus de Thapolcza, samotný generálny preceptor rádu antonitov Uhorskej a Slavónskej provincie so sídlom v Dravciach, písomne doložený v roku 1496¹⁸ a tiež v roku 1505-1506 v tlačou publikovaných listinách privilégii od pápeža Júliusa II. pre rád antonitov.¹⁹ Jemu pravdepodobne patrí erb z bočnice južného stalla, s jednorožcom a po stranách s ružicou a hviezdou. Antonitský znak nesie aj neskorogotický zvon, ktorý je umiestnený v novodobej zvonici stojacej pri kostole. Zvon má po obvode plášľa latinský minuskulný nápis „*o rex glorie veni cum*

¹⁷ ŠEDIVÝ, J.: Stredoveká spišská písomná kultúra. In: HOMZA, M., SROKA, S. A. (zost.): *Historia Scepusii*, s. 512.

¹⁸ VADRNA, M.: Zoznam generálnych, s. 568.

¹⁹ BORSA, G.: *A Szent Antalról nevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai (1505-1506)*. Könyvtörténeti írások III. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyveiben megjelent tanulmányok. 1998. [online]. s. 223-232. [cit. 2011-05-30]. Dostupné na internete: <http://mek.oszk.hu/03300/03301/html/bgkvti_3/bgki0305.htm>.

pace per magistro andream“ s datovaním 1516 a znakom antonitského kríža.²⁰

Dravce, r.k. kostol sv. Ažbety, antonitské erby na bočniciach stáľl a kamenárska značka s rokom 1482 na konzole pastofória.

Dravce, socha sv. Antona

Nad rímsovú severného stalla je nástenná maľba zo 14. storočia, zobrazujúca cyklus štyroch výjavov zo života sv. Antona Pustovníka: Stretnutie pustovníkov sv. Antona a sv. Pavla, Mučenie sv. Antona diablom, Pokúšanie sv. Antona diablom v podobe krásnej ženy a Smrť sv. Antona.²¹ Na rímse severnej lode kostola je umiestnená neskorogotická drevená socha sv. Antona Opáta s knihou v ruke.

O príchode a pôsobení antonitov v stredovekom Uhorsku z torza

²⁰ Rímskokatolícky kostol sv. Alžbety v Dravciach. Zvon Urban. Pamiatkový úrad SR. Evidencia kultúrnych pamiatok. Popis Hudáková, S. 2005. AIS OP.

²¹ GERÁT, I.: *Stredoveké obrazové témy na Slovensku. Osoby a príbehy*. Bratislava : Veda, 2001, s. 263.

dochovaných písomných prameňov vieme len veľmi málo. Dosiaľ sa ich výskyt na území dnešného Slovenska pokladá za hodnoverne doložený len v Bratislave a Dravciach. Dovolíme si však predpokladať, že v období stredoveku antoniti zohrávali významnú úlohu v tvorbe a organizácii života vtedajšej spoločnosti na viacerých miestach, s vplyvom na široké okolie. Antoniti prichádzali na územie Slovenska pravdepodobne už čoskoro po svojom vzniku, spolu s nemeckými osadníkmi,²² ktorí si zakladali svoje sídla zväčša pri už existujúcich slovenských osadách s farskými kostolíkmi. Krížovnícka rehoľa s charitatívnym zameraním preberala staršie, alebo si zakladala nové špitále v mestách alebo na miestach so zvýšeným pohybom obyvateľstva, pri dôležitých stredovekých obchodných trasách. S nastupujúcim rozvojom miest a rastom úlohy meštianskeho živlu sa záujmy rádov dostávajú do konfliktu so zámermi bohatnúcej strednej vrstvy, ktorá preberá iniciatívu a udáva smer vývoja spoločnosti. V závere stredoveku, ktorý je poznamenaný prílivom nových myšlienkových prúdov v podobe reformácie, sa rehoľné inštitúcie z vedúcich pozícií riadenia spoločnosti sťahujú do úzadia a zaznamenávajú úpadok, v prípade antonitov na Slovensku zánik.

Zachovaný listinný prameň dokazuje pôsobnosť antonitov v ďalšej spišskej lokalite nachádzajúcej sa priamo pod Spišským hradom, v Spišskom Podhradí, kde stál špitál sv. Alžbety. Jeho poloha pri potoku na južnom konci usadlosti vypovedá o dobe jeho založenia v 13. storočí, dokázateľne bol však koncom 14. storočia prestavaný donátorom – miestnym farárom Henzmanom, no čoskoro bol opustený až do príchodu augustiniánov – eremitov okolo roku 1400.²³ V listine pápeža Bonifáca IX. z 9. marca 1402 sa však rieši spor medzi farárom z farského kostola Panny Márie v Spišskom Podhradí a kňazmi rôznych mendikantských reholí, ako aj kanonikov kláštora z domov sv. Antona z Vienny, rehole sv. Augustína, „*quod nonnulli diversorum ordinum mendicantium fratres, quam etiam canonici monasterii et domorum sancti Antonii Viennensis, ordinis*

²² SLIVKA, M.: Rádové domy v štruktúre osídlenia Slovenska a v jeho politických a sociálno-ekonomických vzťahoch (so zameraním na krížovnícke rády). In: *Archaeologia historica*. č. 12, 1987, s. 396.

²³ KOSZTA, L.: Benediktínsky kláštor z 11. storočia na Spiši? In: *Historický časopis*. roč. 57, č. 2, 2009, s. 353-354.

sancti Augustini“. Rehoľní duchovní narúšali práva mestského farára, keď v kostole špitála chudobných, s patrociníom sv. Alžbety zriadeným pod správou Spišského Podhradía, „*hospitale pauperum sancte Elysbeth in dicto Suburbio constitutum*“, kázali a vysluhovali sviatosti, čím obmedzovali práva oficiálneho správcu tohto kostola – mestského farára v Spišskom Podhradí, v prospech ktorého bol spor vyriešený a iní kňazi mohli tu pracovať iba s jeho súhlasom.²⁴ O reholi augustiniánov – eremitov, ktorí v kláštore so špitálom a kostolom sv. Alžbety mali pôsobiť až do polovice 16. storočia,²⁵ nie je v listine zmienka. Otázkou zostáva „spolupôsobenie“ viacerých reholí mendikantov, čo môže zahŕňať augustiniánov, a osobitne menovaných antonitov v mestom spravovanom špitáli v Spišskom Podhradí. Pri špitáli s kamennou kaplnkou sv. Alžbety stáli obytné drevené budovy,²⁶ ktoré mohli obývať malé komunity dvoch alebo viacerých rehoľných spoločností, deliacich si starostlivosť o chorých v špitáli a vysluhovanie sviatosti v kaplnke.

Spor o vlastníctvo špitála, ktorý viedli antoniti s mestom Košice v rokoch 1366 až 1399 a tiež v roku 1412²⁷ vyvoláva otázku ich pôsobenia v tomto meste. Antoniti dostali povolenie od pápeža zberať pod svoju správu opustené, alebo nikomu nepatriace kláštory. V súvislosti s touto výsadou mohli načas viesť aj Špitál sv. Ducha v Košiciach.²⁸ András Mezö pred mestské hradby Košíc „*extra muros oppidi Cassouiensis*“ lokalizuje špitál s patrociníom sv. Antona, písomne doložený v roku 1412,²⁹ pričom môže ísť o dvojité pomenovanie toho istého špitála. Každopádne zdá sa, že antoniti v Košiciach pôsobili a svoj nárok na stálu správu špitála neobhájili pre záujem mesta vlastniť toto pre život mestskej komunity nevyhnutné zariadenie, ktoré napriek výdavkom na prevádzku bolo finančne zabezpečené a prinášalo zisk, tak ako tomu bolo aj v prípade antonitského špitála v Bratislave.

²⁴ VÁRSZEGI, A., ZOMBORI, I. (eds.): *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*. Ser. I., Tom. 4, Budapest : METEM, 2000, s. 424-425.

²⁵ ŠTEVÍK, M.: K počiatkom a lokalizácii stredovekých kláštorov na Spiši. In: *Sandecko-spišské zošity*. Tom. 5, 2010, s. 17.

²⁶ ŠTEVÍK, M.: K počiatkom, s. 17.

²⁷ BORSA, G.: *A Szent Antalról*, s. 223-232.

²⁸ VADRANA, M.: Zoznam generálnych, s. 568.

²⁹ MEZŐ, A.: *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Budapest : METEM, 2003, heslo Antal, s. 49.

Významné postavenie opátstva a preceptorátu v Dravciach vedie k logickému predpokladu, že jeho vplyv pôsobil v širokom okolí.³⁰ Praktické zameranie rehole, ktorá plnila sociálnu funkciu bezplatného opatrovania a liečenia chorých ako aj vojenského zabezpečenia pohraničia a obchodných trás, viedlo k jej úspešnej „expanzii“ v prosperujúcej oblasti Spiša. Tejto tendencii napomáhal aj v stredoveku pomerne častý jav striedania reholí v mestských i obecných centrách, kedy zakladateľov kláštora z rôznych dôvodov nahradili iné rehoľné komunity.³¹ Vzhľadom na torzálnosť listinných dokumentov týkajúcich sa pôsobenia reholí na území Slovenska je potrebné skúmať iné nepísomné pramene. Vďaka zachovaným výtvarným pamiatkam nesúcim priamo antonický znak v podobe písmena gréckej abecedy tau, alebo dielam vykazujúcim spoločné umelecké znaky konkrétnej dielne, je dnes možné sledovať prepojenosť kláštorných centier jednotlivých spišských miest pozdĺž významných obchodných a komunikačných trás.

Nositeľom antonitských znakov sú ako v prípade draveckých stáľ aj ďalšie dve neskorogotické jedenástmiestne stáľ v predĺženom chóre farského kostola sv. Jána Krstiteľa v Spišských Vlachoch, zachovaných v zbarokizovanej podobe. Na zadnej stene majú vyrytý rok vzniku 1496 a erb rádu sv. Antona v tvare písmena „T“, po stranách s kvetom, hviezdou a iniciálami „ihs“.³² Spišské Vlchy vznikli na starej tzv. gemerskej ceste už v prvej polovici 12. storočia a ako mesto sa spomínajú v listine Bela IV. v roku 1243. Výnimočné postavenie farnosti v rámci Spiša dokladá privilégium Ladislava IV. z roku 1273, v ktorom farnosť bola vyňatá spod právomoci spišského prepoštstva a priamo podriadená ostrihomskému arcibiskupovi. Pôvodne románsky farský kostol sv. Jána Krstiteľa bol zväčšený prestavbou v roku 1434.³³ Jeho presbytérium bolo pri prestavbe predĺžené východným smerom a zaklenuté až na štyri klenbové polia, čo je nesporne znak, že slúžilo početnej rehoľnej

³⁰ BURAN, D.: *Studien zur Wandmalerei um 1400 in der Slowakei. Die Pfarrkirche St. Jakob in Leutshau und die Pfarrkirche St. Franziskus Seraphicus in Poniky*. Weimar : UDG, 2002, s. 104.

³¹ SLIVKA, M.: *Rádové domy*, s. 398.

³² Svojím umeleckým štýlom sa zaraďuje do okruhu levočskej dielne „Majstra lavice so sovou“. BADAČ, P.: *Levočská senátorská lavica / Levoča, 1494. Katalóg diel*. In: BURAN, D. a kol.: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : SNG a Slovart, 2003, s. 771.

³³ *Súpis pamiatok na Slovensku. Zväzok tretí*. Bratislava : Obzor, 1969, s. 174-175.

komunite. V Spišských Vlachoch sa nachádza druhý menší stredoveký kostol Nanebovzatia Panny Márie, s pôvodnou funkciou špitálskeho kostola, doloženého v roku 1330 s patrocíniom sv. Duchu (neskôr sv. Alžbety).³⁴ Stallá sú možným dokladom o pôsobení komunity antonitov, v určitom období spravujúcej v Spišských Vlachoch špitálsky aj farský kostol.

V rímskokatolíckom kostole sv. Kríža v Kežmarku, v druhom najvýznamnejšom meste Spiša, sa nachádza šesťsedadlové stallum od Majstra Šimona z roku 1469. Pochádza pravdepodobne z kostola sv. Alžbety, založeného s príľahlou osadou v prvej polovici 13. storočia ešte pred príchodom saských osadníkov (1251), neskôr spolutvoriaceho základ mesta Kežmarok. V roku 1368 kostol dostali do vlastníctva lendackí krížovníci, ktorí pri ňom vybudovali, prípadne prestavali už existujúci kláštor. Kláštor stál až do jeho asanácie pri prestavbe kežmarského hradu Imrichom Zápoľským v roku 1486.³⁵ Badač stallá v kežmarskom kostole sv. Kríža označuje za súčasť mobiliáru „niektorého malého konventu“ a ich autora Majstra Šimona za člena „niektorej prežívajúcej kláštornej dielne.“³⁶ Aj keď kežmarské stallum od majstra Šimona nenesie znak antonitského kríža, vykazuje umeleckú príbuznosť so stallami v presbytériu kostola sv. Alžbety v Dravciach a tiež s rezbou bočnice dvojseďadlového stalla v Sásovej, dnes mestskej časti Banskej Bystrice.³⁷ Podnecuje to úvahu, nepodloženú dôkazmi, o pôsobení antonitov v kostole sv. Alžbety v Kežmarku, kde v priebehu 15. storočia, v období svojho najväčšieho rozmachu, mohli vystriedať rehoľu lendackých krížovníkov, ktorá naopak zaznamenávala svoj úpadok.

V spišských kronikách sú záznamy o pôsobení mníchov aj v hlavnom meste Spiša, v Levoči.³⁸ Je veľmi pravdepodobné, že to boli aj „hospitálni bratia sv. Antona“, čo naznačuje niekoľko skutočností.³⁹ Far-

³⁴ HOMZA, M.: Zoznam patrocínií Spiša. Dodatky. In: HOMZA, M., SROKA, S. A. (zost.): *Historia Scepusii*, s. 591.

³⁵ BARÁTHOVÁ, N.: Opevnenie mesta Kežmarku. In: *Vlastivedný časopis*. 1974, roč. 23, č. 3, s. 131-134.

³⁶ BADAČ, P.: Medzi umením a remeslom: neskorogotické stolárstvo a dekoratívne rezbárstvo. In: BURAN, D. a kol.: *Gotika*, s. 342.

³⁷ *Ibidem*, s. 343.

³⁸ HOMZA, M.: Počiatky kresťanstva, s. 252.

³⁹ Historici polemizujú o lokalizácii špitálov sv. Alžbety a sv. Duchu v meste Levoča, alebo

ský kostol v Levoči je zasvätený sv. Jakubovi Staršiemu a postavený bol na významnej transkontinentálnej obchodnej trase spájajúcej Orient s Baltom, ktorá slúžila aj pre pútnikov smerujúcich z východného okraja kresťanskej Európy na jej západnú hranicu, k hrobu v stredoveku výnimočne uctievaného svätca sv. Jakuba St. v španielskom Santiagu de Compostela. Levočský kostol sv. Jakuba, existujúci už v druhej polovici 13. storočia, má severnú sakristiu datovanú do poslednej štvrtiny 13. storočia. Jej pôvodná funkcia bola iná a podľa Burana slúžila ako špitálna kaplnka, „čomu zodpovedajú aj nástenné maľby nad vstupom zo strany lode zobrazujúce skutky milosrdenstva a smrteľné hriechy“.⁴⁰ Sakristia je prístupná portálom v severnom múre severnej bočnej lode kostola sv. Jakuba. Jej obdĺžnikový pôdorys zaklenutý tromi poľami krížovej klenby s reliéfnymi svorníkmi – hlavou Krista, listami a motívom troch rotujúcich zajacov, je v závere ukončený polygónom. V severnom múre sakristie je architektonicky poňaté pastofórium vo forme gotickej edikuly s rímsovým štítom s krabami a fiálami po stranách.⁴¹ Tvar a dekorácia kamenárskych prvkov v interiéri sakristie vykazuje súvislosti s architektonickými prvkami v interiéri kostola v Dravciach.

Levoča, farský kostol, sev. predsieň, nástenné maľby sv. Antona

za jeho mestskými hradbami, kde je jednoznačne určená poloha leprosária so špitálnym kostolom sv. Jána. SLIVKA, M.: Uctievanie svätých na Slovensku. K problematike výskumu patrociníí. In: *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia*. Vol. 5, 2006, s. 130-131.

⁴⁰ POMFYOVÁ, B.: Levoča, Rím. kat. kostol sv. Jakuba. Katalóg diel. In: BURAN, D. a kol.: *Gotika*, s. 628.

⁴¹ Rímskokatolícky kostol sv. Jakuba v Levoči. Pamiatkový úrad SR. Evidencia kultúrnych pamiatok. Popis Jacková 2010. AIS OP. Dostupné na internej stránke PÚ: <<http://aisop/pu/e/enhkp.aspx>>.

Na silnú svätoantonskú tradíciu v kostole sv. Jakuba v Levoči poukazujú zachované fragmenty nástenných malieb na východnej stene severnej predsiene vedľa portálu do kaplnky sv. Juraja, kde po ľavici Tróniacej Madony v postave pustovníka s palicou a zvoncom v ruke môžeme spoznať sv. Antona pokúšaného nad ním sa vznášajúcim diablom. Tiež v maľbe tympanónu portálu zo severnej predsiene do kaplnky sv. Juraja, s ústrednou maľbou Vir Dolorum, po ľavici s Máriou Magdalénou, po pravici so sv. Antonom držiacim v ruke zvone. Na oltári sv. Mikuláša z roku 1504 je socha sv. Jána Almužníka, ktorému pôvodne bol oltár zasvätený a ktorý je spolu so sv. Jánom Krstiteľom patrónom rytierských špitálskych rádov. Sv. Ján Almužník drží v ruke kríž v tvare písmena „T“, vyskytujúcim sa pri jeho postave aj na maľbe ľavého oltárneho krídla. Maľby, spolu s postrannými sochami z dielne Majstra Pavla, pochádzajú z roku 1504 a sú dielom majstra Hansa T., ktorý je autorom aj tabuľových malieb oltára sv. Antona Pustovníka v Spišskej Sobote.⁴² Reliéf sv. Antona sa nachádza na oltári sv. Anny, z obdobia pred rokom 1516, kde je zobrazený so zvoncom v ruke a so svojím zvieracím atribútom prasiatkom. Na ľavom oltárnom reliéfe je Antonov súčasník sv. Pavol Pustovník a v nadstavci reliéf Krstu Krista sv. Jánom Krstiteľom, čo je obľúbený výjav rytierskych rádov. Špitálne patrocínium má aj oltár sv. Jána Almužníka a sv. Leonarda – patróna chorých a dobytky. Sochy patrónov chorých sv. Rochusa a sv. Kozmasa, umiestnené pod baldachýnmi v čele empory na západnej strane strednej lode⁴³, poukazujú na zvláštnu pozornosť venovanú chorým vstupujúcim do chrámu. Oltáre, sochy a maľby venované svätcom špitálneho a rytierskeho zamerania vo farskom kostole sv. Jakuba sú možným znakom vplyvu antonitov, ktorí ako patróni svätajakubských pútnikov mali svoj kláštor so špitálom, útulkom pre pocestných a kaplnkou – jedinou zachovanou stavbou slúžiacou ako severná sakristia pre potreby neskoršieho farského kostola.⁴⁴

Na Spiši je niekoľko stredovekých kostolov s patrocíniom sv.

⁴² FAJT, J.: Skulptúra a tabuľové maliarstvo raného 16. storočia. In: BURAN, D. a kol.: *Gotika*, s. 418.

⁴³ SLIVKA, M.: *Uctievanie svätých*, s. 131.

⁴⁴ Homza uvádza, že antoniti boli do Levoče pozvaní komunitou spišských Sasov. HOMZA, M.: *Počiatky kresťanstva*, s. 282.

Antona Pustovníka (Opáta), ktoré sú znakom pôsobenia kultu tohto svätca. V 13. storočí je doložené v Jaklovciach (neskôr s pridaným patrónom sv. Pavlom Pustovníkom) a v Ordzovanoch; v Stojanoch patrocíniom sv. Antona Pustovníka sa uvádza v roku 1390.⁴⁵ Patrocíniom sv. Antona Opáta má kostol v Spišskej Belej, ktorý pochádza z roku 1270. Predĺžené presbytérium zaklenuté dvoma poliami krížovej klenby je možným znakom pôsobenia rehole.⁴⁶ V tejto súvislosti, ako aj vzhľadom na viaceré zachované výtvarné diela v jeho interiéri s vyobrazením sv. Antona – v závere presbytéria na severovýchodnej stene polygónu je fragment nástennej maľby s námetom Pokušenie sv. Antona z 15. storočia⁴⁷ a na novogotickom oltári je socha sv. Antona z pôvodného neskorogotického oltára.

V podobe názvu doliny spomienka na kult sv. Antona pretrvala na strategickom mieste severných hraníc Uhorska, pri ústí potoka Lechnica do Dunajca, nazývaného „*Vallis s. Antonii prope Donayec*“ (Dolina svätého Antona vedľa Dunajca), kde bol brod a kadiaľ viedla frekventovaná cesta do Poľska. Ešte pred založením známeho Červeného kláštora kartuziánskej rehole v roku 1320 prevádzkovali špitál a útulok pre pútnikov, s prístavanou kaplnkou sv. Antona, tu usadení eremiti,⁴⁸ keďže tomuto patrónovi zasvätovali svoje kaplnky aj benediktíni – eremiti.⁴⁹ Patrónom kartuziánskej farnosti Červený kláštor s novopostaveným kostolom a kláštornými budovami ostal sv. Anton Pustovník. Ranogotický jednodňový kostol s pravouhlým uzáverom presbytéria v blízkej osade Lechnica je ako jediný na Slovensku zasvätený patrónovi pútnikov sv. Jodokovi (Jošt, José), ktorého svätyne sa nachádzali popri pútnických cestách k hrobu sv. Jakuba Staršieho.

⁴⁵ HOMZA, M.: Zoznam patrocínií, s. 582-594.

⁴⁶ ŽÁRY, J.: *Dvojloďové kostoly na Spiši*. Bratislava : Tatran, 1986, s. 254.

⁴⁷ TOGNER, M.: *Stredoveká nástenná maľba na Slovensku*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 96.

⁴⁸ RUCIŇSKI, H.: *Cirkevné štruktúry*, s. 415.

⁴⁹ KÚTNIK-ŠMÁLOV, J.: *Kresťanský stredovek Slovenska*. Bratislava : LÚČ, 2005, s. 130.

Spišská Sobota, oltár sv. Antona

Rozšírenie kultu sv. Antona na Spiši sa prejavuje v jeho častom spodobovaní v sochách a tabuľových maľbách gotických oltárov farských kostolov. Tabuľová maľba sv. Antona je súčasťou: oltára sv. Ondreja a oltára Piety vo výjave Stretnutie sv. Antona a sv. Pavla Pustovníkov v Bardejove a oltára Kľaňania sa troch kráľov v Spišskej Kapitule.⁵⁰ V Kostole sv. Márie Magdalény v Danišovciach je reliéf sv. Antona držiaceho palicu ukončenú antonitským krížom. Monumentálny nesko-rogotický oltár zasvätený sv. Antonovi Pustovníkovi (1503-1505) sa nachádza v kostole sv. Juraja v Spišskej Sobote. Osadený je netradične v južnej časti záveru presbytéria vedľa hlavného oltára, na pôvodnej kamennej menze. Stred krídlového oltára tvorí nika s drevenou sochou sv. Antona. Po stranách sú dve pohyblivé krídla s dvanástimi tabuľovými maľbami predstavujúcimi scény zo svätoantonskej legendy: Stretnutie sv. Antona so satyrom, Stretnutie sv. Antona a sv. Pavla Pustovníkov, Sv. Anton pochováva sv. Pavla, Pokušenie sv. Antona diablom v podobe krásnej ženy, Videnie sv. Antona s anjelmi a diablami, Sv. Anton poučuje rehoľníkov, Pokušenie sv. Antona, Sv. Anton v rozhovore s anjelom, Videnie sv. Antona, Pokušenie sv. Antona diablom v podobe poľovníka, Pokušenie sv. Antona diablami v podobe troch žien, Sv. Anton bitý diablami. Tabuľové maľby sú dielom majstra Hansa

⁵⁰ CIDLINSKÁ, L.: *Gotické krídlové oltáre na Slovensku*. Bratislava : Tatran, 1989, 228 s.

T.⁵¹ Socha sv. Antona sa nachádza tiež na oltári sv. Mikuláša. Osobitá úcta venovaná sv. Antonovi v kostole sv. Juraja v Spišskej Sobote by mohla naznačovať vplyv antonitov z neďalekých Draviec.

Obce, či kostoly zasvätené sv. Antonovi sa nenachádzajú len na Spiši. Jarovnice v Šariši sa v listinách z rokov 1262 a 1320 označujú ako *villa Sancti Anthonii*, tiež sa tu nachádza pôvodne stredoveký kostol sv. Antona Pustovníka, neskôr renesančne a barokovo prestavaný. O obci Ladmovce na Zemplíne je listinný záznam z roku 1332-1335 „*Syxtus sacerdos Sancti Anthonii de Ladamath*“. Šarišské Bystré má gotický kostol sv. Antona, v zázname v roku 1438 uvedený ako „*ecclesiam lapideam in honorem sancti Anthonii*“. Obec Hodejovec na Gemeri mala farnosť zasvätenú sv. Antovi (dnes sv. Martinovi), s písomnou zmienkou z roku 1332.⁵² Kaplnka sv. Antona Pustovníka z druhej polovice 15. storočia sa nachádza v kostole sv. Martina v Bojniciach. Socha sv. Antona je na neskorogotickom oltári sv. Mikuláša a sv. Antona pochádzajúceho z roku 1514 v kostole Všetkých svätých v Očovej.

Antoniti v oblasti stredoslovenských banských miest?

Stredoslovenská banská oblasť s rozvíjajúcim sa hospodárstvom a jemu zodpovedajúcim demografickým rastom vytvárala vhodné podmienky k usídleniu a pôsobeniu rehoľných spoločností. Zachovali sa písomné správy o benediktínoch, premonštrátoch, mendikantských reholiach františkánov a dominikánov. Existencia antonitov v tejto oblasti je pravdepodobná, no nezachovali sa o nej žiadne písomné doklady, preto o nej môžeme uvažovať len na úrovni hypotéz vychádzajúcich z patrocínií kostolov, názvoslovía obcí a zachovaných umeleckých pamiatok.

Kostol zasvätený sv. Antonovi Pustovníkovi stojí pri bývalej banskej a obchodnej ceste, v obci Svätý Anton pri Banskej Štiavnici, ktorá sa spomína v roku 1276 ako „*Scent Antollo*“. Patrila do majetku starobylého rodu Hunt-Poznanovcov, zakladateľov a mecenášov viacerých kláštorov. V období stredoveku sú v obci doložené mýtna stanica, dva mlyny a dve hutnícke zariadenia. Jednolodňový kostol bol postavený

⁵¹ FAJT, J.: Medzi dvorom a mestom. Maliarstvo na Spiši okolo roku 1500 a magnátska rodina Zápoľských. In: BURAN, D. a kol.: *Gotika*, s. 418.

⁵² MEZŐ, A.: *Patrociniumok*, heslo Antal, s. 48-50.

v baroku na mieste stredovekého kostola. V interiéri sa zachovali len zlomky gotického inventára: socha Panny Márie, tabuľová maľba z oltára kostola sv. Kataríny v Banskej Štiavnici s témou Narodenie Krista od slávneho majstra MS z roku 1506 a stallum zo začiatku 16. storočia.⁵³ Názvoslovie obce a strategickosť miesta, ktorým prechádzala trasa k Banskej Štiavnici, vedie k hypotéze o pôsobení rehole antonitov vo funkcií strážcov. Nezodpovedanou otázkou zostáva, či to boli antoniti, alebo eremiti rehole benediktínov, ktorí už v 12. storočí mali svoje eremitórium na mieste dnešného kostola sv. Iliju v blízkej obci rovnakého mena.⁵⁴

Na dôležitú obchodnú cestu prechádzajúcu Spišom a Liptovom sa napájala severojužná banská cesta smerujúca cez Donovaly k náleziskám nerastných surovín okolia Banskej Bystrice, kde boli v stredoveku založené osady Svätý Jakub (Jakub) a Svätý Anton (Sásová),⁵⁵ ktorých názvy sú odvodené od patrocínií miestnych kostolov. Kostol sv. Antona Pustovníka (s neskorším pridaným patrocíniom sv. Pavla Pustovníka) v Sásovej a kostol sv. Jakuba Staršieho v neďalekom Jakube boli postavené ako jednoduché prícestné stavby.

Okolie obce Sásová bolo osídlené už v dobe bronzovej, čo dokladajú archeologické nálezy v neďalekých dvoch jaskyniach a na kopci s názvom Hrádok.⁵⁶ V južnej časti katastra obce, smerom na Banskú Bystricu, sa nachádzala vyvýšenina nazývaná Stráža, na ktorej bolo strážne stanovisko s výhľadom na hronskú dolinu.⁵⁷ Stráža tak plnila ochrannú funkciu starej banskej cesty a po polovici 13. storočia aj mesta Banská Bystrica. V stredoveku používaný alternatívny názov Sásovej „*villa militis*“⁵⁸ z tohto pohľadu dostáva širší význam. Slovenská osada

⁵³ *Súpis pamiatok na Slovensku. Zväzok prvý.* Bratislava : Obzor, 1968, s. 19-20.

⁵⁴ LABUDA, J., PAULUSOVA, S.: Kostol sv. Egídia v Iliji. In: *Pamiatky a múzeá.* č. 1, 2003, s. 37-39.

⁵⁵ Názov obce *villa sancti Anthonii* je doložený v listine z roku 1479. MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností 1255 – 1536 I.* Bratislava : Archívna správa MV SSR, 1980, s. 90, č. 279.

⁵⁶ MÁCELOVÁ, M.: Praveké a včasnohistorické osídlenie Sásovej a Rudlovej. In: PECNÍK, M., SKLENKA, V. (zost.): *Sásová a Rudlová.* Banská Bystrica : CEPROCER, 2010, s. 28.

⁵⁷ SKLENKA, V.: Historický vývoj chotára Sásovej a chotára Rudlovej. In: PECNÍK, M., SKLENKA, V. (zost.): *Sásová a Rudlová,* s. 83.

⁵⁸ Názov Sásovej „*villa militis*“ sa pokladá za odvodeninu mena Mikuláša Sasa, syna prvého richtára Banskej Bystrice comesa Ondreja, v prvej polovici 14. storočia majiteľa obce

Sásová so strážnym miestom, príchodom nemeckých osadníkov neraz sprevádzaných skupinkou mníchov, bola posilnená o nových baníkov, remeselníkov a tiež rehoľníkov, ktorí sa tu usadili a uplatnili ako ošetrovatelia chorých a keďže to vyžadovali miestne podmienky, podobne ako v Dravciach, aj ako rytieri strážiaci okolie. Antoniti mohli poskytnúť vhodnú výchovu a výcvik aj pre sásovského zemana Mikuláša Sasa, zvaného tiež „Miles“ (Rytier), ktorý sa spolu s rehoľnými rytiermi v prípade nutnosti zúčastňoval vojenského ťaženia.⁵⁹ Patrónovi antonit-skej rehole je zasvätený sásovský ranogotický kostol sv. Antona Pustovníka, ktorý dodnes stojí na miernej vyvýšenine v radovej zástavbe obce. Jeho jednoduchá architektúra z obdobia okolo polovice 13. storočia pozostáva z obdĺžnikového jednolodia pôvodne bez veže, prepojeného víťazným lomeným oblúkom so štvorcovým presbytériom a východným štrbinovým oknom. Prvá známa písomná zmienka o kostole pochádza z roku 1350, v ktorej sa spomína kaplnka „capella“ Panny Márie a sv. Antona v Sásovej.⁶⁰ Zdvojené patrocínium je možným znakom staršej histórie kostola, ktorý plnil funkciu centrálného farského kostola pre okolité obce už pred príchodom nemeckých osadníkov.⁶¹ Panna Mária bola patrónkou aj dvoch blízkych farských kostolov: bansko-bystrického Nanebovzatia Panny Márie a radvanského Narodenia Panny Márie. V prípade, že bolo prvé zasvätenie kostola sv. Antonovi, mohlo ísť o kostolík postavený na mieste ranostredovekej pustovne.⁶²

Nemeckí osadníci prichádzali do severných oblastí Uhorska v hlavných kolonizačných vlnách po tatárskom vpáde v 13. storočí a v priebehu a 14. storočia cez Sliezsko a Malopoľsko, po trase Vroclav (Wrocław) – Krakov, ktorú si volili zväčša Sasi a Durínčania.⁶³

Sásová. MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica*, s. 24.

⁵⁹ Križiacke rehole v prípade povolania panovníkom do vojny, najímali do svojich radov žoldnierov – šľachticov, ktorí neboli plnoprávne viazaní na konkrétny rádový dom. Ako symbol spolunáležitosti k „rádovému vojsku“ sa k ich menám dávali prívlastky „rytier“. SLIVKA, M.: *Rádové domy*, s. 387.

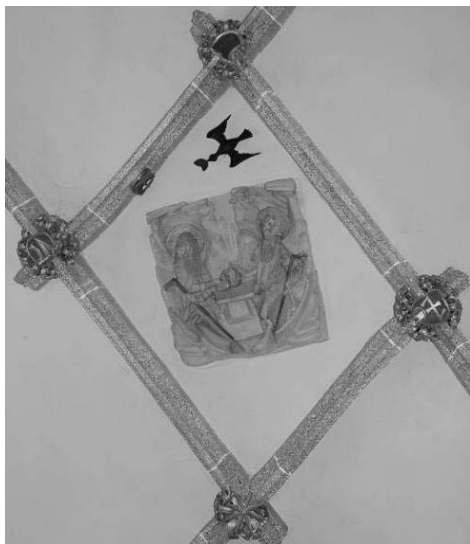
⁶⁰ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica*, s. 24, č. 33.

⁶¹ TOMEČEK, O. (zost.): *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, s. 104.

⁶² RĚTKOVSKÁ, A.: Rímskokatolícky kostol sv. Antona a Pavla pustovníkov v Sásovej. In: PECNÍK, M., SKLENKA, V. (zost.): *Sásová a Rudlová*, s. 135.

⁶³ BLAZOVICH, L.: Spišské právo a saské zrkadlo. In: CSUKOVITS, E., LENGYELOVÁ, T. (eds.): *Z Bardejova do Prešporku. Spoločnosť, súdnictvo a vzdelanosť v mestách v 13. – 17. storočí*.

Usadzovali sa na Spiši a niektorí pokračovali smerom na juhozápad do rozvíjajúcej sa stredoslovenskej banskej oblasti, kde prvé centrum na tejto ceste predstavovala Banská Bystrica s okolitými náleziskami medi a striebra. Prepojenosť miest pozdĺž tejto trasy pretrvávala vďaka obchodným a kultúrnym kontaktom po celý stredovek. Najintenzívnejšie vzťahy s mestami v rámci tejto osi mala Banská Bystrica s Levočou, ako hlavným mestom spolku spišských Sasov. V roku 1308 nechal vybudovať (alebo prestavať) kláštor minoritov v Levoči gróf Ladislaus Dank, ktorý je stotožňovaný so zvolenským županom magistrom Dončom,⁶⁴ uvádzaným staršou literatúrou ako iniciátor výstavby kostola v Sásovej a Jakube.⁶⁵ Táto vzájomná previazanosť vyvrcholila v období od poslednej štvrtiny 15. storočia až do polovice 16. storočia, kedy Sásová bola už súčasťou mesta Banská Bystrica, prostredníctvom realizácie ambiciózneho banského podniku spišských Thurzovcov v Banskej Bystrici a okolí.

Sásová, kamenný reliéf Stretnutia pustovníkov sv. Antona a sv. Pavla vo vrchole klenby presbytéria, 15. stor.

Prešov – Bratislava : Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis – Historický ústav Slovenskej akadémie vied Bratislava, 2005, s. 80.

⁶⁴ POMFYOVÁ, B.: Levoča, bývalý Minoritský kláštor, Rím. kat. kostol sv. Ladislava. Katalóg diel. In: BURAN, D. a kol.: *Gotika*, s. 628.

⁶⁵ IPOLYI, A.: *A Besztercebányai egyházi műemlékek. Története és helyreállítása*. Budapest, 1878, s. 17.

Sásová, hlavný oltár sv. Antona a Pavla Pustovníkov, r. 1500.

Pri prestavbe farského kostola Nanebovzatia Panny Márie v Banskej Bystrici realizovanej v tomto období, ako aj s ňou súvisiacich prestavieb kostolov v Sásovej a Jakube,⁶⁶ sa tieto vzťahy pretavujú aj do umeleckej podoby, keď tu okrem remeselníkov z iných umeleckých centier pôsobia levočskí stavebníci a kamenári, no hlavne rezbárska dielňa na čele s Majstrom Pavlom z Levoče. V rámci týchto vzájomných väzieb sa javí reálny predpoklad, že farský kostol sv. Jakuba v Levoči a špitál antonitov, či už predpokladaný levočský alebo listinne doložený dravecký, majú analógiu s kostolmi sv. Antona v Sásovej a sv. Jakuba v Jakube.

⁶⁶ KAHOUN, K.: *Gotická sakrálna architektúra Slovenska*. Bratislava : Vydavateľstvo Gerlach Print, 2002, s. 64-65.

Malby z hlavného oltára v Sásovej, Smrť sv. Antona a Adorácia ostatkov sv. Antona

V interiéri skromnej architektúry sásovského kostola sa zachoval neskorogotický mobiliár, ktorý svojou vysokou umeleckou kvalitou patrí medzi najvýznamnejšie sochárske a maliarske diela dochované z tohto obdobia na území Slovenska. V závere presbytéria je od roku 1500 umiestnený hlavný oltár sv. Antona a sv. Pavla pustovníkov s tabuľovými maľbami od Majstra Mikuláša z Levoče.⁶⁷ V skrini oltárneho retabula je drevený reliéf stretnutia týchto pustovníckych svätcov. Na ôsmich tabuľových maľbách postranných pohyblivých krídel sú výjavy zo života sv. Antona: Sv. Anton uvoľňuje prameň, Smrť sv. Antona, Sv. Anton v rozhovore s anjelom, Adorácia ostatkov sv. Antona, Sv. Anton bitý diablami, Pokušenie sv. Antona diablom v podobe krásnej ženy, Sv. Anton pletie kôš a Sv. Anton svedkom ničenia chrámu ariánmi.⁶⁸ Tabuľová maľba Smrti sv. Antona predstavuje v kopcovitom teréne

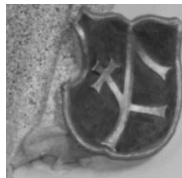
⁶⁷ Sásová. Krídla oltára sv. Pavla a Antona pustovníkov. Dokumentácia z reštaurovania. Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, Bratislava, Hrad. Číslo úlohy 2103 – 1967. Banská Bystrica. Spracovala Darolová, A. 1969.

⁶⁸ Tabuľové maľby predstavujú výlučne svätoantonskú legendu, sv. Pavlovi Pustovníkovi nie je venovaná ani jedna. Šugár výjav Smrti sv. Antona, (pochovávaného jeho žiakmi), a Adorácie ostatkov sv. Antona (donátorskou rodinou v kostole St. Julien v meste Arles v Provensálsku, na mieste uloženia ostatkov sv. Antona, ktorý manželský pár pravdepodobne osobne navštívil), nesprávne ikonograficky určil ako témy zo života sv. Pavla. ŠUGÁR, M. Hlavný oltár sv. Antona a sv. Pavla Pustovníkov v Sásovej. Katalóg diel. In BURAN, D. a kol. 2003. C. d., s. 760.

umiestnenú románsku sakrálnu stavbu a v jej interiéri pred oltárom kope mních hrob pre uloženie ostatkov svätca. Kostolík je obohaný dreveným plotom so vstupnou bránou, cez ktorú k mŕtvemu prichádzajú dvaja mnísi. Prvý je opát a za ním sa ponáhľa mladší rehoľný brat, držiaci v pravej ruke antonitský kríž. Mnísi odetí do tmavých habitov s bielym škapuliarom sú nasledovníci sv. Antona, antoniti.⁶⁹

Na základe realistického spodobenia donátorskej rodiny banského podnikateľa Michala Königsbergera, donátora neskorogotickkej prestavby kostola v Sásovej i v Jakube,⁷⁰ na tabuľovej maľbe ľavého krídla hlavného oltára môžeme predpokladať, že počet mníchov nie je náhodný a vychádza z reálneho stavu komunity pôsobiacej v Sásovej v čase vzniku malieb. Na to, že bola malá, poukazuje aj zachované dvojsedadlové stallum v zbierkach Stredoslovenského múzea s ozdobne rezanou bočnicou s rozetkovým dekorom vpísaným do architektonického motívu gotického okna, z poslednej tretiny 15. storočia.⁷¹

V západnom rohu severnej steny presbytéria, oproti ľaliovému erbú, je klenbové rebro ukončené štítkovým znakom s vkomponovaným symbolom latinského kríža, vypovedajúcim o saskom pôvode majiteľa,⁷² spojené s kamennou plastikou prasiatka, symbolizujúcou možnú príslušnosť majiteľa znaku k antonitskej reholi.

Štítkový znak s kamennou plastikou prasiatka

⁶⁹ Na rozdiel od oltára sv. Antona v kostole sv. Juraja v Spišskej Sobote, kde sú mnísi v blízkosti svätca – jeho žiaci, odetí do bielych kutní s čiernymi plášťami, v Sásovej majú odev antonitskej rehole.

⁷⁰ ENDRÖDI, G.: Grosse Kunst "Aus Hass und Neid". Überlegungen zu Bauarbeiten und zur Ausstattung der Neusohler Pfarrkirche um 1500. In: *Acta Historiae Artium* 47, 2006, pdf s. 1-54.

⁷¹ Stallum s tzv. kobercovým vlysom, patrí k reprezentatívnym ukázkam neskorogotického ornamentálneho štýlu, šíreného na Spiši prostredníctvom dielní poučených umeleckou tvorbou Krakova a Wroclavi. Je mu štýlovo príbuzné kežmarské stallum od majstra Šimona. BADAČ, P.: *Medzi umením*, s. 343.

⁷² LUXOVÁ, V.: Figurálne konzoly v Kremnici a Banskej Štiavnici. In: *Pamiatky a múzeá*. č. 1, 1991, s. 61.

Sásová, oltárna tabuľová maľba, sv. Anton

Epitaf Jána Rotha IV., Vroclav

Vo vrchole klenby presbytéria je osadený kamenný polychrómovaný reliéf Stretnutia sv. Antona a sv. Pavla pustovníkov s plechovou plastikou havrana prinášajúceho svätcom v zobáku chlieb. Pustovníci sedia v jaskyni pri kamennom stole a každý drží polovicu bochníka, ktorý si takýmto spôsobom rozdeľujú. Obraz sv. Antona pokúšaného diablom vznášajúcim sa nad jeho hlavou, s opátskou palicou a knihou v rukách, pri nohách so svojím atribútom prasiatkom, sa nachádza na zadnej strane jednej z dvoch samostatných obojstranných tabuľových malieb, súčasti zaniknutého neznámeho oltára zo začiatku 16. storočia.⁷³

V juhovýchodnom rohu záveru presbytéria sásovského kostola je štítkový znak s erbom Michala Königsbergera. V severovýchodnom rohu je ako pendant osadený erb so šiestimi ľaliami usporiadanými v troch radoch, ktorý dosiaľ nebol spoľahlivo určený.⁷⁴ Vzhľadom na jeho výsadné umiestnenie po pravici Ukrižovaného Krista na hlavnom oltári sa jedná o donátorský erb cirkevného hodnostára. Rovnaký ľaliový erb je znakom vroclavskej diecézy, ktorej hlavným biskupom v období, do ktorého spadá prestavba sásovského kostola, bol Johann IV. Roth (1426-1506). Napriek svojmu nešľachtickému pôvodu na biskupský stolec zasadol v roku 1482 s podporou svojho patróna – uhorského kráľa

⁷³ Dve tabuľové maľby predstavujúce sv. Katarínu a sv. Barboru, na zadných stranách sv. Antona a českého pustovníka sv. Prokopa, sú dnes v zbierkach Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici, tak ako aj Oltár sv. Žofie z obdobia okolo roku 1440. V sásovskom kostole sa z pôvodného neskorogotického mobiliára zachoval bočný oltár sv. Heleny a sv. Egídia, datovaný do obdobia okolo roku 1515.

⁷⁴ Erb bol rôzne interpretovaný, viď. REŤKOVSKÁ, A.: Rímskokatolícky kostol, s. 136.

Mateja Korvína, u ktorého pracoval v diplomatických službách, hlavne vo vedení tzv. katolíckej ligy v opozícii českého kráľa Juraja z Poděbrad.⁷⁵ Bol prvým humanistom na vrocavskom biskupskom stolci, podporovateľom umenia, iniciátorom a štedrým donátorom prestavby vrocavského dómu, ako aj viacerých kostolov. Jeho možná podpora prestavby kostola v Sásovej pravdepodobne vyplývala z osobných kontaktov s mestom počas svojho pôsobenia ako diplomata a tiež z jeho celoživotnej snahy upevniť postavenie rímskokatolíckej cirkvi v období husitiských vpádov a šírenia reformácie. Zástupcom Jána Rotha, po jeho smrti aj nástupcom na poste vrocavského biskupa, bol Ján V. Thurzo (1466-1520),⁷⁶ ktorý nepochybne donáciu podporil.⁷⁷ Vo vrocavskej diecéze od prvej štvrtiny 14. storočia boli usadení aj antoniti.⁷⁸ Antoniti mali svoj kláštor so špitálom vo Vroclavi⁷⁹ a pravdepodobne aj dom

⁷⁵ Johann(es) IV. Roth. Wikipedia. [online]. [cit. 2011-05-15]. Dostupné na internete: <[http://de.wikisource.org/wiki/ADB:Johannes_IV._\(1._Artikel\)](http://de.wikisource.org/wiki/ADB:Johannes_IV._(1._Artikel))>.

⁷⁶ (Johann(es) IV. Roth. [online]. [cit. 2011-05-15]. Dostupné na internete: <http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_IV._Roth>.

⁷⁷ Na epitafe Jána Rotha v Dóme sv. Jána Krstiteľa vo Vroclavi od Petra Fischera je Ialiový erb vrocavskej diecézy (Nisského kniežatstva). Vrocavskí biskupi mali privilégium autonómnej správy Nisského kniežatstva a preberali i jeho erb – štvrtený erb zložený zo znaku mesta Nissa (šesť strieborných Ialií v troch radoch na červenom poli) v prvom a štvrtom poli a zo znaku sliezskej orlice v druhom a treťom poli). Na náhrobkoch a epitafoch biskupov pochovaných vo vrocavskom Dóme sa popri ich rodových erboch vyskytuje najčastejšie Ialiový erb, pričom nie vždy sa spája s erbom orlice. Ako biskupský erb sa objavuje v rôznych obmenách, aj ako osamostatnený Ialiový erb. Wappen Bistum von Breslau. [online]. [cit. 2011-05-15]. Dostupné na internete: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Wappen_Bistum_Breslau.png>.

⁷⁸ STARNAWSKA, M.: Die Ritter- und Hospitaliterorden in der Diözese Breslau im Mittelalter. Der Forschungsstand. In: *Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa. Die deutsche Bibliothek – CIP-Einheitsaufnahme*. 2010. LIT Verlag Münster-Hamburg-London. s. 283. [online]. [cit. 2011-05-15]. Dostupné na internete: <http://books.google.sk/books?id=MXoiu9QBj-EC&pg=PA283&lpg=PA283&dq=Breslau+antoniter&source=bl&ots=uOvNZgVnAM&sig=m2NlzWzkhKITwsi_OnMUnHdTr4&hl=sk&ei=mLPzTfSgF82dOv2_iK0H&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=3&ved=0CCgQ6AEwAg#v=onepage&q=Breslau%20antoniter&f=false>.

⁷⁹ SCHEUTZ, M., SOMMERLECHNER, A., WEIGL, H.: Quellen zur europäischen Spitalgeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit. Sources for the History of Hospitals in Medieval and Early Modern Europe (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 5), Wien – München 2010, Böhlau/Oldenbourg, s. 2. [online]. [cit. 2011-05-15]. Dostupné na internete: <<http://www.kbl.badw-muenchen.de/zbgl-on>>.

v neďalekom meste Brieg, kde nahradili rehoľu augustiniánov.⁸⁰ Pôsobenie antonitov popri reholi augustiniánov je zaznamenané v Spišskom Podhradí. Obdobná situácia zrejme bola i v Banskej Bystrici, kde, ako sa nám podarilo zistiť z odpustkovej listiny z roku 1406, vystavenej pre novozaloženú kaplnku sv. Michala archanjela v Banskej Bystrici,⁸¹ stojacu na mieste terajšieho kostola sv. Kríža, pôsobili Bratia rehole sv. Augustína „*ordine fra[tri] ...sancti aug[ustini]*“. Predpoklad, že rehoľa antonitov po príchode a usadení sa v Sásovej i v Jakube sa podieľala na rozvoji novozaloženého mesta Banskej Bystrice, podporuje listina z roku 1475, v ktorej je zmienka o kaplnke zasvätenej sv. Antonovi.⁸²

Rytierske rády, ku ktorým patrili aj antoniti, boli založené v čase križiackych vojen, aby ochraňovali a poskytovali útulok, pohostenie a ošetrovanie pútnikom do Svätej zeme, neskôr v Európe k hrobom svätcov.⁸³ Najvýznamnejšou bola svätajakubská trasa, ktorej najvýchodnejšou časťou boli dôležité stredoveké obchodné cesty na území Slovenska. Pozdĺž týchto ciest boli zakladané kostoly s patrocíniom sv. Jakuba Staršieho, pričom významná pútnická trasa prechádzala mestom Levoča s farským kostolom sv. Jakuba, potom Liptovom a cez horský prechod Donovaly, za ktorým bola obec Svätý Jakub, viedla južným smerom Pohroním, so zastávkami v dedinských kostoloch sv. Jakuba vo Volkoviach, Hronských Kosihách, Želiezovciach až do miest Ostrihomu a Budapešti.⁸⁴ V týchto starobyľých kráľovských mestách s kláštornými

line/rezension_1841.html>.

⁸⁰ WAS, G.: Mendikantenorden in Schlesien im Mittelalter. Forschungsstand und Ausblick. In: *Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa. Die Deutsche bibliothek – CIP-Einheitsaufnahme. LIT Verlag Münster-Hamburg-London.* s. 315. ISBN 3-8258-5007-2. [online]. [cit. 2011-05-15]. Dostupné na internete: <http://books.google.sk/books?id=MXoiu9QBj-EC&pg=PA315&lpg=PA315&dq=antoniter+kloster+Breslau&source=bl&ots=uOv-NZmUnvR&sig=sW5E7cM2ScjGrg_MvsWUxZV0UM4&hl=sk&ei=YJr0Tb3hIMGSOqiD7awH&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBgQ6AEwAA#v=onepage&q=antoniter%20kloster%20Breslau&f=false>.

⁸¹ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica*, s. 62, č. 190, listina MBB-914/124.

⁸² MEZŐ, A.: *Patrocíniumok*. heslo Antal, s. 48.

⁸³ BECKER, T. I. C.: Von Reichardsroth nach Villingen : Die Johanniter und der Jakobusweg zwischen Würzburg und Bodensee. In: HERBERS, K., BAUER, D. R. (hg.): *Der Jakobuskult*, s. 115.

⁸⁴ Vid. mapa obcí svätajakubských patrocínií na Slovensku. SLIVKA, M.: *Uctievanie svätých*, s. 140.

špitálmi a kostolmi sv. Jakuba, ktoré prevádzkovali križiacke rehole, boli dôležité centrá zastavení a oddychu pútnikov do Santiaga de Compostela.⁸⁵

Pôdorys kostola sv. Jakuba na mape z 19. stor. (vpravo dole) s dnes už neexistujúcou južnou predsieňou a predstavaným západným portálom.

Pútnicka cesta prechádzala okolo kostola sv. Jakuba stojaceho uprostred obce rovnakého mena. Architektúra kostola sv. Jakuba je príbuzná s kostolom v Sásovej. Môžeme predpokladať, že stavby vznikli súčasne⁸⁶ a v Jakube bol jednodňový kostol pôvodne ukončený štvorcovým presbytériom, v 14. storočí prestavbou predĺžený východným smerom o polygonálny uzáver s opornými piliermi okolo vonkajšieho plášťa. Rozšírenie stavby umožňovalo jej situovanie na rovine, na rozdiel od pevnostného charakteru kostola v Sásovej umiestneného na malej plošine kopca. Kostol sa spomína v odpustkových listinách z roku 1413 a 1473, kde je uvedený ako „*capellae s. Jacobi de s. Jacobo*“.⁸⁷ Kostol sv. Jakuba prešiel tak, ako kostol v Sásovej významnou prestavbou interiéru v období od konca 15. storočia až do roku 1516, nachádzajúcom sa na východnej strane klenby lode nad triumfálnym oblúkom. Presbytérium

⁸⁵ KAKUCS, L.: Der mittelalterliche Jakobuskult in Ungarn. In: HERBERS, K., BAUER, D. R. (hg.): *Der Jakobuskult in der Ostmitteleuropa. Kulturgeschichte in regionaler und europäischer Perspektive*. Tübingen : Gunter Narr Verlag, 2003, s. 312-313.

⁸⁶ Vályi kostol v Jakube datuje do 13. storočia. VÁLYI, A.: *Magyar országnak leírása*. Budan, 1796.

⁸⁷ *Historia Domus Ecclesiae s. Jacobi*. Záznamy od p. f. Albína Hemu v r. 1961, rukopis. Rímskokatolícky farský úrad v Uťanke.

a loď boli vtedy zaklenuté neskorogotickou hviezdnicovou sieťovou klenbou, na rebrách ktorej boli umiestnené štítkové znaky tu pracujúcich majstrov kamenárov. Interiér kostola vybavili umelecky kvalitným mobiliárom. V presbytériu kostola umiestnili hlavný oltár pochádzajúci z obdobia okolo roku 1480, zasvätený sv. Jakubovi Staršiemu. Z celého oltára sa zachovali len dve krídla s ôsmimi výjavmi zo života sv. Jakuba Staršieho, ktoré sú v súčasnosti umiestnené v zbierkach Kresťanského múzea v Ostrihome. Z jakubského kostola pochádza oltár s patrocíniom sv. Márie Magdalény z obdobia okolo roku 1510, dnes umiestnený v kaplnke Božieho tela farského kostola Nanebovzatia Panny Márie v Banskej Bystrici.

Na mape obce Jakub z 19. storočia je pôdorys kostola sv. Jakuba s južnou, dnes už neexistujúcou prístavbou, ktorá mohla v stredoveku slúžiť charitatívnym účelom. Pri kostole pravdepodobne fungoval stredoveký špitál a útulok pre pútnikov. Túto hypotézu podporuje záznam v podobe obrazu sv. Floriána od slovenského maliara Júliusa Jonáša zaveseného nad emporou v kostole sv. Jakuba, na ktorom je v spodnom páse tento kostol historicky verne zobrazený spolu s troma budovami z jeho južnej a východnej strany, pričom jednu z budov ničí požiar.⁸⁸ Podľa nápisu v ľavom dolnom rohu obrazu: „*Nábožní pomocník zo Strani C. k. vo Valzwerku Sv. Jakubsdorf bidlicich Robotnikov ke Cti a Slavi Božei. Maji 1858 pokorne venovani.*“, sa jedná o ubytovacie zariadenie, v ktorom prebývali robotníci pracujúci vo valcovni medeného plechu, založenej v Jakube – v časti Nový svet, v roku 1852. Je možné, že prízemná horiaca budova a vedľa nej stojaca dvojpodlažná budova sú barokovo upravené stredoveké objekty s pôvodnou charitatívnou funkciou špitála a útulku pre pútnikov. V súčasnosti z východnej strany za presbytériom kostola smerom k rieke Bystrica a pozdĺž jej potočného prítoku je súkromný pozemok s hospodárskymi stavbami s kamennými základmi, ktoré sú možnými pozostatkami budov zobrazených na maľbe.

⁸⁸ V popredí zobrazený prízemný dom s valbovou strechou a dvoma komínmi sa v zmenenej podobe zachoval do súčasnosti.

Jakub, obraz sv. Floriána, detail maľby s kostolom sv. Jakuba

Napriek absencii písomných prameňov o pôsobení rehole sv. Antona v kostoloch v Sásovej a v Jakube je možné túto hypotézu sformulovať na základe viacerých indícií z výskumu: patrocínií, stredovekých obchodných a pútnických ciest, zachovanej stredovekej sakrálnej architektúry a mobiliáru, vplyvu umeleckých prúdov, heraldiky, a pod. Činnosť antonitov v stredovekej západnej Európe bola veľmi intenzívna a šírila sa aj východným smerom. Na území dnešného Slovenska si antoniti vytvorili preceptorát v Dravciach, čo svedčí o vhodných podmienkach pre ich pôsobenie. Narážali však na prekážky, ktoré na konci stredoveku spôsobili zánik rehole na našom území. Antonitské kláštory so špitálmi riadené prísnou správou ako u rytierskych reholí a snahou rozširovať počet svojich pôsobísk boli často trňom v oku niektorých miestnych magnátov alebo mestských správ, ako to zaznamenali listinné dokumenty v Bratislave a zrejme aj v Košiciach, kde z antonitských špitálov sa stali špitále mestské. V tomto krátkom príspevku sme sa pokúsili načrtnúť históriu antonitov na Slovensku, ktorá pre nedostatok historických záznamov, podobne ako u rytierskych reholí, ostáva zatiaľ neobjasnená.

Summary

Order of St. Anthony in Slovakia

Order of St. Anthony was founded in 1095 in France. Thanks to its charitable activity, the congregation spread throughout the Western Europe. In Slovakia, the Antonines had their monasteries with hospitals in Dravce, in the region of Spiš, and in Bratislava. Dravce became a Preceptory for the whole Hungary and Slavonia. The presence of the congregation in Spišské Podhradie, Levoča and Košice had been attested by the manuscripts. The influence of the Order was far-reaching. The devotion to St. Anthony of the Desert spread in the towns which had churches and altars dedicated to the patron saint of the Order. In the central region with its mining towns there is a village near Banská Štiavnica dedicated to St. Anthony – Svätý Anton. In the vicinity of Banská Bystrica, another important mining town, we find villages Sásová (Sv. Anton) and Jakub, parish churches of which display similarities to the parish churches of Dravce and Levoča. According to our hypothesis, these villages might be witnesses to the Antonines' influence as well.

Slovenskí usadlíci v južnom Zadunajsku, oslobodenom spod tureckej nadvlády*

GÁBOR MÁTÉ

Katedra etnológie a kultúrnej antropológie, Fakulta humanitných štúdií Univerzity v Pécsi (Maďarsko)

Na začiatku 18. stor. Slováci – podobne ako mnohé iné etniká v Karpatskej kotline – vzali do rúk pútnickú palicu, aby vymenili macošské prírodné podmienky za úrodnejší kraj, rastúce zemepánske farchy za priaznivejšie podmienky. Hornozemskí usadlíci sa dostali do všetkých kútov krajiny, kde znovuvýstavba Turkami spustošených oblastí si vyžadovala poddanské ruky a podnikavosť. Objavili sa v Zadunajsku, v Sedmohradsku, Báčke a Banáte a dokonca aj v Slovinsku. Predkladaná štúdia skúma ich osídlenie v takom regióne, z ktorého máme z hľadiska tejto problematiky málo systematických poznatkov: na území Baranskej, Šomoďskej a Tolnianskej župy, t. j. na území južného Zadunajska.

O usadení sa Slovákov v Tolnianskej župe nájdeme významnú poznámku v diele ich súčasníka Mateja Bela, podľa ktorého župu: „...teraz zaľudňujú Maďari, Rácovia [pravoslávni Srbi - pozn. prekl.], Nemci a najnovšie aj usadlosti Tótov...“¹ Bel referuje o prebiehajúcom procese, je však nepochybným faktom, že usadzovanie sa čoskoro skončilo a spomedzi ním spomenutých etníc sa ako prví stratili Slováci. Možno práve kvôli konečnému dôsledku, asimilácii Slovákov sa nenašiel nikto, kto by v tejto časti krajiny hľadal ich stopy. Bádatelia nevykázali presne počet usadlostí, ktorých sa migrácia týkala, neskúmali odkiaľ pochádzajú rodiny, ktoré sa prisťahovali a nie je známe ani povolanie, ekonomická situácia a societa prisťahovalcov.

Táto štúdia sleduje stopy tejto dokázateľne existujúcej, ale vedecky sotva známej migrácie. Jej cieľom je predstaviť jednotlivé zastávky tohto

* Štúdia vznikla s podporou z grantu OTKA č. K81120.

¹ Opis Tolnianskej župy z diela Mateja Bela: *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*. In: K. Balogh, János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből IX.* Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 1979, s. 339. Doba vzniku rukopisu v roku 1730.

sťahovania a poskytnúť aj slovenským čitateľom pohľad do života pre nich možno menej známej a takmer úplne reorganizovanej krajiny.

2. Usídlenie Slovákov v južnom Zadunajsku v zrkadle maďarskej a slovenskej odbornej literatúry

Spomedzi slovenských autorov musím spomenúť predovšetkým súhrnné práce Jána Siráckeho a Jána Botíka, ktorí monografickým spôsobom spracovali migráciu Slovákov v 17. a 18. stor., resp. ich etnické dejiny. V knihách Jána Siráckeho nájdeme aj údaje o usídlení sa Slovákov v južnom Zadunajsku. Okrem týchto niekoľkých odkazov sa podrobné spracovanie alebo dielčia štúdia nezrodili, na mapách, znázorňujúcich usídlenie sa je táto oblasť najčastejšie zobrazená ako veľký biely flak.²

Veľký počet publikácií vznikol však o osídlení dolnozemských oblastí, slovenskí kolegovia – z pochopiteľných dôvodov – väčšinou podrobne predstavujú tie územia, kde ešte aj dnes žije väčší počet Slovákov. Prísťahovanie Slovákov na južné Zadunajsko sa v maďarských materiáloch objavuje len sporadicky, väčšinou sa o ňom dozvedáme len z odkazov a krátkych poznámok. Avšak prisťahovanie Slovákov, ich hľadanie vhodného miesta neunikne pozornosti tých bádateľov, ktorí písali o dejinách osídlenia týchto troch žúp v 18. storočí³ a tam, kde dejiny tej-ktorej obce spracovali monografickým spôsobom.⁴ V spomenutých

² SIRÁCKY, Ján a kolektív: *Slováci vo svete 1*. Martin: Matica slovenská, 1980; *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Martin: Matica slovenská, 1971; *Dlhé hľadanie domova*. Martin: Matica slovenská, 2002, s. 25-26; BOTÍK, Ján: *Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Slovenské národné múzeum Bratislava – Martin, Archeologický ústav SAV Nitra: LÚČ, 2007.

³ WEIDLEIN, János: *Tolna megyei német telepítések*. Szekszárd, 1937; SZILÁGYI, Mihály: *Az úratelepülők Tolna megye 1710-1720*. In: K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből X*. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 1983, s. 33-167 ; HOLUB, József: *Az újjáépülés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703*. In: K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből V*. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 1974, s. 5-124; Hegedűs László: *Tolna megye nyugati felének települései (1580-1704)*. In: K. Balogh János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből IX*. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 1979, s. 5-104.

⁴ VARGA, Ádám – BODA, Ferenc: *Mözs község története*. Szekszárd: Új Élet Termelőszövetkezet, 1973; GAÁL, Zsuzsanna: *Sióagárd*. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest, 2000; BLANDL, György: *Nagymányok község története. A plébánia újjászervezésének kétszázéves jubileumára*. A szerző kiadása, Pécs, 1935; PAPP, István: *A Tamási*

súhrnoch a monografiách spracovali mnoho archívnych prameňov z 18. stor. (súpis poddaných, zmluvy o usídlení atď.), ktoré boli dobrým základným východiskom k výskumu. Treba dodať, že spomenuté správy sa len málokedy zaoberali slovenskou migráciou ako celkom, v zriedkavých prípadoch ju začleňujú do širších súvislostí. Väčšina ich vyobrazuje ako dočasne usídlené etnikum, ktoré si hľadá svoje miesto, mnohí neuvádzajú podrobnejšie údaje. Za výnimku môžeme považovať prácu Lászlóa Szitu o procese osídľovania v Šomodskej župe, ktorý uspokojivo spracováva objavenie sa národností (medzi nimi aj Slovákov) v Šomodi.⁵

3. Pramene migrácie obyvateľstva

Prisídlenie Slovákov predstavujem v tejto štúdií na základe piatich skupín prameňov:

I. *Župné archívne materiály* (Tolna Megyei Levéltár [Archív župy Tolna] – TMÖL): súpisy daní z 18. stor. (conscriptioes domesticae).

II. *Rodinné archívy* (Magyar Országos Levéltár [Maďarský štátny archív] – MOL; TMÖL): listiny zo súdnych sporov rodiny Amadé z 18. stor. (inquisitiones metales).

III. *Listiny cirkevnej správy biskupstva v Pätikostolí* (Pécsi Püspöki Levéltár [Archív biskupstva v Pätikostolí]): vizitačné protokoly (canonicae visitationes), cirkevné schematizmy a matriky, nachádzajúce sa na farách (matriculae).

IV. *Toponýmie*: zbierka Frigyesa Pestyho z roku 1865, ďalej údaje z obcí v župných monografiách, vychádzajúcich od roku 1970.⁶

Járás évszázadai. Tamási: Tamási Város Önkormányzata, 2000; GÁLOS, Csaba: *Kurd története.* Kurd Község Önkormányzata, [s.a.] (na internete: www.kurd.hu/letoltesek/5/)

⁵ Szita László: Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII.-XIX. században. Somogyi Almanach 52. Kaposvár. Somogy Megyei Levéltár, 1993.

⁶ GAÁL, Attila – KŐHEGYI, Mihály: Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában I. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve II-III. 1971-72, s. 271-332; II. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve IV-V. 1973-1974. 297-339. p.; III. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI-VII. 1977. 279-322. p.; PESTY, Frigyes: *Somogy vármegye helynévtára* (a szöveget gondozta és a bevezetőt írta: Gözsy Zoltán – Polgár Tamás). Fontes Comitatus Simighiensis 1. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 2001.; ÖRDÖG, Ferenc – VÉGH, József (szerk.): *Tolna megye földrajzi nevei.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001.; PAPP, László (szerk.): *Somogy megye*

V. *Štatistické práce, geografické lexikony: Lexicon locorum*, András Vályi, Elek Fényes.⁷

4. Tótska otázka

Skôr, než sa začneme zaoberať migráciou Slovákov v potureckom období, musíme v krátkosti hovoriť o význame názvu „tót“ a o jeho etymologických alternatívach. V maďarskom jazyku výraz „tót“ ako názov etnika od 20. stor. postupne ustupuje do pozadia a na jeho miesto nastúpil názov „szlovák“.⁸ V maďarských prameňoch sa slovenskí usadlíci v každom prípade označujú názvom „tót“, veď v 18. – 19. stor. ich na južnom Zadunajsku takto nazývali. V latinských prameňoch sa objavujú výrazy „schlav“⁹ a „slavonica“¹⁰, v nemeckých miestnych názvoch z 18. stor. sa najčastejšie uvádza tvar „schlowack“.¹¹ Výraz „szlovák“ sa vzťahuje na jedno etnikum, naproti tomu výraz „tót“ má širší obsah, nemyslia sa pod ním len dnešní Slováci. Jazykovedci a historici preukázali, že Maďari tak nazývali tie slovanské národy, ktoré v minulosti sami seba nazývali súhrnným názvom „Slověne“, čiže „Slovania“ (Česi, Moraváci, Chorváti, Poliaci, Bulhari, Rusi atď.). Samozrejme tak nazývali aj Chorvátov, hovoriacich nárečím „kaj“ v Slavónii, Slovincov a Slovákov.¹² V stredoveku a v ranom novoveku aj slovinských a medzimurských Slovanov nazývali Tótmí a Maďari v čase svojho príchodu do vlasti tak nazývali aj Slovanov, ktorých našli v Zadunajsku. Na

földrajzi nevei. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974; PESTI János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei I-II*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.

⁷ LEXICON LOCORUM regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum = Magyarország helységeknek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest, 1920; VÁLYI, András: *Magyar országnak leírása I-III.*, Buda 1796. (www.arcanum.hu/fszek); FÉNYES, Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. (www.arcanum.hu/fszek).

⁸ BENKŐ Lóránd: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö-Zs*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976, s. 951.

⁹ Viď Mözs, In: SCHEMATISMUS [...] *Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. – v. 1820. s. 104. (na internete: <http://kt.lib.pte.hu>).

¹¹ LEXICON LOCORUM: 199, 268

¹¹ Tvar mena zaznamenali informátori, ktorí robili súpis miestnych názvov, foneticky. Viď v prípade usadlostí Izmény, Felsőhána, Mucsi, Murga!

¹² KISS, Lajos: *A Kárpát-medence régi helynevei*. In: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1999, s. 112.

základe týchto znalostí je teda účelné významové obsahy výrazu „tót“ od seba oddeliť.

I. Výraz môže poukazovať na slovanské skupiny, ktoré tu našli Maďari v čase svojho príchodu do vlasti, pamiatkou čoho sú aj predpony alebo prípony v miestnych názvoch a názvoch sídel (Lengyeltóti, Husztót atď.)

II. Ako názov etnika sa môže vzťahovať na slovinské a chorvátske skupiny, ktoré sa sem prisťahovali v 17. – 18. stor.¹³

III. Takto nazývali aj hornozemských Slovanov, hoci vidiecke obyvateľstvo sa s nimi mohlo dostať do priameho kontaktu až v priebehu 18. stor.

Mnohovýznamovosť výrazu „tót“ sťažuje skúmanie rozšírenia Slovákov v priestore, veď v spomenutých troch župách možno objaviť všetky tri významové vrstvy. Tento problém je možné bližšie pochopiť, ak ho budeme ilustrovať údajmi, ktoré možno nájsť v odbornej literatúre. Elek Fényes nazýva štatistickými Tótmí Chorvátov z obce Táska, ktorí sem utekali pred Turkami, ako aj Slovákov z usadlosti Torvaj, ktorí sa sem prisťahovali z Hornej zeme. József Csorba vo svojom lekárskom župnom miestopise z roku 1853 nazýva Tótmí Chorvátov a Vendov (Slovincov).¹⁴ Ján Čaplovič (1. polovica 19. storočia) nazýva 17 usadlostí v Šomodskej župe – Elekom Fényesom považované za ‘tótske’ – slovenskými, hoci vo všetkých žilo chorvátske alebo slovinské etnikum. Spomedzi skutočne slovenských usadlostí sa v jeho súpise nenachádza ani jedno.¹⁵

Štúdia, vychádzajúc z vyššie spomenutých problémov, v prípade každej migračnej stanice, považovanej za slovenskú, uvádza rodinné mená a ak je to možné, aj miesto, odkiaľ pochádzajú.

5. Slovenské usadlosti v južnom Zadunajsku

Usídlenie sa Slovákov predstavujem podľa štyroch, v prvom rade

¹³ Vynikajúci príklad na to ponúka článok: TOMISA, Ilona: Hogyan látta „tóth“ híveit a magyar plébános? In: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Budapest, 1991, s. 523-526.

¹⁴ CSORBA, József: *Somogy vármegye ismertetése*. Pest, 1857, s. 27.

¹⁵ ČAPLOVIČ, J. : *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Nitra: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, s. 36.

geografických aspektov: povodie Dunaja, oblasť Völgység, stredný úsek toku rieky Kapos, Vonkajší Šomod' (*Külső-Somogy*). Prisídlenie sa Slovákov môžeme z časového hľadiska rozdeliť na dva úseky.

Podľa niektorých prameňov sa Slováci objavujú už čoskoro po vyhnaní Turkov, na toto sa vzťahujúce údaje poznáme z Vonkajšieho Šomodu aj z povodia Dunaja. Rákócziho povstanie však zabrzdiло znovuosídlenie územia.

Druhá etapa osídlenia sa začala po uzavretí Satmárskeho mieru. Na osídľovanie Slovákov máme údaje od roku 1717, tento proces prebiehal až do 1750-tych rokov, vrcholil však v 1720-tych rokoch. Predovšetkým týmto obdobím sa zaoberá aj táto štúdia. Ďalej uvediem sídla, z ktorých máme údaje o príchode Slovákov, alebo nájdeme o tom zmienku v odbornej literatúre. Za názvom jednotlivých obcí je v zátvorke uvedené meno zemepanskej rodiny alebo osoby, ktorá obec vlastnila v čase osídlenia.

A) POVODIE DUNAJA

Od začiatku 1720-tych rokov vo veľkom počte prichádzali Slováci na územia v povodí Dunaja, nájdeme ich na oboch brehoch rieky. Na pravom brehu (Zadunajsko) prijali slovenské rodiny v sídlach Duna-földvár, Fadd, Mözs, Paks, Bátaszék a Sióagárd, z hľadiska počtu prisťahovalcov sa však ukazujú veľké rozdiely. V prípade prvých troch sídel môžeme hovoriť o väčšom počte prisťahovalcov, v ostatných sa usídľovali len sporadicky.¹⁶

Mözs (szekszárdsky opát)

Podľa súpisu z roku 1728 obec Mözs osídlili znovu v rokoch 1721 a 1722 (TMÖL Ö. 289. 1728). Opát Trautson a dedina uzatvorili 22. marca 1722 medzi sebou zmluvu.¹⁷ Autor monografie obce, odvolávajúc sa na

¹⁶ V podunajskom Bátaszéke és Paksi sa ukazujú sporadické osídlenia. Môžeme hovoriť len o osídlení niekoľkých rodín so slovenskými alebo moravskými menami. V Bátaszéke to boli Martinus Lehoczky, Michael Hornyák, Jacobus Botlik, Petrus Szuhoczki, v Paksi Martinus Blahó, Jacob Varnoczki, Andreas Trelík (TMÖL Ö. 289. 1728).

¹⁷ Súpis z roku 1729 (TMÖL Ö. 291. 1729) obsahuje tieto mená poddaných: Judex primar: Joannes Szuhaj, alter Joannes Hegedűs; Michael Doszpoth, Michael Makovics, Caspar Figlen, Blasius Pekerik, Michael Juhasz, Joannes Shlicz, Paulus Kis, Andreas Kolár, Christian Vilthonger, Adam Shaitner, George Zahratka, Martin Krim, Christoph Klim, Hancz

viacero prameňov, považuje za pravdepodobné, že už po tureckom období tu mohli žiť skupiny, pochádzajúce z Nitry, Trenčína a Zvolena. V jednom liste, podanom na miestodržiteľskú radu, obyvatelia Mözsú spomenú, že ich predkovia sem prišli z Nitrianskej župy.¹⁸ Mözs je jedinou obcou v južnom Zadunajsku, kde sa slovenský jazyk dožil 20. storočia, na to máme aj štatistické údaje. Podľa údajov zo sčítania obyvateľstva z roku 1900 žilo v dedine 653 Slovákov, 293 Maďarov a 1384 Nemcov.¹⁹

Dunaföldvár (földvársky opát)

Slovenskí obyvatelia Dunaföldváru sem prišli na začiatku 1720-tych rokov.²⁰ Mestečko bolo dôležitým brodom povodia Dunaja, ktoré aj v období tureckej nadvlády permanentne obývali, ale v čase Rákócziho povstania opustili (desolatum TMÖL Ö. 289. 1728). V roku 1712 ho osídlili Maďari a Slovania („slavos“). V súpise miestnych názvov Frigyesa Pestyho sa dočítame, že pôvodní obyvatelia mesta boli „Maďari, Nemci a Tóti“.²¹ V polovici 18. storočia vo františkánskom kostole celebrowali omšu vo všetkých troch jazykoch.²² V súpisoch zo začiatku 18. storočia ešte nachádzame značný počet slovenských rodín. Spomedzi miestnych názvov mestečka je pozoruhodný tzv. „Tót-völgy“ [slov.= Slovenská dolina] (alebo „Nagy-Dolinka“). Názov mohol pochádzať od tu žijúcich dávných obyvateľov.²³ Podľa Pestyho informátorov Nemci a Slováci

Pirch Chortemer, Adamus Kanduk, Joannes Czangh, Hancz Pekk, Ivannus Korde, Adam Mechel, Matthias Kraiczer, Joannes Verner, Joannes Segyina.

¹⁸ VARGA, Á. – BODA, F.: c. d., s. 96.

¹⁹ A magyar korona országinak halandósági táblázata az 1900. évi népszámlálási és az 1900. és 1901. évi népmozgalmi adatok alapján. / [...] redakcia a vydanie: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest : Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, 1906. (Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat; 11.)

²⁰ V súpise z roku 1728 (TMÖL Ö. 289. 1728) spísali 162 poddaných a 56 želiarov. Tu nachádzame nasledovné mená: Andreas Konczlik, Andreas Kubányik, Nicolaus Sesták, Ladislaus Landor, Martinus Novák, Joannes Lukácsa (?), Joannes Hornyák, Martinus Ricza, Michael Gyurik, Georgius Skuta, Samuel Priveczki, Andreas Pakoricz, Martinus Urbanicz, Martinus Virbicza, Gabriel Czerny, Stephanus Lenko, Georgius Dubecz, Ivan Ricza, Martinus Gyurik; zsellérek: Andreas Tapolcsani, Ivan Lukácsa (?), Martinus Liczka, Georgius Klopcsik.

²¹ GAÁL, A. – KŐHEGYI, M. 1971-72, s. 324.

²² GAÁL, A. – KŐHEGYI, M. 1971-72, s. 324.

²³ ÖRDÖG, F. – VÉGH, J.: c. d., s. 160.

žijúci v meste Dunaföldvár sa ku koncu 19. storočia pomaďarčili.²⁴

Fadd (rodina Petrovszky)

Fadd sa v súpise z roku 1703 spomína ako maďarské sídlo (TMÖL Ö. 262. 1703), neskôr v roku 1722 pribudli noví usadlíci, resp. vrátili sa sem starí obyvatelia (repolari – TMÖL Ö. 289, 1728), v zozname môžeme čítať aj mnoho slovenských mien.²⁵ V dedine žilo dlhú dobu zmiešané obyvateľstvo, dokonca v čase osídlenia sem prišli aj obyvatelia zo západného Uhorska i z okolia. Podľa údajov Pestyho sa tu vo veľkom počte usadili „Tóti“, ktorí sem prišli z horných žúp, ale „čoskoro sa pomaďarčili a teraz už len podľa slovansky znejúceho mena možno vyvodzovať, že pochádzajú zo slovanskou rasou obývaného kraja.“²⁶

Sióagárd (szekszárdsky opát)

V Sióagárde žili do roku 1728 Srbi. V roku 1729 sa tu usídlili Maďari, k nim sa prisťahovali Slováci.²⁷ Podľa autora monografie obce sem Maďari a Slováci prišli spolu.²⁸ Môže byť súvislosť medzi Sióagárdčanmi a susednými Mözsanmi, ale tieto stopy nik neskúmal. Na konci 1740-tych rokov sem prišla väčšia skupina maďarských osadníkov, v dôsledku čoho obec dostala maďarský ráz a určite aj v jazyku sa stala maďarskou. Ich pamiatku uchováva niekoľko vlastných mien a podľa dohadov „na textil vyšíta ozdoba, takzvaná „slovenská výšivka“.“²⁹

B) VÖLGYSÉG (povodie Völgységskeho potoka)

Völgység sa rozprestiera na území medzi riekami Kapos, Sió

²⁴ GAÁL, A. – KŐHEGYI, M. 1971-72, s. 324.

²⁵ V súpise z roku 1728 sa uvádza 60 poddaných a 7 želiarov, nasledovné mená poukazujú na slovenský pôvod: Mathias Petroczy, Tho Beszterczey, Ivan Morvaj, Joseph Fölföldi (Felföldi), Stephanus Cse, Georgius Beszterczey, Georgius Marác, Stephanus Pacskó, Mathias Korponaj, Petr. Barczo, Martinus Pachinski, Ivan Laczko, Ivan Szeleczi, Georgius Gyugel, Michael Mácsik.

²⁶ GAÁL, A. – KŐHEGYI, M. 1973-74, s. 302.

²⁷ V súpise z rokov 1734-35 na to poukazuje len niekoľko mien.

²⁸ Prví maďarskí usadlíci sa objavili v daňových súpisoch z roku 1729. Na migráciu zo severu môžu poukazovať nasledovné mená: Joannes Jambrik, Stephanus Saági (Ipolyás), Stephanus Muslai (Muzsla) (TMÖL Ö. 291. 1729); Michael Barsi, Joannes Patyok (TMÖL Ö. 296. 1734).

²⁹ GAÁL, ZS.: s. 35-38.

a pohorím Mecsek. Tunajšia krajina má charakter pahorkatiny. V období tureckej nadvlády sa z tohto územia stratilo maďarské obyvateľstvo, pôvodní obyvatelia sa vo viacerých vlnách odsťahovali. Na ich miesto prišli z juhu Srbi. Völgység je kraj s drobnými dedinami, kde sa zachovali spomienky na hranice a názvy drobných stredovekých sídel až do raného novoveku. Do tohto kraja prichádzajú od roku 1712 nemeckí usadlíci, ktorí sa „usadia“ prevažne na pusty nových statkárov (Dóry, Petrovszky, Sinzendorf, atď.). Prítomnosť Slovákov sa dá vykázať iba na začiatku 1720-tych rokov. Na základe príkladov možno pozorovať rýchle odsťahovanie slovenských skupín a ich hľadanie nového miesta.

Lengyel (rodina Amadé, grófska rodina Esterházyovcov z Galanty)

Obec Lengyel si aj v čase tureckej nadvlády uchovala maďarské obyvateľstvo, avšak počas obliehania Viedne a oslobodzovacích bojov (1683-1686) sa nakoniec vyľudnila. Jej obyvatelia sa utiahli v blízkej dedine Kisvejke. Po skončení bojov sa tu usadili Srbi, ktorí počas Rákócziho povstania odtiaľto utiekli a viac sa sem nevrátili. Chotár obce mohli využívať maďarskí obyvatelia obce Kisvejke.

O tejto dedine máme podrobné a príkladné poznatky o jej znovuvýstavbe a procese osídlenia. Gróf József Esterházy z Galanty poveril dozorom nad svojím statkom správcu majetku Andrása Búzásiho, ktorý povolal maďarských a „tótskych“ poddaných, s nimi chcel začať zaľudňovanie územia, avšak osídľovanie uviazlo. V liste svojmu pánovi (22. apríla 1722) András Búzási píše, že susední Nemci sa napriek jeho vôli presťahovali a vytlačili („vybili“) osídlencov.³⁰

Prameň podáva správu aj o konflikte medzi správcom a zemepánom, majetok sa postupne dostane spod spravovania správcu a Nemci sa mohli prisťahovať do obce len po jeho odstavení. Z listu sa žiaľ nedozvieme, prečo chcel Búzási, aby sa na statku usídlili radšej maďarskí a slovenskí poddaní.

Existuje teda len jeden župný súpis, v ktorom sa uvádzajú aj

³⁰ „A lengyeli svaboknak is azt parancsolta Nagyságod, hogy én tőlem ne dependeállyanak, amint hogy meg is teljesítették nagyságod parancsolatát, mert az melly jó Magyar és Tóth gazdákat még hat ökrű is lett volna benne az pusztárul kiverték az nékiek tőlem kimért helyeiket magoknak foglalták.” List správcu Andrása Búzásiho, 1722. (MOL Esterházy Rep. 35 P. 108. / No. 37, s. 391 / 14459. mikrofilm).

Slováci, ich prítomnosť nemohla byť dlhšia ako 3 roky.³¹ Hoci sa táto epizóda môže zdať nepodstatná, predsa na týchto niekoľko rokov spomínajú maďarskí a srbskí svedkovia jedného majetkového sporu z roku 1762 ako na obdobie „usídlenia sa Tótov“.³² Toto všetko môže poukazovať na to, že v dedine u maďarských gazdov mohli byť vo väčšom počte Slováci, ale je väčšia pravdepodobnosť, že v povedomí miestnych obyvateľov sa táto udalosť zachovala kvôli cudzosti, cudziemu jazyku. Je teda zrejmé, že krátkodobé obsadenie miesta Slováckmi možno preukázať len detailným a mnohostranným odkrývaním prameňov. Vyššie som nazval tento prípad príkladným preto, lebo sa tu ukázal ekonomický potenciál (dobrí gazdovia) rodín, ktoré sa tu usídlili, poznáme ich mená a vieme aj to, ako ich nazývali ich súčasníci (rôznych národností) aj budúce pokolenia.

Mucsi (gróf Sinzendorf, gróf Mercy³³)

Obec Mucsi podľa súpisu daní z roku 1696 obývali ešte Maďari. Z tejto, ale i z okolitých dedín z dosiaľ nezistených príčin zmizlo pôvodné maďarské obyvateľstvo. Súpis z rokov 1721-1722 zaznamenáva mnoho slovenských a maďarských rodných mien, osadníci mohli asi v tejto dobe prísť do tohto kraja.³⁴ Na konci súpisu ako nových prišielcov zaznamenali aj nemeckých osadníkov a na ďalšom súpise z rokov 1722-

³¹ V roku 1721 v dedine práve prebieha osídľovanie (TMÖL Ö 1721-22). V roku 1722 spísali len nemeckých poddaných (TMÖL Ö 1722-23). Tento rok mohol byť tým, keď Nemci obsadili slovenským a maďarským poddaným vymerané pozemky. V roku 1723 prišli aj Búzásiho ľudia: Joannes Jargan, Martinus Kolár, Joannes Kiss, Paulus Andrisovics, Paulus Moravcsik, Caspar Takács, Georgius Tot, Blasius Kanisay (TMÖL Ö. 283. 1723).

Nemeckých poddaných vtedy zapísali vo zvláštnej kolónke (Germanicus). V roku 1725 spísali úplne nových poddaných a dedinu zapísali na hárok s nadpisom „neo-populata“, po maďarských a slovenských poddaných vtedy už niet ani stopy (TMÖL Ö. 285. 1725).

³² Koma Lazo (11. svedok), v čase Andrása Buzásiho lengyelskí Slováci kosili územie, o ktorom je reč. Podľa výpovede Michaela Vörösa (13. svedok) „Lengyel obsadili Tóti“, videl ohrady pre ošípané, patriace Lengyelčanom a hovädzí dobytok „vonkajších Rácov“ pásť sa v lengyelskom chotári. (TMÖL Pozostalosť Kamererovcov, spisy rodiny grófov Apponyovcov).

³³ Od roku 1722.

³⁴ Podľa súpisu z rokov 1721-22 žili v Mucsi nasledovní poddanskí daňoví poplatníci: Georgius Kovacs, Lukacs Orosz, Michael Duka, Caspar Nagy, Joannes Pék, Christoph Csizmar, Melchior Antoni, Martin Oravec, Joannes Morvai, Joannes Haidu, Matthias Halupka, Jacobus Skrinjar, Joannes Szokoly, Georgius Szlezak (TMÖL Ö. 281. 1721-22).

1723 ich už uvádzajú ako platiteľov daní (ibidem svaevi).

Murga (rodina Jeszenszky)

Podľa údajov bola obec Murga osídlená v 1730-tych rokoch. János Weidlein je toho názoru, že obyvatelia obce boli v tej dobe „Tóti“, teda Slováci. V roku 1745 sa sem prisťahovali noví nemeckí obyvatelia, prevažne z dediny Kalaznó. Slováci sa rok a pol po osídlení Nemcov odsťahovali do Bánhidy.³⁵ V protiklade s údajmi Weidleina v Murge ešte aj v súpise z roku 1752 sú uvedené hornozemské slovenské priezviská. Spomedzi tu spísaných 57 poddanských mien je 12 slovenského a maďarského pôvodu.³⁶ V dedine Nemci pomenovali podľa Slovákov ulicu. Podľa Pestyho informátorov obyvatelia tzv. „Schlowacker-Gass“ boli kedysi Slovákmí, čo vyplýva aj z mien ponemčených Slovákov: Novák, Passarini (!) a Pérdi (!).³⁷ V chorári obce Murga nachádzame chotárne názvy „Tót-vögy“ a „Tót-hëgy“ [slov. *Slovenská dolina* a *Slovenský vrch*].³⁸

Felsónána (gróf Sinzendorf, gróf Mercy)

Podľa Jánosa Weidleina sa v roku 1722 dostali Nemci do tejto obce, „kde vtedy mohli bývať Slováci“.³⁹ Jeho domnienku priezviská uvedené v daňových súpisoch nepotvrdzujú. U Pestyho nachádzame miestny názov Slovakenthal („Tót-völgy“).⁴⁰ Je možné, že spomenutá dolina dostala názov podľa slovenských obyvateľov susednej Murgy.⁴¹ János Weidlein spomína Slovákov aj medzi obyvateľmi Aparu, ale daňové súpisy nepotvrdzujú ani túto domnienku.⁴²

³⁵ WEIDLEIN, J.: c. d., s. 34.

³⁶ Franciscus Jeszenszky, Joannes Tomassik, Thomas Novák, Joannes Csermák, Franciscus Morvai, Mathias Dudás, Martinus Bakocz, Mathias Csendes, Martinus Kiss, Martinus Hangya; Sige. Veverka hajdo (TMÖL Ö. 305. 1752).

³⁷ GAÁL, A. – KŐHEGYI, M. 1973-1974: s. 338.

³⁸ ÖRDÖG, F. – VÉGH, J.: c. d., s. 296-297; u Pestyho sa uvádza takto: Schlowakenberg, Schlowackenthaläcker. GAÁL, A. – KŐHEGYI, M. 1973-1974: s. 339.

³⁹ WEIDLEIN, J.: c. d., s. 30.

⁴⁰ GAÁL, A. – KŐHEGYI, M. 1973-74, s. 304. ÖRDÖG, F. – VÉGH, J.: c. d., s. 297.

⁴¹ V Murge aj v roku 1752 žijú usadlíci z Hornej zeme.

⁴² WEIDLEIN, J.: c. d., s. 29.

Kisdorog (rodina Dóry, rodina Apponyi)

Medzi záznamami v súpise z roku 1728 sa možno dočítať, že obec Kisdorog obsadili v roku 1722 Slovania, 1724 Nemci (TMÖL Ö 289. 1728). Popri mene prisťahovalcov zhotoviteľa súpisu uviedli aj ich pôvod.⁴³ Neskôr prišli do dediny ďalšie rodiny z Hornej zeme.⁴⁴ Vtedy spísané rodiny tu už v roku 1752 neboli (TMÖL Ö. 305. 1752).

Izmény (gróf Sinzendorf, gróf Mercy)

O Slovákoch v Izményi máme veľmi málo vierohodných údajov. Dedina bola osídlená v roku 1722. Historický údaj o nich ani neexistuje, len tzv. "slovenská ulica" naznačuje, že pred nemeckými usadlíkmi tu mohli krátku dobu žiť Slováci. V dotazníku Antala Egyeda i v súpise miest Frigyesa Pestyho sú uvedené miestne názvy, poukazujúce na Slovákov (na prítomnosť skupiny).⁴⁵ U Pestyho môžeme ďalej čítať, že: „V chotári Alt Kirch bola kedysi dedina, v ktorej bývali Srbi a Tóti.“⁴⁶

Nagymányok (pätikostolské biskupstvo)

Podľa zápisnice, vyhotovenej pri príležitosti cirkevnej návštevy Mátyása Domsicsa v roku 1729 tu popri katolíkoch žilo osem maďarských kalvínskych a šesť slovenských evanjelických rodín.⁴⁷ Ich stopy nachádzame aj v daňových súpisoch.⁴⁸ Zároveň je však isté, že spolu s nimi sa sem v tejto dobe dostali aj obyvatelia (pravdepodobne remeselníci), ktorí nepodliehali župnému zdaneniu. V matrikách szászvárskej

⁴³ Michael Orban (1721 – Szentandrás, Mošonská župa), Andreas Szekeres (1722 júl, Dömös, Ostrihomska župa), Joannes Pálinkás (1721apríl, Pusztakürt, Nitrianska župa), Georgius Nagy (1721 október, Kissalló, Tekovská župa), Adam Sztolar (1721 apríl, Ruman - Románfalva, Nitrianska župa) (TMÖL Ö. 281. 1721-22.).

⁴⁴ Georgius Blaho, Paulus Bucsik, Adamus Hornyák, Michael Morávcsik, Ivannes Beláczky (TMÖL Ö. 289. 1728; TMÖL Ö. 290. 1728).

⁴⁵ Schlovakenberg vid'. CSERNA, Anna – KACZIÁN, János: *Egyed Antal összéírása és korrajz Tolna vármegyéből*. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár, 1986, s. 111-112; Schlovaken Garten vid'. GAÁL, A. – KÓHEGYI, M. 1971-72, s. 303.

⁴⁶ GAÁL, A. – KÓHEGYI, M. 1971-72, s. 303.

⁴⁷ MERÉNYI, Ferenc: *Domsics Mátyás egyházlátogatása (canonica visitatio) Baranyában 1729-ben*. Pécs, 1939, s. 35-36.

⁴⁸ Spomedzi 15 daňovníkov zo súpisu z roku 1721-22 majú traja slovansky znejúce meno: Stephanus Gyikó (judex), Stephanus Gyikó (junior), Joannes Moyses, Stephanus Kapinya a medzi tými, ktorí sa práve usidlujú, môžeme čítať meno Ivannusa Priborského.

fary totiž nájdeme viacero takých mien, ktoré sa v daňových súpisoch nevyskytujú.⁴⁹

C) STREDNÝ TOK RIEKY KAPOS

V povodí Kaposu sa obyvateľstvo v tureckom období úplne vymenilo. Veľká časť pôvodného maďarského obyvateľstva už na konci 16. storočia ušla alebo zahynula. V čase oslobodzovacích vojen sa len na hraničných strážnych miestach (Dobrököz, Dombóvár, Pincehely atď.) objavujú hajdúsi a vojaci s maďarskými menami. Kraj však nie je vyľudnený, sídla tu zakladajú Srbi, ktorí využívajú chotáre uhorských stredovekých dedín. Kurd je dlho iba pusta, osídlenie prebieha v roku 1729, základné obyvateľstvo je slovenské. Slovenské rodiny sa dostali aj do susedného Csibráku.

Kurd (rodina Esterházy)

Osídľovaciu zmluvu obce Kurd uzavreli v roku 1729, na základe prameňov na osídlenie sa podujal szakálisky obyvateľ Pál Dormán.⁵⁰ Dormán sa sem pravdepodobne dostal zo Somoďskej župy, podobne ako boli zo Somoďu aj prví slovenskí usadlíci.⁵¹ Aj v roku 1752 oni tvoria väčšinu obyvateľstva. Kurd bol najvýznamnejším slovenským sídlom v povodí rieky Kapos. Podľa Pestyho súpisu miest tu kedysi bývali Tóti, Srbi a Maďari, ale Tóti sa pomadžarčili.⁵² V chotári obce je ešte aj dnes mnoho slovenských pomenovaní: *Ulicska utca*, *Zákopa*, *Ákopa*, *Kristyánhegy*.⁵³ Podľa monografie obce ešte aj dnes sa tu vyskytujú staré slovenské priezviská.⁵⁴

Csibrák (rodina Jeszenszky)

Csibrák v roku 1720 osídlila rodina Jeszenszky. V odpovediach v dotazníku Frigyesa Pestyho sa dočítame, že na tomto území boli po

⁴⁹ Priborsky, Krászly, Lharska, Matusik, Bumbula

⁵⁰ TMÖL pozostalost Kammerer, krabica č. 14, 1729.

⁵¹ Az 1729-es összeírás említi először a községet, ebben az alábbi, Somogy vármegyéből érkező telepesek szerepelnek: Rusny, Georg. Mikalecz, Joan Mihávecz, Miath Vonu, Martinus Bakurecz, Steph Kolibaba, Ivan Feir (?) (TMÖL Ö. 291. 1729).

⁵² GAÁL, A. – KŐHEGYI, M. 1973-74, s. 320.

⁵³ ÖRDÖG, F. – VÉGH, J.: c. d., s. 264-267.

⁵⁴ GÁLOS, Cs.: c. d., s. 10.

tureckom období prvými usadlíkmi Tóti a Maďari. V čase súpisu v roku 1752 bolo toto sídlo už prevažne nemecké (TMÖL Ö. 305. 1752). Tento fakt potvrdzuje aj Lexicon Locorum. Vo Vályiho lexikone sa uvádza ako „*tót falu*“ [slovenská dedina], u Eleka Fényesa sa však opäť spomína ako nemecká.⁵⁵ Proces asimilácie Pestyho informátori charakterizovali takto: „Prisídlení Nemci sa čoskoro rozmnožili a vytlačili pomaďarčených Tótov a Maďarov.“⁵⁶ Na náboženský jazyk Slovákov, žijúcich v širšom okolí, poukazuje skutočnosť, že v 1870-tych rokoch na pútnickom mieste Csicsó v susedstve Csibráku jeden juhoslovanský páter (pravdepodobne Blaž Modrosi) spovedal aj slovensky.⁵⁷

D) VONKAJŠÍ ŠOMOD (údolie riek Koppány a Kis-Koppány, horný tok Kaposu)

Územie, rozprestierajúce sa na západ od Kaposu nazýva zemepisná veda Vonkajší Šomod' (*Külső-Somogy*). Toto územie sa podobne ako Völgység a povodie Kaposu stalo počas tureckej nadvlády pustatinou a prisťahovali sa sem predovšetkým Srbi, ktorí však v čase Rákócziho povstania odtiaľto tiež utiekli. Do ich opustených dedín sa usídlili predovšetkým Maďari zo západného Uhorska a z Hornej zeme, Chorváti a Slováci (Vašská, Zalianska, Šopronská župa). Evanjelický dekan György Bárány (1682-1757) vo svojej kronike odkazuje na to, že presídlenie slovenských luteránov na Zadunajsko sa začalo už po odchode Turkov.⁵⁸ Ich príchod trval až do 1750-tych rokov, vytvárajú sa tu početnejšie, ale od seba izolované spoločenstvá. Okrem tu predstavených usadlostí možno predpokladať sporadické osídľovanie v obciach Igal a Bábony, podrobne ich však teraz opisovať nebudeme.

Tab (György Majthényi a Zsigmond Perényi, neskôr od roku 1726

⁵⁵ LEXICON, L.: s. 269, VÁLYI, A.: c. d. I., s. 421, FÉNYES, E.: c. d., s. 59.

⁵⁶ GAÁL, A. – KÓHEGYI, M. 1971-72, s. 310.

⁵⁷ ANDRÁSFALVY, Bertalan: A magyar – délszláv – német népi kultúra egy korabeli szerző szemével. In: Kiss Mária (szerk.): A III. Magyar – jugoszláv folklór konferencia előadásai 2. Budapest, 1987. november 2-3. Folklór és tradíció VI. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988, s. 61-62.

⁵⁸ SZITA, L.: c. d., s. 79.

rodiny Mérey a Lengyel)⁵⁹

V roku 1718 sa k šiestim maďarským poddanským, resp. želiarskym rodinám prisťahovalo 23 slovenských.⁶⁰ V roku 1728 sem panstvo usídlilo ďalších slovenských želiarov.⁶¹ Ulicu, ktorú zaľudnili Slováci, nazývali „Tót utca“ (*Slovenská ulica*).⁶² V Lexikone locorum ako i v lexikonoch Vályiho a Fényesa sa uvádza ako obec so zmiešaným, maďarsko-slovenským obyvateľstvom.⁶³ Miestni Slováci boli evanjelici, mali samostatnú náboženskú obec, pod ktorú patrila aj Torvaj.⁶⁴ V roku 1881 prešli na maďarský bohoslužobný jazyk. „Tak sa zväčša tótsky a maďarský, ako aj nemecký cirkevný zbor stal čisto maďarským zborom“ – tvrdí Szita, odvolávajúc sa na Schmidta. V školách zrušili vyučovanie v slovenskom jazyku v roku 1860. Cirkevné matriky viedli do roku 1830 v slovenskom, potom už len v maďarskom jazyku.⁶⁵

Torvaj (rodina Lengyel)

Obec je v susedstve Tabu. Podľa daňových súpisov Torvaj bol znovuosídlený piatimi poddanými s usadlosťou a tromi želiarmi v roku 1717.⁶⁶ Napriek včasnému osídleniu zmluvu s panstvom uzavreli až v roku 1732, a to v slovenskom jazyku. Prisťahovalci, podobne ako v Tabe, boli evanjelici.⁶⁷ V Lexicone locorum a vo Vályiho lexikone sa uvádza ako čisto slovenská dedina, u Fényesa sa o Torvají píše ako o slovensko-maďarskom sídle.⁶⁸ Vo Fényesovom miestnom súpise sa dozvedáme cenné informácie o okolnostiach osídľovania: „Prvýkrát sa spomína v roku 1732, pretože v tom roku sa tam usídlila osoba s menom

⁵⁹ SZITA, L.: c. d., s. 75.

⁶⁰ Podľa Lászlóa Szitu na to poukazujú nasledovné mená, resp. priezviská: Jan Macsko (prišiel od Žiliny), Georgius Pakornya (Nitrianska župa); Zalecsak, Vabro, Kucsera, Murorcsek, Hutanezczy, Bellahubek, Zelanek, Beharecz. SZITA, L.: c. d., s. 10.

⁶¹ SZITA, L.: c. d., s. 32.

⁶² PESTY, F.: c. d., s. 326.

⁶³ LEXICON, L.: s. 199; VÁLYI, A.: c. d. III.: s. 450. ; FÉNYES, E.: c. d., s. Tab.

⁶⁴ SZITA, L.: c. d., s. 76-77.

⁶⁵ Gerlingenská mestská knižnica a pozostalosť Lt. Smidt – Tomku. Schmidt: Kronika, s. 523. Könyvtár és Lt. Prameň cituje SZITA, L.: c. d., s. 78.

⁶⁶ Martinus Drahos, Andreas Palenik, Georgius Svez, Paulus Hramsik, Martinus Kollár, Georgius Hindicsek, Jan Hamsik, Jan Priraha (SZITA, L.: c. d., s. 39.)

⁶⁷ SZITA, L.: c. d., s. 32.

⁶⁸ LEXICON, L.: s. 199; VÁLYI, A.: c. d. III., s. 518; FÉNYES, E.: c. d., s. Torvaj.

Pál Rancsik ešte s tromi ďalšími z Tekovskej župy, vtedy dostala dedina Torvaj svoj názov, prisťahovalci boli Tóti, z hľadiska náboženstva evanjelici....⁶⁹

Tótkér (János Nagy z Ádandu,⁷⁰ János Tallián a Éva Kukovits)

Sídlo Tótkér evidoval aj Ján Čaplovič medzi vyrojeniami sa Slovákov.⁷¹ Spomedzi dedín, spomenutých v tejto štúdiu zdá sa byť práve toto sídlo tým, ktorá má najviac slovenský ráz. V súpise z roku 1752 je väčšina rodných mien slovenských.⁷² Svoj etnický ráz si dlho mohla zachovať, veď podľa Andrása Vályiho je dedina ešte aj v roku 1796 slovenská (tót-ska).⁷³ Podľa schematismu z roku 1820 bola filiou Bedegu, bývalo v nej 42 katolíkov a 349 evanjelikov.⁷⁴ Neskôr ju zjednotili so susednou obcou Bedeg, obývanou Maďarmi, odvtedy sa nazýva Bedegkér.

Tótkeszi (rodina Eszterházy)

Podľa súpisu z roku 1728 bola znovu osídlená v roku 1718 (TMÖL Ö. 289. 1728).⁷⁵ Podľa osídľovacej zmluvy dostal povolenie na osídlenie

⁶⁹ PESTY, F.: c. d., s. 328.

⁷⁰ Ádánd je názov sídla, takže tento prívlastok má taký význam ako napr. Esterházy z Galanty.

⁷¹ Čaplovič, J.: c. d., s. 36.

⁷² Sztrehunda Pál, Z Martinus Forda, Martinus Hodúl judex, Paulus Hegedús, Georgius Khudi, Ivannus Galbani, Z. Georgius Kosút, Z Stephanus Miserák, Martinus Miták, Andreas Svehán, Andreas Baranyai, Martinus Mucsenyecz, Martinus Káviczky, Z. Georgius Kaviczky, Relicta Barthol Marschovszky, Martinus Gyurcsik, Martinus Varga, Ivan Blanár, Paulus Kosút, Georgius Paskó, Z. Ivannus Paskó, Ivannus Matyerik, Z. Lukács István, Martinus Paskó, Georgius Lukács, Z. Paska János, Martinus Lukácovics, Z. Nicolaus Lukacovics, Z. Daniel Szikora, Georgius Paska, Nicolaus Micskó, Jun Georgius Paska subjudex, Z Paulus Varga, Mathias Esztergát, Ivan Brezovszky, Z. Adamus Brezovszky, Paulus Lukács, Ivan Rehák vaccar, Georgius Klepeta.

⁷³ VÁLYI, A.: c. d. II., s. 340.

⁷⁴ SCHEMATISMUS: s. 91.

⁷⁵ Spomedzi 68 poddaných a 33 želiarov v súpise z roku 1725 sa zdajú byť Slovákmi: Joannes Csernoczki, Paulus Hornyak, Ivannes Kersák, Martinus Csurkovics, Ivannes Csonoczki, Georgius Neneric, Martinus Pillarich, Andreas Holbicki, Mathias Kubinczki, Joannes Belik, Martinus Kosina, Georgius Csanaczki, Georgius Szvatokriski, Georgius Rainoha, Michael Radvanczki, Joannes Tipló, Georgius Teplán, Michael Tresko, Thomas Tresko, Georgius Tresko (TMÖL Ö. 285. 1725).

Miklós Takács.⁷⁶ Už hneď v prvých súpisoch nachádzame slovenské mená a ich prisťahovanie je do 1750-tych rokov nepretržité. Aj u Vályiho sa spomína ako národnostne zmiešané sídlo.⁷⁷ Slováci, ktorí sa sem prisťahovali, boli katolíkmi.⁷⁸ Názov obce neskôr zmenili na Magyar-keszi.

Miklósi (rodina Perneszi)

Podľa výskumov Lászlóa Szitu bola obec osídlená v roku 1717-1718. Jediným poddaným s usadlosťou bol Miklós Takács, známy už z Tótkeszi. V záznamoch conscriptor odkazuje aj na miesto pôvodu prisídlencov, tak sa dozvedáme, že Michael Bona a Andrea Pruspan boli želiarmi z Komárna a Nitrianskej župy, Andreas Hudovicz a Mihály Nevető prišli taktiež z Nitry.⁷⁹ Onedlho po slovenskom osídlení (1727) obec znovu osídlia nemeckými obyvateľmi. Podľa nového súpisu z roku 1827 ju obývajú už len nemeckí daňovníci.⁸⁰

Lápafő (generál Pál Babolcsa)

Obec Lápafő osídlili v roku 1718. Najmä z Nitrianskej a Trenčianskej župy sem prišli Slováci, ku ktorým sa neskôr pripojili Maďari z Baranskej a Vašskej župy.⁸¹ V súpise z roku 1752 už nenachádzame slovenských poddaných, ktorí sa sem prisťahovali v 1720-tych rokoch, ani ich potomkov. Dedina vtedy už vykazuje úplne maďarský ráz.

⁷⁶ TÓTH ANDRÁSZNÉ POLÓNYI, Nóra: Egy tolnai táj a XVIII. Században. (Kísérlet kéziratot térképeink forrásértékének vizsgálatára). Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 61. Series Historica 28. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966, s. 240.

⁷⁷ VÁLYI, A.: c. d. II., s. 355.

⁷⁸ TMÖL pozostalostí Kammerer, farár Offenmüller Ferenc: Tótkeszi története, kézirat, 1905, s. 3-4.

⁷⁹ SZITA, L.: c. d., s. 10.

⁸⁰ SZITA, L.: c. d., s. 52.

⁸¹ SZITA, L.: c. d., s. 12. Szita uvádza nasledovné poddanské mená: Joannes Kosziba, Stephanus Kosziba, Michael Surjag, Joannes Bilek (všetci z Nitry), Jan Thott (z Trenčína), Paulus Thott, Franz Wolfgangus (z Boršodu). SZITA L.: c. d., s. 44.

6. ZHRNUTIE (Charakteristické znaky slovenskej migrácie v južnom Zadunajsku)

Štúdia podrobnejšie skúmala okolnosti usídlenia sa Slovákov v 19 sídlach,⁸² predovšetkým dobu ich prítomnosti. Napriek veľkému počtu migračných staníc sa slovenský jazyk dožil prelomu storočí a oficiálnych sčítaní obyvateľstva len na jednom mieste, v obci Mőzs. Súhrnom možno konštatovať, že toto osídľovanie bolo menej intenzívne ako v tej dobe sa uskutočňujúce „dlhé hľadanie domova“⁸³, na južnom Zadunajsku sa nevytvorili také slovenské spoločenstvá, ktoré by si dlhodobo uchovali svoj jazyk a svoj národnostný pôvod. Počet prisťahovaných rodín bol celkovo menší ako na severnom Zadunajsku, v Békéšskej alebo v Báčskej župe, hoci odhadnúť ich počet – kvôli neistým daňovým súpisom, resp. zápisom mien – si netrúfame. Jedna časť skupín, spomínaných v prameňoch, sa posunula ďalej, odsťahovala sa do inej časti krajiny a tí, čo zostali, väčšinou zaľudnili len ulice alebo časti sídel. Pramene, ktoré máme k dispozícii, väčšinou poukazujú len na vandrovanie niekoľkých základných rodín, ktoré našli svoj definitívny domov v maďarských spoločenstvách a o jednu-dve generácie sa pomadžarčili.

Južné Zadunajsko bolo vtedy „prierodným domom“, usadlíci väčšinou obsadili vyprázdnené dediny (pusty). Veľká časť prisťahovalcov prišla po Dunaji. Takto prišli aj prví slovenskí usadlíci, avšak pomerne skoro ich nachádzame aj medzi kopcami Vonkajšieho Šomođu. Časť prisťahovalcov zostala na mieste, iní sa posunuli hlbšie smerom do vyludnenej pahorkatiny (Vőlgység).

Slováci v mnohých prípadoch prišli spolu s Maďarmi, ktorí prichádzali z toho istého regiónu, zo severozápadných žúp. Príkladom je menný zoznam z Kisorogu, kde sa usadili dvaja Slováci z Nitrianskej župy, jeden Maďar z Ostrihomskej župy a jeden – pravdepodobne – Nemec z Mošonskej župy a vytvorili tak jedno sídelné spoločenstvo. Spolu so Slováckmi prichádzali aj moravskí usadlíci. Na to poukazujúce priezviská sa objavujú skôr v povodí Dunaja (Morvai, Moravcsik).

Asimilácia mohla byť mimoriadne rýchla tam, kde neboli slovenské bohoslužby. Vo väčšine národnostne zmiešaných sídlach bola bohoslužobným jazykom maďarčina. Bohoslužobným jazykom katolíckeho

⁸² Mapa poukazuje až na 24 sídel zasiahnutých týmto osídlením.

⁸³ SIRÁCKY, Ján: Dlhé hľadanie domova. Martin: Matica slovenská, 2002.

spoločenstva v obci Mözs bola v dobe schematizmu roku 1820 sčasti slovenčina.⁸⁴ Evanjelické spoločenstvá v Tabe a v Torvají mali do polovice 19. storočia slovenského duchovného pastiera, v rokoch po rakúsko-uhorskom vyrovnaní však mali už len maďarského kazateľa.

Na základe našich prameňov možno usúdiť, že s roľníkmi sem prichádzali aj remeselníci. Na základe župných daňových súpisov ich nemožno vždy vykázať, veď často nedisponovali ani pôdou ani ťažnou silou. Na objasnenie tohto javu by bolo potrebné detailné skúmanie matrík, čo som v rámci tejto štúdie uskutočnil len na svojom užšom výskumnom teritóriu. Vo včasných matričných zápisoch v Szászvári sa uvádza mnoho priezvisk slovenského alebo moravského pôvodu, ktoré sa v daňových súpisoch nenachádzajú. Podľa údajov príchod Slovákov nie je dôsledkom uvedomelej zemepánskej politiky. Niet takého panstva, kde by v rovnakom čase prišiel významnejší počet Slovákov a vytvoril by sa jazykový ostrov, pozostávajúci z hoci len niekoľkých susedných sídel. Ak aj boli zemepanské osídľovania, tie sa mohli vzťahovať len na osídlenie jednej obce. Migračné procesy, opísané v tejto štúdii, sú dobrým príkladom toho, že Slováci a Maďari sa okrem hornozemských oblastí v 18. storočí dostali do styku aj na južnom Zadunajsku. Osídleniami do hĺbky popretkávané susedné etnické oblasti vo veľkej miere prispeli k zblížovaniu kultúry týchto dvoch národov a sčasti snáď týmto skrytým, ale dostatočne nespracovaným siločiarom možno pripísať aj to, že Slováci – citujúc Lászlóa Szarku – „spomedzi všetkých našich susedov vo svojej kultúre a duševnom ustrojení ukazujú najviac spoločných a príbuzných rysov s nami, Maďarmi.“⁸⁵

Preklad: Ida Gaálová

⁸⁴ SCHEMATISMUS: s. 104.

⁸⁵ SZARKA, László: A szlovákok története. Budapest: Bereményi Könyvkiadó, 1993, s. 10.

Summary

Slovakian Settlers in Southern Transdanubia freed from Turks

The study undertakes a research into a rarely examined topic, which is the settlement of Slovak people in Southern Transdanubia in the 18th century. The circumstances of their settlement are presented according to areas demarcated by geographical features (the Danube valley, Völgység, the middle flow of the Kapos River, Outer Somogy), mainly focusing on the 1720 decade. The number of settlements concerned in this migration is 24, but only the more important places (19) were presented in the study.

As a summary we can say that this wave of settlement was weaker than those greater waves of immigration the Slovak people in the 18th century. Slovak communities who would long retain their mother tongue and origins did not develop in Southern Transdanubia. The families moving in were fewer in number than those Slovaks in Northern Transdanubia, Békés, or Bácska, although their numbers to estimate – because of the uncertainty of tax census data or the transcription of Slovak names – is not to be undertaken here. Only in one place, in Mözs did the Slovak language survive until the turn of the century and the official censuses. Some groups appearing in the sources moved on to other parts of the country, those remaining populated mostly only streets or parts of towns. The available sources in most cases show the migration of only a few families who later found their final homes in Hungarian villages, and got acculturated after one or two generations. The rapid assimilation must have greatly contributed to the phenomenon that this migration wave has become less known.

Mapa: Slovenské osídlenie južného Zadunajska v 18. storočí na základe dnešných chotárnych hraníc a rozdelenia žúp, so slovenskými názvami regiónov a vôd.

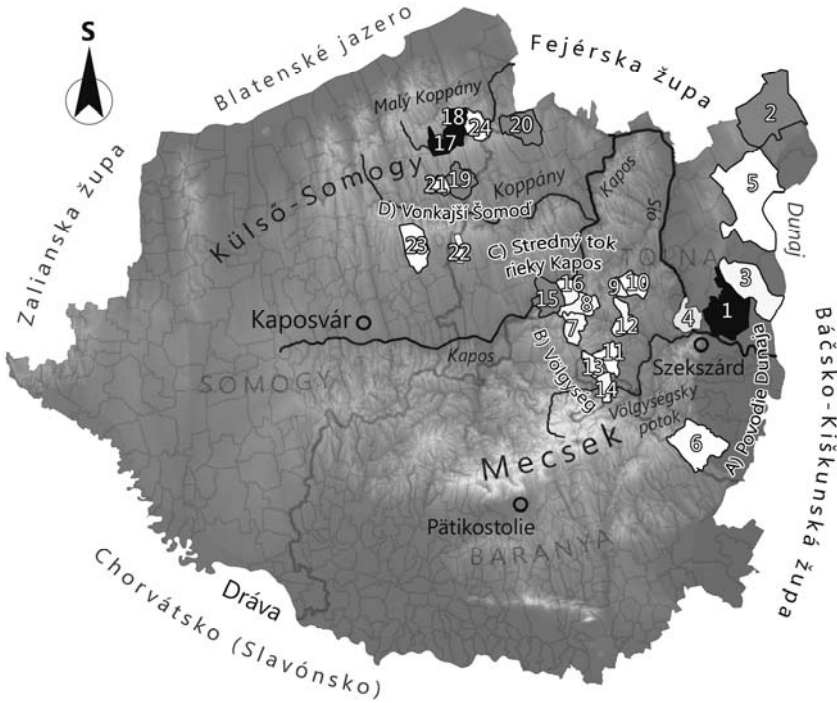
(Navrhol a zostavil: Gábor Máté, za pomoc pri zostavovaní patrí vďaka Ervinovi Pirkhofferovi).

Biela - sporadické slovenské usídlenie sa (niekoľko rodín), resp. predpokladané (ale nedokázané) prisťahovanie

Svetlosivá – niekoľko desaťročné, dokázané usídlenie sa (časti dedín, ulice)

Tmavosivá – trvalejšia, aspoň do polovice 19. storočia pretrvávajúca prítomnosť s kontinuítnymi priezviskami (časti dedín, ulice)

Čierna – trvalá slovenská prítomnosť, asimilácia na konci 19. alebo začiatku 20. storočia (dediny, časti dedín, ulice)

Sídla znázornené na mape:

1. Mőzs (part of Tolna)	13. Izmény
2. Dunaföldvár	14. Nagymányok
3. Fadd	15. Kurd
4. Sióagárd	16. Csibrák
5. Paks	17. Tab
6. Bátaszék	18. Torvaj
7. Lengyel	19. Lápafő
8. Mucsi	20. Tótkér (part of Bedegkér)
9. Murga	21. Tótkeszi (today Magyarkeszi)
10. Felsőnána	22. Miklósi
11. Apar	23. Igal
12. Kisdorog	24. Bábony

Ujsť pred rokom 1720 z majetkov Koháryovcov v Novohradskej stolici?*

ÉVA SZIRÁCSIK

Novohradské župné múzeum, Šalgótarján (Maďarsko)

Kvôli útekom, ktoré sa rozmohli, sa kongregácia Novohradskej stolice rozhodla, že spíše poddaných, ktorí ušli zo stolice. Na základe súpisu z roku 1720 sa v odbornej literatúre zaregistrovalo, že v najväčšom počte ušli poddaní z majetkov ostrihomskeho arcibiskupa, vacovského biskupa a Štefana Koháryho.¹ Čo mohlo byť v pozadí tohto javu?

V súpise z roku 1720 sa skutočne v súvislosti s majetkami Koháryovcov najčastejšie objavuje meno Štefana Koháryho, napriek všetkému si však musíme pripomenúť, že iba v prípade časti majetkov v Novohradskej stolici figuroval ako výlučný vlastník (majetky v Divíne, Želovciach a Karancsságu a jedno z filakovských panstiev), druhá časť bola v spoločnom vlastníctve rodiny (panstvá v Sečanoch a Gyöngyöši²) a bol aj taký majetok, ktorý sa dostal do vlastníctva synov Wolfganga Koháryho (druhé filakovské panstvo). S veľkou pravdepodobnosťou môžeme tvrdiť, že aj spoločné rodinné majetky mohli byť najskôr v správe Štefana Koháryho, preto sa jeho meno mohlo dostať do súpisu ako vlastník týchto majetkov.

Už z uvedeného výpočtu vyplýva, že Koháryovci mali v Novohradskej stolici 7 panstiev. V čase vyhotovenia súpisu boli najväčšími zemepánmi v stolici. V prípade piatich panstiev Koháryovcov sa zachoval ich urbár vyhotovený v roku 1716, resp. 1718.³ Urbáre, ktoré

* Príspevok vznikol s podporou grantu OTKA (F 68089), za čo autorka vyslovuje svoju vďaku.

¹ BELITZKY, János: *Nógrád megye története 896-1849*. Salgótarján, 1973, s. 232.

² Časť gyöngyöšského panstva ležala na území Hevešskej a Vonkajšej-Solnockej stolice, kým druhá časť patrila k Novohradskej stolici. Toto panstvo sem musíme zaradiť preto, lebo z hľadiska správy panstva bolo začlenené k majetkom v Novohradskej stolici.

³ SZIRÁCSIK, Éva: *A Koháry család Nógrád és Heves vármegyeyi birtokainak urbáriumai (1716, 1718)*. Salgótarján, 2007. Týmito piatimi panstvami boli: sečianske panstvo, želovecké

boli spísané na konci prvého decénia 18. storočia informujú o 572 poddaných v Novohradskej stolici. Pre porovnanie môžeme uviesť, že podľa súpisu Novohradskej stolice z roku 1720 registrovali na území celej stolice 3002 usadlostí.⁴ Teda minimálne 19 % poddaných hospodáril na majetkoch Koháryovcov. Preto do úvahy musíme vziať aj to, že za relatívne vysokým počtom útekov môžeme vidieť vyšší počet poddaných patriacich k ich rozľahlým majetkom.

V súpise utečencov z roku 1720 je uvedených iba 159 takých poddaných, ktorí utiekli z majetkov Koháryovcov. Naproti tomu urbárske súpisy z rokov 1716 a 1718 spomínajú iba 36 utečencov. Pri tom však nesmieme zabudnúť na odlišný geografický rámec urbárskeho súpisu a súpisu utečencov: v urbári figuruje iba 5 novohradských panstiev (Sečany, Gyöngyös, Želovce a dve fiľakovské panstvá), v ďalších sú však obsiahnuté aj údaje z majetkov v Hevešskej a Vonkajšej-Solnockej stolici. Nižší počet utečencov v urbári vyplýval aj z toho, že veľmi často tí, ktorí poskytovali údaje, odpovedali: „Ohľadom rozprchnutých poddaných nevedia nič povedať.“ Menoslov utečencov figurujúcich v týchto dvoch prameňoch nie je identický, čo naznačuje, že oba pramene nereferovali o všetkých utečencoch, ale napriek eventuálnej odchýlke počet utečencov nemohol byť výrazne vyšší od údajov z roku 1720. Keďže nedisponujeme súbežnými údajmi s údajmi z roku 1720 o poddaných na majetkoch Koháryovcov, musíme pomer utečencov stanoviť opatrne na maximálne 28 % poddaných.

Tabuľka č. 1. Domáci a prisťahovaní poddaní na majetkoch Koháryovcov podľa urbárov a súpisu utečencov z roku 1720⁵

Sídlo	Poddaní		Neznámi		Domáci		Prisielci		Utečenci	
	počet	počet	%	počet	%	počet	%	počet	počet	
	1716 a 1718									1720
I. Sečianske panstvo										
Sečany	93	38	41	5	5	50	54			
Varbó	19	0	0	18	95	1	5			
Tráz	11	0	0	11	100	0	0			4

panstvo, gyöngyöšské panstvo a obe fiľakovské panstvá.

⁴ BELITZKY, c. d., s. 231.

⁵ SZIRÁCSIK, 2007, c. d. NML (Nógrád Megyei Levéltár [= Novohradský župný archív]) IV. 1/b-2. Súpis utečencov z roku 1720. Tamže: 12. Fiľakovský okres, tamže: 14. Lučenecký okres, tamže: 20. Sečiansky okres, tamže: 21. Modrokameňský okres.

Ujsť pred rokom 1720 z majetkov Koháryovcov v Novohradskej stolici?

Nagy- a Kiscsitár	18	0	0	14	78	4	22	1	1
Lóc	7	0	0	6	86	1	14		
Sipek	3	0	0	2	67	1	33		2
Rimóc	7	0	0	3	43	4	57	1	4
Hollókő	6	0	0	1	17	5	83		
Ecseg	31	2	6	19	61	10	32	1	
Szakál	6	0	0	6	100	0	0	1	
Varsány									2
spolu	201	40	20	85	42	76	38	4	13
II. Želovecké panstvo									
Balázské Ďarmoty	39	3	8	0	0	36	92	3	
Selešfany	9	0	0	0	0	9	100		
Želovce	25	0	0	20	80	5	20		1
Sklabiná	8	0	0	0	0	8	100		1
Nová Ves	10	0	0	3	30	7	70		
Olováry	16	0	0	16	100	0	0	2	
Bušince	19	0	0	19	100	0	0		
Malé Zlievce	2	2	100	0	0	0	0		
spolu	128	5	4	58	45	65	51	5	2
III. Gyöngyöské panstvo									
Gyöngyös	70	26	37	17	24	27	39		
Adács	29	0	0	15	52	14	48		
Visznek	8	0	0	7	88	1	13		
Hort	62	0	0	26	42	36	58	2	
Gyöngyöspata	110	2	2	85	77	23	21		
Gyöngyöstarján	41	2	5	33	80	6	15		
Keszeg	17	0	0	0	0	17	100		
Herencsény	8	0	0	8	100	0	0		1
spolu	345	30	9	191	55	124	36	2	1
IV. Fiľakovské panstvo Štefana Koháryho									
Fiľakovo	54	13	24	19	35	22	41		13
Uhorské	21	0	0	21	100	0	0	10	8
Kalinovo	10	0	0	8	80	2	20		3
Nitra nad Ipľom	6	0	0	6	100	0	0		4
Veľké Dravce	6	0	0	6	100	0	0	1	10
Boľkovce	8	0	0	8	100	0	0	1	2
Holiša	19	0	0	19	100	0	0	3	3
Šávoľ	8	0	0	8	100	0	0		7
Prša	12	0	0	12	100	0	0		2
Bulhary	11	0	0	11	100	0	0		
Fiľakovské Kováče	8	0	0	8	100	0	0		2
Čakanovce	7	0	0	7	100	0	0		3
Šíd	3	0	0	3	100	0	0	1	

<i>spolu</i>	173	13	8	136	79	24	14	16	57
V. Fiľakovské panstvo synov Wolfganga Koháryho									
Čakanovce	7	0	0	7	100	0	0		
Šíd	2	0	0	2	100	0	0	4	
Nitra nad Ipľom	6	0	0	6	100	0	0		
Fiľakovské Kováče	2	0	0	2	100	0	0		
Veľké Dravce	7	0	0	7	100	0	0	2	
Kalinovo	3	0	0	3	100	0	0		
Uhorské	28	0	0	27	96	1	4	3	
Boľkovce	4	0	0	4	100	0	0		
<i>spolu</i>	59	0	0	58	98	1	2	9	
I-V. spolu	906	88	10	528	58	290	32	36	73
VI. (Karancs)šágске panstvo Štefana Koháryho									
Trenč									5
Litke									5
Ság									2
Ságújfalu									4
Etes									2
Karancsapátfalva									
<i>spolu</i>									18
VII. Divínske panstvo Štefana Koháryho									
Lešť									5
Turopole									
Veľký Lom									14
Brezovo									4
Dolné Strháre									11
Selce									4
Horné Strháre									24
<i>spolu</i>									62
Iné⁶									
Sóshartyán									2
Becske									2
Bárkány									2
<i>spolu</i>									6
Všetci spolu									159

Čas úteku

Údaje, ktoré máme k dispozícii, podopierajú odlišnú tendenciu osídľovania a vysťahovania sa. Intenzita prisťahovalectva na pertrakto-

⁶ Tu vymenované sídla nepatrili medzi majetky Koháryovcov. Azda sa pomýlili pri súpise, prípadne si Koháryovci mohli v týchto dedinách vziať do zálohu niektoré súčasti, toto sa však inými prameňmi nedá preukázať.

vané majetky Koháryovcov sa do Rákócziho povstania zvyšovala, potom sa zmiernila.⁷ Naproti tomu miera vysťahovalectva po Rákócziho povstaní začala rapídne vzrastať. Po roku 1711 sa teda na jednej strane znižovala chuť na prisťahovanie a súčasne na strane druhej značne vzrástol počet vysťahovalcov.

Tabuľka č. 2. Čas úteku z majetkov Koháryovcov na základe súpisu utečencov z roku 1720

Utečenci	1676-1681	1682-1686	1687-1702	1703-1711	1712-1716	1717-1719	Spolu
Počet	1	0	43	34	38	43	159
%	1 %	0 %	27 %	21 %	24 %	27 %	100 %
Priemerne za rok	0,17	0	2,69	3,78	7,6	14,33	28,57

Na základe urbárov spísaných v rokoch 1716 a 1718 môžeme konštatovať, že na päť panstiev, ktoré sa nachádzali v rukách Koháryovcov, sa prisťahovalo 209 poddaných a odsťahovalo z nich 36. Tento pozitívny pomer platí aj vtedy, ak zoberieme do úvahy 73 osôb figurujúcich v súpise utečencov z Novohradskej stolice z roku 1720.⁸ Na základe takýchto údajov môžeme tvrdiť, že pomer prisťahovalcov voči tunajším poddaným bol 32 %, kým počet utečencov 8 %. Treba však pripomenúť, že zmienených 73 osôb tvorilo iba 46 % z celkového počtu utečencov spísaných v roku 1720 na majetkoch Koháryovcov, veď relatívne početné skupiny utiekli z panstiev Karancsság a Divín, odkiaľ nám chýbajú údaje o počte prisťahovalcov.

V prípade piatich koháryovských majetkov však poznáme pomer prisťahovaných a domácich poddaných. V týchto prípadoch môžeme konštatovať, že utečenci opúšťali predovšetkým tie osady, kde bol vysoký pomer domácich poddaných. Úteky sa teda najviac dotkli fiľakovského majetku Štefana Koháryho.

Tento jav vyvoláva otázku, či odchádzali tí, ktorí sa pred tým prisťahovali, alebo to boli domáci poddaní, ktorí sa rozhodli, že zmenia

⁷ SZIRÁCSIK, Éva: „Ország, világ, víz hajtotta”: A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak benépesülése 1718-ig. In: OBORNI Teréz – Á. VARGA László (szerk.): *Memoria rerum : Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. Eger, 2008, s. 537-538.

⁸ V súpise z roku 1720 nefigurujú majetky z Hevešskej a Vonkajšej-Solnočkej stolice, ale v urbároch spísaných iba o niekoľko rokov skôr tam neevidovali žiadnych utečencov.

svoje bydlisko. V niekoľkých prípadoch môžeme úplne presne konštatovať, ktorí utekali.

Ján Domany sa v roku 1718 vysťahoval zo Šipeku do Kóky v Peštiansko-Piliško-Šoltskej stolici, kde sa stal dedičným poddaným. Spísali ho v roku 1716 spolu s jeho tromi synčekmi. K jeho hospodárstvu vtedy patrilo jedno celé domové miesto, lúka s úrodou dva vozy sena, ornica s výmerou pod 10 vriec zrna a 2 ošípané.⁹

Ešte v roku 1716, kedy spísali urbár, sa Michal Nagy vysťahoval z Filakova do mestečka Gyöngyös v Hevešskej a Vonkajšej-Solnočkej stolici. Vo Filakove ho považovali za urodzeného, ostatne pomer zemanov bol aj v Gyöngyösi relatívne vysoký. Rovnako do Gyöngyösu sa v roku 1719 vysťahoval aj Ján Solymosy (Solymosi), ktorého otec bol filakovským vojakom. Obidvaja užívali vo Filakove pol domového miesta vedno s prislúchajúcou pôdou. Aj Jurajovi Gyulásovi z Filakova pripísali pol domového miesta, a hoci sa do Filakova prisťahoval iba v roku 1715 z Rykynčíc, už v roku 1719 utiekol do Jászárokszállásu.¹⁰

Michala Teleka považovali vo Filakovských Kováčoch, kde žil v roku 1716 so svojím deväťročným synom na štvrtinovom pozemku, za domáceho poddaného. O dva roky neskôr sa odsťahoval do mestečka Štefana Koháryho, do Filakova.¹¹

Adam Fodor a Lukáš Madar z Uhorského boli dedičnými poddanými, s ich synčekmi a štvrtinovým domovým miestom ich spísali v roku 1716.¹² V rovnakom čase mal Tomáš Grecs, nachádzajúci sa v súpise Kalinova, jedného synčeka a okrem neho tu mal aj svojho 14-ročného mladšieho brata, ktorý žil spolu Pavlom Oravczom. Obidvaja gazdovia boli dedičnými poddanými, disponovali pol domovým miestom.¹³ Azda kvôli nejakému organizovanému vysídleniu sa v roku 1719 štyria miestni poddaní z Uhorského a Kalinova vysťahovali do Csaby v Békešskej stolici.

Benedikt Seregi žil v roku 1716 so svojimi tromi synmi na pol domovom mieste vo Veľkých Dravciach. Za tunajšieho považovaný

⁹ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 53.

¹⁰ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 150-151.

¹¹ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 173-174.

¹² SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 155.

¹³ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 158.

poddaný sa ešte v tom istom roku odsťahoval so svojou rodinou do Jászládányu.¹⁴ Mateja Martina v roku 1716 považovali v Prši za domáceho poddaného; tu ho v roku 1716 spísali spolu s jeho 16-ročným synom na pol domovom mieste, ale odsťahoval sa odtiaľto do Kecskemétu v Peštiansko-Pilišsko-Šoltskej stolici, kde, mimochodom, boli zemepánmi aj Koháryovci.¹⁵

Týchto niekoľko identifikovaných prípadov dokazuje, že svoju pôdu opúšťali a šťastie pokúšali inde väčšinou poddaní považovaní za domácich a disponujúci domovým miestom. Toto prekvapivé zistenie môžeme relativizovať tým, že od vzniku urbárskeho súpisu, t. j. od roku 1716 sme sa pokúsili identifikovať 33 utečencov v zemepisnom rámci piatich panstiev figurujúcich v urbári, ale iba v prípade 11 poddaných sme boli úspešní. Vari sa ostatní prisťahovali na koháryovský majetok neskôr a potom z neho utiekli? Vari ich nezapísali do urbárskeho súpisu, lebo nemali domové miesto? Ak na tieto otázky odpovieme súhlasne, potom musíme počítať s poddanými, ktorí sa prisťahovali po roku 1716, resp. s takými, ktorí nemali domové miesto. Každopádne možno preukázať, že aj poddaní, ktorí oddávna žili v danej osade, kde disponovali domovým miestom a pozemkom, sa mohli stať utečencami, čo mohlo znamenať aj presídlenie v rámci koháryovských majetkov.

Smer úteku

V prípade prisťahovalcov na majetky Koháryovcov možno pozorovať, že pri spontánnom, neorganizovanom osídľovaní prekonávali poddaní hľadajúci nový domov menšie vzdialenosti, keď po presťahovaní do niektorej z blízkych osád nachádzali nový cieľ svojho ďalšieho presídlenia v blízkom okolí.¹⁶ Aj v prípade vysťahovalcov z koháryovských majetkov môžeme pozorovať podobný jav.

Tabuľka č. 3. Smer úteku na základe súpisu utečencov z roku 1720

Kam	Počet	%
Nitrianska stolica	1	1 %
Bratislavská stolica	1	1 %
Zemplínska stolica	1	1 %

¹⁴ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 162.

¹⁵ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 170.

¹⁶ SZIRÁCSIK, 2008, c. d., s. 539-540.

Gemerská stolica	1	1 %
Čongrádska stolica	1	1 %
Békešská stolica	9	6 %
Hontianska stolica	11	7 %
Jasovská stolica	20	13 %
Novohradská stolica	25	16 %
Hevešská a Vonkajšia-Solnocká stolica	28	18 %
Peštiansko-Piliško-Šoltská stolica	57	36 %
Neznámy	4	3 %
Spolu	159	100 %

Pomer tých, čo sa sťahovali v rámci Novohradskej stolice, dosiahol aj 16 %, kým v prípade tých, ktorí sa usilovali vysťahovať mimo územia stolice, bolo najcharakteristickejšie vandrovanie smerom do susedných stolíc, z ktorých bola cieľovou Peštiansko-Piliško-Šoltská stolica, ako aj Hevešská a Vonkajšia-Solnocká stolica, ale početné bolo aj osídľovanie v Jasovskej stolici. Z hľadiska migrácie sa každopádne musíme zmieniť o blízkej Hontianskej stolici a vzdialenej Békešskej stolici. Niektorí sa odsťahovali do severných stolíc – Nitrianskej, Bratislavskej, Gemerskej, alebo do východnej – Zemplínskej stolice, resp. do južnejšie ležiacej Čongrádskej stolice, ale tieto smery možno považovať skôr za výnimočné, ojedinelé javy.

Do roku 1720 sa stalo cieľovou stanicou utečencov 20 sídiel v Novohradskej stolici, 15 vo Vonkajšej-Solnockej stolici, 25 v Peštiansko-Piliško-Šoltskej stolici a 8 v Jasovskej stolici. V prípade Peštiansko-Piliško-Šoltskej stolice stojí za pozornosť Kecskemét, lebo z 57 osôb, ktoré sem prišli, si toto mestečko vlastnené aj Koháryovcami zvolilo 15 osôb. Zo zmienených prípadov sa v rámci Novohradskej stolice presťahoval z jedného sídla do druhého sotva jeden utečenec, kým v prípade vzdialenejších území sa do jednotlivých sídiel presťahovali neraz dvaja aj viacerí poddaní. V prípade Békešskej stolice sa všetci utečenci presťahovali do Békešskej Čaby a v prípade Hontianskej stolice sa všetci s výnimkou jedného presťahovali do Ipeľského Predmostia, navyše v tom istom čase, čo naznačuje nejakú formu organizovanosti. Azda aj šoltýsi iných zemepánov mohli lákať poddaných, aby sa presťahovali.

Znovuosídľovanie Békešskej Čaby sa začalo v roku 1716 zväčša poddanými z Hornej Zeme, ktorých materinským jazykom bola

slovenčina, a tunajšími Maďarmi, ktorí sa vracali do svojho sídla.¹⁷ Za toto znovuosídľovanie možno vďačiť Jánovi Jurajovi Harruckernovi, ktorí po svojom úspešnom ťažení proti Turkom dostal značnú časť Békešskej stolice za odmenu. Na svojich majetkoch usadil v rozhodujúcej miere evanjelických slovenských roľníkov, ktorí väčšinou prichádzali z Novohradskej, Gemerskej a Hontianskej stolice.¹⁸ Aj poddaných z Uhorského a Garábu, ktorí opustili majetky Koháryovcov, čakal v roku 1719 nový zemepán so značnými zvýhodneniami. Náš prameň síce neposkytuje informáciu o vierovyznaní poddaných, ale s výnimkou Adama Fodora a azda aj Ondreja Madara a Mateja Óróma to boli všetko osoby so slovenskými priezviskami, ktoré sa vydali hľadať nové príležitosti na Harruckernov majetok. Medzi nimi boli aj Ondrej Havran, Matej Kečka (Kecska), Ondrej Vakarač (Vakaracs), Tomáš Greč (GreCs) a Pavol Oravec.

Koháryovci vlastnili takmer v každom jednom sídle iba nejakú majetkovú časť, kým zvyšné časti tej-ktorej dediny, resp. mestečka vykazovali za vlastnú iní zemepáni. Iba v ojedinelých prípadoch sa vyskytuje, že by poddaní „utekali“ naozaj na majetky Koháryovcov. Napríklad Juraj Kósa, utečenec z Uhorského, býval v čase spísania urbáru na majetku Štefana Koháryho v Gyöngyösi.¹⁹ Ak berieme na zreteľ všetky tieto skutočnosti, môžeme konštatovať, že spomedzi 159 utečencov sa 30 presťahovali do takých sídiel, kde Koháryovci mali majetkovú účasť, t. j. 19 % utečencov sa orientovalo na iné koháryovské majetky. Musíme však pamätať na to, že tendencia sťahovania sa aj na majetky vlastnené Koháryovcami sa stáva charakteristickejšou až po Rákócziho povstaní. Môžeme argumentovať tým, že po roku 1712 ušlo 51 % utečencov, ak by sme však brali do úvahy iba tých, ktorí sa presťahovali do koháryovských sídiel, potom tento pomer vzrastie na 87 %. Sťahovanie sa v rámci koháryovských majetkov sa teda mohlo stať významným až po Rákócziho povstaní.

¹⁷ HÉVVÍZI, Sándor: Békés megye településneveinek rendszere. In: *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 20. - Száz éve alakult a Békéscsabai Múzeum-Egyesület*. Békéscsaba, 1999, s. 283.

¹⁸ MOLNÁR, Ambrus: Csaba újratelepülése, társadalma, gazdasága, önkormányzata 1772-ig. In: JANKOVICH, B. Dénes – ERDMANN, Gyula (eds.): *Békéscsaba története. Első kötet : A kezdetektől 1848-ig*. Békéscsaba, 1991, s. 426.

¹⁹ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 156.

Tabuľka č. 4. Smer úteku na základe súpisu utečencov z roku 1720

Rok	Počet utečencov spolu	Počet utečencov na majetky Koháryovcov	Počet utečencov na iné majetky
1680	1	0	1
1681	0	0	0
1682	0	0	0
1683	0	0	0
1684	0	0	0
1685	0	0	0
1686	0	0	0
1687	0	0	0
1688	1	0	1
1689	0	0	0
1690	16	1	15
1691	0	0	0
1692	1	0	1
1693	3	0	3
1694	4	1	3
1695	5	0	5
1696	2	0	2
1697	0	0	0
1698	1	0	1
1699	2	0	2
1700	4	0	4
1701	0	0	0
1702	4	1	3
1703	1	0	1
1704	8	1	7
1705	4	0	4
1706	4	0	4
1707	3	0	3
1708	7	0	7
1709	0	0	0
1710	3	0	3
1711	4	0	4
1712	7	2	5
1713	2	0	2
1714	2	0	2
1715	10	9	1
1716	17	7	10
1717	7	2	5
1718	11	3	8
1719	25	3	22

Aj sťahovanie sa v rámci majetkov Koháryovcov mohlo byť považované za útek, ešte aj vtedy, ak sa to nejakým spôsobom legalizovalo. Vhodným príkladom na to je prípad Tomáša Ludányiho, o ktorom sa urbár zmiňuje v súvislosti s utečencami z Nógrádszakálu, pričom súčasne bol hajdúchom panstva v Sečanoch.²⁰ Do mestečka Sečany patriaceho Koháryovcom sa presťahovalo aj viacero utečencov z Olovárov, neraz s povolením zemepána, napriek tomu ich však v urbári zaradili medzi utečencov, tak napríklad aj synov Juraja Benedikta Gála, hoci „keď sa usadili v Sečanoch, ich otec sem prišiel s dovoľením jeho excelencie veľkomožného pána“.²¹

Príčiny útekov

Medzi príčinami útekov z majetkov Koháryovcov sa eventuálne môžu objaviť aj politické dôvody, veď utečenci zväčša opúšťali koháryovské majetky po Rákócziho povstaní. Je totiž známe, že rodina Koháryovcov ostala verná cisárovi a aj samotný Štefan Koháry mal niekoľkokrát príležitosť preukázať svoju bezpodmienečnú vernosť panovníkovi. Majetky Koháryovcov František Rákóczi II. zhabal a rozdelil medzi svojich prívržencov. Tento obrovský pozemkový majetok rodiny sa po potlačení Rákócziho povstania vrátil do rúk Koháryovcov. Medzičasom sa väčšina zemianstva Novohradskej stolice a obyvateľstvo žijúce na koháryovských majetkoch v nejakej forme skompromitovalo na Rákócziho strane. Azda bola príčinou útekov po potlačení Rákócziho povstania záchrana pred politickými čistkami?

Počas života Štefana Koháryho II. verného cisárovi sa v Uhorsku objavilo viacero takých hnutí, ktorým cisárska strana dala nálepku vzbury, rebélie. V čase Wesselényiho sprisahania sa mladý Koháry vracajúci domov zo svojich viedenských štúdií stáva čerstvo vymenovaným fiľakovským kapitánom. Počas Thökölyho povstania bojoval proti Thökölymu útoiacemu na hrad, aby potom skončil v jeho žalári ako vojnový zajatec. A napokon, počas Rákócziho povstania, hoci prišiel o svoje majetky, ostal v cisárových službách.²² Povstania proti cisárskemu domu

²⁰ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 66.

²¹ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 103.

²² Literatúra vzťahujúca sa na rodinu a Koháryho: BOROVSZKY, Samu: *Magyarország vármegyéi és városai: A teljes Borovszky egy lemezen*. Arcanum CD-ROM, 2004; KEMPELEN,

sa hlboko dotkli aj Novohradskej stolice, v dôsledku čoho sa Koháry prostredníctvom rôznych úradov, ktoré zastával, ale aj ako zemepán, veď bol jedným z najväčších novohradských zemepánov, mohol dostať do kontaktu s nespočtým množstvom novohradských rebelov. Poznajúc podrobnosti jeho životopisu môžeme konštatovať, že, samozrejme, Koháry bojoval proti rebelom a niekedy sa podujal aj na úlohu sprostredkovateľa medzi dvomi znepriatelenými stranami. Ale náš obraz o Kohárym by nebol objektívny, keby sme jeho kontakty s rebelmi vymedzili výlučne na odpor proti nim.

Veď ešte aj v Koháryho príbuzenstve nachádzame rebelov v hojnom počte. Stará mama Štefana Koháryho II. bola sestrou manželky palatína Františka Wesselényiho a cez svoju matku bol v príbuzenskom vzťahu aj s Imrichom Balassom, ktorý sa taktiež zúčastnil na Wesselényiho sprisahaní, ba aj na Thökölyho povstaní. Manželom jeho sestry Judity Koháryhovej bol zas ten Alexander Károlyi, ktorý to v armáde Františka Rákócziho II. dotiahol až na generálsku hodnosť. Cisár väčšinu majetkov, ktoré z titulu zrady odňal Wesselényimu a Imrichovi Balassovi, dal Kohárymu, v dôsledku čoho fiľakovské panstvo, ktoré predtým vlastnil Wesselényi, po smrti Koháryho matky prešlo do vlastníctva koháryovskej rodiny rovnako, ako väčšina divínskeho panstva patriaceho prv Imrichovi Balassovi. Po potlačení Rákócziho povstania udržiaval Koháry stále živé kontakty s tým Alexandrom Károlyim, ktorí podpísal podmienky satmárskeho mieru. V roku 1727 sa napríklad Alexander Károlyi so svojou manželkou cestou ku Kohárymu ubytovali vo Fiľakove spolu s 20 čeladníkmi. Po smrti Štefana Koháryho II. v roku 1731 si prostredníctvom svojej manželky zaistil časť z koháryovského dedičstva aj Alexander Károlyi.²³

Keďže sa v stolici sotva našiel taký zemepán, ktorý by bol v čase Rákócziho povstania ostal verný cisárovi, nie je vôbec ťažké nájsť v susedstve takého pána, ktorý v službách kniežata nezastával nejakú dôležitú funkciu. Napríklad zemepán, ktorý spolu s Kohárym vlastnil

Béla: *Magyar nemes családok*. Arcanum CD-ROM, 2001; NAGY, Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Arcanum CD-ROM, 1999.

²³ V ďalšom sme využili účtovné knihy panstva a iba v prípadoch, keď sme siahli po inom prameni, odkazujeme naň v poznámke pod čiarou. (Štátny Archív v Banskej Bystrici, L. RODY A PANSTVÁ, I. Rody, Koháry-Coburg, Panstvo Koháry-Coburg vo Fiľakove, Rationes).

Szécényhalászi, bol vedúcim kancelárie a diplomatom Rákócziho bývalého tajomníka Pavla Rádaya.²⁴ Títo páni sa mohli dostať aj do ekonomických kontaktov s koháryovskými majetkami. Sečianske panstvo Šimona Forgácha, ktorý sa počas Rákócziho povstania postavil raz na jednu, raz na druhú stranu, bol až do roku 1724 v zálohu u Koháryovcov.²⁵ Szalatnyapusztu Štefana Koháryho II. však v roku 1727 vzal do nájmu Štefan Bulyovszky, ktorý bol okolo roku 1705 lučneckým poštmajstrom, a ktorého brat Daniel mal úspešnú ekonomickú kariéru v Hospodárskej rade Františka Rákócziho II.²⁶ V novembri 1726 zas koháryovským senom a obrokom nachovali kone Štefana Beneho, ktorý išiel na rimavskosobotskú sedriu. Bene to pritom v Rákócziho štáte dotiahol až na úrad vojenského komisára.²⁷

V roku 1716 spísali menoslov obyvateľov žijúcich na majetkoch Koháryovcov. V súpise sa však nenachádza zmienka o tom, kto na koho strane stál počas Rákócziho povstania. Štefan Koháry II. ani nežiadal takúto informáciu. Podľa mien však možno identifikovať viacero osôb, ktoré sa stali prívržencami Františka Rákócziho II., ba aj takí, ktorí zastávali nejakú funkciu, resp. bojovali proti cisárskym oddielom. Aj zeman Pavol Horváth, ktorý žil vo Filakove, sa počas povstania pridal na stranu kniežaťa a až v roku 1710 sa vrátil k cisárskej strane. Ján Ficsor zo Sečian tak urobil až v októbri 1710.²⁸ Taktiež zeman Pavol Kecskeméthy žil po povstaní na sečianskom panstve Koháryovcov.²⁹ Kecskeméthy bol v rokoch 1707-1709 slúžnym Novohradskej stolice patriacej k územiu ovládanému Rákócziom, pričom v rokoch 1706-1709 fungoval aj ako sečiansky zástupca tridsiatnika.³⁰ Michal Labancz zo Sečian bojoval v roku 1705 ako podporučík pod zástavou jazdy Novohradskej stolice proti cisárskym vojskám.³¹ Bývalí vojaci žijúci na koháryovských majetkoch sa

²⁴ HECKENAST, Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? : Életrajzi adattár.* Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Mészáros Kálmán. Budapest, 2005, s. 351-352.

²⁵ HECKENAST, c. d., s. 148-149; SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 7.

²⁶ HECKENAST, c. d., s. 83.

²⁷ HECKENAST, c. d., s. 54-55.

²⁸ NML IV. 1. a. Zápisnica zo šľachtickej kongregácie 1710-1716. Súpis vyhotovený počas šľachtickej kongregácie, ktorá sa konala dňa 9. februára 1711 v dedine Szakal, 33-38.

²⁹ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 27.

³⁰ HECKENAST, c. d., s. 224.

³¹ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 27; SZIRÁCSIK, Éva: *A nemes vármegyének kezéhez... : II. Rákóczi*

mohli s Koháryovcami dostať aj do ekonomických kontaktov iného charakteru. Zeman Ján Jánossy, ktorý bol kapitánom a potom veliteľom Bercsényiho pluku, žil v roku 1716 na sečianskom panstve Koháryovcov. V roku 1726 dostal z príkazu zemepána 25 rýnskych zlatých, hoci nevieme za čo.³² Významní vzbúrenci sa našli aj medzi zamestnancami koháryovského panstva, pravda, iba dovtedy, kým boli verní cisárovi. Pred vypuknutím Rákócziho povstania bol Ján Korponay správcom Koháryho statku. Hoci Korponay ešte v 60. rokoch 17. storočia bol spolu s Kohárym v Thökölyho väzení, v roku 1704 sa pridal k Rákóczimu.³³ Po potlačení povstania sa už síce nevrátil do funkcie na panstve, ale aj potom ostával v kontakte s koháryovským panstvom, a to nad rámec toho, že aj on bol považovaný za susedného zemepána. V urbári z roku 1716 nájdeme zmienku o tom, že Korponay svedčil v istom spore ohľadom povinnosti poddaných fiľakovského panstva odvádzať med.³⁴ Mnohokrát sa mohol zastaviť aj na území panstva, veď v roku 1725 pri troch rôznych príležitostiach konzumoval pivo a víno zo zásob panstva, dokonca v roku 1726 mu na pokyn zemepána vyplatili 50 rýnskych zlatých.

Štefan Koháry II. sa prostredníctvom svojej funkcie dostal do kontaktu s Korponayovou manželkou. Postava Julianny, manželky Jána Korponaya a dcéry Žigmunda Géczyho, zemepána z Novohradskej stolice, je všeobecne známa z knihy Móra Jókayho *Levočská biela pani*. Korponayová bola tou osobou, ktorá sa chcela Rákócziho listami, ktoré posielal z emigrácie, zavďačiť cisárskemu dvoru, ale prerátala sa a napokon pre urážku majestátu bola odsúdená na trest smrti. Koháry bol predsedom osobitného súdneho senátu, ktorý pre túto príležitosť menoval cisár Karol, a hoci v prospech Korponayovej urobil všetko, čo mohol, keď dva roky odročoval proces, nešťastná žena bola napriek tomu v roku 1715 na cisárov príkaz popravená.³⁵

Z účtovnej knihy majetkovej časti Štefana Koháryho II. z roku 1725

Ferenc levelei és Nógrád vármegyei vissszhangjuk I. köt. (1703-1705). Salgótarján, 2004, s. 310.

³² HECKENAST, c. d., s. 206; SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 27.

³³ HECKENAST, c. d., s. 245-246.

³⁴ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 180.

³⁵ ASZTALOS, Mihály: *II. Rákóczi Ferenc és kora*. Budapest, 2000, s. 353; KÖPECZI, Béla – R. VÁRKONYI, Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, 2004, s. 441 a 489; BOROVSZKY, Samu: *Nógrád vármegye*. Budapest, 1988, s. 472-473; BELITZKY, c. d., s. 235; THALY, Kálmán: *A lócsei fehér asszony*. In: *Századok*, 1909, s. 449-471.

vyplýva, že Korponayho dom bol opravený murárom Tomášom Rihácsom. Murárovi zaplatili 15. apríla za pec na pálenie vápna a vypálili dve pece vápna. Kúpili aj 1000 ks klincov a 4 metráky železa. Väčšia suma za opravu domu bola potom vyplatená murárovi Rihácsovi 19. mája.

Vedomí si všetkých týchto súvislostí nemôžeme považovať za pravdepodobné, že by v pozadí zvyšujúcej sa frekvencie útekov z koháryovských panstiev po Rákócziho povstaní boli politické dôvody. Musíme sa teda obzrieť po iných príčinách.

Predstaviteľný však je antagonizmus medzi náboženstvom zemepanskej rodiny a náboženstvom obyvateľstva žijúceho na jej pôde, veď Koháryovci ako rímski katolíci vystúpili proti protestantom, pričom Štefan Koháry II. veľmi štedro podporoval katolícku cirkev. Štefan Koháry zavolať späť do svojich znovu osídlených mestečiek františkánskych mníchov, ktorým dal v Sečanoch a Filakove postaviť kláštory a darmi podporoval aj rekonštrukciu tamojších kostolov.³⁶ Medzitým v Balážskych Ďarmotách, ktoré obývali väčšinou evanjelici, mohli protestanti praktizovať svoje vierovyznanie do roku 1701. Potom im to zemepán na cisárov príkaz zakázal. Obyvatelia Balážskych Ďarmôt si počas Rákócziho povstania postavili kostol, ale po jeho potlačení sa na majetkovej časti, ktorá sa vrátila do rúk Koháryovcov, zrušila sloboda vierovyznania.³⁷ Ani vo Filakove nebola lepšia situácia, veď zemepán v roku 1702 zhabal pre františkánov zvony protestantov, kazateľov vyhnali, ba reformovaného kazateľa Mikuláša Veresmartiho odviekli do väzenia v Budíne.³⁸

Protiprotestantské kroky zemepána Koháryho sa teda mohli stať po potlačení Rákócziho povstania pre evanjelické a reformované obyvateľstvo ťaživejšie. Naproti tomu Ján Juraj Harruckern povzbudzoval k osídľovaniu Békešskej Čaby okrem iného aj Koháryho poddaných tým, že tam zaručil evanjelickým usadlíkom slobodu vierovyznania.³⁹

³⁶ V mestečku Balážske Ďarmoty na základe účtovných kníh nemožno preukázať takúto aktivitu.

³⁷ PÁLMÁNY, Béla: Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663-1703). In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XII.* Salgótarján, 1986, s. 90.

³⁸ PÁLMÁNY, c. d., s. 94.

³⁹ MOLNÁR, c. d., s. 416.

V pozadí útekov teda každopádne mohli byť náboženské dôvody.

Mimo našej pozornosti nemôžeme nechať ani ekonomické dôvody. Nech si už utečenci zvolili akúkoľvek cieľovú stanicu, každopádne za odchodom poddaných mohlo byť hľadanie priaznivejších majetkových podmienok.

Zvýhodnenia napomáhajúce osídľovaniu pôsobili na skúmaných majetkoch Koháryovcov predovšetkým na konci 17. storočia, najmä v mestečkách Novohradskej stolice. Výhody pre poddaných zakotvené v osídľovacích listinách akoby už pre neskorších prisťahovalcov nemali jednoznačnú a automatickú platnosť. V prípade sečianskych zemepanských dávok platilo niekoľko príšielcov viac ako ostatní prisťahovalci.⁴⁰ Obmedzenejšie príležitosti teda nepodporovali prisťahovalectvo a naopak, mohli pozitívne ovplyvniť vystahovalectvo. V južnejších častiach krajiny totiž popri nízkej hustote obyvateľstva a súčasne relatívneho dostatku pôdy ešte aj po potlačení Rákócziho povstania zemepáni lákali utečencov k osídľovaniu zvýhodneniami.

Ak sa pozrieme iba na susedné územia považované za hlavný smer útekov, aj vtedy sa jasne ukazuje, že Novohradská stolica vzhľadom k disponibilnej pôde mala vysokú hustotu obyvateľstva. V roku 1720 bola hustota zdanených hláv rodín na kilometer štvorcový nasledovná: v Hevešskej a Vonkajšej-Solnockej stolici to bolo 0,57 poddaných/km², v Peštiansko-Pilišsko-Šoltskej stolici to bolo 0,88 poddaných/km², v Jasovskej stolici to bolo 0,48 poddaných/km², kým v Hontianskej stolici to bolo 0,69 poddaných/km². Kontúry tohto obrazu budú jasnejšie, ak súčasne zoberieme do úvahy aj priemernú rozlohu sídiel: v Novohradskej stolici patrilo k jednému sídlu priemerne iba 17,68 km², v Hevešskej a Vonkajšej-Solnockej stolici to bolo 54,96 km², v Peštiansko-Pilišsko-Šoltskej stolici to bolo 74,45 km² a 205,61 km² v Jasovskej stolici.⁴¹

Pravdepodobne viacero utečencov sa muselo sklamať, veď časť z prisťahovalcov nakoniec išla preč. Takáto vandrovka mohla mať viac zastávok. Napríklad Mikuláš Gásó z Uhorského ušiel okolo roku 1700 do

⁴⁰ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 25-33.

⁴¹ WELLMANN, Imre: Magyarország népeségének fejlődése a 18. században. In: EMBER, Győző – HECKENAST Gusztáv (eds.): *Magyarország története 1686-1790*. Budapest, 1989, s. 42 a 44.

Szántó, odtiaľ do Hatvanu, aby napokon odišiel do Baji.⁴² Takto prebiehala vandrovka aj v rámci koháryovských panstiev. Viacero obyvateľov Balážskych Ďarmôt bolo prv poddanými Štefana Koháryho v Turom Poli a pred rokom 1716 sa z Balážskych Ďarmôt vydali ďalej do Keszege.⁴³

Druhí však ostali v novom bydlisku. Juraj Csak z Rimócu „odišiel slúžiť do Huguagu, kde sa usadil a dnes už je hospodárom.“⁴⁴ Ondrej Feyír a jeho brat Jozef z Hortu sa dostali do Hatvanu, „tam sa stali dobrými hospodármi“.⁴⁵

Pravdepodobne pod vplyvom organizovaného osídľovania sa vydali Koháryho poddaní do Békešskej Čaby. V rozmedzí rokov 1718-1722 impopulátori okrem iného prešli aj Novohradskou stolicou, aby nalákali poddaných na Harruckernov majetok.

Medzi čabianskymi osadníkmi boli aj Kalinovčania Pavol Oravec, Juraj Kokavec / Oravec a Tomáš Grecs / Greš.⁴⁶ Tí, ktorí sa vydali na cestu v roku 1719, boli ešte v roku 1716 dedičnými poddanými na majetku Štefana Koháryho. Pavol Oravec mal 1/2 domového miesta, ale okrem jeho trojročného syna žil s ním v jednej domácnosti aj jeho vtedy 14-ročný brat Juraj. Tomáša Greca vtedy s jeho 5-ročným synom Michalom spísali na 1/2 domovom mieste.⁴⁷

Ďalšiu vandrovku iniciovala ponuka slobody odinakadiaľ, resp. výrazná majetková nerovnosť prejavujúca sa medzi prisťahovalcami. Aj Juraj Oravec disponoval v Békešskej Čabe relatívne nízkym daňovým základom, preto sa aj odsťahoval do Makláru, a keď sa mu ani tu jeho predstavy nezrealizovali, mohol sa okolo roku 1753-54 vrátiť do Čaby.⁴⁸

Ján Fedor, Ondrej Vakarács, Matej Oren, Lukáš Madar, Matej Kečka a Ondrej Havra, ktorí sa v roku 1719 vydali na vandrovku z Uhorského, sa v Čabe neusadili. Iba 60 % poddaných totiž ostalo v Čabe, zvyšok sa v nádeji na lepšie podmienky vydal na ďalšiu

⁴² SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 157.

⁴³ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 85-86.

⁴⁴ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 56.

⁴⁵ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 125.

⁴⁶ MOLNÁR, c. d., s. 430.

⁴⁷ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 158.

⁴⁸ MOLNÁR, c. d., s. 451.

vandrovku.⁴⁹ V urbárskom súpise z roku 1716 dokážeme niektorých z týchto utečencov identifikovať. Ondrej Vakarács a Matej Oren boli poddanými na ¼ pozemkoch synov Wolfganga Koháryho. Lukáš Madar bol zas poddaným na ¼ pozemku Štefana Koháryho. Každý z nich bol v Uhorskom považovaný za dedičného poddaného.⁵⁰ Pre nich teda ani príležitosť, ktorú im ponúkala cieľová stanica v Békešskej stolici, nebola dostatočná.

Poddaní, ktorí ušli z jedného sídla, pravdepodobne mohli medzi sebou udržiavať kontakty a odovzdávať si informácie o pomeroch v tom-ktorom sídle. Azda vďaka tomu Martin Szappanos, ktorý v protiklade k ostatným v roku 1719 ušiel nie do Čaby, ale do Gyomy, sa po niekoľkých rokoch presťahoval k svojim rodákom do Čaby.⁵¹ Mimochodom aj Szappanos bol v roku 1716 dedičným poddaným na ¼ pozemku synov Wolfganga Koháryho.⁵²

Utečenci a Koháryovci

Často sa prihodilo, že utečenci si v novom bydlisku zvolili aj nové meno. Michala, syna Blažejka Kozmu z Lócu volali v Jágri Michalom Locsym.⁵³ Jána Cziriaka z Uhorského volali v Csécsi Jánom Tottom, Mateja Fehéra zas na ecsegskom koháryovskom majetku volali Matejom Tóttom.⁵⁴ Štefana Benkoča z Olovárov volali v Sečanoch Francúzom. Michal Benkoč sa zas v Huguagu nechal volať Michalom Jurajom.⁵⁵ Ondreja Markóa poznali v Záhori ako Pribelského, keď sa však presťahoval do Keszegu, začal používať meno Csecsko.⁵⁶ Dá sa predstaviť, že za zmenou priezviska mohla byť snaha ukryť sa pred bývalým zemepánom, ale nemuselo to byť výhradným dôvodom, veď k zmene mena dochádzalo aj pri sťahovaní sa v rámci koháryovských majetkov.

V skutočnosti sa nemuseli veľmi schovávať ani tí, ktorí utiekli na nekoháryovské majetky, veď v prameňoch nenachádzame žiadne stopy

⁴⁹ MOLNÁR, c. d., s. 433.

⁵⁰ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 155 a 190.

⁵¹ MOLNÁR, c. d., s. 447.

⁵² SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 189.

⁵³ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 52.

⁵⁴ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 157.

⁵⁵ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 103.

⁵⁶ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 86 a 145.

po snahe zemepána získať naspäť svojich poddaných. Jednak to bolo preto, že časť utečencov sa usadila na koháryovských majetkoch. Tiež sa však stávalo, že namiesto poddaného, ktorý utiekol Koháryovcom, prišiel druhý poddaný, a to práve z panstva, kam ten prvý utiekol. Juraj Csak utiekol z koháryovského majetku v Rimóci na majetok ostrihomského arcibiskupa Augusta Christiana v Huguagu, ale súčasne sa na koháryovský majetok v Rimóci prisťahoval arcibiskupov poddaný menom Martin Ménihart. Autori urbára dobre vedeli, že „ak mi hľadáme Juraja Csaka, tamtí si môžu zobrať svojho“.⁵⁷ Rovnako by boli pochodili aj s Adamom Jaskom, ktorý utiekol z Ecsegu: „ak si pani Szemerová žiada Jána Sipku, možno si tiež vypýtať Adama Jasku.“⁵⁸

Prečo si ani v iných prípadoch Koháryovci nevyhľadali svojich utečených poddaných? Azda preto, že mali dosť ďalších pracovitých rúk, ktoré im obrábali novohradské majetky. Potvrďuje to aj fakt, že v urbároch z rokov 1716 a 1718 takmer nenájdeme opustené pozemky bez hospodára a naproti tomu častým javom bolo, že poddaní obrábali čiastkové pozemky, resp. sa spájali do veľkorodín a tak sa usilovali uchrániť pred hrôzou delenia pôdy.

Koháryovci pravdepodobne mohli cítiť, že hustota obyvateľstva v pomere k miestnym podmienkam sa po veľkom, spontánnom aj organizovanom osídľovaní v 17. storočí vyrovnala. Na začiatku 18. storočia už preto nebolo potrebné cieleným osídľovaním zvyšovať počet obyvateľov, a teda aj tí, ktorí si hľadali nové bydlisko, zamierili namiesto novohradských majetkov Koháryovcov na južnejšie územia núkajúce lepšie príležitosti. Migrácia mimo Novohradskej stolice, ale v rámci koháryovských majetkov naznačuje, že ani zemepán sa v skutočnosti neobával vyľudnenia svojich novohradských panstiev. Aj poddaní, ktorí tu žili, ale obhospodarovali iba čiastkové pozemky, sa vydali smerom k územiám s nižšou hustotou obyvateľstva. Zemepán mohol súčasne počítať s prírastkom obyvateľstva z prirodzenej natality a v rámci toho aj s potenciálnymi novými poddanými. V tomto duchu sa pri spísaní urbára evidovalo všetko mužské obyvateľstvo. Nerobil žiadne kroky smerom k zamedzeniu útekov, resp. k navráteniu utečencov, veď aj bez toho sa neustále zvyšoval počet jeho poddaných a členov ich rodín.

⁵⁷ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 56.

⁵⁸ SZIRÁCSIK, 2007, c. d., s. 64.

Databáza: Utečenci Koháryovcov spísaní v roku 1720 v Novohradskej stolici

Odkiaľ	Kto	Pred koľkými rokmi	Kam	Stolica	Kedy
<i>Lučenecký okres</i>					
Lešť	Pavol Sranigeno	16	Újfalu	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1704
	Juraj Valachon	16	Tót-Györk (Tót Gyürk)	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1704
	Ján Jambrich	22	Tót-Györk (Tót Gyürk)	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1698
	Štefan Gasparon	26	Kóka	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1694
	Martin Benyon	20	Cinkota	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1700
Trenč	Michal Ralos	5	Adács	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1715
	Pavol Mihaly	2	Árokszállás	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1718
	Jakub Berecz	3	Fel Saru (?)	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1717
	Pavol Berecz	3	Gyöngyös	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1717
	Tomáš Rác	3	János (Janos)	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1717
Veľký Lom	Michal Igenosigena	30	Acsa	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1690
	Matej Rociaien	30	Acsa	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1690
	Šimon Rociaien	30	Acsa	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1690
	Ján Rociaien	30	Acsa	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1690
	Pavol Cripoigen	30	Ipeľské Predmostie (Hedvég)	Hontianska	1690
	Ján Varga	30	Ipeľské Predmostie (Hedvég)	Hontianska	1690
	Šimon Varga	30	Ipeľské Predmostie (Hedvég)	Hontianska	1690
	Pavol Varga	30	Ipeľské Predmostie (Hedvég)	Hontianska	1690
	Matej Antol	30	Ipeľské Predmostie (Hedvég)	Hontianska	1690
	Juraj Antol	30	Ipeľské Predmostie	Hontianska	1690

Ujsť pred rokom 1720 z majetkov Koháryovcov v Novohradskej stolici?

Odkiaľ	Kto	Pred koľkými rokmi	Kam	Stolica	Kedy
			(Hedvég)		
	Juraj Martin	30	Ipeľské Predmostie (Hedvég)	Hontianska	1690
	Ondrej Pelaga	30	Ipeľské Predmostie (Hedvég)	Hontianska	1690
	Matej Pelaga	30	Ipeľské Predmostie (Hedvég)	Hontianska	1690
	Matej Pelaga	30	Ipeľské Predmostie (Hedvég)	Hontianska	1690
Brezovo	Juraj Gajdos	25	Györk (Gyürk)	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1695
	Ján Gajdos	25	Györk (Gyürk)	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1695
	Martin Tót	28	Verseg	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1692
	Michal Muyad	2	Maglód	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1718
<i>Sečiansky okres</i>					
Litke	Gregor Kovács	9	Csány (Csán)	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1711
	Michal Garass	4	Szele (Szelle)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1716
	Tomáš Korcsok	4	Nána	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1716
	Ján Fekete	4	Nána	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1716
	Juraj Korcsok	4	Nána	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1716
Csitár	Juraj Pásztor	17	Apáti (Apáty)	Jasovská	1703
Trázs	Albert Fabián	9	Nagykáta (Nagy Káta)	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1711
	Gregor Dobos	8	Fényszaru (Fé Szaru)	Jasovská	1712
	Michal Kanyó	13	Zsidó (Sidó)	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1707
	Ladislav Fabián	2	Fényszaru (Fé Szaru)	Jasovská	1718
Sipek	Ján Domány	2	Kóka	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1718
	Juraj Ján Kis	1	AlsószentJuraj (Alsó Sz Juraj)	Jasovská	1719

Éva Szirácsik

Odkiaľ	Kto	Pred koľkými rokmi	Kam	Stolica	Kedy
Rimóc	Peter Kállay	18	FelsőszentJuraj (Felső Sz Juraj)	Jasovská	1702
	Juraj Kállay	18	FelsőszentJuraj (Felső Sz Juraj)	Jasovská	1702
	Pavol Csák	15	AlsószentJuraj (Alsó Sz Juraj)	Jasovská	1705
	Ladislav Csorba	12	Verseg	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1708
Varsány	Martin Póta	24	Szeged	Čongrádska	1696
	Michal Póta	24	Szuha (Szúcsa)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1696
Herencsény	Peter Fabian	3	Tápióság (Tápjó Ság)	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1717
Ság	Matej Új	7	FelsőszentJuraj (Felső Sz Juraj)	Jasovská	1713
	Ján Ujlukacz	1	FelsőszentJuraj (Felső Sz Juraj)	Jasovská	1719
Ságújfalú	Štefan Szalados	1	Csány (Csán)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1719
	Ondrej Godó	1	Csány (Csán)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1719
	Peter Godó	4	Hort	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1716
	Jakub Godó	4	Hort	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1716
Etes	Gregor Zábó	3	Úri	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1717
	Jozef Tót	1	Tokaj	Zemplianska	1719
Sóshartyán	Peter Gál	1	Dózsa	Jasovská	1719
	Michal Gál ml.	1	Dózsa	Jasovská	1719
Becske	Michal Újszecska(?)	15	Alberti	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1705
	Ondrej Szabó	15	Alberti	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1705
Bárkány	Michal Bagó	1	Eger (Agriae)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1719
	František Beke	32	Maďarský Biel	Bratislavská	1688
<i>Modrokameňský okres</i>					
Sklabiná	Ondrej Kazi	40	Sziten	Nitrianska	1680

Ujsť pred rokom 1720 z majetkov Koháryovcov v Novohradskej stolici?

Odkiaľ	Kto	Pred koľkými rokmi	Kam	Stolica	Kedy
Dolné Strháre	Michal Gyurienont	14	Szentmária (Szent Mária)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1706
	Ján Ferges	13	Mohora	Novohradská	1707
	Juraj Ferges	13	Mohora	Novohradská	1707
	Martin Krisan	30	Rimóc	Novohradská	1690
	Juraj Csicska	20	Acsa	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1700
	Ján Krisan	6	Alberti	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1714
	Ján Gauden	30	Palota	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1690
	Ondrej Krisan	1	Bakó	Novohradská	1719
	Štefan Paulik	9	Isaszeg	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1711
	Ján Kralik	14	Szentmária (Szent Mária)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1706
	Ján Denihat	14	Szentmária (Szent Mária)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1706
Želovce	Juraj Fekete	18	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1702
Selce	Ján Peták	10	Aszód	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1710
	Juraj Tancsurád	4	Aszód	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1716
	Adam Tancsurád	10	Aszód	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1710
	Krištof Bacsúr	16	Dolná Strehová	Novohradská	1704
Horné Strháre	Pavol Petronkin	20	Aszód	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1700
	Matej Magát	25	Tót-Györk (Tóth Györk)	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1695
	Ján Mrva	2	Mácsa	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1718
	Ján Tunik	12	Gyöngyösorosi	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1708
	Matej Mocz	2	Monostor	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1718
	Juraj Mocz	12	Monostor	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1708

Éva Szirácsik

Odkiaľ	Kto	Pred koľkými rokmi	Kam	Stolica	Kedy
	Matej Mocz	10	Lovinobaňa	Novohradská	1710
	Michal Mocz	2	Kozárd	Novohradská	1718
	Pavol Dián	27	Atkár	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1693
	Blažej Dián	27	Szokolya	Hontianska	1693
	Pavol Pasztorok	2	Cinkota	Peštiansko-Pilišsko-Šoltská	1718
	Michal Pasztorok	26	?		1694
	Martin Krajcsov	15	Sziráč	Novohradská	1705
	Matej Újnyár	3	Sziráč	Novohradská	1717
	Martin Újnyár	26	?		1694
	Ján Újnyár	26	?		1694
	Pavol Matus	12	Felsősztrégova	Novohradská	1708
	Ján Guttai	8	?		1712
	Juraj Mancsár	16	Turie Pole	Novohradská	1704
	Ján Mancsár	16	Dolný Tisovník	Novohradská	1704
	Ján Kosan	12	Árokszállás	Jasovská	1708
	Jakub Kosan	12	Árokszállás	Jasovská	1708
	Ján Bojni	14	Haláp	Novohradská	1706
	Matej Bojni	6	Haláp	Novohradská	1714
<i>Filakovský okres</i>					
Uhorské	Martin Szappanos	1	Gyoma	Békešská	1719
	Adam Fodor	1	Čaba	Békešská	1719
	Lukáš Madar	1	Čaba	Békešská	1719
	Ondrej Havran	1	Čaba	Békešská	1719
	Matej Kecska	1	Čaba	Békešská	1719
	Ondrej Vakaracs	1	Čaba	Békešská	1719
	Matej Őróf	1	Čaba	Békešská	1719
	Martin Fodora	1	Szántó	Novohradská	1719
Kalinovo	Tomáš Grecs	1	Čaba	Békešská	1719
	Pavol Oravec	1	Čaba	Békešská	1719
	Juraj Kudlak	1	Szentmária (Sz Maria)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1719

Ujsť pred rokom 1720 z majetkov Koháryovcov v Novohradskej stolici?

Odkiaľ	Kto	Pred koľkými rokmi	Kam	Stolica	Kedy
Čakanovce	Gašpar Gál	27	Bátony (Baton)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1693
	Ján Lenar st.	5	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1715
	Ján Lenar ml.	4	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1716
Fiľakovo	Ján Solymosi	1	Gyöngyös	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1719
	Mikuláš Takács	8	Tomášovce	Novohradská	1712
	Štefan Borbély	1	Szántó	Novohradská	1719
	Martin Gaál	9	Berény (Birin)	Jasovská	1711
	Štefan Sigy	4	Kazár	Novohradská	1716
	Michal Nagy	4	Gyöngyös	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1716
	Juraj Gulyas	1	Árokszállás	Jasovská	1719
	Michal Tóth	4	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1716
	Juraj Arvaj	3	Szentsimon	Gemerská	1717
	Štefan Tóth	4	Lupoč	Novohradská	1716
	Štefan Tóth	5	Čakanovce	Novohradská	1715
	Blažej Kis	4	Szentmártonkáta	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1716
	Juraj Bakos	5	Kazár	Novohradská	1715
Fiľakovské Kováče	Michal Telek	2	Fiľakovo	Novohradská	1718
	Juraj Gecsó	2	Pata	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1718
Prša	Benedikt Varga	1	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1719
	Matej Marton	1	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1719
Veľké Dravce	Benedikt Seregi	4	Ladány (Ladan)	Jasovská	1716
	Pavol Máto	8	Őrs (Ers)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1712
	Ján Máto	8	Gyöngyös	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1712
	Pavol Máto ml.	8	Őrs (Örs)	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1712

Éva Szirácsik

Odkiaľ	Kto	Pred koľkými rokmi	Kam	Stolica	Kedy
	Ján Máto ml.	2	Gyöngyös	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1718
	František Szalay	16	Dózsa (Dósa)	Jasovská	1704
	Martin Rigó	21	Árokszállás (Arokszállás)	Jasovská	1699
	Ondrej Sigó	21	Szentmárton	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1699
	Štefan Szalay	16	Boľkovce	Novohradská	1704
	Tomáš Csák	18	Korlát	Novohradská	1702
Holiša	Pavol Nagy	20	Hatvan	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1700
	Albert Nagy	12	Hatvan	Hevešská a Vonkajšia-Solnocká	1708
	Ján Tóth	7	Szentmártonkáta	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1713
Šávoľ	Ján Marton	5	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1715
	Jozef Marton	5	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1715
	Štefan Marton	5	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1715
	Ondrej Marton	5	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1715
	Štefan Marton st.	5	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1715
	Pavol Marton	5	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1715
	Ján Marton st.	4	Rékas	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1716
Boľkovce	František Miklos	25	Apáti	Jasovská	1695
	Peter Ferenz	25	Apáti	Jasovská	1695
Nitra nad Ipľom	Juraj Tóth	8	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1712
	Ján Tóth	4	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1716
	Juraj Barta	4	Kecskemét	Peštiansko-Piliško-Šoltská	1716
	Pavol Nyeste	16	Csécse	Novohradská	1704

Preklad: Imrich Nagy

Summary

Fleeing from the Nógrád County Estate of the Kohárys Before 1720?

Because of frequent fleeings the community of County Nógrád (Novohrad) decided to take a census of serfs fleeing from the county. On the basis of the census of 1720 the literature on the topic contains the statement that the largest numbers were from the estates of the archbishop of Esztergom, the bishop of Vác and István Koháry II. What could be the underlying reason?

At the time of the census taking the Koháry family were the largest landowners of Nógrád County. And so the number of refugees considered high was also a consequence of the large area estate with larger number of farmers.

The figures available prove differing tendencies of settling down and migration away. The intensity of settlings on the Koháry estate in question showed an increase until the start of the Rákóczi Freedom Fight, then a slight decrease. In contrary to this, after the Rákóczi Uprising migration away began to increase apace. So on the one hand, after 1711 the zest for settling here decreased, on the other hand, the number of migrants to other areas increased considerably.

As a reason for fleeing from the Koháry estate theoretically the political one can be mentioned, since the greater part of the refugees left the Koháry estate after the Rákóczi Fight for Freedom. But it cannot be presumed because of the Koháry's relationships with insurrectionists. However, a conflict may be probable between the different religions of the landowning family and the inhabitants of the estate, as the Roman Catholic Kohárys acted against the Protestants, while István Koháry II generously supported the Catholic Church. Economic facts cannot be neglected either. Whichever destination the runaways chose, in any case the search for more favorable financial opportunities could be the reason for migrating away. However, several runaways must have been disappointed because a part of them moved again to a new destination.

Roľníctvo – chudoba?**Náçrt k dejinám roľníctva v Uhorsku do roku 1848**

ZITA HORVÁTH

*Inštitút histórie Filozofickej fakulty Univerzity v Miškovci (Maďarsko)**I. Úvod*

V maďarskom historickom diskurze oznaçujú roľníctvo a poddanstvo totožný pojem, pod ktorým rozumieme celú roľnícku spoločnosť, „tú veľkú kotlinu ľudí“, do ktorej patrili všetci okrem privilegovaných stavov, vysokého duchovenstva, feudálneho panstva, šľachty a mešťanstva slobodných kráľovských miest. „Na základe stavovského hľadiska je hlavnou ÷rtou roľníckeho alebo poddanského stavu nedostatok stavovskej osobnosti a panská zvrchovanosť nad poddanými, hoci... roľnícka spoločnosť poddaných v stavovskom ponímaní nemôže zahrňovať chudobného zemana s jedným pozemkom. Z hľadiska početnosti pritom sem určite patrí väčšina šľachty, ktorá by sa z hľadiska životného štýlu a úrovně mala poçítať k roľníctvu. Na druhej strane však zahŕňa váženú – prípadne cechovú – remeselnícku vrstvu zemepanských mesteçiek, ktorú by mestský životný status mal zaraďovať skôr k mešťanstvu.“¹

V maďarskej hovorovej reçi nazývali tento stav termínmi: roľnícky ľud (*pórnép*), chudobný ľud, dedinský ľud, roľnícky ľud; v zákonoch písaných v latinçine: *jobagio, rustici, coloni, villani, subditi*. Poçnúc 18. storoçím sa rozšírilo oznaçenie „*misera plebs contribuens*,” „biedny zdanený ľud.“ Sám Werbóczy vo svojom Tripartite striedavo používa pomenovania *villanus, jobagio, colonus* a *rusticus*. Byť poddaným v užšom slova zmysle znamenalo spravovať poddanské pozemky, preto do tejto kategórie nepatrili želiari a majerskí sluhovia. Çiže: „V stavovskej spoločnosti, pred rokom 1848, bolo stavovské právne postavenie (stavovský štatút) základným vymedzením spoločenského stavu ľudí. Nebol to len ideologický sebaobraz spoločnosti, podľa ktorej krajinu tvorili duchovní, magnáti, šľachtici, mešťania a poddaní, stavovsko-právny stav totiž – ak aj nie vždy nasledoval ideologickú schému stavov – zohral dôležitú úlohu v každodennom živote, hospodárstve a v spoločenských

¹ SZABÓ, István: *A magyar parasztság története*. Budapest, 1940, s. 4-5.

vzťahoch. Pre prevažnú väčšinu spoločnosti znamenalo viazanie sa k zemepánovi hlavne urbársky vzťah.“² „Pozíciu poddanstva ako spoločenskej triedy určilo v prvom rade to, že sa nad poddanými uplatnila zemepanská súdna právomoc (*jurisdictio*), a v dôsledku toho boli ich osobné a vecné práva, aj keď miestami a z času na čas v odlišnej miere, ale predsa vždy okyptené...“³ Keď však máme na zreteli hospodársky život, v tom prípade by boli „poddaní totožní s roľníckym obyvateľstvom“, avšak medzi poddanými nachádzame aj neroľnícke elementy, napr. remeselníci a obchodníci poľných miest.⁴

Roľníctvo, považované za jednotnú spoločenskú jednotku, či už zhora, očami vládcov alebo navonok, voči iným spoločenským triedam a skupinám, nebolo ani zďaleka vnútorne jednotné. Rozdiel medzi hornou a spodnou vrstvou poddaných sa javil byť rovnako nepreklenuteľný, ako medzi šľachticom a poddaným.

„Z hľadiska veľkosti pozemku, výnosu pôdy, živého a neživého vybavenia, inej zárobkovej možnosti naskytujúcej sa popri poľnohospodárstve a zvyčajne so zreteľom na majetkový kapitál sa aj v poddanskej vrstve roľníkov prejavili značné rozdiely a tomu zodpovedajúc sa aj v rámci masy, založenej na urbárskom vzťahu hospodár-poddaný, zjednochovali vrstvy stojace na odlišnej životnej úrovni.

„...Živly stojace nad poddanými s pozemkami predstavovali akoby prechodný stupeň medzi poddanými na jednej strane a šľachtou a mestským obyvateľstvom na strane druhej. Takými boli výsadné a takmer úplnú samosprávu si užívajúce mestecká, konkrétne ich roľnícke obyvateľstvo, ktoré v dôsledku tejto autonómie už len sotva pociťovalo feudálne záväzky...“⁵ V spodnej vrstve poddaných nachádzame v urbárskom vzťahu žijúcich želiarov (*inquilinus*), ktorí mali dom a prípadne aj zlomok pozemku a želiarov bez obydlija (*subinquilinus*), ktorí žili buď na majetku iných poddaných alebo na šľachtickom statku, na alódiu, a týchto je možné považovať za predchodcov neskorších poľnohospodárskych námezdných robotníkov. Ale na rozdiel od názoru, ktorý sa ujal

² BENDA, Gyula: *Zsellérből polgár : Keszthely társadalma, 1740-1849*. Budapest, 2008, s. 28.

³ SZABÓ, István: Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet. In: *Jobbágyok, parasztk. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1976, s. 31.

⁴ SZABÓ, 1940, c. d., s. 5.

⁵ SZABÓ, 1940, c. d., s. 7.

v historiografii, podľa ktorého želiari predstavovali výlučne najchudobnejšiu vrstvu roľníctva, zarátali súpisy medzi želiarov aj takých, ktorí nedisponovali poddanskou pôdou, neboli šľachtici a dokonca ani obyvatelia slobodných kráľovských miest. Takými boli napr. roľníci pestujúci vinič, keďže vinohrad sa neradil do súboru pozemkov a tiež remeselníci a obchodníci z mestečiek. „...V prvej polovici 19. storočia označoval výraz želiar takmer každého, kto nebol šľachtic, mešťan, duchovný či poddaný. S tým súvisel aj fakt, že v daňových súpisoch vzrástol počet osôb zapísaných pod označením želiar, takže nie náhodou ich pomer v roku 1840 značne presiahol sesionalistov.“⁶ „Ak sa aj vo vnútri sedliactva vytvorili prechodné vrstvy, ktoré reprezentovala v závislosti od spoločenských a materiálnych síl rôzna životná úroveň, zjednocovali ich totožné prvky: právny zväzok, zemepanská závislosť a bremeno panských a verejných záväzkov. Pochopiteľne bola táto ťarcha v rôznych vrstvách poddaných odlišná a ináč sa vyvíjala v jednotlivých obdobiach, dokonca aj na jednotlivých miestach. V tomto ohľade zohrali úlohu početné faktory, v prvom rade vlastnícky systém a hustota poddaných, ďalej všeobecné životné pomery, spoločenské a hospodárske tendencie doby, v neposlednom rade aj tie protiklady, ktoré v rámci poddanskej otázky vznikali, či už latentne alebo otvorene, medzi veľko- a malostatkármi pre ich odlišné záujmy.“⁷

Ako sa teda vytvárala táto heterogénna spoločnosť, ktorá tvorila viac než 90% obyvateľov Uhorska, a ako sa formoval jej údel do roku 1848?

II. Historické okolnosti

Vytvorenie právne jednotnej poddanskej triedy⁸ bolo konečným výsledkom zložitého procesu, spojeného s rozpadom uhorského spoločenského systému v období Arpádovcov. Vo veľkej mase poddaných splynuli rôzne slobodné, poloslobodné a nevoľnícke vrstvy arpádovskej doby. Jednotná poddanská trieda vznikla v 13.-14. storočí vďaka hospodárskemu a spoločenskému vyrovnaniu. Medzi obyvateľmi svetských a

⁶ KAPOSÍ, Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-1848. In: HONVÁRI, János (ed.) *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 1996, s. 179.

⁷ SZABÓ, 1940, c. d., s. 8.

⁸ BOLLA, Ilona: A jogilag egységes jobbágyagról Magyarországon. Budapest, 1998.

súkromných zemepanských statkov sa ich niekdajší nevoľnícky, poloslobodný a slobodný pôvod dostal do úzadia: všetci sa stali súčasťou vrstvy disponujúcej právom slobody sťahovania, stojacej pod zemepanskou jurisdikciou a povinnej voči zemepánovi službami, pričom sa navzájom medzi sebou odlišovali nie právne, ale iba hospodársky. Právny rozdiel bol medzi zjednocujúcou poddanskou spoločnosťou a vznikajúcou šľachtou. V dôsledku donácie kráľovských pozemkov sa časť žijúca na nich pozdvihla do šľachtického stavu, tá druhá upadla do poddanského stavu. Hlavnú činnosť zjednocujúcich sa poddaných predstavovalo poľnohospodárstvo. Vytvoril sa systém štátnych, cirkevných a zemepanských daní a tiež poddanská pôda (*mansio, fundus, sessio*), ktorá sa až do roku 1848 stala základom zdanenia. Prvú štátnu daň, tzv. portálnu daň, zaviedol Karol Róbert z Anjou. Cirkevný desiatok, ktorý ešte v období Štefana I. mali odvádzať všetci, platili neskôr už len poddaní. Bol to Albrecht II. Habsburský, ktorý ako prvý v roku 1439 oslobodil šľachticov od platenia desiatku. Medzi zemepanské poplatky patrili census (nájom za dom), od roku 1351 desiatok (ten sa dlhú dobu neujal v praxi), robota, dary. Matej Korvín v roku 1467 presadil namiesto portálnej dane daň z komína (*füstpénz*), resp. mimoriadnu vojenskú daň vo výške 1 zlatého. Rovnako aj Žigmundom Luxemburským zavedený inštitút vojenskej povinnosti podľa usadlostí postihoval poddaných. Zjednocovanie poddaných sa začalo v 13. storočí a ukončilo v 14.-15. storočí. Vlastníkmi pôdy boli kráľ, cirkevný alebo svetský statkár, pričom poddaný dostal pôdu len do užívania, za čo na oplátku odvádzal dávky, bezdôvodne ho však odtiaľ nemohli vyhnať, a keď hlava rodiny zomrela, pôdu mohli zdediť vdova a deti zosnulého. S výnosmi pôdy mal možnosť slobodne disponovať, dokonca svoje územie rozširovať, v prípade že prenajímal majer alebo vinohrad. Veľkosť poddanskej pôdy – ako konštantná jednotka neexistovala – určoval rozsah ornej pôdy patriacej k pozemku, ktorá však závisela od jej samotnej kvality. Na základe toho môžeme konštatovať, že k celému pozemku prislúchalo 20-30 jutár ornej pôdy, ale niekde to bolo 10 jutár, inde zas 70 jutár. Preto v jednotlivých častiach krajiny zahŕňal celkový pojem pozemku odlišné hodnoty a odlišnú veľkosť vykazoval aj v dôsledku jeho rozdrobenia, čím vznikali čiastkové usadlosti. István Szabó správne podotkol, že zo zoznamu povinností, aj keď sú rozsiahle, nemožno usúdiť, do akej miery bol život pre

stredovekého poddaného neznesiteľný. Jeho posúdenie si vyžaduje poznať aj hospodársku situáciu poddaného, ale jej určenie je pre stav pramenného materiálu, vzťahujúceho sa na stredovek, problematické. Rovnako by bolo treba poznať veľkosť statku, stav zvierat, kvalitu pôdy, trhové možnosti atď. Avšak škála od želiarov nedisponujúcich s pôdou až po bohaté poddanstvo bola dosť široká.

V neskorom stredoveku predstavovali poddaní vyše 90% obyvateľstva, tak u Maďarov, ako aj u Nemďarov. Temer paralelne s právnym zjednocovaním začalo hospodárske členenie a v dôsledku toho vznikali aj rozdiely v spôsobe života. Ku koncu neskorého stredoveku sa odlišnosti v radoch poddaných ukazovali aj v prípade obydliia. Ich značná časť totiž žila v niektorej z cca 25–26 000 poddanských dedín, ale aj väčšina obyvateľov z cca 900 mestečiek takisto rozširovala rady roľníckej spoločnosti. Mestečká spadali rovnako ako dediny pod zemepanskú právomoc, avšak mali o niečo viac slobôd (právo súdiť, kolektívne odvádzať zemepánovi predpísané dávky, trhové právo atď.).⁹ Pre svoje priaznivejšie podmienky boli mestečká lákadlom pre poddaných, čím narastal počet opustených poddanských usadlostí (deserta). V tomto období sa začal vytvárať systém púst na Dolnej zemi, k rozmachu ktorého došlo potom v 19. storočí. Pod vznik púst sa podpísali aj epidémie v období stredoveku, ale napr. veľká morová epidémia z rokov 1347-1349 sa menej dotkla Uhorska ako západnej Európy. Keďže v stredoveku predstavovalo právo na slobodné sťahovanie jedno z hlavných slobôd poddaných, ich sťahovanie sa tým pádom nestretlo s prekážkami. Podľa niekoľkých odhadov žila 1/5 poddaných v mestečkách. V 15. storočí sa už vyskytol príklad, ktorý hovoril o zákaze sťahovania, kedy zemepáni vyvíjali úsilie k udržaniu pracovnej sily na svojich statkoch, osobitne stredná a drobná statkárska šľachta (v roku 1510 napr. prijali v Poľsku zákon o zákaze sťahovania poddaných do miest). V Uhorsku sa šľachta usilovala o zjednotenie poddanských bremien, aby sa roľníci neoplatilo presťahovať do mesta. Poukazuje na to fakt, že sa v roku 1492 a 1498 stalo platenie deviatku vo všetkých mestečkách povinným, aj keď do praxe to už neprešlo. V roku 1492 sa obnovilo právo slobodného sťahovania, v roku 1504 bolo už potrebné povolenie na sťahovanie od

⁹ SZABÓ, 1940, c. d., s. 9-14.; 15-16.; 19.; 25.

slúžneho sudcu.¹⁰

K najväčšiemu roľníckemu povstaniu v stredoveku došlo v roku 1514. Na strane poddaných, ktorí povstali, sa zúčastnili aj príslušníci nižšieho kléru, študenti, chudobnejší šľachtici, pohoniči dobytky (*hajdúsi*). Čo bolo príčinou tejto živej vzbury? Historiografia ju tradične zvykne zdôvodňovať vzrastajúcimi poddanskými ťarchami. Bezpochyby aj tento fakt zohral úlohu vo vypuknutí povstania, ale po roku 1514 postihli poddaných omnoho vyššie bremená, a predsa nevypuklo roľnícke povstanie. Popri finančných záväzkoch zavázali aj spoločenské a mentálne činitele: „Podľa týchto záverov spadali roľnícke povstania do obdobia politických kríz a roľníci sa vzbúrili proti moci, ktorá obmedzovala ich dovtedajšiu slobodu so zámerom udomáčniť novú formu poddanského vzťahu... Po anglickom povstaní, Jacquerie a iných roľníckych povstaniach, ktoré predchádzali tomu v Uhorsku, a popri mnohých bremenách postihujúcich uhorské poddanstvo, tkvela príčina jeho revolučného výbuchu v úpadku všeobecných životných podmienok, ktorý nastúpil po vláde Mateja Korvína, vo všeobecnej politickej a spoločenskej kríze, ako aj v spätných reakciách na zmeny spustené poľnými mestami a slobodnými roľníckymi obcami, ktoré smerovali k zviazaniu poddaných. A tak stačilo, aby sa v roku 1514 našla už len príležitosť pre tento výbuch.“¹¹ Po porážke povstania sa krajský snem, ktorý zasadal v roku 1514, postaral o krutú odvetu. Poddaných obral o právo na slobodné sťahovanie, vyslovil „*mera et perpetua rusticitas*“. Povinnosti zjednotili tak, aby poddaný disponujúci s celým pozemkom ročne odvádzať cenú vo výške jedného zlatého, deviatok, dar, 52-dňovú ťažnú alebo 104-dňovú manuálnu robotu; želiar zas cenú vo výške jedného zlatého a robotu raz do týždňa. Zákon zároveň uvalil trest šľachticovi, ak prijal poddaného na úteku. Hoci sa zákony nedokázali úplne premietnuť do praxe, zmýšľanie o poddaných sa nepochybne zmenilo. Rovnako aj trojdielna kniha zákonov Štefana Werbőczyho, ktorá do roku 1848 predstavovala základný dokument džentrickej ideológie, písala o pozbavení práv poddaných: „*Dominiisque ipsorum terrestribus, mera et perpetua jam rusticitate subjecti sunt*“, čiže „Upadnutie do bezpodmienečného a večného nevoľníctva

¹⁰ SZABÓ, 1940, c. d., s. 26-28.

¹¹ SZABÓ, 1940, c. d., s. 31.

svojich zemepánov.”¹² Onedlho na to prijaté zákony¹³ síce obnovili právo na slobodné sťahovanie, ale zemepáni sa tomu snažili zabrániť. Včasno-novoveké stoličné ustanovenia (štatúty) boli nútené regulovať sťahovanie, čo dokazuje, že zákony nedokázali uspokojivo vyriešiť túto otázku.

Nevoľníctvo sa stalo dedičné, a to znamenalo nielen to, že poddaný, nachádzajúci sa práve na svojom pozemku, ho nemohol opustiť, ale aj to, že panská moc si robila nárok aj na nastávajúceho dediča, na syna poddaného.”¹⁴ Obdobie dedičného nevoľníctva splyvalo s obdobím osmanského panstva v Uhorsku.

Moháčska katastrofa (1526) a rozdelenie krajiny na tri časti priniesli so sebou závažné hospodárske a spoločenské dôsledky. Rovnako aj neusporiadané politické, verejnosprávne, statkárske (mocenské) pomery nepriali ujarmenému poddanstvu. Pritom rozdrobenie pôdy signalizovalo zhoršujúci sa osud poddaných: „Dobový zoznam zahŕňajúci dane a dežmy jednou cestou jasne poukazuje prostredníctvom nepretržitého poklesu počtu poddanských pozemkov a zvyšujúceho sa počtu želiarov na proces pauperizácie.”¹⁵

V rôznych častiach krajiny sa stretávame s úplne odlišnými pomermi, tak z právneho, ako aj z hospodárskeho hľadiska. Obdobie osmanského panstva nielen v zmysle politickom, ale aj hospodárskom nalomilo niekdajšiu jednotu krajiny – hoci jej jednotlivé časti boli aj v minulosti v mnohých ohľadoch odlišné – a to vplývalo na poddanstvo tak v osmanskom období, ako aj v tom nasledujúcom. Poddaní, nachádzajúci sa na centrálnom, podmanenom území, boli veľakrát nútení dvojako odvádzať daň. Daň platili jednak Turkom a jednak na územie sa vracajúcim zemepánom. Ale v porovnaní s poddanými kráľovského Uhorska predsa len žili vo voľnejších podmienkach, ktoré im poskytovali právo na slobodné sťahovanie. Obrovskú záťaž predstavovali

¹² WERBŐCZY, István: *Tripartitum (Hármaskönyv)*. Debrecen, 1565. Reprint, kétnyelvű kiadás. Pécs, 1989, III. část, 2. článok, s. 406.

¹³ 1547: „kedysi kvitnúcemu Uhorsku neškodilo nič viac, ako utláčanie poddaných, ktorých náreky ustavične vzlietali k Bohu.” SZABÓ, 1940, c. d., s. 39. V roku 1550 a 1556 bolo opäť dovolené slobodné sťahovanie. V roku 1608 sa vydal zákon povoľujúci oficiálnu formu sťahovania poddaných (maď. *ablicenciáló törvény*), ktorý sťahovanie podriadil župnému súhlasu.

¹⁴ SZABÓ, 1940, c. d., s. 41.

¹⁵ SZABÓ, 1940, c. d., s. 42.

neustále vojny a vydržiavanie vojska. Prítomnosť Turkov po oslobodení krajiny odzrkadľovali opustené, spustošené poddanské pozemky (*deserta sessio*) a dediny. Hustota obyvateľstva na bývalých podmanených územiach bola ďaleko nižšia než na bývalých kráľovských územiach, avšak tamojší nedostatok pracovných síl mal pozitívny vplyv na neskoršie pomery poddanstva.

III. Roľnícka spoločnosť v 18. storočí až po urbársku reguláciu Márie Terézie

Dôveryhodné údaje o celkovom stave obyvateľstva Uhorska neexistujú až do roku 1784, kedy Jozef II. nariadil, resp. do roku 1787, kedy obnovil prvé sčítanie ľudu. Rôzne daňové súpisy obsahli len zdanených obyvateľov, šľachtu oslobodenú od platenia daní teda vynechali, pritom však nepokryli ani ostatné nešľachtické obyvateľstvo. Jozefínskym sčítaním ľudu sa podarilo v rámci prijateľnej hranice nepresnosti určiť počet obyvateľov Uhorska. Podľa neho bol v roku 1787 ich reálny počet 8 555 832.¹⁶ Pramene k tomuto sčítaniu neumožňujú, aby sme presne spoznali sociálnu stratifikáciu, ale na základe odhadovaných údajov sa dá vyvodíť, že roľnícka spoločnosť predstavovala viac než 90% z celkového obyvateľstva. Celkový počet obyvateľov na začiatku 18. storočia, ktorý dokážeme odhadnúť z údajov daňových súpisov pre roky 1715-1720, vykazoval menej než polovicu z počtu obyvateľov jozefínskeho obdobia, ale ich pomer rozvrstvenia spoločnosti bol podobný. Na základe daňových súpisov z rokov 1715-1720 boli uvedené nasledovné počty obyvateľov Uhorska: Ignác Acsády 2 582000, István Szabó 3-3,5 miliónov, Imre Wellmann 4-4,5 miliónov a Zoltán Kováts 5-5,5 miliónov.¹⁷ Neskoršie spísania duší (*conscriptio animarum*) medzi rokmi 1770 až 1782 poukazujú už na nárast počtu populácie, aj keď pomer roľníkov sa ešte stále pohyboval nad 90%. Čiže od začiatku 18. storočia až do konca tohto storočia dosiahol počet obyvateľov viac než dvojnásobok pôvodného počtu obyvateľov. Tento výsledok bol možný sčasti vďaka tomu, že po Rákociho povstaní, ktoré ukončil satmársky mier, nastal v krajine pokoj a vojny vedené Habsburskou monarchiou (protiosmanské boje, vojna o rakúske

¹⁶ DANYI, Dezső – DÁVID, Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás. (1784-1787)*. Budapest, 1960, s. 28.

¹⁷ BARTA, János ml.: *Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711-1790*. In: *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 1996, s. 38.

dedičstvo, sedemročná vojna) sa neodohrávali na území ríše, čo priaznivo napomáhalo prirodzenému prírastku. Na druhej strane však tento nárast možno pripísať aj účinku spontánneho a plánovaného osídľovania, resp. kolonizácie zahraničnými prisťahovalcami, predovšetkým však obyvateľmi prichádzajúcimi z dedičných provincií, ktorí nielenže zvyšovali počet populácie v krajine, ale v značnej miere pozmenili aj jej etnické zloženie. „Podľa nášho názoru priame korene súčasnej maďarskej (a v širšom slova zmysle celej karpatskej) sídelnej a mestskej siete, konfesijnej a etnokultúrnej štruktúry, ako aj s nimi súvisiaceho hospodárskeho a politického systému je treba hľadať ani nie tak v období zaujatia vlasti, ako skôr v prevratných zmenách 17.-18. storočia.“¹⁸

Osídľovanie zmenilo etnické zloženie populácie, ale v sociálnej štruktúre nedošlo k zmenám. Totiž tak dobrovoľní prisťahovalci, ako aj panovníkom alebo zemepánmi usadení obyvatelia zvyšovali počet roľníckej spoločnosti. Takmer všetci, ktorí sa z rôznych častí krajiny sťahovali na bývalé podmanené územia, boli roľníci. Z východnej a západnej časti krajiny, kde bola hustota obyvateľstva väčšia, predstavoval v dôsledku rozdrobenia pôdy priemer poddanskej pôdy len jej polovicu, voľná poddanská pôda už nebola, rástla pauperizácia poddaných, preto sa mnohí presídlili do niekdajších podmanených oblastí. Popri voľných statkoch ich tam prilákali aj daňové úľavy. Zák. čl. 103 z roku 1723 zabezpečil prisťahovalcom šesťročné oslobodenie od platenia daní.¹⁹ Sťahovaniu kládla prekážky panská moc, majúca obavy zo straty pracovnej sily, zvlášť malostatkári s 1-2 poddanými, ktorí sa snažili zakázať sťahovanie. Zák. čl. 101 z roku 1715 vyhlásil, že bez prepúšťacieho listu zemepána nemôžu poddaní prechádzať z jednej stolice do druhej, a na to mali dozeráť vojaci. V roku 1723 sa už usilovali obmedzovať sťahovanie tých, ktorí vlastnili pôvodne právo na slobodné sťahovanie, v roku 1724 zase miestodržiteľská rada nariadila, aby novousadení poddaní získali daňové úľavy len v tom prípade, ak už s nimi na predošlom mieste disponovali. Napriek tomu, tieto opatrenia nedokázali zabrániť migrácii poddaných a čoraz viac narastal počet utečencov z ich radov.²⁰ Ako som to už

¹⁸ FARAGÓ, Tamás: A paraszti társadalom morfológiái leírása. In: Paládi-Kovács (ed.): *Magyar Néprajz VIII.* Társadalom Budapest, 2000, s. 394.

¹⁹ SZABÓ, István: *A magyarság életrajza.* Budapest, 1990, s. 165-166.

²⁰ SZABÓ, 1990, c. d., s. 130.

naznačila, od roku 1723 každému novoprišelcovi udelili zemepáni šesťročné oslobodenie od dane, Mária Terézia zas v roku 1774 nariadila, aby remeselníci, sťahujúci sa v prípade ich potreby do miest, nadobudli meštianske práva, titul majstra a oslobodenie od všetkých daní po dobu troch rokov. Väčšinu z usadených más tvorili poľnohospodári z nemeckých krajín, ktorí sa usadili na obrovských novonadobudnutých, hlavne dolnozemských majetkoch kráľovskej komory, ako aj na veľkostatkoch. Kráľovská koruna a veľkostatkári boli teda najväčší kolonizátori. (Alexander Károlyi, rodina Esterházyovcov a Festeticovcov, Anton Grassalkovich, Ján Juraj Harruckern, C. Mercy ako prvý regent Temešvarského banátu, ako aj veľké cirkevné panstvá.)

Väčšia časť osadníkov pochádzala zo západných a juhozápadných katolíckych nemeckých krajín. Prvú vlnu kolonizácie otvoril príkaz panovníka k zaľudneniu územia v roku 1698 a ukončila ju erárna kolonizácia v roku 1740, spustená Máriou Teréziou.²¹ Teraz už je jasné, aké záujmy sledoval štát a zemepáni touto kolonizáciou, ale čo sem priviedlo osadníkov? Za prvé, mohli nadobudnúť hotové domy, zariadené hospodárstvo, uzatvárali sa s nimi výhodné osadnícke zmluvy, ktoré zahŕňali v sebe oslobodenie od dane na niekoľko rokov a právo slobodného sťahovania. V krajine týmto vzrástol počet slobodne sa sťahujúcich poddaných. Po uplynutí rokov, počas ktorých sa neodvádzali dane, uzatvárali poddaní so zemepánmi zmluvu (*contractus*) a za svoje služby, či už úplne alebo sčasti, dostávali peňažnú hotovosť. Preto ich nazývali kontraktualistami, v Zadunajsku hlavne árendátormi a na Dolnej zemi takými, ktorí platili taxu (maď. taksás). Spravidla počet kontraktualistov zvyšovali bývalé privilegované elementy, ako napr. členovia rytierskeho rádu, ktorí sa pokúsili získať si pre seba v nových podmienkach, ak už nie oslobodenie od dane, tak aspoň priaznivejšie postavenie oproti tým, ktorí aj predtým žili v poddanskom zväzku.

V 18. storočí sa roľníctvo právne rozdelilo do dvoch táborov, na večných (dedičných) a slobodne sa sťahujúcich poddaných, pričom hlavný rozdiel sa medzi nimi prejavil v slobode sťahovania, ale spočiatku aj v povinnostiach. Krajinský snem už v roku 1715 registroval prítomnosť slobodne sa sťahujúcich poddaných (*rustici*).²² Kým títo platili

²¹ SZABÓ, 1990, c. d., s. 149-152.

²² ACSÁDY, Ignác: *A magyar jobbágyság története*. Budapest, 1908, s. 341.

zväčša peňažnú rentu (taxu alebo árendu), ktorej výška na začiatku 18. storočia predstavovala sumu od 1 zlatého až do 10-12 zlatých,²³ veční (dediční) poddaní splácali tradičnú pozemkovú rentu (deviatok, dar, robotu, daň z komína, cirkevný desiatok atď.). Pre posledne menovaných sa získanie statusu slobodne sa sťahujúcich poddaných stalo túžobným cieľom. Podľa jednotného stanoviska maďarskej historiografie sa od druhej polovice 18. storočia začala situácia poddaných zhoršovať a výnimku nepredstavovali ani slobodne sa sťahujúci. Poddanské farchy rástli a zemepáni, u ktorých už pominula naliehavá potreba pracovných síl, opätovne skúšali obmedzovať slobodu sťahovania. Samozrejme medzi krajinami boli obrovské rozdiely, naďalej však pre niekdajšie podmanené územia platilo menšie zaťažovanie poddaných. Podľa Jánosa Vargu sa od druhej polovice storočia ukazovalo čoraz menej diferencií v prípade povinností medzi dedičnými (večnými) poddanými a slobodne sa sťahujúcimi a na úkor práve tých druhých dochádzalo medzi nimi k akémusi vyrovnaniu. Pre rok 1760, rovnako podľa Vargových odhadov, vykazovali slobodne sa sťahujúci z celkového počtu poddaných 30-40%.²⁴ Podľa mojich odhadov – prinajmenšom na základe údajov zo Zalianskej, Boršodskej a Peštianskej stolice²⁵ – mohol ich počet dosiahnuť 50%. Na zhoršenie stavu sedliakov upozorňovali čoraz častejšie sťažnosti, ktoré prichádzali panovníkovi.²⁶ Rovnako je potrebné poznamenať, že dôvodom sťažností v prvom rade neboli vzrastajúce urbárne povinnosti, ale rôzne formy zneužitia moci zemepánmi ako aj to, že na sťažnosť roľníka neexistovali prostriedky právnej nápravy.²⁷ Sťažovali sa najmä na to, že zemepán zneužíva predkupné právo, príliš často ich posielal na dlhé furmanky a obmedzovaním ich starých, nadobudnutých práv je na nich páchaná krivda. Historiografia po roku 1945 videla príčinu

²³ BARTA ml.,1996, c. d., s. 71.

²⁴ VARGA, János: *Jobbágrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767*. Budapest, 1969.

²⁵ HORVÁTH, Zita: *A földesúr-jobbágy viszony a Mária Terézia kori úrbérrendezés paraszti vallomásai alapján Borsod, Pest és Zala vármegyékben*. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest : KORALL Társadalomtörténeti Egyesület, 2008, s. 235-247.

²⁶ SZÁNTÓ, Imre: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711-1850*. Budapest, 1954.

²⁷ HÓMAN, Bálint – SZEKFŰ, Gyula: *Magyar történet*. IV. kötet. Budapest, 1935, s. 539.

vzrastajúcich bremien v prvom rade v rozšírení zemepanských majerov a v rámci toho vo využívaní výhodných trhových možností zemepánom, ktorý v záujme väčšieho profitu zvýšil robotovanie poddaných na statku. Bolo to nutné z toho dôvodu, že technická úroveň prevádzky zemepánov takmer nepresahovala poddanské hospodárstvo a prebytok mohli dosiahnuť jedine stupňovaním roboty. Zakaždým to záviselo od trhových vzťahov, či práve robotnú alebo peňažnú rentu požadoval zemepán od svojich sedliakov. Rozšírenie majerov do takej miery už popreli novšie výskumy, ako aj to, že by sa to dialo výlučne na úkor poddanskej pôdy, keďže sa rozširovali skôr vďaka kopaniciam, prípadne vďaka pozemkom v spoločnom užívaní.²⁸ Podľa Emila Niederhausera išlo o 20-25%-né rozšírenie majerov v rámci územia určeného pre poľnohospodárstvo.²⁹ Predtým uvádzala odborná literatúra rozdelenie pracovnej sily alódií na 50-50%, a to medzi poddanskou robotou a platenou námezdnou prácou. Pomer námezdných robotníkov bol podľa Zoltána Kaposiho 75-80%.³⁰

Marxistická historiografia príliš prízvukovala vykorisťujúcu politiku feudála, ale to, že roľníci prejavovali nespokojnosť so svojim osudom, musíme prijať ako fakt, zvlášť vo svetle poznania sťažností poddaných.³¹ Už v období Karola III. sa objavila potreba štátnej ochrany poddaných (1715. zák. čl. 101. § 9 a 1723. zák. čl. 18. § 4), ale ku konkrétnym opatreniam sa pristúpilo až v období osvietenského absolutizmu, počas vlády Márie Terézie a Jozefa II. Roľníci sa od samého začiatku roku 1750 čoraz častejšie obracali so svojimi sťažnosťami na panovníčku, od ktorej očakávali zlepšenie svojich pomerov, keďže sa o nej rozniesli chýry, podľa ktorých osud vlastných poddaných jej ležal na srdci. Mária Terézia sa preto rozhodla, že za fórum k odvolávaniu sa poddaných určí namiesto kráľovskej tabule miestodržiteľskú radu. Toto jej opatrenie, ako aj urbárska regulácia nevyvolali pozitívne ohlasy v kruhu šľachty, ktorá sa jej

²⁸ Napr. BARTA ml., 1996, c. d., s. 70.

²⁹ NIEDERHAUSER, Emil: A kelet-európai agrártörténet vázлата a jobbágyfelszabadításig. In: KOVÁCS, Ágnes (ed.) *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Debrecen, 1999, s. 136.

³⁰ KAPOSI, c. d., s. 195.

³¹ K tomu pozri: SZABÓ, Dezső: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában*. Budapest, 1933, s. 48-98.; SZÁNTÓ, c. d. a BALÁZS, H. Éva: *Jobbágylevelek*. Budapest, 1951.

úpravy snažila všemožnými prostriedkami sabotovať.³² V rámci nej ustanovila habsburská dynastia maximálne služby zemepánom a minimálny rozsah urbárskej poddanskej pôdy. Otázka poddanstva v Uhorsku sa v štátnej rade od jej vzniku v roku 1761 dostala na denný poriadok.

„V dôsledku zastaraných metód využívaných v poľnohospodárstve muselo v Uhorsku v 18. storočí ešte vždy deväť ľudí hospodáriť, aby tomu desiatemu dokázali zaopatriť potravu.“³³ Čiže 93-95% populácie krajiny sa zaoberalo poľnohospodárstvom, žilo v radoch poddaných a pod zemepanskou jurisdikciou. Táto spoločnosť nebola ani v 18. storočí jednotná. Rozdiely záviseli od osoby zemepána, pomerov dediny alebo mestečka atď. Usadení poddaní, bývalí vojaci hraničných hradov (maď. *végvár*), roľníci z mestečiek (v skorších daňových súpisoch zväčša nazývaní ako želiari), ktorí migrovali z hustejšie obývaných oblastí monarchie do tých riedko osídlených, patrili skôr medzi slobodne sa sťahujúcich poddaných, kým dávnejšie na jednom mieste sa zdržiavajúci obyvatelia sa radili medzi dedičných poddaných. Rozdiel medzi nimi spočíval aj v spôsobe odvádzania daní. Či mali urbár alebo kontrakt, alebo podľa obyčajového práva splácali svoje záväzky.³⁴ Podľa jednotného stanoviska historiografie, slobodne sa sťahujúci poddaní vyplácali daň na základe kontraktov, dediční poddaní na základe urbára a úzu. Moje výskumy zrelativizovali tento náhľad, lebo vysvitlo, že je možné nájsť príklady vyplácania dane podľa zvyku na strane slobodne sa sťahujúcich a naopak, podľa zmluvy na strane dedičných poddaných, pričom urbár sa vyskytol pri oboch kategóriách.³⁵

Počet slobodne sa sťahujúcich poddaných vzrástol v 18. storočí, ale už aj v 17. storočí existovala táto poddanská kategória, len vtedajšie zákony ich nevzali na vedomie. Ani v 18. storočí nebolo zákonom uznané právo slobodného sťahovania, zák. čl. 62 zo zasadnutia krajinského snemu v roku 1723 zakázal zemepánom aj to, aby na vlastné majetky, ale v rámci inej stolice presídlili vlastných poddaných, ak namiesto nich

³² (SZABÓ, Dezsó: A megyék ellenállása Mária Terézia rendeleteivel szemben. Budapest, 1934).

³³ BARTA, János ml.: *A tizennyolcadik század története*. Budapest, 2000, s. 56.

³⁴ CSAPODI, Csaba: A falu élete. In: *Magyar művelődéstörténet. Barokk és felvilágosodás*. (Reprint) Szekszárd, 1991, s. 357-358.

³⁵ HORVÁTH, c. d., s. 235-247.

nemali náhradu.³⁶ Prostredníctvom zák. čl. 101 z roku 1715 uznal krajinový snem kategóriu slobodne sa sťahujúcich.³⁷ Podľa urbárskeho patentu, vydaného Máriou Teréziou, sa počítal za dedičného poddaného ten, kto aspoň 32 rokov žil na jednom mieste, keďže novousadlíci, ktorí sa nedávno prisťahovali na príslušné miesto sa zarátali medzi slobodne sa sťahujúcich poddaných.

IV. Urbárska regulácia

Keďže Mária Terézia nedokázala právnou cestou upraviť vzťah medzi zemepánom a poddaným, vydala 23. januára 1767 urbársky patent. Pri hodnotení urbárskej regulácie je zvykom zdôrazňovať pozitívne prvky, ale je nevyhnutné, aby sa na rad dostali aj tie negatívne. Znižovanie povinností, ktoré bolo jedným z dôležitých argumentov panovníka pri spustení tejto regulácie, sa nepresadilo všade. Na tých územiach, kde pred urbárskou úpravou zafažovali sedliakov nižšími farchami (stotožňujú sa najmä s bývalými podmanenými oblasťami), tam sa urbár spája so vzrastajúcimi povinnosťami. Slobodne sa sťahujúcich poddaných, ktorí predstavovali významnú časť sedliactva, nariadenie úplne ignorovalo. Urbár im však umožnil, aby zostali pri svojich predošlých zmluvách, ak tie neukladali väčšie farchy než tie zahrnuté v urbári. Ako pozitívnu črtu by sa dalo vyzdvihnúť, že užívacie právo poddaného nad stanovenou urbárskou pôdou sa stalo nespochybniteľné, poddanská pôda sa teda stala neodcudziteľná. Na tých územiach, kde poddaní pred rokom 1767 žili skutočne v biednych pomeroch, spôsobil urbár uvoľnenie. V Sedmohradsku, kde bol údel sedliakov najhorší, sa nepodarilo previesť urbársku reguláciu. V dejinách Uhorska sa prvýkrát prihodilo, že panovník – odhliadnuc od pokusov Karola III. – sa ozval v záujme vzťahu zemepán-poddaný, ktorý mal dovtedy osobný ráz. Otázkou urbáru totiž pozdvihol zo súkromného práva na úroveň verejného práva a vytvoril tým jednotné pomery, aj keď súdiac podľa faktov, jeho účinok, nie všade prispel k skutočnej náprave. Majetkových pomerov sa nedotkol, ale ich pozmenenie ani nefigurovalo medzi cieľmi dvora. Urbár právne rozdelil pôdu na urbársku a panskú. Rovnako, od tejto chvíle mohlo roľníctvo rozširovať svoje statky prostredníctvom kopaníci, vino-

³⁶ www.1000ev.hu a BARTA ml., 2000, c. d., s. 59.

³⁷ www.1000ev.hu.

hradov, roľníckych nájmov a remanenciálnej pôdy. V čase urbárskej regulácie malo zhruba 600 tisíc urbárskych hláv rodín k dispozícii cca 6 miliónov jutár pôdy v blízkom okolí. Na poľnohospodárstvo využívaná pôda v rukách sedliakov sa medzi rokmi 1767-1848 zväčša zdvojnásobila.³⁸ Napokon, krajinský snem v rokoch 1790-91 právnou normou zakotvil urbársky patent. Jeho skutočný účinok vynikol však až po zrušení poddanstva v roku 1848, kedy sa len urbáriálni poddaní mohli stať vlastníkami užívanj pôdy.

V. *Gramotnosť sedliakov, školská dochádzka.*³⁹ *Kultúrna chudoba*

*„Moje druhé kňazské miesto v meste Sarvaš v Békešskej župe! Tu som sa skúmajúcim okom porozhliadal okolo seba, hľadal som básnikmi tak úchvatnými farbami maľovanú jednoduchosť dedinského života a našiel som prostomyselnosť, hlúposť, nedôverčivosť i voči najprospešnejším návrhom, falošnosť, zlomyseľnosť, zaostalosť a nedostatok ešte aj tých najpotrebnejších vecí.“*⁴⁰

Chudoba sa nemeria len po materiálnej stránke, ale rovnako aj kultúrna chudoba, analfabetizmus a neškolenosť sú veľakrát príčinou nedostatku blahobytu, hospodárskej biedy. Hoci roľníctvo predstavovalo 9/10 spoločnosti, pre bezprávie nedokázalo pochopiť vlastnú dôležitosť, pod čo sa podpísali aj vzdelanostné bariéry. Veľkú časť uchovaných prameňov o dejinách roľníctva nespísali roľníci, ale zemepáni, stolické a krajinské orgány. Výnimku predstavovali výpovede roľníkov z doby urbáriálnej regulácie Márie Terézie. Okrem toho sa ozývali už len na stránkach súdnych spisov. V tomto zohral rolu nielen ich podriadený stav, ale s tým súvisiaca absencia gramotnosti. V západnej Európe prebehla v ranom novoveku skutočná revolúcia na poli gramotnosti, ktorej výsledkom ku koncu 18. storočia bolo, že už zhruba polovica mužov čítala noviny a osvojila si písanie, zároveň sa rýchlo šírilo používanie

³⁸ KAPOSÍ, c. d., s. 190.

³⁹ Gramotnosť roľníkov skúmal najskôr Kálmán Benda na základe odpovedí na deväť otázok položených pri urbárskej regulácii, neskôr sa tomuto problému podrobne venoval István György Tóth. BENDA, Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In: *Somogy megye múltjából* 8. Kaposvár, 1977, s. 123-133 a BENDA, Gy., c. d., s. 287-308; TÓTH, István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1996.

⁴⁰ TESSEDIK, Sámuel: *A paraszток állapotáról Magyarországon*. Budapest, 1979, s. 37.

písma a slovesnosť sa čoraz viac dostávala do úzadia. Ročne vyhotovovali evanjelickí duchovní v niektorých častiach Švédska, Švajčiarska a Nemecka zoznam roľníkov, ktorí vedeli čítať. Takýto prameň, ktorý by sa vzťahoval na roľníctvo v Uhorsku, však neexistuje.⁴¹

Sčítanie ľudu z roku 1869 bolo prvé, ktoré uvádzalo gramotnosť obyvateľov, a zo skorších prameňov je len málo takých, z ktorých naisto môžeme zistiť, ako sa vlastne šírila vzdelanosť. V Uhorsku sa gramotnosť rozširovala len pomaly, veľká väčšina vidieckej spoločnosti v polovici 18. storočia nevedela písať a čítať, jej nepatrná časť síce dokázala napísať svoje meno, ale na viac sa už nezmohla.⁴² Čítanie, v protiklade k písaniu, preniklo do širších kruhov, boli totiž takí, ktorí vedeli čítať, ale písanie si už neosvojili. V tomto zohrala úlohu školská sieť nachádzajúca sa na nízkej úrovni a nevzdelaní učitelia, ktorí v porovnaní so žiakmi nemali o nič viac vedomostí.⁴³ Totiž prvoradá úloha učiteľov nespočívala v učení, ale v kantorovaní, ako to poznamenal aj opát Johann Ignaz Felbiger, otec rakúskej školskej reformy: „ak sa niekto hlási za školského majstra, vyhovie ten, kto je dostatočne skúsený v hudbe k tomu, aby mohol spievať, viesť zbor, trocha hrať na organe a možno aj máličko vedel písať.“⁴⁴ Veľakrát namiesto farárov zasielali katolíci licenciátov, ale napríklad aj evanjelici v 17. storočí posielali najčastejšie do dedín evanjelických učiteľov, ktorí ukončili nanajvýš gymnázium. Gramotnosť, zostávajúca v porovnaní so západnou Európou, spôsobovala problémy už aj misionárom v 17. storočí, ktorí mali tým menej možností využívať Písmo ako nástroj propagandy. Viackrát sa sťažovali v listoch zaslaných do Ríma, že bohoslužbu vedú negramotní licenciáti. „Pre všeobecnú negramotnosť sa Písmo a kniha často objavovali v radoch veriacich ako neprečítané, magické predmety.

Peter Pázmán v roku 1635 založil v Trnave univerzitu. Pod patronátom Jánoša Telegdyho, kaločského arcibiskupa, zriadil v Nitre rehoľné hlavné školy, čo dokazuje, že v Uhorsku v tom čase existovala požiadavka vysokej kultúry a vedy, to však stálo v ostrom protiklade s

⁴¹ TÓTH, István György: Az írás a paraszti kultúrában a 17-18. században. In: *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Ed.: Kisbán Eszter. Budapest, 1994, s. 9.

⁴² 1768: nanajvýš 14 % obecných predstavených bolo gramotných. BENDA, K., c. d., s. 56.

⁴³ TÓTH, 1996, c. d., s. 11-56.

⁴⁴ Cituje: TÓTH, 1996, c. d., s. 12.

nevzdelanosťou širokých más.“⁴⁵ Okolo roku 1770 sa zhruba každý štvrtý sedliak naučil čítať.⁴⁶

V 18. storočí, podľa údajov kanonických vizitácií,⁴⁷ sa totiž viac-menej vybudovala školská sieť na dedinách a v mestečkách, kam chodievali deti poddaných, hoci vzdelanie tamojších učiteľov ešte malo svoje nedostatky. Štátny súpis škôl z roku 1770 nazval učiteľov z Nemeskeresztúra idiotmi, ktorí učili miestne deti písať a čítať „nakoľko to už zo schopnosti takýchto slabých ľudí vyvstane“. Podľa toho istého súpisu boli takí učители, ktorí učili len čítanie, keďže oni sami len ledva alebo potom vôbec nevedeli písať.⁴⁸ Samozrejme sa vyskytli aj takí učители, ktorí čítali, písali a ovládali celkom dobre latinčinu. *Ratio educationis* z roku 1777 zaviedlo povinnú školskú dochádzku od 6. do 12. rokov a popri počítaní, čítaní a písaní aj výučbu latinčiny, avšak k tomu ešte v 18. storočí chýbali vhodní učители.

Nízky plat a nízka prestíž učiteľského povolania už aj v tej dobe nelákali vzdelanejších mestských učiteľov do dedinských škôl. Málo roľníckych detí sa po ukončení miestnych škôl dostalo do mestských gymnázií. István György Tóth poukázal aj na to, že ak v roľníckej rodine vyvstala požiadavka na vyučovanie detí, ak aj ťažko, ale predsa sa mohli dostať na mestské gymnáziá.⁴⁹ Vyskytli sa aj takí – a to v nemalom počte – ktorí nechodili do školy, ale písať a čítať sa naučili mimo školy, od iných. Mnoho protestantov zas odmietlo zapísať svoje deti do katolíckych škôl. Podľa krajinského súpisu škôl z roku 1770 bolo v Uhorsku (bez Sedmohradska a Chorvátska) 4000 malých škôl, tie sa však vyznačovali nízkou kvalitou. Roľníci chodili do školy skôr v zime, pretože v lete pracovali, spolu to teda predstavovalo 2-3 roky návštevy školy v zimnom období.⁵⁰

⁴⁵ TÓTH, István György: *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 2007, s. 210.

⁴⁶ TÓTH, István György: Az írott kultúra térhódítása. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk.: Kósa László. Budapest, 1998, s. 198.

⁴⁷ ÖRDÖGH, Ferenc: *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745-1771)*. I-IV. Budapest – Zalaegerszeg : MTA Nyelvtudományi Intézete – Zala Megye Önkormányzati Közgyűlése, 1991-1998; TÓTH, 1996, c. d.

⁴⁸ ÖRDÖGH c. d.; TÓTH, 1996, c. d.

⁴⁹ TÓTH, 1996, c. d., s. 22.

⁵⁰ TÓTH, 1998, c. d., s. 183.

Zhrnutie

Otázku v názve tejto štúdie dokážeme zodpovedať len veľmi nejasne. Roľnícku spoločnosť ako celok nemôžeme úplne stotožniť s pojmom chudoby, na druhej strane však, pred rokom 1848 predstavovali veľkú väčšinu chudoby práve roľnícke živly, hoci nie výlučne. Na životný štýl schudobnejšej šľachty – i napriek zákonom, ktoré jej zabezpečovali výsadné práva – vtlačila práve chudoba svoju pečať. Takisto je možné povedať, že uhorská spoločnosť ešte aj v 18.-19. storočí, aspoň do roku 1848, vykazovala charakteristické črty tradičnej spoločnosti. „Protiklad medzi prírastkom obyvateľov a veľkosťou viazaných imobilných statkov sa dal zrušiť buď zvyšovaním produktivity alebo potom vysídlením nadbytočného dedinského obyvateľstva. Na túto dobu to bolo ešte sotva príznačné: nadbytočné roľnícke obyvateľstvo sa naďalej zdržiavalo na dedinách a naďalej navyšovalo počet roľníckych domácností. Rastúci počet niektorých roľníckych rodín viditeľne zjednodušil plnenie feudálnych povinností, no popri stabilnej produktivite mohol v určitých prípadoch ohroziť zásobovanie ... relatívne pomalý rast miest a obrátenie sa sedliakov smerom dovnútra – ako spolu úzko súvisiace procesy –, prispeli v podstatnej miere k tomu, že vývoj uhorskej spoločnosti si naďalej uchoval dedinský ráz.“⁵¹

Preklad: Alica Kurhajcová

Zusammenfassung

Bauern – Armut? Eine Skizze über die Geschichte der Bauern in Ungarn bis 1848

Die Studie bietet einen kurzen Überblick über die Geschichte des Bauerntums in Ungarn von den Anfängen bis zur Urbarmarkregulierung zur Zeit Maria Theresias und beschäftigt sich mit der rechtlichen Situation des Bauerntums im 18. Jh. und mit der Wirkung der Urbarmarkregulierung. Außerdem analysiert die Studie die kulturelle Lage der Bauern im 18. Jh. und untersucht den Zusammenhang zwischen dem Bauerntum und der Armut.

⁵¹ KAPOSÍ, c. d., s. 180.

Učítelia a príprava učiteľov v Hevešskej stolici v 18. – 19. storočí

KATALIN KUKUCSKA CSESZNOKNÉ

Vysoká škola Karola Eszterházyho, Eger (Maďarsko)

V 70. rokoch 18. storočia patrili ľudové školy fungujúce v dedinách a mestečkách pod dozor cirkvi. Nazývali sa triviálnymi (prvostupňovými) školami. Ich zriaďovatelia a vydržiavatelia však boli rôzni: v dedinách to bola katolícka cirkevná obec, v mestečkách zas mestská rada.

V prvostupňových dedinských a mestských školách bol cirkevným zamestnancom kantor, ktorý vyučoval z katechizmov v materinskom jazyku.

„Škola bola tak v dedinách ako aj v mestečkách pod vedením a bezprostredným dozorom farára, kým inšpekcie vykonávala nadriadená cirkevná autorita, okresný dekan, na druhom stupni dekan. Na základe štatútu biskupa Barkóczyho z roku 1749 prijíma kantora – školského majstra – hlava náboženskej obce, farár. K jeho prijatiu do zamestnania je však potrebný súhlas dekana a prijatý učiteľ musí zložiť vyznanie viery predpísané tridentským koncilom.“¹

Samozrejme, školy fungovali aj v mestách. „Mestské školy nadobudli omnoho väčší význam ako dedinské školy. Tento typ škôl už nie je úplne v cirkevnej právomoci. Hodnoverné záznamy, ktoré boli doposiaľ vypátrané, resp. ktoré máme k dispozícii, nám zachovali pamiatku troch mestských škôl z Hevešskej stolice. Tieto tri školy fungovali v mestách Jáger, Gyöngyös a Pásztó. V mestách venovali veľkú pozornosť aj vzdelávaniu žien. Táto úloha bola vo väčšine zverená do starostlivosti mníšok. V stolici sa takéto rehoľné školy nachádzali pravdepodobne iba v Jágri a v Gyöngyösi.“²

V stolici nachádzame školy takmer všade, avšak tieto boli

¹ SOÓS, Imre: Mezóvárosi normaiskolák az egri egyházmegyében 1779-től 1845-ig. In: *Tanulmányok Heves megye történetéből* 11. Eger, 1992, s. 11.

² *Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye*. Szerkesztette: Dr. Borovszky Samu. Budapest, 1902, s. 294.

preplnené a veľmi často sa stalo, že na niekoľko sto detí pripadal iba jeden učiteľ. Ani samotná prítomnosť učiteľa ešte neznamenal, že v danej obci reálne fungovala výučba.

Výučbu negatívne ovplyvňovalo aj to, že – odhliadnuc od zriedkavých výnimiek – absentovala školská miestnosť, takže vyučovanie prebiehalo v učiteľovom dome, ktorý v lepšom prípade pozostával z jednej izby, kuchyne a niekoľkých vedľajších miestností. Vo vizitáčnej zápisnici z roku 1767 môžeme vyčítať nasledovné fakty: „Na území stolice učili učítelia z viacerých obcí vo vlastných izbách, napr. v obciach Besenyő, Maklár, Demjén, Farnos, Tiszánán, Csehíbe, Váraszó, Recske, Nagyvíván, Verpeléte atď. Dom škôlmajstra zo Szólátu už bol pred zrútením, takže sa v ňom zdržiavať nie je bez rizika a tobôž tu nemožno učiť deti. Vo väčšine obcí boli podobne sa rozpadajúce školské budovy, v zanedbanom stave, tesné, vlhké a premočené dažďami.“³

O vybavení učební niet zmienky, no je celkom isté, že muselo byť nedostatočné. Charakteristické však neboli ani delené triedy, rovnako ako ani koedukačné. Kto v nich teda vyučoval a aká bola ich kvalifikácia?

„Keďže v tom čase ešte neexistovala učiteľská príprava, dediny si zháňali učiteľa tak, ako vedeli. Dá sa predpokladať, že pochádzali z poddaných, prípadne z mešťanov. Väčšina z nich mohla mať ukončenú iba ľudovú školu. Aj medzi učiteľmi, ktorí navštevovali strednú školu, bolo veľa takých, ktorí absolvovali iba niektorú z nižších štyroch gymnaziálnych tried (gramatiku). Boli to mladí ľudia bez ukončeného vzdelania, ktorých väčšina nastúpila na učiteľskú dráhu iba s tou kvalifikáciou, a to bol ten lepší prípad, ktorú nadobudli po praxi pomocného učiteľa. Títo nedostatočne vzdelaní učítelia boli bez akejkoľvek pedagogickej a metodickej pripravenosti. V strediskovej obci Domoszló nahrádzal učiteľa pri vyučovaní detí kostolník, lebo obyvatelia posielali svoje deti radšej k nemu ako k učiteľovi. Vo filiálkach Dormánd a Füzesabony v roku 1767 nenachádzame škôlmajstra. Jeho miesto pri vyučovaní detí suploval zvonár. V nejednom prípade boli voči správaniu učiteľa vážne výhrady: kantor pijan s výbušnou povahou bol charakteristickou

³ SZÁNTÓ, Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében (1750-1850). In: *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III.* Eger, 1957, s. 161.

postavou napr. v obciach Debrő, Dormánd, Sarud, Tiszaőrs atď.“⁴

Keďže v jednotlivých okresoch Hevešskej stolice kvôli vyľudneniu osídlili aj cudzích prisťahovalcov, učitelia v tejto stolici veľmi často rozprávali aj po nemecky a slovensky. Boli aj také osady, kde výučba spočiatku prebiehala v dvoch jazykoch.

Učiteľ bol v jednej osobe kantorom a zväčša aj notárom. Slová, ktoré použil rábsky biskup gróf František Zichy na charakterizovanie vlastnej diecézy, platia aj pre Hevešskú stolicu: „Učitelia vo väčšine prípadov zastávajú aj funkciu dedinských notárov. Práve preto veľakrát nielen mnoho hodín, ale aj niekoľko dní sa v richtárovom alebo obecnom dome, resp. vo vzdialených osadách venujú písárskym prácam, vyhlasovaniu obežníkov, spisovaniu a kontrole účtovných kníh, pričom zanedbávajú svoje cirkevné povinnosti (t. j. ako kantori) a škole venujú málo alebo vôbec žiadnu pozornosť, ale vždy si nájdu príležitosť na bujaré pitky s poddanými.“⁵

Cirkevné nariadenia grófa Františka Barkóczyho predpisovali, že kantori, organisti, kostolníci a osobitne učitelia musia pred oblastným vicedekanom zložiť skúšku spôsobilosti. Právo na prijatie učiteľa do zamestnania i na jeho prepustenie bolo v rukách farára.

„Priemerný príjem učiteľa bol aj vrátane všetkého veľmi skromný. Samozrejme, našli sa aj pozície s dobrým príjmom, ale väčšina z nich sotva zaistovala životné minimum. Príjem učiteľov nebol jednotne regulovaný a pozostával z veľmi rozmanitých zdrojov: z učiteľských pozemkov, z ložného, zo štóly, z väčšinou prirodzených deputátov, z poplatkov za učenie... Keďže sa však vo väčšine prípadov toto všetko ukázalo byť nedostatočným pre zaistenie živobytia, musel sa učiteľ spohľahnúť aj na vedľajšie príjmy za vykonávanie práce notára, kostolníka, či zvonára. V priemere príjmy filiálnych učiteľov boli ešte biednejšie ako farských učiteľov.“⁶

V roku 1767, keď bol v Jágri biskupom Karol Eszterházy, bola nariadená veľká vizitácia škôl. Z týchto hlásení sa dozvedáme veľa cenných informácií, ale tieto vizitačné zápisnice mlčia o tom

⁴ SZÁNTÓ, c. d., s. 161.

⁵ FINÁ CZY, Ernő: *A magyarországi közkutatás története Mária Terézia korában*. I. zv. Budapest, 1899, s. 240-241.

⁶ SZÁNTÓ, c. d., s. 163.

najdôležitejšom, totiž aké metódy sa používali vo vyučovaní. Azda nie je neopodstatnená domnienka, že výučba prebiehala de facto bez použitia akýchkoľvek špeciálnych metód, a že to, čo sa vyučovalo, záviselo v prvom rade od vzdelania učiteľa.

Najdôležitejším predmetom katolíckych škôl bolo náboženstvo, z čoho vyplývalo, že na prvom mieste figurovalo naučenie katechizmu a modlitieb.

Väčšinou sa učilo z katechizmu p. Petra Canisia, ale v nemeckých školách napr. v Aldebró sa učilo z nemeckého katechizmu a v slovenských školách napr. v Terpesi, či Szajle sa učilo zo slovenskej verzie Bellarmina. Od roku 1766 sa jednotne, všade na území diecézy zaviedol do škôl katechizmus farára z Törökszentmiklósu Františka Nagygya.

Okrem náboženstva sa vyučovalo písanie a čítanie. Keďže dochádzka do školy nebola povinná, počet žiakov chodiacich do školy, najmä na jaseň a na jar v čase veľkých poľnohospodárskych prác, bol dosť malý. V období rokov 1770-1775 sa takmer vo všetkých stoliciach, teda aj v Hevešskej stolici, realizoval veľký prieskum, na základe ktorého sa zistilo, kde funguje vyučovanie, aké predmety sa vyučujú a čo všetko musia ešte zastávať učítelia popri vyučovaní, aby si zaistili svoje živobytie.

O učiteľskom štúdiu však ešte stále nemôžeme hovoriť. Až v roku 1777 sa objaví I. Ratio educationis, ktoré stanoví školské pravidlá a nariadi aj prípravu učiteľov. „Do Ratia sa dostalo aj opatrenie z roku 1776 o školských obvodoch, ako aj jeden nový typ školy: inštitút spoločnej normálnej školy fungujúcej od roku 1775 v Bratislave sa mal zaviesť v sídle každého školského obvodu. V rámci nového inštitútu fungovala vzorová ľudová škola, úsek prípravy učiteľov, ako aj spevácka a kresliarska škola. Väčšinou ich riadili príslušníci katolíckej cirkvi. Najvýznamnejšie súbory normálnych škôl začali fungovať od roku 1775 v Bratislave, od roku 1777 v Budíne, Košiciach a Veľkom Varadíne a od roku 1778 v Rábe, Päťkostolí a v Banskej Bystrici. Úsek prípravy učiteľov na súbore normálnej školy bol prvou domácou inštitúciou pripravujúcou pedagógov pre ľudové školy. Tu v kratších alebo dlhších kurzoch pripravovali už v niektorej ľudovej škole pôsobiacich učiteľov na novozačatú metodiku ľudových škôl: na normálnu metodiku. Jej podstata

sa vzťahovala na absolvovanie školských činností pre osvojenie vedomostí žiakmi, ktorí už vedeli písať a čítať. Predtým učiteľ na základe tradícií – každý ako vedel – sa venoval učebnej látke, resp. jednotlivým žiakom; až na základe normálnej metódy sa zaviedla vyučovacia metóda, ktorá je odvtedy živá a dodnes sa úspešne uplatňuje: cielene a plánovite naformulované otázky učiteľa v jednote s odpoveďami žiakov vytvárajú priestor na takéto spracovanie článkov z čítanky v rámci rozhovoru, vďaka čomu sa vytvára priestor na spoločnú činnosť celej triedy.“⁷

Spolu s touto metódou sa v Európe objavil nový druh učebnice: čítanka. V 18. storočí bola ich tematika jednoduchá, boli napísané zrozumiteľne a mali svetský charakter. V prvom rade vychovávali dobrým mravom a charakteru, ale obsahovali aj užitočné informácie z dejepisu, zemepisu, prírodopisu a fyziky.

Od roku 1777 miestodržiteľská rada nariadila, aby boli učitelia ľudových škôl na verejné náklady vyslaní na úsek učiteľskej prípravy najbližšej normálnej školy. Neskôr boli aj učitelia ľudových škôl z dedín a mestečiek inštruovaní, „aby študovali a osvojili si a potom aj sami uplatňovali normálnu metódu, ktorá sa už používala vo väčších ľudových školách v ich okolí.“⁸

Na začiatku 19. storočia vstúpili do platnosti nové školské predpisy a v roku 1806 zaviedli II. Ratio. Tieto nové pravidlá opravili chyby z roku 1777, takže kleslo množstvo učiva, zobrali sa do úvahy vekové spôsobilosti žiakov a ich duševná vyspelosť, skladba učiva sa stala premyslenou a jasnou, popritom však ponúkala učiteľovi aj metodický návod. Toto platilo až do roku 1850.

Avšak napriek všetkým pokusom o zmenu sa, osobitne v dedinských školách, nepodarilo výrazne zlepšiť ani školské budovy, ani situáciu učiteľov. Michal Maskovics píše v roku 1833 v jednej svojej správe o situácii v Hevešskej stolici nasledovne: „Situácia tzv. dedinských škôl je vo všeobecnosti u nás veľmi smutná, nie preto, že by ich počet v pomere k obyvateľom bolo príliš nízky, ale preto, že naši dedinskí učitelia sú naozaj veľmi často buď sami nevzdelaní, alebo úplne

⁷ MÉSZÁROS, István: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Budapest : Szent István Társulat, 2000, s. 167.

⁸ MÉSZÁROS, c. d., s. 168.

neskúsení v uplatňovaní potrebných vzdelávacích metód... Ale či vôbec možno očakávať náležité vyučovanie od takých učiteľov, ktorých časť nevie nič iné, ako čítať, volajako písať a počítať.“

Žiaľ, prax ukázala, že ani z normálnych škôl nevyšli učiteľia s náležitým vzdelaním. V prvej polovici 19. storočia pochádzali učiteľia a ich pomocníci „z takých dedinských detí, ktoré či už preto, že doma neboli veľmi potrebné, alebo preto, že mali majetnejších rodičov, mohli stráviť v školách azda aj o rok dlhšiu dobu ako ostatní, vďaka čomu sa stali šikovnejší od ostatných v čítaní a písaní, takže ich učiteľ začal považovať dozorom a vedením cvičení: a ak takíto majú chuť a hlas na spev, môžu pomáhať učiteľovi na chóre, alebo majú nadanie sa naučiť na husliach alebo písfaše niekoľko nôt, alebo už aj brnkajú na klavíri, už sa užšie viažu na učiteľov dom a zo žiaka sa menia na učiteľa. Ale aby na neho v rodisku nepozerali príliš dlho ako na dieťa, už po roku je menovaný ako formálny učiteľ a pomocník k inému učiteľovi, u ktorého sa však rovnako, ako u predchádzajúceho, okrem pár cvičení a nôt nenaučí nič nové, iba čo sa snaží vo vzťahu k svojmu dospievajúcemu veku, ale na škodu svojho charakteru, odlišiť seabavedomejším vystupovaním. Keď v tejto pozícii strávi na jednom alebo viacerých miestach dva či tri roky, už všetko úsilie venuje na to, ako by pre seba zaistil učiteľský úrad: s týmto cieľom si v niektorom sídle hľadá príbuzných alebo cestou priateľstva získaných priaznivcov: alebo sa zameria na dcéru nejakého starého učiteľa: alebo na nejakú vdovu po učiteľovi, s ktorou zároveň získa a zdedí súčasne aj pozíciu, takže napokon takto dostaneme učiteľa – hotového majstra.“⁹

V prvej polovici 19. storočia však už medzi učiteľmi Hevešskej stolice nachádzame nielen poddaných a mešťanov, ale aj schudobnených zemianskych synov (napr. Anton Balogh v Detku či Ignác Pozsgay v Paráde), pravda, takýchto bolo veľmi málo.

Avšak, hoci sa dvor akokoľvek snažil, učiteľov ľudových škôl s náležitým vzdelaním nebolo. Ignác Zsoldos, ktorý skúmal nedostatky nášho školstva, v jednom zo svojich spisov skonštatoval: „Nemáme školy, ktoré by pripravovali učiteľov, lebo tie, ktoré sú, si takéto označenie sčasti, resp. vôbec nezasluhujú.“

⁹ BARANYÁBÓL. G-es: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, č. II, roč. 1832, s. 96-97.

„Hrozná zaostalosť, s ktorou sa jágerskí arcibiskupi (Fischer a Pyrker) stretli pri svojich diecéznych vizitáciách, inšpirovali Pyrkeru k tomu, aby založil inštitút na prípravu učiteľov. Vo svojom obežníku vydanom v roku 1828 napísal: My sa už musíme postarať ani nie tak o zvýšenie počtu škôl, ako o vzdelanie pre šikovných učiteľov do nich.“¹⁰

Pyrker nezháľal, keďže prípravu učiteľov považoval za svoju srdcovú záležitosť, a tak zriadil prvú učiteľskú prípravku s vyučovacím jazykom maďarským. Slávnostné otvorenie inštitútu sa uskutočnilo 11. novembra 1828. Štúdium trvalo dva roky, počas ktorých sa metodicky pripravovalo na vyučovanie učiva ľudovej školy. Paralelne s pedagogickými predmetmi sa nezabúdalo ani na praktické školenie. „Nový inštitút umiestnili do domu kanonika Foglára, tam, kde neskôr sídlili anglické panny. Štúdium trvalo dva roky s riadnymi predmetmi: náboženstvo a mravouka, obradoslovie, pedagogika a metodika, maďarský pravopis a krasopis, matematika, povinnosti dedinských notárov, ďalej organ a gregoriánsky spev, cirkevné ľudové piesne, kreslenie a neskôr aj záhradníctvo. Učiteľská prípravka bola spojená s internátom a ako cvičná škola slúžila normálna škola.“¹¹

Arcibiskupská učiteľská prípravka v Jágri bola v prvej polovici 19. storočia skutočným vzorovým inštitútom, a to tak vzhľadom k polohe, výbave, či ku kvalite profesorského zboru. Ešte väčší rozkvet prípravky nastal, keď jej prvý riaditeľ Karol Rajner odkázal v testamente celý svoj majetok inštitútu.

Ďalším veľkým plánom arcibiskupa Pyrkeru bolo založenie dievčenského výchovného ústavu v Jágri. V realizácii tohto plánu mu zabránila smrť, ale za jeho nástupcu, arcibiskupa Vojtecha Bartakovicsa bol založený dievčenský výchovný ústav anglických panien. S Bartakovicsom sa spája aj ďalšie opatrenie týkajúce sa školstva: pre zostarnutých dedinských učiteľov, ako aj pre vdovy a siroty po nich zriadil opatrovací domov.

Avšak počet učiteľov s patričným vzdelaním ostával v Hevešskej stolici napriek tomu na veľmi nízkej úrovni. Vláda otvorila takéto učiteľské prípravky v Budíne, Bratislave, Veľkom Varadíne, Košiciach, Rábe, Kremnici a Zombore. Katolícki biskupi zas zriadili takéto inštitúty

¹⁰ SZÁNTÓ, c. d., s. 177.

¹¹ BOROVSZKY, c. d., s. 296.

na Spiši (v Spišskom Podhradí), v Pätkostolí, Vespréme a v Ostrihome.

Nasledujúcim míľnikom školstva v 19. storočí bola revolúcia v rokoch 1848/1849 a nasledujúci boj za slobodu. Prvý uhorský všeobecný školský kongres sa uskutočnil 20. – 24. júla 1848 v Pešti. Naformovali sa tam mnohé pokrokové a uznania hodné návrhy, ktoré hľadeli ďaleko dopredu. Barón Jozef Eötvös, minister náboženstva a školstva, vypracoval v roku 1848 prvý návrh školských zákonov v modernom a národnom duchu.

Po porážke revolúcie však absolutistická moc presadila do škôl „Organisations Entwurf“. Pokusy Entwurfu o germanizáciu školstva však tu utrpeli všade neúspech, lebo narazili na vlastenectvo riaditeľov, kňazov a učítelov škôl. V Hevešskej stolici tak ostali v týchto dobách takmer všetky školy s vyučovacím jazykom maďarským a s maďarskou národnou identitou.

Provizórium otvorene ukončilo Thunov systém, ale bez toho, že by ho nahradilo nejakým novým systémom. Jedinou zmenou bolo to, že školstvo sa dostalo opäť do rúk miestodržiteľskej rady. Novou kvalitatívne veľkou zmenou v školstve po vyrovnaní bol zákonný článok č. 38 z roku 1868, tzv. Eötvösov školský zákon, ktorý počnúc ľudovým školstvom zaviedol niekoľko typov škôl vrátane učiteľských prípraviek.

Eötvös pri realizácii školského zákona prisúdil veľký význam ľudovým učítelom. Aj v prvom čísle Néptanítók Lap-u zdôrazňuje, že zákon môže položiť základy krajšej budúcnosti a „výsledok všetkých našich snáh smerujúcich k tomuto cieľu je závislé od usilovnosti, s akou sa ľudoví učítelia tohto štátu na tom zúčastnia.“

Vo svojich spisoch a rečiach často zdôrazňoval, že bez náležitej odbornej prípravy a profesionálnych vedomostí učiteľa školstvo nemôže napredovať. Aj 133 § zákona stanovil, že „na učiteľský úrad sú od teraz kvalifikovaní iba takí jednotlivci, ktorí v niektorej z verejných prípraviek ukončili celé štúdium a po zložení povinných skúšok získali učiteľský diplom. Pokiaľ by niekto neabsolvoval predpísané štúdium, musí z teoretických a praktických disciplín preukázať spôsobilosť a pripravenosť na učiteľskej skúške.“ Dĺžku štúdia v učiteľskej prípravke ustanovil zákon na 3 roky. Do učiteľskej prípravky pre chlapcov mohli byť prijatí uchádzači od 15 rokov, do dievčenskej prípravky od 14 rokov.

Chlapci museli pri prijímacích pohovoroch preukázať vedomosti

z materinského jazyka, matematiky, zemepisu a dejepisu na takej úrovni, aká zodpovedala učebnej látke štyroch nižších tried gymnázia, reálnej školy alebo meštianky. Ak uchádzač nevedel doložiť vysvedčením svoje predchádzajúce vzdelanie, potom z týchto predmetov musel zložiť prijímaciu skúšku.

Dievčatá uchádzajúce sa o prijatie do učiteľskej prípravky boli povinné pri prijímacích pohovoroch preukázať vedomosti z predmetov vyššej ľudovej školy. Zriadenie vyšších ľudových škôl bolo predpísané pre také obce, ktoré mali minimálne 5000 obyvateľov. Minister Eötvös chcel predĺžením doby štúdia v štátnej učiteľskej prípravke doceliť úspešnejšie štúdium. V záujme zvýšenia úrovne chcel dosiahnuť cieľ zlepšením obsahu štúdia.

Zákon taxatívne určoval povinné predmety, ktoré sa v štátnych prípravkách museli vyučovať. V cirkevných učiteľských prípravkách zákon neurčoval minimálnu dobu štúdia, a ani tam vyučované predmety neboli identické s predmetmi predpísanými pre štátne prípravky. Jednotlivé učiteľské prípravky pod cirkevnou vrchnosťou však dobrovoľne predĺžili štúdium na tri roky a aj pri stanovení vyučovaných predmetov sa – do istej miery – prispôsobili štátnym študijným plánom.

Potom čo zákon vstúpil do platnosti, jágerská arcibiskupská učiteľská prípravka ako jedna z prvých cirkevných preparandií prešla na trojročný študijný program. Na území Hevešskej stolice fungovali dve učiteľské prípravky, obidve v Jágri – jednou z nich bola učiteľská prípravka pod vedením anglických panien, druhou jágerská arcibiskupská mužská učiteľská prípravka. Znamenalo to novú úroveň v príprave učiteľov, napr. s novým učebným plánom, ktorý vstúpil do platnosti v základnej škole, musel sa učiteľský kandidát oboznámiť už v prípravke, kde sa ním museli zaoberať.

Tento poriadok platil aj v oboch jágerských rímskokatolíckych prípravkách. Prípravka učiteliek fungovala naďalej pod vedením anglických panien. Tento inštitút mal takú organizáciu, že svoje študentky viedol od prvého po štvrtý ročník, ale vždy fungovala iba jedna študijná skupina. Aj prijímacie pohovory naň boli tak z pedagogického, ako aj z hygienického hľadiska bezchybné.

Mužská učiteľská prípravka využívala fyzikálne, chemické a prírodovedné laboratória v majetku lýcea. Disponovala však vlastnou

telocvičňou a aj cvičným pozemkom o výmere dvoch jutár pre potreby poľnohospodárskej odbornej výučby. V roku 1908 zriadili v mužskej prípravke už aj dve dielne pre 20 študentov. Jedna slúžila na prácu s hlinou a kartónom, druhá na prácu s drevom.

Ani jeden z inštitútov nemal svoju vlastnú cvičnú školu. Tento nedostatok nahrádzali základné školy, ktoré s nimi fungovali v jednej budove. „V ich piatich, resp. štyroch triedach, ktoré sa ešte podľa potreby delili na skupiny, bolo dostatok príležitostí pre praktickú prípravu učiteľských kandidátov.“¹²

V prípade obidvoch inštitútov „sa možno iba s pochvalou zmieniť tak o ich hygienickom dozore, ako aj vynikajúcej úrovni slávnostných akadémií, samostatnej študijnej usilovnosti ich poslucháčov a vlasteneckej výchove.“¹³

Preklad: Imrich Nagy

¹² *Alispáni jelentés Heves megye 1906. évi állapotáról.* Eger, 1907.

¹³ *Alispáni jelentés Heves megye 1902. évi állapotáról.* Eger, 1901.

Zusammenfassung

Lehrmeister und ihre Ausbildung im 18-19. Jahrhundert im Komitat Heves

In den 1770er Jahren standen die Volksschulen in den Dörfern und Marktflerken unter kirchlicher Aufsicht, der Kantor unterrichtete aus den Katechismen, Unterrichtssprache war dabei das Ungarische. Städtische Schulen waren nur zum Teil unter kirchlicher Aufsicht, in den Aufzeichnungen sind vor allem die Städte Eger, Gyöngyös und Pásztó erwähnt. In den Städten legte man großen Wert auf die Frauenbildung, die von Nonnenübernommen wurde.

In den Komitaten gab es überall Schulen. Da sie häufig überfüllt waren, fand der Unterricht meist im Hause des Lehrmeisters statt, die Voraussetzungen ließen dabei viel zu wünschen übrig. Das gleiche galt für die jungen Lehrer, da die meisten von ihnen keine abgeschlossene Ausbildung besaßen. Um die Entvölkerung auszugleichen, wurden viele ausländische Lehrer ins Komitat geholt, die Slowakisch und Deutsch konnten. Da ihr Gehalt sehr niedrig war, mussten sie gleichzeitig die Arbeit des Kantors, Notars und Glöckners übernehmen, was häufig auf Kosten des Unterrichtens ging. Aus den damaligen Aufzeichnungen geht hervor, dass es keinerlei Unterrichtsmethoden gab.

Die im Jahre 1777 erlassene Ratio Educationis bedeutete einen Durchbruch im Schulwesen, vor allem mit der Gründung der sog. Normschulen, die qualifizierte Lehrer ausbilden sollten, was jedoch nicht immer von Erfolg gekrönt war.

Die 1806 erschienene II. Ratio war vor allem in der Hinsicht bedeutungsvoll, dass sie eine methodische Handreichung für Lehrer enthielt. Auch den Erlauer Erzbischöfen lag es viel daran, das Niveau der Lehrerbildung zu erhöhen. Im Jahre 1828 gründete Pyrker in der Stadt ein Lehrerbildungsinstitut für Jungen, später kam unter Erzbischof Bartakovics ein Institut zur Ausbildung von Lehrerinnen hinzu.

Der nächste große Schritt war das im Jahre 1868 erlassene Schulgesetz des damaligen Kultusministers József Eötvös, das von den Volksschulen bis hin zu den Lehrerbildungsinstituten alle Schultypen erfasste.

Nachdem dieses Gesetz in Kraft trat, führten die erwähnten Erlauer Institute als erste unter den konfessionellen Instituten das staatlich vorgesehene Bildungsprogramm ein. Da sie aber keine Praktikumsschulen besaßen, übernahmen die im gleichen Gebäude befindlichen Grundschulen diese Rolle, wo die Lehramtsanwärter und -anwärterinnen ihr Praktikum absolvieren konnten.

K histórii prejavov antisemitizmu v Maďarsku v povojnovom období (1945-1948)

MIROSLAV KMEŤ – BERNADETA OTTMÁROVÁ

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

„Antisemitizmus uviedol nesporne v rôznych časoch veľké čiastky obyvateľstva v nepokoj, zakalil zrak, zkalil charakter, a pošpinil ruky svojich nositeľov, ale je predsa zvláštnou skutočnosťou, že nepriniesol úžitku tým, ktorí mu slúžili a nikdy sa nestal poučkou pre židov, proti ktorým bol namierený. Židia sú viac nenávidení, než ktorákolvek iná rasa, príčina táto je však jednou najvoľšou hádkou všetkých dôb. Židovský charakter, ako sa nám javí v starých a nových dejinách, není bez viny na tomto nepriateľstve.“

Moskvič: *Židovská otázka*¹

Vojnová porážka nemeckého nacizmu a jeho satelitných režimov v stredovýchodnej Európe neznamenała zároveň aj zánik spoločenského fenoménu latentných i otvorených prejavov antisemitizmu voči židovskej etnickej a náboženskej minorite na Slovensku, v Poľsku, Maďarsku i ďalších krajinách. Práve povojnové obdobie rokov 1945-1948 sa vyznačovalo zložitou sociálnou, ekonomickou, bezpečnostnou a politickou situáciou – komplikovanou úpornou snahou Sovietskeho zväzu presadiť v týchto krajinách prokomunistické či zjavne komunistické politické sily a režimy.

Vojna si vyžiadala životy vyše 1 milióna obyvateľov Maďarska, z toho polovicu tvorili obeť holokaustu. V zime 1944-1945 opustilo krajinu takmer milión Maďarov, ktorí jednak poslúchli nariadenia vlády šípových krížov (nílašovcov) k evakuácii, jednak sa obávali sovietskej okupácie. 100 tisíc z nich sa nikdy nevrátilo. Kým 300 tisíc Maďarov, ktorí kapitulovali pred západnými spojencami, bolo prepustených

¹ Moskvič, *Židovská otázka podľa brožúry Henry Fondovej „Medzinárodný žid“*, bez vročenia (asi 30. roky 20. stor.), s. 41-42. Pod pseudonymom Moskvič brožúru napísal a vydal – podľa vlastných slov – „bývalý priemyselník a obchodník v Moskve“.

v priebehu roka 1946, polovica z približne 600 tisíc zajatcov (vrátane vyše stotisíc civilistov) bola deportovaná predovšetkým do pracovných táborov v Sovietskom zväze, a títo ľudia, pokiaľ prežili útrapy, sa vrátili až v roku 1947, príp. v nasledujúcich rokoch.² V období povojnovej rekonštrukcie maďarského štátu bola preto núdza o pracovné sily vo vojnovu zdevastovanej krajine.

János Gyurgyák (parafrázujúc myšlienky básnika Milána Füsta) konštatoval, že židovská otázka bola zvlášť komplikovaná práve v Maďarsku.³ Od 20. rokov jestvoval zjavný antisemitizmus, ktorý tragicky kulminoval po páde Horthyho a nástupe vlády šípových krížov. K charakteristickej ideovej výbave maďarského antisemitizmu patrili nasledujúce konštatácie: *„Židia v Uhorsku rozniecovali verejnoprávne konflikty, aby odvedli pozornosť od galilejských imigrácií a americkej emigrácie, z úžery, ktorá zúrila v krajine, a zo zneužívania finančného kapitalizmu. V 1. svetovej vojne rozložili vojsko a podryli psychickú odolnosť obyvateľstva za frontom. Voči Uhorsku viedli nenávistnú ohováračskú kampaň, ktorou akoby pripravovali domácu verejnú mienku na rozdrobenie tisícročného uhorského impéria... V stredoveku trávili studne, rozširovali infekcie a mor. Oni vyprovokovali aj súčasnú vojnu...“*⁴ Uvedené „idey“ boli v pamfletoch a fámach forsirované „angažovanými antisemitmi“ aj desaťročie po roku 1945.

Pri najväčšom prenasledovaní počas druhej svetovej vojny zahynulo až 60% maďarských Židov, a to najmä kvôli ochote a spolupráci Szálasiho fašistického režimu s nacistami. Židia, ktorí sa vrátili po vojne naspäť do Maďarska sa stretli s mnohými problémami, hlavne však sa nemohli nasťahovať do svojich pôvodných bytov a majetky, ktoré vlastnili, boli zväčša skonfiškované. Preto boli odkázaní na pomocné organizácie, ktoré im rozdávali potraviny a iný spotrebný tovar dôležitý pre prežitie. Podľa J. Gyurgyáka najväčší paradox spočíval v tom, že pre tých Židov, ktorí prežili koncentračné tábory sa vyskytla možnosť zamestnať sa v štátnej, politickej a hospodárskej sfére, kde to predtým nebolo možné. „Nové“ povojnové Maďarsko potrebovalo odborníkov a inteligenciu, na čo boli dobre vzdelanostne pripravení práve Židia.

² László Kontler, *Dějiny Maďarska*, Praha 2001, s. 357.

³ János Gyurgyák, *A zsidókérdés Magyarországon* (Židovská otázka v Maďarsku), Budapest 2001, s. 13.

⁴ Imre Hermann, *Psychológia antisemitizmu*, Nové Zámky 1998, s. 28.

Avšak prijatím týchto možností sa, prirodzene, dostali do neprijemnej a zložitej situácie. Museli sa riadiť Stalinovými ideami a príkazmi komunistického aparátu, preto ich väčšina maďarskej spoločnosti odsudzovala. Neskôr v priebehu „praxe“ komunistického režimu stalinského typu sa dostali do krízy týkajúcej sa ich identity.⁵ Maďarské dejiny po roku 1945 boli problematické, a to nielen z hľadiska židovských obyvateľov, ale aj z hľadiska majoritného národa a iných národnostných menšín (hlavne najpočetnejších komunit Slovákov a Nemcov). Maďarský národ sa musel vysporiadať s minulosťou, vrátane židovskej otázky, v tom čase výrazne prepolitizovanej.⁶ Zároveň je neprehliadnuteľným pozitívnym faktom, že výsledok vojny znamenal deštrukciu anachronického, polofeudálneho spoločenského a politického poriadku „kráľovského“ Maďarska.

Podľa oficiálnych údajov z 31. decembra 1945 v Maďarsku žilo 195 tisíc židovských občanov, z nich 144 tisíc žilo v Budapešti a 51 tisíc na vidieku. Z toho je zrejmé, že Židia žili najmä vo väčších mestách, prenasledovanie tristne postihlo hlavne obyvateľov z vidieka. Podľa počtu obyvateľov z roku 1941 okrem hlavného mesta – Budapešti – žilo v 37 maďarských mestách viac než 1000 Izraelitov/Židov, ale roku 1946 už iba v piatich väčších mestách – Debrecíne, Miškovci, Segedíne, Níredháze a Makove⁷ – sa vyskytol väčší počet židovských občanov. Ďalším dôležitým faktom bola prevaha žien v židovskej populácii, preto sa

⁵ Komplikovanosť židovskej identity vystihol maďarský spisovateľ židovského pôvodu Imre Kertész, nositeľ Nobelovej ceny za literatúru, napr. v románe *Bezsudovosť* (Sorstalanság) nasledovne: „...usiloval som sa vysvetliť jej, že nie ju osobne nenávidia – ved’ ju napokon ani nepoznajú – skôr ich dráždi pojem Žid. Nato vyhlásila, že sama premýšľala práve o tom, že v podstate ani presne nevie, čo to vlastne je. Annamária jej povedala, že to vie každý: je to náboženstvo. Ale to ju nezaujímalo, ju zaujímal „zmysel“ toho faktu. – Napokon, človek musí vedieť, prečo ho nenávidia. Priznala sa, že zo začiatku vôbec ničomu nerozumela a veľmi jej zle padlo, keď videla, ako ňou opovrhujú iba preto, že je Židovka. Vtedy po prvý raz pocítila, že ju čosi od ľudí oddeľuje, že patrí inam ako ostatní. Potom začala o všetkom hlbšie premýšľať, hľadala odpoveď v knihách a v debatách a pochopila, že práve túto hĺbavosť na nej neznašajú. Podľa nej sme totiž „my Židia iní ako tí ostatní“. Tento rozdiel je príčinou, pre ktorú ľudia nenávidia Židov. Vravela, že je veľmi zvláštne žiť „s vedomím tejto rozdielnosti“, že zavše je pre ňu zdrojom hrdosť, inokedy sa za ňu hanbí...“

Imre Kertész, *Bezsudovosť*, Bratislava 2000, s. 31-32.

⁶ János Gyurgyák, *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest 2001, s. 582.

⁷ Debrecen, Miskolc, Szeged, Nyíregyháza, Makó.

množil počet zmiešaných manželstiev. Sociálne vyššia vrstva Židov – finančníci, podnikatelia, majitelia veľkostatkov atď. si vďaka svojim značným majetkom vedeli zachrániť svoje životy. Dokázali v čase prenasledovania platiť nemalé sumy skorumpovaným predstaviteľom maďarskej administratívy aj Nemcom, a preto prežili. Po oslobodení sa však museli rozhodnúť ako ďalej. Väčšina z nich zakrátko emigrovala do Ameriky, Austrálie, Kanady, Francúzska a do ostatných krajín sveta. No niektorí majetní Židia, ktorí predpokladali zriadenie občianskej demokracie v Maďarsku, spočiatku v prvých mesiacoch, kým to bolo možné, ostali a prevzali vedenie v továrňach, obnovili činnosť vo sfére bánk a vo veľkovýrobe.⁸

U strednej vrstvy bola situácia zložitejšia. Jedna časť tejto vrstvy mala prácu, v ktorej mohla pokračovať aj po skončení vojny. Medzi tieto zamestnania patrili najmä lekári, veterinári, lekárnici, právnici, novinári, učitelia a inžinieri. Ostatní obyvatelia, najmä obchodníci, priemyselníci, majitelia malých tovární museli si od prelomu rokov 1945-1946 hľadať nové zamestnanie. Mnohí židovskí obyvatelia počas vojny úplne stratili svoj nehnuteľný i hnuteľný súkromný majetok. Do ich bytov sa nasťahovali noví obyvatelia, ktorí sa nechceli alebo už ani nemali kam vysťahovať. Budapešťianskym Židom v bytovej otázke pomáhal predstaviteľ komunistickej strany Zoltán Vas, avšak svoje pôvodné byty už nedostali naspäť. Americká organizácia Joint informovala, že 90-95% maďarských Židov bolo odkázaných na výpomoc.⁹ V novinách *Népszava* László Hámori v článku pod názvom *Antisemitizmus és monopolizmus*¹⁰ napísal, že Židia nemali jednoduché postavenie v mestách, do ktorých sa vracali po deportáciách. Úrady im nechceli vrátiť majetky, obyvatelia ich nebrali ako občanov štátu, ba dokonca boli „zhrození“ z toho, že zo 600 tisíc vysťahovaných či internovaných Židov sa 100 tisíc vrátilo. Objavili sa názory, že príčinou novej vlny antisemitizmu bol fakt, že Židia „všetku vinu chceli zvaliť na maďarský národ“.¹¹

Židia sa po roku 1945 museli rozhodnúť v otázke či odísť do emigrácie, alebo zostať, príp. si založiť rodinu v Maďarsku. Tí, ktorí sa

⁸ Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésről* (Krátky spis o židovskej otázke), Budapest 1989, s. 37.

⁹ *Ibidem*, s. 41.

¹⁰ *Antisemitizmus a monopolizmus*.

¹¹ Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésről*, Budapest 1989, s. 59-60.

rozhodli ostať, sa so značným zápalom vrhli do politického a spoločenského života, iba starší a hlboko veriaci židia ostali mimo politického diania. Židia, ktorí sa rozhodli pre aktívnu účasť v politickom živote, sa museli rozhodnúť ako ďalej s ich židovskou identitou, do akej miery si ju chcú verejne ponechať či z existenčných dôvodov úplne zamlčať.¹² Preto na jednej strane stáli komunisti, ktorí presadzovali úplný rozchod so svojím židovstvom.

Komunistická strana Maďarska (od 12. júna 1948 po zjednotení so sociálnymi demokratmi pod názvom Maďarská strana pracujúcich / *Magyar Dolgozók Pártja*) nastolila Trojročný hospodársky plán na obnovenie Maďarska (od 1. augusta 1947) a v rámci neho deklarovala: víťazstvo demokracie, odstránenie inflácie, rozdelenie pôdy, slobodu náboženského vyznania atď. Vďaka ideálom úplného zrovnoprávnenia väčšina židovských občanov sympatizovala s komunistickou stranou, u ktorej cítila zábezpeku svojho života. Iní Židia boli zástancami názoru, že spomienky na holokaust v nich ešte viac posilnili židovskú identitu, a preto sa otvorene hlásili k svojmu židovstvu, vrátane účasti v sionistickom hnutí. Sionisti zoskupili okolo seba tých Židov, ktorí súhlasili s vysťahovaním sa do Palestíny, resp. po vyhlásení židovského štátu 14. mája 1948 do Izraelu. Považujeme za dôležité spomenúť vznik sionistickej politickej strany v Maďarsku v roku 1945 – Strany socialistických sionistov /*Ichud Mapáj (Szocialista Cionisták (Ichud Mapáj) Pártja)* – ktorá mala pomerne veľkú popularitu. Slobodne mohla vyvíjať činnosť až do roku 1948.¹³ V júli 1946 bol založený Štátny spolok maďarských Židov (*Magyar Zsidók Országos Egyesülete*), ktorý mal chrániť spoločenské

¹² Ako na to poukazujú niektorí slovenskí autori, rovnaká situácia prevládala aj na Slovensku. Vzhľadom na predchádzajúce skúsenosti a z obáv pred neistou budúcnosťou v novej republike však mnohí príslušníci židovskej minority sa pokúšali začleniť do majoritnej spoločnosti. Časť Židov sa postupne snažila asimilovať – upúšťala od praktizovania svojej viery, žila v zmiešaných manželstvách, poslovenčovala si mená a pod. To bol tiež dôvod skutočnosti, že mala hlboko ambivalentný vzťah k svojmu židovstvu –od úplného dištancovania sa a popierania až k plnej identifikácii sa s ním. Bližšie Michal Šmigel, Jana Šišjaková, *Protižidovské prejavy na východnom Slovensku v prvých povojnových rokoch (1945-1947)*, [v:] *Annales historici Presovienses*, č. 8/2008, Prešov 2008, s. 198.

Iná časť minority však bola odhodlaná zo Slovenska emigrovať a svoje pôsobenie na území krajiny brala len ako dočasné (napokon návrat niektorých Židov na Slovensko bol len z dôvodu zistiť, kto z ich blízkych holokaust prežil, následne z krajiny emigrovali).

¹³ *Ibidem*, s. 49.

a politické postavenie židovskej komunity.¹⁴

Dňa 6. januára 1945 v zákonom ustanovení č. 200/1945 Dočasnej národnej vlády boli zrušené „horthyovské“ židovské zákony. Následne boli vypracované nové právne normy a postupne sa objavili návrhy na odškodnenie a zákazy útokov z dôvodu náboženstva a rasy. No právo na úplné odškodnenie Židia nezískali. Vznikol však fond, ktorého úlohou bolo pomáhať židovským inštitúciám. Maďarský štát bol v zložitej hospodárskej situácii,¹⁵ preto pri odškodnení Židom pomáhala americká inštitúcia Joint, resp. UNRRA. V nasledujúcom roku 1946 spomenuté zákonné uznesenia boli zozbierané a sprístupnené v jednom zväzku s predslovom Dr. Istvána Riesa, ministra spravodlivosti, a vydané na náklady maďarského výboru American Joint Distribution Committee.

Dočasná národná vláda realizovala zákonné ustanovenie o potrestaní vinníkov vojny a genocídy maďarských Židov, preto iniciovala zriadenie tzv. ľudových súdov (*Népbírószág*), čo evidentne súviselo s riešením židovskej otázky v štáte. 4. februára 1945 bolo vynesené prvé rozhodnutie tohto súdu s rozsudkami smrti obesením.¹⁶ V októbri 1945 priviezli do krajiny vodcu šípových krížov Ferenca Szálasiho a jeho 10 spoločníkov. Súdny proces s nimi začal vo februári 1946 a už v marci toho roku boli Szálasi a jeho siedmi spoločníci popravení.¹⁷ Medzi ďalšími popravenými boli ľudia z ministerstva vnútra a žandárstva, zodpovední za židovské transporty. Trestu smrti neunikli ani bývalí predsedovia vlád Bárdossy, Imrédy a Sztójay.

Vládne kruhy v tomto období hľadali vinníkov, ktorí zapríčinili negatívny smer vývoja Maďarska počas 2. svetovej vojny. Kolektívnu vinu jednoznačne pripísali nemeckým obyvateľom krajiny,¹⁸ ktorých

¹⁴ *Ibidem*, s. 66. Pri jeho založení veľkú úlohu zohral podpredseda Izraelitského náboženského spolku István Földesi.

¹⁵ Napr. priemysel koncom roka 1945 produkoval len 20-30 % predvojnovnej výroby a zásobovanie obyvateľstva bolo stále nedostatočné.

¹⁶ Išlo o Petra Rotyisa a Sándora Szívósa.

¹⁷ Súd ľudu počas svojej existencie do roku 1950 odsúdil 58 388 vojnových zločincov, z 322 rozsudkov smrti bolo vykonaných 146. Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésről*, Budapest 1989, s. 53-54.

¹⁸ Nemci žili na maďarskom území od stredoveku hlavne v mestách, najpočetnejšie enklávy vidieckeho osídlenia však vznikli v priebehu 18. storočia po vyhnaní Osmanov z Uhorska.

väčšinu – vyše 135 tisíc – následne vysťahovali do Nemecka. Ďalších 60-70 tisíc Nemcov bolo deportovaných do Sovietskeho zväzu na „potrestanie“ či na nútené práce.¹⁹ Navyše štát opustilo ešte približne 200 tisíc Maďarov, ktorí v obavách pred „opaterou“ tzv. ľudovej demokracie radšej emigrovali na západ. Majoritní Maďari vnímali negatívne dopady vojny a povojnovej situácie – ako brutalitu sovietskych okupačných vojsk, policajnú perzekúciu (hlavne zo strany Štátnej bezpečnosti / ÁVO),²⁰ súdne procesy a emigráciu množstva obyvateľov – ako „židovskú pomstu“. Veď práve Židia vo vyvíjajúcej sa komunistickej strane zastávali vedúce pozície – Mátyás Rákosi (rod. Rosenfeld), Gábor Péter (rod. Eisenberger), Ernő Gerő (rod. Singer), Mihály Farkas (rod. Löwy), József Révai (rod. Lederer), Ernő Szücs (rod. Süs) a ďalší,²¹ čo bolo spájané aj s rezíduami kolektívnej pamäte na etnický pôvod vodcov Maďarskej republiky rád (1919). Maďari židovského pôvodu zastávali mnohé posty v štátnom aparáte, polícii, štátnej bezpečnosti, ľudovom súdnictve, čo živilo v majoritnom etniku predstavy o „židovskej pomste“. Začali sa šíriť fámy, podľa ktorých sa Židia chcú pomstiť za všetko do takej miery, aby sa maďarské obyvateľstvo z toho nevedelo spamätať.

Čoskoro došlo k prvému konfliktu s antisemitským motívom v Páfkostolí (Pécs). Ľudia sa búrili proti prísny m rozsudkom tamojšieho ľudového súdu. Začali vznikať a rozdávali sa stručné pamflety – letáky, v ktorých sa požadovala smrť pre sudcov. Demonštrácie protestujúcich napokon prerástli do ničenia a devastácie budov židovských náboženských spolkov. Podľa názoru P. Kendeho však živnou pôdou protižidovských nálad mohlo byť aj rezíduom v Maďarsku dlhodobo, desaťročia preferovanej antisemitskej agitácie.²²

Róbert Szabó v publikácii *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*²³ uviedol príklad „židovskej pomsty“, ku ktorej došlo v Gyömrő. V roku 1945 sa do mesta vrátili deportovaní židovskí obyvatelia. Po návrate sa ocitli v ťažkej sociálnej situácii spôsobenej stratou majetku a rodiny. Následne za východisko považovali vstup do

¹⁹ Paul Lendvai, *Tisíc let maďarského národa*, Praha 2002, s. 285.

²⁰ V septembri 1948 zmena názvu na Úrad štátnej bezpečnosti / ÁVH.

²¹ János Gyurgyák, *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest 2001, s. 583-584.

²² Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésről*, Budapest 1989, s. 57.

²³ *Komunistická strana a Židovstvo v Maďarsku (1945-1956)*.

rozvíjajúcej sa komunistickej strany a do miestnych policajných zborov, kde zaujali vedúce postavenie. Na začiatku roka 1945 sa konala veľká policajná razia v okrese Gyömrő. Zatknutých bolo približne 200 ľudí, ktorí za vlády šípových krížov reprezentovali politickú moc. Polícia ich niekoľko týždňov vypočúvala a fyzicky týrala („za aktívnej pomoci“ navrátilcov Jakaba Krupu, Károlya Bayera a troch bratov Schwarzsteinovcov). Na konci tohto procesu niektorých prepustili na slobodu, ale 23 naďalej ostali vo väzbe. V lete toho istého roku v jazere v Gyömrő bolo nájdených 16 mŕtvol. Postupom času sa našiel aj hrob ostatných neobohých. Počas vyšetrovania sa zistila príčina smrti: ukrutné mučenie a následné zastrelenie, v druhom prípade pochovanie zaživa. Autor zdôraznil aj bezcharakternosť zúčastnených policajtov (židovského pôvodu), ktorá spočívala v prijatí balíčkov, ktoré boli určené pre týchto ľudí, ktorí však už boli mŕtvi. Po vypuknutí aféry sa maďarská komunistická strana snažila so všetkými možnými prostriedkami sťažiť vyšetrojúci proces za osobnej intervencie predsedu strany Mátyása Rákosiho. Minister vnútra F. Erdei až do septembra odmietal žiadosti o exhumáciu tiel. Napokon sa uskutočnila identifikácia mŕtvol, ktoré patrili 23 predstaviteľom z obdobia šípových krížov. Boli medzi nimi kňazi, notári a úradníci, ktorí mali za úlohu napísať a predložiť zoznam deportovaných Židov.²⁴ Táto „židovská pomsta“ vyvolala celoštátne pobúrenie. Komunistická strana sa snažila celú záležitosť utajiť či bagatelizovať. Iba v decembri 1945 boli vinníci zatknutí, ale už začiatkom roka 1946 boli prepustení na slobodu. Spomínaná záležitosť nikdy nebola dostatočne vyšetrená.²⁵

Na jar a v lete roku 1946 došlo vo viacerých maďarských mestách – Sopron, Csanádpalota, Tiszaladány, Hajdúhadháza, Mezőkövácsháza, Debrecen – k protižidovským vystúpeniam, no k najdramatickejším pogromom došlo v Kunmadaraši a Miškolci.

V Kunmadaraši 21. mája 1946 mladík, bývalý vojak, s niekoľkými priateľmi vyprovokoval hromadnú bitku s evidentne antisemitskou

²⁴ Avšak môžeme nájsť aj výnimku v prípade 2 osôb (konkrétne: gróf József Révai, učiteľ klasickej filológie, a gróf János Koronini, majiteľ kaštieľa v okrese).

²⁵ Róbert Szabó, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, Budapest 1995, s. 110-112.

motiváciou. Šírili dezinformáciu, podľa ktorej židovská komunita²⁶ chystajúca sa na vysvätenie židovského chrámu zavraždila dve deti. Počas pogromu podľahli zraneniam 2 ľudia a 18 sa ťažko zranili. Prvé správy o pogrome boli zverejnené 24. mája v novinách *Szabad Nép*.²⁷ Pri vypuknutí pogromu hrala veľmi závažnú úlohu zlá sociálna situácia. Negramotná Eszter Kabai Tóthová vo väzení dopodrobna vyrozprávala redaktorovi novín *Haladás* príčiny nenávisti proti židovským občanom: „*Ked' sa Židia vrátili naspäť nemali nič a teraz oni jedia biely chlieb a ja zbytočne hrabem aj zem nosom, aj tak nič nemám.*“ Na výsluchu, ktorý sa konal 30. mája vyhlásila: „*Niekoľko týždňov pred vypuknutím pogromu sa v dedine šírilo, že Židia vraždia deti maďarských občanov, lebo z ich lebiek chcú vydláždiť cestu, a že ako dobre sa žije Židom, a my, chudobný národ, hladujeme.*“²⁸ J. Pelle uviedol aj slovenské súvislosti prípadu, keďže zo šírenia antisemitizmu v Kunmadaraši bol obvinený 26-ročný Zsigmond Tóth, bratislavský rodák. Zatkli ho pri maďarsko-slovenských hraniciach blízko Rajky. Tvrdil, že „*že aj na Slovensku miznú deti, ale tam už Židia visia obesení na stĺpoch*“, a provokoval otázkou „*ešte dokedy budete znášať, že Židia v vašich detí robia salámy?*“ Noviny pod názvom *Demokrácia* v čísle z 23. júna 1946 zverejnili informáciu, podľa ktorej bol členom bývalej Hlinkovej gardy a zúčastnil sa slovenských pogromov, avšak dotýčny pred súdom tvrdil, že bojoval proti Nemcom ako partizán.²⁹ Po pogrome zatkli 120 ľudí a 80 zadržali.³⁰

Následne po tomto incidente sa v Maďarsku na jar a v lete roku 1946 spustila silná antisemitská vlna. *Szabad Nép* publikoval v dňoch 30. mája, 2., 9., 14. a 16. júna 1946 informácie o antisemitských útokoch nasledujúcich lokalitách.³¹

²⁶ V roku 1944 deportovali 250 kunmadarašských Židov do Rakúska. Z nich sa po oslobodení vrátilo len 73.

²⁷ „*Pár dní dozadu sa po dedine šírili fámy, podľa ktorých židovskí obyvatelia unášajú a vraždia deti kresťanských rodín. Tieto vymyslené rozprávky pôsobili rozruch v celom okolí. 21. mája 1946 pobúrený dav napadol Židov na jarmoku, zdevastoval ich obchody, domy a byty – a ich obyvateľov do krvi zbili.*“

²⁸ János Pelle, *Az utolsó vérvadás. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből* (Posledné krvné urážky na cti. Z histórie etnickej nenávisti a politickej manipulácie vo východnej Európe), Budapest 1996, s. 161.

²⁹ Zs. Tóth po vyslobodení v októbri 1956 odišiel do zahraničia.

³⁰ *Ibidem*, s.157-158, 163, 165.

³¹ Spracované podľa: Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésről*, Budapest 1989.

V Hajdúhadháze istú 45-ročnú ženu Kovácsovú (Kovács Gyuláné) údajne nahovorili „fašisticky naladení ľudia“ na šírenie odstrašujúcich správ o Židoch. Ešte v ten deň na policajnú stanicu v Hajdúhadháze prišli dve ženy, ktoré tvrdili, že ich dcéry uniesli Židia. Následne potom dvaja vyšetrojúci policajti dorazili na miesto činu a v priebehu 20 minút zistili, že deti nikto neuniesol, len po škole sa išli hrať na námestie. Aj v Šoprone sa začali šíriť správy, na základe ktorých Židia „*pochytali deti a spravili z nich klobásu*“. Policajné vyšetrovanie potvrdilo, že tieto správy začala šíriť istá Kléhvová (Kléh Lászlóné). Po zistení nepravdivosti tejto informácie sa obyvateľstvo upokojilo a požadovalo potrestanie šíriteľa dezinformačných správ. V Csanádpalote vraj z Budapešti pricestovaní „ilegáli“ rozprúdili správy o židovských lekároch, ktorí údajne zaočkovali deti jedovatými látkami.³² V Debrecíne sa začala šíriť nezmyselná správa o obchodníkovi Jenőovi Freiländerovi, u ktorého údajne v pivnici videli odťaté hlavy detí. Šíriteľom protižidovských správ v Tiszaladányi bol istý András Orosz, ktorý si vymyslel fámu o detskom nechte, ktorý našiel pri jedení klobásy jeho kamarát z Pešti. V Mezókovácsháze zas József Mucsi³³ s manželkou šíрили správu, podľa ktorej Židia nalákali deti do tajných pivníc, v ktorých ich potom zavraždili. Miestna učiteľka Iglói Sommer Béláné upozornila deti, aby sa nestretávali so Židmi, lebo im odseknú hlavy.³⁴ Podľa P. Kendeho Oszkár Bethlen informoval o tom, že sa zrodili aj rôzne protižidovské heslá, ako napríklad: „*Preč so Židmi! Nech žije Auschwitz!*“.

V Csanádpalote bol zatknutý istý József Rusznyák, čierny obchodník, ktorý tvrdil, že židovskí občania vraždia deti kresťanských rodín. Prisahal, že v pivnici Žida videl odseknuté detské hlavy. András Orosz z Tiszaladányu šíril fámu, podľa ktorej jeho kamarát bol očitým svedkom toho, ako istý židovský obchodník poslal kresťanské dievča k svojmu kamarátovi, aby mu zaneslo obálku. V liste bol nasledovný text: „Tu ti

³² Podobné nezmyselné chýry, že židovský lekár očkuje jedom kresťanské deti, boli rozbuškou, ktorá vyvolala židovský pogrom na Slovensku v Topoľčanoch 24. septembra 1945. Pozri Jana Šišjaková, „*Pripad Topoľčany*“. *Protižidovský pogrom (nielen) z pohľadu dobových dokumentov*, [v:] *Acta historica Neosoliensia*, č. 10/2007, Banská Bystrica 2007, s. 232-240.

Celkovo však správy o vraždení kresťanských detí Židmi boli na Slovensku rozširované len v malej až nepatrnej miere, oproti ich rozsahu v Maďarsku a Poľsku.

³³ J. Pelle uviedol jeho meno ako József Muti (a nie Mucsi).

³⁴ Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésről*, Budapest 1989, s. 74-75.

posielam jedno malé krehké stvorenie." Krehkým stvorením bolo dievčaťko, ktoré mal zabiť, no matka dievčiny prečítala tento list, vďaka čomu k vražde nedošlo. J. Pelle pripomenul skutočnosť, podľa ktorej k pogromom došlo aj v Mezőberényi, Hajdúhadháze, Kiszombori, Karca-gu a Szentesi. Účastníci týchto pogromov boli politicky nezorientovaní roľníci, ktorí si iba chceli chrániť majetky, ktoré však pred vlnou deportácií patrili pôvodne Židom. Ich cieľom nebolo zabíjanie, ale zastrážovanie, okradnutie a vyhnanie Židov z obcí. Vyšetrovacie orgány sa s veľkým úsilím snažili dokázať sprisahanie v záujme eliminácie svojich politických protivníkov. Komunistická strana obvinila z rozpútania nepokojov maloroľnícku stranu.³⁵

Udalosti v Miškolci boli dôsledkom zlej finančnej situácie a inflácie forintu. Za vinníkov boli označení zbohatlíci, čierni obchodníci („*feketézők*“). Objavili sa heslá: „*Smrt' keľasom! Laná pre špekulantov!*“ Podľa vtedajších predsudkov boli práve Židia tými špekulantmi, ktorí zbohatli nečestnými prostriedkami. Kým maďarský ľud hladoval, židovských občanov podporovala organizácia Joint, ktorá im poskytovala potrebné potraviny, ošatenie, niekedy aj čokoládu, kakao.³⁶ Napríklad v Miškolci obyvatelia trpeli hladom, ale na druhej strane si všimli, že spôsob života miestnych Židov bol na veľmi dobrej úrovni. Podľa súdobých správ vraj Židia boli neopatrní, lebo vyobliekaní sedávali v kaviarni a hlavne viedli ilegálne obchody. Následkom týchto prejavov bolo pobúrenie ľudu, ktorý ich prestal ľutovať a začal ich vnímať ako nepriateľa.³⁷

Dňa 21. júla 1946 sa v tomto priemyselnom meste konalo veľké verejné zhromaždenie robotníkov zo severného Maďarska, na ktorom vystúpil aj Mátyás Rákosi. Obhajoval kurz nového forintu, ktorý sa mal dostať o 10 dní do obehu. Špekulatívne machinácie s forintom mali byť prísne trestané. Medzi 30. júlom a 1. augustom 1946 robotníci zorganizovali manifestácie proti čiernym obchodníkom, ktoré vyvrcholili v antisemitských pogromoch, následkom čoho boli dvaja ľudia usmrtení. Podľa novín *Szabad Nép* 28. júla zatkli za podozrenie z ilegálneho

³⁵ Róbert Szabó, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, Budapest 1995, s. 130.

³⁶ Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésről*, Budapest 1989, s. 74-75.

³⁷ János Pelle, *Az utolsó vérváradak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*, Budapest 1996, s.198-199.

obchodovania s múkou Sándora Rejtőa, majiteľa mlyny Flórián, ako aj Ernőa Jungreisa, vedúceho prevádzky. Ľudia boli presvedčení, že z privezeného obilia načierno predávali múku. O ich zatknutí informovala i miestna tlač. 30. júla robotníci z Diósgyőru, ktorí už dlhšiu dobu nedostávali riadny plat, protestovali proti skorumpovaným a ilegálnym obchodníkom a proti čiernemu obchodovaniu s obilím, ako tomu bolo v mlyne Flórián, a vystúpili za ochranu nového forintu. Dav robotníkov smerujúci do Miškolca sa náhodne stretol s dvoma zadržanými, ktorých práve vtedy prepravovali do internačného tábora. Protestujúci dav robotníkov S. Rejtőa a E. Jungreisa odprevadil až pred radnicu v Miškolci.³⁸ Pod vplyvom niekoľkých radikálov sa zmenilo správanie davu a vypukli nepokoje. Zbitého S. Rejtőa zachránili policajti za pomoci sovietskych vojakov a previezli ho do Nemocnice sv. Alžbety. Rejtő mal šťastie, pretože dav ho už považoval za mŕtveho. Avšak E. Jungreisa rozzúrení ľudia ubili na smrť. Polícia viacerých útočníkov zatkla. Vedúceho vyšetrovania Artúra Fogarasiho, ktorý bol tiež židovského pôvodu, obvinili, že počas výsluchu dvoch podozrivých fyzicky napadol. Následkom toho na druhý deň vypukli ďalšie nepokoje. Rozhorčený dav obsadil budovu polície a všetko zdevastoval. Výsledkom pobúrenia bolo policajné zatýkanie. Ťažké zranenia utrpel aj Fogarasi, ktorý ich následkom na druhý deň v nemocnici podľahol.³⁹

Keďže vyšlo najavo, že Rejtő prežil, pracovníci železiarskeho priemyslu v Miškolci zostavili výbor, ktorý bol poverený úlohou zlikvidovať ho. Zostavený výbor sa vyhrážal primárovi oddelenia, že ak sa „nepostarajú“ o Žida, tak jeho samého zabijú. Ľudovému sudcovi Pálovi Ágostovi sa ale podarilo zachrániť nešťastného Rejtőa, ktorého urýchlene prepravili do budapeštianskej nemocnice. Davová psychóza antisemitických nepokojov, ako konštatoval J. Pelle, pokračovala v Miškolci ešte aj 1. augusta 1946.⁴⁰ Následne 4. augusta prominentný predstaviteľ komunistickej strany József Révai vo svojom obsažnom článku *Párizs és Miskolc*⁴¹ udalosti označil jednoznačne za antisemitický pogrom.

³⁸ Podľa P. Kendeho, J. Pelle uviedol župný dom.

³⁹ Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésről*, Budapešt 1989, s. 77, 201.

⁴⁰ János Pelle, *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*, Budapešt 1996, s. 239.

⁴¹ *Paríž a Miškolc*.

V júli 1946 maďarská komunistická strana vyhlásila kampaň na ochranu forintu aj v Mátészalke, kde na tržnici miestna polícia dala postaviť šibenicu pre ilegálnych, resp. čiernych obchodníkov. Obchodníkov viac kontrolovali, o čom informovala aj miestna tlač. Medzi zatknutých patrili Židia: Gyula Erlich, obchodník so zemiakmi, a Ábrahám Kaufmann, obuvník.⁴²

Vyvrcholenie antisemitských prejavov sa odohralo v Makove (Makó), kde v noci 31. mája 1946 vyhorela židovská synagóga na Deákovvej ulici, ktorá bola znovuo tvorená s ďalšími dvomi modlitebňami od roku 1945. Incident prirovnávali k pogromu v Kunmadaraši, a to nie iba v Maďarsku, ale aj v zahraničí. Maďarský denník *Világosság* napísal, že za všetko bolo zodpovedné jedno „tajné centrum“, ktoré usporiadalo pogrom. Požiar zapríčinil rozliaty petrolej. Vinníkmi boli údajne žiaci posledného ročníka jednej školy. Polícia niekoľko študentov zatkla. Noviny *Szegedi Népszava* zverejnili informácie, podľa ktorých vodcovia židovského náboženského spolku Zoltán Markovics, Pinkász Stuhl a József Weinberger z vypuknutia požiaru neobvinili nikoho konkrétneho. Ale na druhej strane ani nepopierali skutočnosť, podľa ktorej v Makove medzi mládežou a učiteľským zborom panovala antisemitská nálada. *Haladás* informoval aj o názore, že synagógu si úmyselne či neúmyselne vypálili sami Židia, ktorí nezavolali hasičov, aby potom mali čas na vraždenie kresťanských detí. V Makove vládla veľmi vyostrená situácia, lebo policajti nenašli skutočných vinníkov, ale obvinili dvoch vrchných židovských predstaviteľov. V dôsledku toho Židia chceli opustiť mesto. Podľa obžaloby obvinení po skončení modlitby nenechali upratovačke uhasiť sviečky. Výsledkom všetkého bolo zistenie, podľa ktorého požiar v židovskej synagóge bol úmyselne založený, resp. zapríčinený. Jeho možným cieľom bolo „zraniť“ politických nepriateľov maďarskej komunistickej strany. Podľa J. Pelleho o tom svedčilo aj miesto činu, „náhodná“ zhoda týkajúca sa okoloidúcich študentov a následné vzplanutie požiaru,⁴³ čo však môže byť len špekuláciou. P. Kende uviedol aj opačný prípad. 14. augusta 1946 Hevešskú župu zaplavili antisemitské pamflety. Policajné vyšetrowanie zistilo, že autorom bol budapeštiansky notár Sándor Inotai. K šíriteľom hanopisov patrili aj Lajos Gál, Miklós Gál

⁴² *Ibidem*, s. 121.

⁴³ *Ibidem*, s. 181.

(učiteľ), Dr. Elemér Szabó (lekár), János Endrész (okresný notár). Počas výsluchov sa priznali, že chceli ublížiť len komunistickej strane.⁴⁴

Z uvedených prípadov vyplýva, že pre znovuzrodenie antisemitizmu bol najlepším prostredím vidiek a menšie mestá, a to najmä v severovýchodnom Maďarsku. Táto protižidovská nálada sa síce rozšírila z Budapešti, kam sa väčšina Židov vrátila späť z koncentračných táborov. Tam však neboli až do takej miery prenasledovaní a obviňovaní z vykonštruovaných záležitostí.⁴⁵ Obdobie rokov 1945-1948 znamenalo neistotu a strach. Na túto novú situáciu Židia nereagovali jednotne. Jedna časť maďarských židovských občanov (približne 40 tisíc ľudí) sa nevedela prispôbiť domácej povojnovej situácii, nakoľko cítili, že by „nevedeli žiť so spomienkami svojich zosnulých a s ich vrahmi“. Preto radšej emigrovali do Palestíny, resp. do západoeurópskych a zámorských krajín. Maďarsko po roku 1945 na krátky čas umožnilo slobodné vystaňovanie sa – a taktiež aj pôsobenie sionistických spolkov. Ďalšia časť Židov zostala v Maďarsku a chcela sa vrátiť k svojmu pôvodnému životu i náboženstvu. Akceptovali dvojitú maďarsko-židovskú identitu. No väčšina Židov sa naďalej chcela asimilovať. Preto využili rôzne stratégie, ako napríklad členstvo v komunistickej strane a v rôznych robotníckych hnutiach, a úplné odtrhnutie sa od židovských tradícií. Skutočne kuriózne peripetie zaznamenal maďarský sionizmus. Z 37 tisíc domácich sionistov bolo 12 tisíc členov komunistickej strany a ďalšie tisíce boli členmi iných politických strán.⁴⁶

Rok 1947 bol pokojným obdobím aj pre židovské náboženské spolky. Maďarsko v roku 1947 prijalo zákon o ich zrovnoprávnení. V marci prezident republiky Zoltán Tildy vymenoval funkcionárov pre Štátny židovský fond na rekonštrukciu (*Országos Zsidó Helyreállítási Alap*). Vytvorilo sa maďarské zastúpenie Židov na Svetovom židovskom

⁴⁴ Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésről*, Budapest 1989, s. 78.

⁴⁵ Oproti tomu Bratislava sa stala dejiskom mohutného protižidovského vystúpenia počas konania I. celoslovenského zjazdu partizánov pri príležitosti 2. výročia osláv Slovenského národného povstania začiatkom augusta 1946. Pozri Ivica Bumová, *Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte (august 1946)* [v:] *Pamäť národa*, roč. III, 2007, č. 3, s. 11-27; Michal Šmigel, *Protižidovské výtržnosti v Bratislave v rokoch 1946 a 1948 (v kontexte povojnových prejavov antisemitizmu na Slovensku)*, [v:] *Fenomén Bratislava*, (ed.) M. Medvecký, Bratislava 2011, s. 1-17 (štúdia v tlači).

⁴⁶ János Gyurgyák, *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest 2001, s. 582, 585-586.

kongrese (*Zsidó Világkongresszus*). P. Kende uviedol, že od začiatku roka 1946 až do polovice roka 1948 emigrovalo 4 tisíc maďarských Židov do Palestíny a približne toľkí aj do iných štátov sveta. Postupom času a zlepšením hospodárskej situácie sa upokojila aj spoločenská situácia v Maďarsku. Tlač sa už nezaoberala židovskou otázkou. Zjavné antisemitské útoky sa transformovali do podoby „skrytého antisemitizmu“. Posledné menšie protizidovské útoky boli na vidieku na prelome rokov 1946-1947 a boli namierené proti vyšším funkcionárom. V tlači neuvádzali ich možnú príslušnosť k židovskej komunite. O udalostiach sa nepísalo, že mali antisemitský ráz, ale ako o fašistickom útoku.⁴⁷

Od roku 1948 komunistická strana v Maďarsku si definitívne upevnila moc, vysporiadala sa s domácou politickou opozíciou a začali sa vykonštruované súdne procesy aj voči príslušníkom vlastnej strany. Medzi prvými odsúdenými v politických súdnych procesoch museli byť práve Židia, konkrétne András Szalay a Tibor Szónyi. Podľa Kendeho hlavne preto, aby maďarskí občania nemali dôvod na pobúrenie, že „židovskí funkcionári vraždia nežidovských občanov.“⁴⁸

V roku 1948 došlo k obvineniu antisemitského charakteru v Szegvári. Majiteľa obchodu s odevmi Viktora Kleina obvinili, že zabil Margit Koválcikovú, mladú 24-ročnú dievčinu. Naposledy ju videli, keď odchádzala od svojich starých rodičov ku kaderníčke. Viacerí jednoznačne tvrdili, že boli očitými svedkami, ako vošla do Kleinovho obchodu. Na druhý deň sa medzi ľuďmi rozšírila fáma o židovskej rituálnej vražde. Neskôršie sa našiel aj bicykel, ktorý patril obeti, a to na kostolnom dvore v susednej dedine Mindszent. Telo sa našlo až o 5 dní v rieke Tisza. Patológ zistil, že obeť už bola mŕtva predtým, ako ju hodili do rieky. Páchatela sa polícii nikdy nepodarilo zistiť. Vyšetrowanie viedol Antal Fazekas, ktorý uveril obvineniam voči Židom, a prenasledoval rodinu Viktora Kleina. Vyšetrowací proces mal dokázať pravdivosť obvinenia z rituálnej vraždy.⁴⁹

V marci 1948 Maďarsko zrušilo právo na slobodné vysťahovanie

⁴⁷ Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésről*, Budapest 1989, s. 82. Autor uvádza skutočnosť, podľa ktorej Židia v Maďarsku vydávali svoje vlastné noviny pod názvom *Új Élet* (Nový život).

⁴⁸ *Ibidem*, s. 102.

⁴⁹ János Pelle, *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*, Budapest 1996, s. 253-255.

do Palestíny. Na istý čas mohla sa uskutočňovať ilegálna emigrácia cez Bratislavu a Viedeň.⁵⁰ Neskôr v novembri 1949 podľa maďarsko-izraelského dohovoru znovu bola možná legálna emigrácia do Izraelu, ale s prísnyimi kvótami.⁵¹ V roku 1948 štátny sektor pohltil privátny sektor a došlo k poštátneniu všetkých podnikov, v ktorých pracovalo viac než 100 ľudí. Neskôr v roku 1949 poštátňili aj menšie podniky, ktoré zamestnávali viac než 10 ľudí. Týmito krokmi zmizli z trhu židovskí obchodníci, priemyselníci, živnostníci.⁵² Maďarsko v decembri 1948 podpísalo so židovskou náboženskou obcou dohovor, na základe ktorého židia v Maďarsku nebudú prenasledovaní a môžu sa naplno venovať svojim náboženským povinnostiam. Od augusta 1949 v maďarskej ústave bola táto skutočnosť aj kodifikovaná.⁵³ Život maďarských Židov však naďalej komplikovali predsudky a stereotypy zo strany väčšinového obyvateľstva, najmä obraz akéhosi spoločenského parazitizmu. Lepšie medziľudské vzťahy medzi Židmi a majoritou jestvovali v obciach s nemaďarským obyvateľstvom, ako v prípade Slovenského Komlóša uviedol potomok komlóšskych Židov István G. Benedek. Podľa neho príčina spočívala v menšinovom postavení Slovákov v regióne.⁵⁴

Áron Monori vo svojej štúdií *Szembenézés kudarca*⁵⁵ poukázal na myšlienky Istvána Bibóa,⁵⁶ že antisemitizmus v Maďarsku po roku 1945 mal úplne iný ráz ako počas Horthyho režimu jestvujúci tzv. inštitucionálny antisemitizmus. Od roku 1945 nenávisť proti Židom pochádzala zdola, „z ľudu“. Príčiny boli rôzne, hlavne však ekonomické a sociálne (napr. obyvatelia, ktorí bývali v pridelených židovských bytoch sa báli ich straty), preto sa zrodili aj antisemitské heslá typu: „Viac sa ich vrátilo, ako predtým odišlo.“⁵⁷ Rok 1945 pre Židov znamenalo oslobodenie,

⁵⁰ O ilegálnej emigrácii maďarských Židov cez Slovensko do Rakúska v rokoch 1948-1949 pozri Anton Baláž, *Transporty nádeje*, Bratislava 2010, s. 118-136.

⁵¹ Péter Kende, *Röpirat a zsidókérdésrő*, Budapest 1989, s. 94.

⁵² *Ibidem*, 92-93.

⁵³ [cit. 10-09-2010]. Dostupné na webovej stránke: http://www.hazankert.com/200702_templpm.html.

⁵⁴ István Gábor Benedek, *Komlósska tóra / A komlósi tóra*, Békéscsaba 2003, s. 15.

⁵⁵ *Neúspech*.

⁵⁶ V jeho publikácii *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (Židovská otázka v Maďarsku po roku 1944).

⁵⁷ Áron Monori, *Szembenézés kudarca*. [cit.03-10-2010]. Dostupné na webovej stránke: <http://www.beszelo.c3.hu/04/0708/10monori.htm>.

ale pre Maďarov vojnovú porážku, sovietsku okupáciu a nadvládu. Židia vnímali Rusov ako svojich záchrancov pred istou smrťou a fašizmom. Z tejto skutočnosti vyplýva, že skôr uznali a prispôbili sa sovietskym požiadavkám. V prenasledovaní fašistov/kolaborantov sa najviac dalo spoľahnúť na židovských občanov, lebo práve oni mali najviac dôvodov, aby sa dostali pred súd.

Podľa maďarských autorov židovská otázka v Maďarsku a na Slovensku bola v určitých momentoch podobná. Odlišnosť videli jednak v počtoch Židov, ktorí prežili koncentračné tábory a vrátili sa späť, v počte obetí pogromov, zároveň však pre obe krajiny platil fakt, že počet obetí protižidovských pogromov nedosiahol vysoký počet obetí v Poľsku (takmer 1,5 tis.). Antisemitská nálada sa vraj do Maďarska dostala zo Slovenska, kde už na jeseň 1945 bola prítomná, a postupne „infikovala“ značnú časť obyvateľstva.⁵⁸ Budapešťiansky týždenník *Halaadás* sa podrobnejšie zaoberal antisemitskými udalosťami na Slovensku v článku Bélu Zsolta *Szlovák pogromnaptár I-II*.⁵⁹ Podľa autora článku sa k slovenskému antisemitizmu pripojila aj protimaďarská nálada, lebo v tom období sa objavili na Slovensku i nasledujúce heslá, napr. v Prešove: „Maďari za Dunaj a Židia do Dunaja alebo do Palestíny,“ v Bratislave: „Bi Žida a naháňaj Maďara.“ Týždenník tvrdil, že Slováci za komárňanský pogrom obviňovali Maďarov.⁶⁰ V Nových Zámkoch boli údajne miestni židovskí predstavitelia prinútení, aby z vypuknutia pogromov obvinili Maďarov. Článok zdôrazňoval najväčší „slovenský“ masaker v Kolbasove v decembri 1945 s 11 obeťami, ktorý údajne spôsobili „prívrženci Stepana Banderu“ – ukrajinskí antikomunistickí

⁵⁸ Porovnaj Michal Šmigel, Jana Šišjaková, *Protižidovské prejavy na východnom Slovensku v prvých povojnových rokoch (1945-1947) ... op. cit., s. 197-217.*

⁵⁹ *Slovenský pogromový kalendár I-II.*

⁶⁰ Táto skutočnosť sa potvrdzuje v slovenských dobových dokumentoch. Denník Národná obroda uverejnil 20. augusta 1946 krátku správu, že pri vyšetrovaní incidentov proti židovským občanom v čase bratislavského zjazdu partizánov sa zistilo, že v Komárne sa použili granáty maďarského pôvodu, z čoho bol podozrivý Maďar Koloman Balogh. Chybná slovenčina rozširovaných protižidovských letákov taktiež nasvedčovala maďarskému pôvodu ich zostavovateľov a napokon aj väčšina z 31 zadržaných mala „maďarský pôvod“. I. Bumová, *Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte (august 1946) ... op. cit., s. 23-24.*

nacionalisti,⁶¹ ale autor, aby podčiarkol „slovenskosť“ udalosti, informáciu doplnil konštatovaním, že svoju úlohu pritom zohrali aj „členovia Hlinkovej gardy“.⁶² Podľa nášho názoru však informácie maďarskej tlače o „slovenskom“ podnete či vplyve na antisemitské nálady v povojnovom Maďarsku boli len konštrukciou bez argumentačnej bázy.⁶³

Napriek tomu, že povojnový antisemitizmus v stredovýchodnej Európe vykazoval v jednotlivých štátoch i podobné črty, pre jeho prejavy a excesy boli rozhodujúce špecifické sociálno-ekonomické, spoločensko-politické, bezpečnostné a kultúrne podmienky tej-ktorej krajiny. Historické fakty týkajúce sa pogromov v severovýchodných a juhovýchodných regiónoch Maďarska zreteľne vypovedajú o hlbokej zaostalosti a predsudkoch v myslení vidieckeho obyvateľstva v sociálne i ekonomicky „najsľabších“ častiach štátu. Popritom spolupôsobili faktory dlhodobého štátom preferovaného antisemitizmu od nástupu Hortyho režimu v 20. rokoch, tzv. ľudového antisemitizmu s koreňmi v období monarchie a reality formovania povojnového komunistického režimu s jeho maďarskými osobitosťami (hlavne vysokým podielom osôb židovského pôvodu v špičkách strany, administratívy, súdnictva a polície).

V 50. rokoch 20. storočia pokračovala náboženská perzekúcia veriacich židov, už ako súčasť všeobecného protináboženského ťaženia, ateizácie komunistického režimu, ktorého súčasťou bol aj bezohľadný prístup ku kultúrnym pamiatkam. Búrali sa opustené synagógy, príp. sa z nich stali sklady a pod.⁶⁴ Nová vlna protižidovského postoja maďarského štátu sa objavila v súvislosti so známou Stalinovou „predsmrtnou“ kampaňou proti židovským lekárom, resp. sionizmu, ktorá sa preniesla aj do sovietskych satelitov. Vodca maďarskej štátostранy Mátyás Rákosi pritom neváhal „bezpečnostným orgánom“

⁶¹ Pozri Michal Šmigeľ, *Vraždy židov a komunistov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945: Kolbasovská tragédia*, [v:] *Acta historica Neosoliensia*, č. 10/2007, Banská Bystrica 2007, s. 217-231.

⁶² János Pelle, *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*, Budapest 1996, s. 253-255.

⁶³ Napokon, kým maďarská vlna antisemitizmu kulminovala v máji až júni 1946, na Slovensku jej kulminačné obdobie sa prejavilo koncom júla – začiatkom augusta 1946. Michal Šmigeľ, *Protižidovské výtržnosti v Bratislave v rokoch 1946 a 1948 ... op. cit.*, s. 1-17

⁶⁴ István Gábor Benedek, *Komlósska tóra / A komlósi tóra*, Békéscsaba 2003, s. 143.

obetovať ani svojich najbližších spolupracovníkov. Nepochybne aj tieto skutočnosti viedli k ďalším protižidovským vystúpeniam, pogromom, z nich najväčší ohlas mali udalosti v Mátészalke v apríli 1954 a v Hajdúnánási v roku 1956. Preto možnosť opustiť krajinu počas revolúcie v roku 1956 využili mnohí z prežívajúcej komunity maďarských Židov.

Summary

To history of anti-Semitic manifestations in Hungary in after-war period (1945-1948)

A war defeat of German Nazism and his satellite regimes in Central-East Europe did not mean at the same time even an extinction of a social phenomenon of latent even open manifestations of anti-Semitism in relation to a Jewish ethnic and religious minority in Slovakia, Poland, Hungary even in other countries. Just after-war period of years 1945-1948 was characterized by complicated social, economic, security and political situation – complicated persistent effort of Soviet Union to push through in this countries pro-communistic or evidently communistic political powers and regimes. The study analyses mentioned problems on the basis of outputs mostly Hungarian professional literature and compares findings out of Hungarian historians with researchs and interpellations of Slovak authors.

Slovenská otázka v 1. ČSR z pohľadu komunistov Vladimíra Clementisa a Ladislava Novomeského

MARTIN VAŠŠ

Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

KSČ a slovenská otázka v 1. ČSR

Komunistická strana Československa v medzivojnovom období nevypracovala ucelenejšiu predstavu riešenia slovenskej otázky.¹ Vzhľadom na marxisticko-leninskú ideológiu, KSČ chápala slovenskú otázku predovšetkým ako sociálny problém.² Posun smerom k zaradeniu národnostnej otázky do programu strany nastal v polovici 20. rokov.³ Po V. kongrese Komunistickej internacionály sa slovenskí komunisti pokúsili sformulovať príťažlivý národnostný program.⁴ V roku 1926 celoslovenská konferencia komunistov v Žiline vytyčila dokonca požiadavku plebiscitu na Slovensku a vyprázdenie Slovenska „českým utlačovateľským aparátom“.⁵ Koncom 20. rokov sa zvolila nová taktika, orientovaná na bezprostredný zápas o politickú moc a diktatúru proletariátu, pri čom túto tendenciu posilnila hospodárska kríza po roku 1929.⁶

VI. zjazd KSČ na jar 1931 rozhodol o väčšej orientácii smerom k národnostnému rozmeru slovenskej otázky, pri čom zachoval základnú orientáciu na sociálne problémy. Zjazd vo svojich tézach hovorí: „Bezohľadne treba potláčať oportunistické a ľavé sektárske chyby a úchyľky

¹ GOSIOROVSKÝ, Miloš. *Z histórie česko-slovenských vzťahov*. Bratislava : Pravda, 1978, s. 117.

² DAV, roč. 5, 1932, č. 11, s. 155.

³ KRAMER, J. – MLYNÁRIK, J.: Revolučné hnutie a národnostná otázka na Slovensku v dvadsiatych rokoch. In: *Historický časopis*, roč. 13, 1965, č. 3, s. 423-443.

⁴ *Pravda chudoby*, roč. 5, 30. 7. 1924, č. 91; ŠUCHOVÁ, Xénia: „Heslo autonómie alebo právo na odtrhnutie?“ (Komunistické ponímanie národnostnej a slovenskej otázky do polovice 20. rokov). In *Ludáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?* ŠUCHOVÁ, Xénia (eds.) Prešov : Universum, 2006, s. 52.

⁵ V tomto prípade išlo o reakciu na vstup HSLS do vlády „panskej koalície“ a snaha získať slovenský ľud pre program pokrokovej „revolučnej“ autonómie. LIPTÁK, Lubomír: Komunisti a slovenská otázka. In : LIPTÁK, Lubomír. *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 145.

⁶ LIPTÁK, ref. 1, s. 146.

v *nacionálnej otázke, ktoré sa v radoch strany ešte vyskytujú, najmä nihilizmus v nacionálnej otázke, ktorý obmedzuje oslobodzovací boj proletariátu na čistý triedny boj.*⁷ Na zjazde sa síce vytýčilo heslo o práve národov republiky na sebaurčenie až do odtrhnutia od štátu, čo však podmienil až po zmene politického systému po víťazstve revolúcie.⁸ Zjazd zároveň usmernil komunistov, že aj keď konečné riešenie národnostnej otázky bude možné až po proletárskej revolúcií, treba už teraz bojovať za čiastkové požiadavky, za zlepšenie sociálnych, kultúrnych a hospodárskych pomerov utláčaných národov, brániť ich jazykové a demokratické práva.⁹ Celoslovenské vedenie KSČ došlo k záveru, že na Slovensku sú mimoriadne priaznivé podmienky pre revolučné hnutie a že „*Slovensko je najslabším článkom zdochýnajúceho imperialistického režimu v ČSR*“.¹⁰ Slovenská otázka bola tak pre komunistov v podstate problémom, akými cestami, metódami, za pomoci akých spojencov a síl, uskutočniť aj na Slovensku diktatúru proletariátu.¹¹ Riešenie slovenskej otázky videli v programe „*sovietskeho Slovenska*“.¹² Autonomiu Slovenska ako ju prezentovala ľudová strana, KSČ odmietala.¹³ Slovenskí komunisti v 30. rokoch však vo všeobecnej rovine hovorili o federatívnom, prípadne samourčovacom práve slovenského národa. Východiskom k tomu bol parlamentný prejav Klementa Gottwalda z decembra 1929, keď hovoril, že namiesto rozkladajúceho sa kapitalistického štátu vznikne „*Československá federácia socialistických sovietskych republik*“.¹⁴

⁷ Protokol VI. Řádného sjezdu KSČ. Praha : 1931, s. 299.

⁸ PLEVZA, Viliam. *Národnostná politika KSČ a česko-slovenské strany*. Bratislava : Práca, 1979, s. 126.

⁹ LIPTÁK, ref. 1, s. 147.

¹⁰ PLEVZA, Viliam. *KSČ a revolučné hnutie na Slovensku 1929-1938*. Bratislava : SAV, 1965, s. 264.

¹¹ LIPTÁK, ref. 1, s. 142.

¹² Marxistický historik Viliam Plevza uvádza: „*Povalenie kapitalizmu v Československu a nastolenie sovietskej moci pod vedením komunistickej strany znamená, že i na Slovensku prejde moc do rúk robotníckej triedy, že pracujúci ľud na Slovensku sa zbaví českého imperialistického rabstva a nebude sa musieť obávať, že sa dostane pod jarmo Horthyho, lebo bude nastolená vláda slovenských robotníkov a roľníkov, ktorí potom budú žiť v bratskom revolučnom zväzku s vládou českých robotníkov a roľníkov.*“ In: PLEVZA, *KSČ a revolučné hnutie...*, ref. 5, s. 265.

¹³ Plevza zastáva identický názor: „*Komunistická strana vždy ukazovala slovenskému pracujúcemu ľudu, že autonómia mu nemôže pomôcť, že je to podvod Hlinkovcov.*“ In: PLEVZA, ref. 5, s. 124.

¹⁴ CHMEL, Rudolf. Slovenská otázka v 20. storočí (Úvod). In *Slovenská otázka v 20. Storočí*.

Tým bol tvorený rámec, do ktorého svojou verejnou činnosťou vstupovali slovenskí komunistickí intelektuáli Vladimír Clementis a Ladislav Novomeský a ktorí sa spomedzi slovenských komunistov slovenskou otázkou zaoberali najintenzívnejšie. Funkciu názorového fóra vo vzťahu k slovenskej otázke nepochybne tvoril časopis *DAV*, v ktorom prezentovali svoje názory najmä Clementis a Novomeský.¹⁵ Slovenskí komunisti sa v zastúpení Clementis, Novomeský a Daniel Okáli zúčastnili aj na zjazde mladej slovenskej generácie v Trenčianskych Tepliciach 25. a 26. júna 1932. Clementis na trenčiansko-teplickom zjazde vystúpil s príspevkom *Stanovisko k platnému spoločenskému poriadku*, v ktorom navrhol, aby sa zložitá situácia riešila odstránením kapitalizmu: „*vyradenie časti kapitálu, alebo jeho úplné znehodnotenie a zničenie.*“¹⁶ Novomeský v príspevku *Postavenie Slovenska v ČSR po stránke kultúrnej* kritizoval predovšetkým kultúrnu zaostalosť Slovenska a podľa neho príliš pomalý rozvoj slovenského školstva.¹⁷ Pozícia komunistov na zjazde bola špecifická najmä tým, že okrem odsúdenia centralizmu, odsudzovali predovšetkým samotný kapitalistický systém a v rámci tohto kontextu najlepšie riešenie slovenskej otázky videli v jeho nahradení socialistickým systémom.¹⁸

V súvislosti s nástupom nacistov k moci v Nemecku v roku 1933 a rastu ohrozenia demokracie sa Československá republika začala komunistom javiť ako „menšie zlo“ a po VII. kongrese Komunistickej internacionály v roku 1935 došlo aj k vytýčeniu obrany demokracie pred fašizmom politikou tzv. ľudového frontu.¹⁹ V súvislosti s rastúcim ohrozením Československa sa stávala slovenská otázka (hlavne v deklaratívnej podobe) súčasťou novej strategicko-taktickej línie smerujúcej k budovaniu jednotného frontu, ľudového, (resp. národného)

CHMEL, Rudolf (ed.). Bratislava : Kalligram, 1997, s. 18.

¹⁵ LIPTÁK, ref. 1, s. 144.

¹⁶ CLEMENTIS, Vladimír. Stanovisko k platnému spoločenskému poriadku. In: *Politika*, 1932, roč. 2, č. 11, s. 124.

¹⁷ NOVOMESKÝ, Ladislav. Postavenie Slovenska v ČSR po stránke kultúrnej. In: *Politika*, 1932, roč. 2, č. 11, s. 152.

¹⁸ CLEMENTIS, Vladimír. Trenčiansko-teplické „rozcestie“. In: *DAV*, 1932, roč. 5, č. 6, s. 74-76.

¹⁹ LIPTÁK, ref. 1, s. 151.

frontu.²⁰ Vzhľadom na nemeckú menšinu v Čechách a na Morave, sa zo strany KSČ nenastolovali zásadné otázky týkajúce sa zmeny štátoprávneho postavenia Slovenska.²¹ Slovenskí komunisti však propagovali a požadovali, aby obidva štátotvorné národy mali rovnaké hospodárske, sociálne a kultúrne uplatnenie.²²

V roku 1937 vypracovali a publikovali *Plán hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho povznesenia Slovenska*, v ktorom volali po zlepšení vzťahov Čechov a Slovákov a odstránení rôznych prekážok hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho charakteru.²³ Vnímali ho však iba ako pragmatický politický program, uskutočniteľný „v najbližšom čase a v daných možnostiach“.²⁴ Medzi hlavné dôvody formulovania programu uviedli zhoršené medzinárodné postavenie ČSR, ktoré si podľa nich vyžadovalo všestranné zveladenie Slovenska.²⁵ Slovenská otázka však v programe nefigurovala ako výlučný problém, pretože v programe sa hovorí o „povznášaní hospodárskej, sociálnej a kultúrnej úrovne národov Slovenska“.²⁶ V programe im išlo o aplikáciu demokratických princípov do vzťahu ekonomicky zaostalejšieho Slovenska a vyspelejších českých krajov.²⁷ Nacionálnu rovinnu slovenskej otázky v programe vnímali značne vágne: hovorili o utužení zväzku medzi „národmi Slovenska a medzi českým národom“.²⁸ Za hlavného vinníka rozdielov medzi hospodárskou, sociálnou a kultúrnou úrovňou Slovenska a českých krajov označili český finančný kapitál a hospodársku politiku dovtedajších vlád, postavenú na koncepcii priemyselných Čiech a agrárneho Slovenska.²⁹ Vychádzali z presvedčenia, že práve nedostatok industrializácie Slovenska je hlavnou príčinou nízkej životnej úrovne a nižšieho kultúrneho rozvoja

²⁰ BYSTRICKÝ, Valerián. Slovenská otázka v medzivojnovom období. In: BYSTRICKÝ, Valerián. *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava: 2008, s. 106-107.

²¹ PLEVZA, V.: *Národnostná politika KSČ...*, ref. 10, s. 151.

²² BYSTRICKÝ, Slovenská otázka..., ref. 20, s. 107.

²³ BYSTRICKÝ, ref. 20.

²⁴ *Plán hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho povznesenia Slovenska. Uznesenie Celoslovenskej konferencie KSČ v Banskej Bystrici, prijaté 17. mája 1937*. In: FILO, Milan. (ed.). *Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku (1929 – 1938). Zv. II*. Bratislava : Pravda, 1980, s. 331.

²⁵ *Plán...*, ref. 13.

²⁶ Ref. 13, s. 332.

²⁷ Ref. 13.

²⁸ Ref. 13.

²⁹ Ref. 13.

oproti českým krajom.³⁰ Preto základným východiskom riešenia všetkých slovenských problémov malo byť spriemyslenie Slovenska.³¹

Ďalšími požiadavkami bola stavba nových železničných tratí, poštátnenie krajinských ciest na Slovensku, intenzívnejšia elektrifikácia a zvýšenie stavebného ruchu na Slovensku.³² V sociálnej oblasti očakávali od spriemyslenia Slovenska zníženie nezamestnanosti a požadovali aj uskutočnenie mzdového vyrovnania medzi Slovenskom a českými krajmi.³³ V kultúrnej oblasti je v programe artikulovaná požiadavka emancipácie slovenskej kultúry a odmietavé stanovisko k aplikácii interpretáčného rámca československej národnej jednoty na slovenskú kultúru: „*Násilné vnášanie československosti do kultúrnej práce hatí vývin slovenskej kultúry*“.³⁴ Súčasťou plánu bola aj požiadavka rozšírenia právomoci krajinskej samosprávy na Slovensku, najmä krajinského zastupiteľstva: „*...slovenská krajina by už mohla byť uznaná a mohla by byť konečne pozbavená nedôstojného tuteurstva. Preto by bolo načase zrušiť ustanovenie, podľa ktorého 1/3 členov Krajinského zastupiteľstva vymenúvajú. Bolo by už načase aj to, aby si krajinské zastupiteľstvo zvolilo predsedu a predsedníctvo zo svojho stredy a aby prestala zásada, že krajinský rozpočet schvaľuje vláda...*“.³⁵ Nepredložili však žiadny štátoprávny program riešenia slovenskej otázky a ich návrhy mali len deklaratívny charakter.³⁶

V letáku, vydanom KSČ na Slovensku pred voľbami do obecných zastupiteľstiev, ktoré sa konali v máji a v júni 1938, vyčítali dovtedajším koalíčným vládam, že sa „*macošsky*“ správali k Slovensku a že neprikročili „*k takému riešeniu slovenskej otázky, aké vyžaduje záujem slovenského ľudu aj záujem obrany mieru a republiky*“.³⁷ V letáku sa požadovalo rozšírenie právomoci krajinského zastupiteľstva, krajinská školská rada pre Slovensko. Slovenský pozemkový úrad, slovenské centrálné riaditeľstvo

³⁰ Ref. 13, s. 334.

³¹ Ref. 13.

³² Ref. 13, s. 335.

³³ Ref. 13, s. 336 – 337.

³⁴ Ref. 13, s. 344.

³⁵ Ref. 13, s. 347.

³⁶ BYSTRICKÝ, ref. 20.

³⁷ *Pravda o Pittsburskej dohode. Túžby a potreby slovenského ľudu*. In FILO, Milan. (ed.). *Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku (1929 – 1938)*. Zv. II. Bratislava : Pravda, 1980, s. 376. (Ďalej ako Ref. 17.)

štátnych lesov a statkov – teda požiadavky vychádzajúce z *Plánu hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho povznesenia Slovenska* z roku 1937.³⁸

V júni 1938 sa však v tlačovom orgáne KSCĽ *Slovenské zvesti* opatrne nadhodila aj otázka štátoprávnej autonómie Slovenska: „Nikto nie je proti ustanoveniam Pittsburskej dohody...Slovensko nech má svoju administratívu, svoj snem, svoje súdy, slovenčina nech je úradným jazykom v škole, v úrade a vo verejnom živote vôbec, ale naliehavo žiadame rešpektovať aj tretí odstavec dohody, podľa ktorého česko-slovenský štát bude republikou, jeho konštitúcia bude demokratická. O to nám ide. O tento princíp.“³⁹ Napriek tomu, že sa v lete 1938 postavili „za uskutočnenie autonómie v takej forme, aby politická moc na Slovensku bola daná demokratickým Slovákom“⁴⁰, verejne tento program okrem nezáväzného úvodníka v *Slovenských zvestiach* neprezentovali. Aj keď KSCĽ akceptovala požiadavku štátoprávnej úpravy republiky, nebola pripravená takýto program prezentovať v ucelenej forme.⁴¹ V kontexte riešenia slovenskej otázky sa však potvrdzovala skutočnosť, že aj u KSCĽ došlo koncom 30. rokov k presadzovaniu zásadných štátoprávnych premien a to aj napriek tomu, že ich obsah a rozsah KSCĽ nedokázala konkrétne a programovo definovať.⁴²

Vladimír Clementis a jeho prístup k slovenskej otázke v duchu ideológie marxizmu

V dvadsiatych rokoch sa Clementis ešte stotožňoval s československým štátnym národom.⁴³ Počas dvadsiatych rokov však v tomto smere prešiel názorovou zmenou smerom k myšlienke samobytnosti slovenského národa. Clementis sa v tridsiatych rokoch potom úplne vzdal svojho dočasne osvojeného názoru o jednom etnickom československom národe.⁴⁴ Na začiatku tridsiatych rokov zašiel dokonca tak ďaleko, že v rámci ním deklarovaného princípu samourčovacieho práva pre Slovákov pripúšťal aj alternatívu iného štátneho útvaru:

³⁸ Ref 17.

³⁹ *Slovenské zvesti*, 1. 6. 1938.

⁴⁰ BYSTRICKÝ, ref. 20, s. 108.

⁴¹ BYSTRICKÝ, ref. 20.

⁴² Tamže.

⁴³ DAV (*Spomienky a štúdie*). Bratislava : 1965, s. 27; ŠUCHOVÁ, Heslo autonómie..., ref. 7, s. 45.

⁴⁴ DRUG, Štefan. *Vladimír Clementis. Život a dielo v dokumentoch*. Martin : Osveta, 1993, s. 147.

„...stojíme na nekompromisnom a nezmeniteľnom stanovisku sebaurčovacieho práva všetkých národov, teda i národa slovenského a to na sebaurčovacom práve v plnom slova zmysle, t. j. obsahujúcom i možnosť utvorenia akéhokoľvek štátneho celku.“⁴⁵

U Clementisa v jeho chápaní slovenskej otázky nedominoval len etnický princíp, ale často (pochopiteľne ako komunista) poukazoval na jej hospodársku a sociálnu rovinu. Súviselo to najmä s jeho marxistickým presvedčením. Novomeský o ňom v roku 1967 napísal: *„...obratne a šťastne spájal marxistickú internacionálnu myšlienku s národnou myšlienkou slovenskou.“⁴⁶* V jeho chápaní slovenskej otázky sa teda výrazným spôsobom prejavovala ideológia komunistickej strany, z čoho vyplývalo, že riešenie slovenskej otázky chcel dosiahnuť marxistickým spôsobom.⁴⁷ Prejavovalo sa to napríklad pri jeho vymedzení slovenského národa, z ktorého vylúčil fabrikantov a kapitalistov a dokonca aj úradníkov štátnej správy. V jeho chápaní predstavovali slovenský národ najmä manuálne pracujúci robotníci a roľníci, v čom je zreteľne vidieť jeho ovplyvnenie spoločenskou realitou v Sovietskom zväze. Clementis v článku *O osud slovenského národa* napísal: *„Pre nás práva slovenského národa nikdy neboli spojené s otázkou, kto sedí vo vysokých úradoch, kto je majiteľom zbytkových veľkostatkov, bánk a fabrík...Pre nás je otázkou a cieľom, či má a aby pracujúci národ slovenský mal všetku moc, všetky výrobné prostriedky a plné práva národnostné...sme toho názoru, že do slovenského národa nepatria ani fabrikanti, ani iní kapitalisti, ani vykonávatelia ich vôľ v úradoch. Preto osud týchto pánov nemá nič spoločného s osudom slovenského národa.“⁴⁸* Slovenský nacionalizmus mal podľa neho hospodárske korene a sociálny obsah: *„Slovenský nacionalizmus, ako sme už toľkokrát ukázali, má korene hospodárske.“⁴⁹*

Aj na pôde parlamentu deklaroval, že slovenskí komunisti chcú zabezpečiť slovenskému národu práva v bratskom zväzku s českým národom, čím dal najavo svoje federalistické presvedčenie, nakoľko

⁴⁵ CLEMENTIS, Vladimír. Kto pôjde na barikády? In: *DAV*, 1932, roč. 5, č. 11, s. 151.

⁴⁶ DRUG, Vladimír Clementis..., ref. 31, s. 147.

⁴⁷ DRUG, ref. 31.

⁴⁸ CLEMENTIS, Vladimír. *Vzduch našich čias. Články, state, prejavy, polemiky 1934-1938*. Zv. II. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1967, s. 61.

⁴⁹ CLEMENTIS, Vladimír. Do roka a do dňa po Tr. Tepliciach. In: *DAV*, 1933, roč. 6, č. 6, s. 85.

bratský zväzok sa všeobecne chápe ako symetrický vzťah.⁵⁰ Pri formovaní tohto prístupu naňho výrazne vplývalo federalistické usporiadanie ZSSR: „*My sa držíme toho programu, ktorý bol realizovaný v Sovietskom zväze. Tento program... znamená, že každá národnosť má plné právo na svoje sebaurčenie, to znamená, že sa môže rozhodovať, aby šla k tomu útvoru, ku ktorému chce...Čo znamená v praxi pre nás, slovenských komunistov tento národnostný program? Pre nás znamená na jednej strane, že ako príslušníci slovenského národa nemienime a nevzdáme sa tohto sebaurčovacieho práva, a na druhej strane sme presvedčení, že ho treba a že ho budeme realizovať a uskutočňovať v bratskom zväzku s proletariátom ostatných národov tohto štátu.*“⁵¹ Dôkazom toho je aj jeho vyhlásenie v parlamente, kde povedal, že jedinou cestou k vyriešeniu slovenskej otázky „*je taká cesta, také vyrovnanie, aké bolo národnostné vyrovnanie národov Sovietskeho zväzu.*“⁵² Clementis v 30. rokoch teda ustavične presadzoval myšlienku slovensko-českej rovnoprávnosti a čoraz hlbšie ju formuloval.⁵³ Zároveň sa angažoval aj v rôznych anketách o slovenskej otázke.⁵⁴

Žiadal zabezpečiť podmienky pre hospodársky a kultúrny rozvoj Slovenska, pri čom vtedajší stav na Slovensku označil za „*degradovanie Slovenska na podradnú provinciu*“.⁵⁵ Odmietal čiastočné a postupné riešenie hospodárskych problémov napríklad formou úpravy taríf, pretože bol zástancom maximalistického a radikálneho riešenia. Clementisa v tomto prístupe ovplyvnil oficiálny deklarovaný všestranný hospodársky rozmach v ZSSR.⁵⁶ Clementis spolu s Novomeským v článku *Od desiatiletky k piatiletke* v *DAVe* naznačil, že riešením hospodárskej krízy je socialistické riešenie: „*Videli sme...že kapitalizmus na Slovensku vedel len plánovite odbúravať a ničiť výrobné sily...každé opatrenie na odstránenie krízy*

⁵⁰ CLEMENTIS, Vladimír. Prejav v poslaneckej snemovni 24. júna 1935. In: CLEMENTIS, *Vzduch našich čias...*, ref. 42, s. 92.

⁵¹ CLEMENTIS, ref. 42, s. 71-72.

⁵² CLEMENTIS, V.: Prejav v poslaneckej snemovni 29. 4. 1936. In: *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*. [online] Dostupné na internete: <<http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/040schuz/s040008.htm>>

⁵³ DRUG, ref. 31, s. 149.

⁵⁴ HOLOTÍKOVÁ, Zdenka. *Publicista Vladimír Clementis*. Praha : Novinar, 1986, s. 80.

⁵⁵ HOLOTÍKOVÁ, *Publicista...*, ref. 50.

⁵⁶ DRUG, ref. 31, s. 150.

*musí byť zrejme protikapitalistické!*⁵⁷ Clementisov negatívny postoj k čiastočným riešeniam hospodárskych a sociálnych pomerov vychádzal z jeho oddanosti ideológii triedneho boja, čo znamenalo, že odmietal akékoľvek štrukturálne zmeny v usporiadaní štátu pred zmenou kapitalistického na komunistický systém.⁵⁸ Východisko z hospodárskej krízy videl v aplikácii ekonomickej sústavy Sovietskeho zväzu.⁵⁹

V kultúrnej a školskej oblasti sa vyjadroval v záujme vybudovania Vysokej školy technickej na Slovensku, ktorú však žiadal umiestniť nie v Košiciach, ale v Bratislave.⁶⁰ V súvislosti s prednáškami na Univerzite Komenského vyjadril želanie, aby sa prednášalo po slovensky, kde to vyžaduje štruktúra prednášok. Malú percentuálnu účasť slovenskej vysokoškolskej mládeže (podľa jeho údajov 6-7%) v pomere k celej vysokoškolskej mládeži ČSR vysvetľoval tým, že to spôsobili „*triedne zásahy proti národnosti slovenskej*“ a sú súčasne „*triednym a národnostným útlakom*“⁶¹. Kritizoval nízky počet učiteľov na Slovensku, dôkazom čoho bol priemer 50 detí na jedného učiteľa. Vyšlo mu, že Slovensko potrebuje ešte 1700 učiteľov, čo malo byť spojené so stavebnými investíciami a rozširovaním počtu škôl a tried. Poukazoval na sociálne rozvrstvenie slovenského národa, v ktorom mali absolútnu väčšinu roľníci a robotníci. Nachádzali sa v tak nepriaznivej finančnej situácii, že si spravidla nemohli dovoliť dať študovať svoje deti na vysoké školy. Riešenie tejto situácie videl v prideľovaní štipendií podľa skutočného nariadenia a „*nie podľa toho, či ho pán farár alebo pán četník odporúča!*“⁶²

Clementis na otázku, či sa má slovenská kultúra izolovať od českej, odpovedal jednoznačne nie. Vyzýval najmä slovenských spisovateľov a ostatných kultúrnych činiteľov zo Slovenska, aby sa energicky postavili proti izolačným snahám, no rovnako odmietal aj jednotiace snahy.⁶³

⁵⁷ CLEMENTIS, Vladimír. – NOVOMESKÝ, Ladislav. Od desiatky k piatiletke. In: *DAV*, roč. 5, 1932, č. 2 – 3, s. 23.

⁵⁸ CLEMENTIS..., *Od desiatky...*, ref. 39.

⁵⁹ HOLOTÍKOVÁ, Zdenka – PLEVZA, Viliam. *Vladimír Clementis*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968, s. 103.

⁶⁰ CLEMENTIS, Vladimír. Zašantročená technika. In: *DAV*, 1937, roč. 10, č. 4, s. 2.

⁶¹ CLEMENTIS, ref. 42, s. 184.

⁶² CLEMENTIS, ref. 42, s. 185.

⁶³ CLEMENTIS, Vladimír. Dnešný stav a vývoj slovenskej kultúry. In: CLEMENTIS, ref. 42, s. 196-197.

Slovenskú literatúru a kultúru považoval za autonómnu oproti českej a odmietal tézy o tom, že slovenská literatúra je súčasťou československej literatúry. Clementis na adresu názoru českého literáta Zatloukala, ktorý ako jediný Čech na kongrese vystúpil, napísal: „Zatloukal je presvedčený, že slovenská literatúra je súčasťou literatúry československej. To je omyl. Slovenská i česká literatúra sú a chcú byť súčiastkami, ale súčiastkami svetovej literatúry“.⁶⁴ Zasadzoval sa aj za úplné poslovenčenie Slovenského národného divadla: „Úplné poslovenčenie SND je teda jedna z prvých podmienok pre ďalší rozvoj slovenského divadla...treba brať kurz na to, aby slovenské divadlo prišlo do rúk divadelníkov.“⁶⁵

Na margo posolstva prezidenta E. Beneša počas jeho návštevy na Slovensku, ktorý hovoril o programe kultúrneho a hospodárskeho vyrovnania východu a západu republiky, zareagoval odkazom na nesprávnu koncepciu poľnohospodárskeho Slovenska a priemyselných Čiech. Za nevyhnutnosť považoval industrializáciu Slovenska, ktorá sa mala uskutočňovať na princípe plánovitého hospodárstva, ktoré by vyrovnávalo rozdiely medzi neúrodnými, hornatými krajinami a medzi úrodnejšími. Predpokladom však mala byť výstavba priemyslu a populačné presuny.⁶⁶ Za nepriaznivú považoval skutočnosť, že Slovensko v porovnaní s historickými krajinami zostáva krajinou nižšej životnej úrovne, pretože robotníci majú podľa neho nižšie mzdy, roľníci nižšiu životnú úroveň a Slovensko celkovo zaostáva v školstve, kultúre a v sociálnej oblasti.⁶⁷

Riešenie zložitej hospodárskej, sociálnej a kultúrnej situácie Slovenska Clementis videl v intenciách *Plánu hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho povznesenia Slovenska* (1937)⁶⁸, čo malo byť predovšetkým plánovité hospodárske a kultúrne pozdvihnutie Slovenska na úroveň historických krajín.⁶⁹ Clementis tak odmietol koncepciu agrárneho

⁶⁴ CLEMENTIS, Vladimír. Vzťahy slovenskej literatúry k literatúre českej. In: CLEMENTIS, ref. 42, s. 202.

⁶⁵ CLEMENTIS, Vladimír. Doslov DAV-u. In *DAV*, 1937, roč. 10, č. 7.

⁶⁶ CLEMENTIS, Vladimír. Veľká budúcnosť Slovenska. In: CLEMENTIS, ref. 42, s. 214-215.

⁶⁷ CLEMENTIS, ref. 42.

⁶⁸ V Pláne absentovala jasne formulovaná požiadavka štátoprávnej úpravy postavenia Slovenska. HOLOTÍKOVÁ, Z. – PLEVZA, V.: *Vladimír Clementis*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968, s. 167.

⁶⁹ CLEMENTIS, V.: Aby sa na Slovensku žilo lepšie. In: CLEMENTIS, ref. 42, s. 327.

Slovenska, ktoré malo byť odbytiskom výrobkov z historických krajín. Kľúčovú úlohu pri industrializácii Slovenska mal mať štát, ktorý mal regulovať dodávkovú politiku a úpravu taríf tak, aby bol umožnený vývoz tovaru všetkých výrobných odvetví zo Slovenska a dovoz materiálu potrebného pre výrobu na Slovensko. Ďalšou podmienkou mala byť investičná politika, ktorá by umožnila nielen priamu zamestnanosť, ale aj odbyt príslušným priemyselným odvetviam.⁷⁰ Na uskutočnenie tohto plánu považoval za potrebné vytvoriť politický blok – tzv. Ludový front, čo malo byť podľa neho vyjadrením zjednotenia a zbavenia sa nazerania cez stranícke optiky.⁷¹ Za definitívne riešenie ekonomických pomerov na Slovensku považoval štátom plánované hospodárstvo spojené s industrializáciou, ktoré mohlo podľa neho vyrovnáť rozdiely medzi neúrodnými, hornatými krajmi a medzi úrodnejšími.⁷²

Pri reflexiách formy samosprávy na Slovensku Clementis kritizoval existujúce krajinské zriadenie a bol za väčšiu decentralizáciu v administratívnej, hospodárskej a sociálnej oblasti.⁷³ Požadoval rozšírenie kontroly samosprávy nad byrokratickým aparátom, čo malo zmierňovať škody spôsobené byrokratickým centralizmom. Už na úrovni obcí žiadal zmenšenie právomoci notárov. V rámci okresných zastupiteľstiev a v krajinskom zastupiteľstve žiadal zmeniť zákon č. 125/1927, tak, aby sa nemenovala jedna tretina ich členov úradmi. Aby mohli okresné výbory a krajinské zastupiteľstvo rozhodovať o všetkých hospodárskych, sociálnych, kultúrnych a iných otázkach okresov a krajiny, žiadal rozšíriť ich právomoc aspoň v duchu bývalého župného zákona č. 126/1920. Viliam Široký pri reflexii možností samosprávy Slovenska v poslaneckej snemovni, podobne ako Clementis požadoval rozšíriť právomoc samosprávnych slovenských orgánov a demokratizovať verejnú správu na Slovensku a zároveň poukazoval tiež na nevyhnutnosť „demokratického štátno-administratívneho vyrovnania medzi krajinou českou a slovenskou“⁷⁴

⁷⁰ *Slovenské zvesti*, 27. 5. 1937, s. 2.

⁷¹ *Slovenské zvesti*, 1. 5. 1937, s. 2.

⁷² CLEMENTIS, V.: Veľká budúcnosť Slovenska. In: *Slovenské zvesti*, 23. 9. 1936, s. 2.

⁷³ CLEMENTIS, V.: Prejav v poslaneckej snemovni 8. júna 1937. In: CLEMETIS, ref. 42, s. 351.

⁷⁴ ŠIROKÝ, Viliam. Prejav v poslaneckej snemovni 2. 12. 1936. In: *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*. [online] Dostupné na internete: <<http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/069schuz/s069010.htm>>

Požadoval rovnako, aby § 56 zákona č. 125/1927 nezostal len na papieri, ale aby sa skutočne uplatňovala normotvorná pôsobnosť krajinského zastupiteľstva, t.j. aby ho vláda k tomu splnomocnila. Vo všeobecnosti požadoval väčšiu demokratizáciu samosprávy na Slovensku, ktorá by bola postavená na možnosti väčšieho vplyvu slovenskej verejnosti na slovenské pomery.⁷⁵

Za základný krok v riešení slovenskej otázky Clementis považoval uznanie samobytnosti slovenského národa.⁷⁶ Prízvukoval, že napriek tomu, že existencia československého národa je podložená zákonom, nie je dostatočným dôkazom jeho existencie. Clementis preto zareagoval aj na nacionálne a štátoprávne názory ministra Ivana Déreera z jeho knihy *Československá otázka* (1935), pri čom k nim zaujal negatívny postoj. Oproti Dérerom presadzovanej koncepcii československej národnej jednoty postavil princíp rovného s rovným, na základe ktorého sa malo uskutočniť slovensko-české vyrovnanie. Tento princíp označil za oveľa pevnejší základ slovensko-českých vzťahov ako Dérerom hlásanú teóriu československého národa. Clementis napísal: „(Dérer, pozn. autor) *Ne- vie, že osudová potreba spolunažívania slovenského a českého národa, že postoj rovného k rovnému, a z toho dobrovoľne vyvodené politické dôsledky sú tisíc ráz pevnejším zväzkom medzi Slovákmí a Čechmí ako jeho fikcia československého národa, cudzia zdravujúcej väčšine slovenského pracujúceho ľudu, nehovoriac už ani o inteligencii.*“⁷⁷ V rámci komunistickej ideológie, mala byť ďalším krokom „*spolupráca pracujúcich vrstiev týchto národov na spoločných záuj- moch.*“⁷⁸ Clementis mal predstavu slovensko-českého vyrovnania cestou zdola, cez široké vrstvy pracujúcich, čo je fakticky analógiou komunistickej predstavy revolúcie pracujúcich más.⁷⁹ V roku 1937, keď sa všeobecne skloňovalo ohrozenie republiky, podľa neho neprospievalo ČSR, „*že táto republika je republika národná*“. Uznanie existencie slovenského a českého národa by podľa neho vôbec neohrozilo republiku.⁸⁰ Predpokladom ukončenia hlásania tézy o jednotnom československom

⁷⁵ CLEMENTIS, Vladimír. Demokratické práva Slovensku. In: CLEMENTIS, ref. 42, s. 359-360.

⁷⁶ CLEMENTIS, ref. 42, s. 156.

⁷⁷ CLEMENTIS, V.: Velká budoucnost Slovenska. In: CLEMENTIS, ref. 42, s. 248.

⁷⁸ CLEMENTIS, ref. 42.

⁷⁹ CLEMENTIS, ref. 42.

⁸⁰ CLEMENTIS, ref. 42, s. 389-390.

národe malo byť prijatie princípu rovného s rovným do slovensko-českých vzťahov.⁸¹ Odmietal však autonómiu Slovenska, ktorá by bola politickým produktom HSES, pretože autonómia „z rúk dnešných vodcov Hlinkovej strany, bola by protiľudová, protidemokratická.“⁸² Vychádzal pritom neustále z premisy, že slovenská otázka sa nedá v kapitalistickom systéme vyriešiť tak, ako by ju vedel, resp. mohol vyriešiť socializmus.⁸³ V roku 1938 Clementis vyčítal HSES spoluprácu so stranami národnostných menšín na Slovensku za cieľom dosiahnutia autonómie Slovenska a nekompromisný charakter ich politického boja za autonómiu Slovenska: „A nevidia hlinkovci, že ich boj za legislatívnu autonómiu do všetkých dôsledkov je výborným argumentom pre tých, ktorí by chceli ponechať ČSR svojmu osudu?“⁸⁴ Argumentoval, že zahraničná verejnosť, najmä západní spojenci ČSR v požiadavke autonómie vidia skutočnosť, že „ČSR neplní svoje záväzky“ a „nie je demokratickým štátom“.⁸⁵ Pri tomto hodnotení vychádzal zo svojej skúsenosti jeho rozhovorov s francúzskymi politikmi a novinármi počas pobytu v Paríži počas jari 1938.⁸⁶ Bol prinútený skonštatovať, že pre francúzsku verejnosť je v Československu mnoho vecí nezrozumiteľných, čo pre neho znamenalo imperatív čo najrýchlejšieho vyriešenia všetkých kľúčových problémov republiky, vrátane slovenskej otázky.⁸⁷ Nedostatkom nielen u Clementisa, ale celkovo u slovenských komunistov bolo, že všeobecne proklamovanú zásadu „rovný s rovným“ medzi slovenským a českým národom nekonkretizovali do zodpovedajúceho štátoprávneho návrhu⁸⁸, ale iba nepriamo poukazovali na spôsob federatívneho usporiadania ZSSR.

⁸¹ CLEMENTIS, Vladimír. Debata o jazykovej otázke na Slovensku. In: Tamže, s. 389-390. Podobné argumenty tiež v CLEMENTIS, Vladimír. Autonómia? In: CHMEL, Rudolf (ed.). *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava : Kalligram, 1997, s. 235-236.

⁸² CLEMENTIS, Vladimír. *Slovenský ľud a odkaz T. G. Masaryka*. Bratislava : Nakladateľstvo Zupka v Bratislave, 1937, s. 29.

⁸³ CLEMENTIS, *Slovenský ľud...*, ref. 47.

⁸⁴ CLEMENTIS, Vladimír. Pohľad z Paríža. In: CLEMENTIS, ref. 42, s. 431.

⁸⁵ CLEMENTIS, ref. 42, s. 432.

⁸⁶ CLEMENTIS, ref. 42.

⁸⁷ CLEMENTIS, ref. 42.

⁸⁸ PLEVZA, Viliam – PLEVZOVÁ, Vlasta. *Slovenská inteligencia v komunistickom hnutí (1921-1938)*. Bratislava : Pravda, 1979, s. 151.

Ladislav Novomeský: ľavicový spisovateľ a slovenská otázka

Novomeský intenzívne vnímal slovenskú otázku v ČSR, pri čom v tejto súvislosti zastával stanovisko samobytnosti slovenského národa.⁸⁹ Vo svojej prednáške s priliehavým názvom *Česko-slovenský rozpor* (1933) slovenskú otázku charakterizoval ako snahu „o samostatný, plnotvorný život Slovákov, ako národa po všetkých stránkach slobodného“, pri čom česko-slovenský rozpor vznikol ako tretia plocha medzi touto prirodzenou slovenskou snahou a „snahou určitých tried v českom národe o veľkosť a silu Čechov; o Slovákov väčšiu veľkosť, o slovenský národ väčšiu silu“.⁹⁰ Pri inej príležitosti slovenská otázka v Novomeského interpretácií bola „viacroz-
merná, prejavujúca sa raz ako problém kultúrny, raz hospodársky, raz len re-
čový, raz náboženský, v poslednom čase dokonca aj občiansky a politický.“⁹¹ Novomeský bol presvedčený, že slovenskú otázku v československom štáte je možné vyriešiť iba za predpokladu úplnej realizácie rovnopráv-
nosti slovenského národa a uznania jeho národnej svojbytnosti so všet-
kými z toho vyplývajúcimi dôsledkami.⁹²

Samozrejme potom aj negatívne vnímal koncepciu československej národnej jednoty, ktorá sa podľa neho v konkrétnych prípadoch preja-
vovala expanziou českého kapitálu na Slovensko, snahami o zblíženie slovenčiny s češtinou a ignoráciou tvorby slovensky píšucich spisovate-
ľov v českom prostredí. Ako zástanca československej štátnosti sa ťažko vyrovnával s týmito disharmonickými prvkami, ktoré narúšali vzťahy Slovákov a Čechov.⁹³ Novomeský poukázal aj na dôsledky aplikácie optiky československej národnej jednoty v oblasti literárnej a historickej vedy. Novomeského voluntaristické chápanie národa⁹⁴ viedlo ku konštatovaniu aktuálneho stavu slovensko-českých vzťahov, keď snahy

⁸⁹ NOVOMESKÝ, Ladislav. *Marx a slovenský národ*. Bratislava : Dav, 1933; PLEVZA..., *Slovenská...*, ref. 62, s. 175.

⁹⁰ NOVOMESKÝ, Ladislav. Česko-slovenský rozpor. In: CHMEL, Rudolf (ed.). *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava : Kalligram, 1997, s. 161-162.

⁹¹ HOLOTÍKOVÁ, Z.: *Ladislav Novomeský*. Bratislava : Pravda, 1981, s. 141.

⁹² GBÚROVÁ, Marcela. Reflexia pojmu nacionalizmus v medzivojnovnej publicistickej tvorbe Laca Novomeského. In: PEKNÍK, Miroslav – PETROVIČOVÁ, Eleonóra (eds.) *Laco Novomeský : kultúrny politik, politik v kultúre*. Bratislava : Veda, 2006, s. 34.

⁹³ GBÚROVÁ, Reflexia..., ref. 73, s. 35.

⁹⁴ L. Novomeský uviedol, že: „...národ je národom okrem iných predpokladov i vtedy, keď národom chce byť.“ In NOVOMESKÝ, Česko-slovenský..., ref. 70.

smerujúce k splynutiu týchto národov narážali na výrazný odpor na slovenskej strane. Novomeský videl koniec tohto určitého slovensko-českého antagonizmu v priznaní slobodného života vo všetkých oblastiach národného života Slovákov. Podstatným pre Novomeského však bolo zabezpečiť sociálnu rovnoprávnosť medzi Slovákami a Čechmi a odmietanie obmedzovania samobytnosti slovenského národa presadzovaním oficiálnej štátnej teórie československej národnej jednoty.⁹⁵

Ako spisovateľ citlivo vnímal problematiku spisovnej slovenčiny, ktorá podľa neho musela čeliť politickým tlakom smerujúcim k postupnému zblížovaniu s češtinou. Vnímal tak aj prijatie nových *Pravidiel slovenského pravopisu* (1931), ktoré chápal v tomto zmysle. Novomeský v článku *K probléme vývoja spisovnej slovenčiny* (1935) napísal: „...zameranie v slovenskej rečovej politike neurčuje takmer nijaká obstojná vedecká logika, iba tá, ktorá zo štátnopolitických alebo z iných dôvodov, s lingvistikou priamo nesúvisiacich, usiluje sa unifikovať slovenčinu s češtinou. Takisto napríklad i používanie nových Pravidiel slovenského pravopisu je skôr prejavom politického vyznania ako uznaním autority ich tvorcov a výrazom potreby ich zjednotiť.“⁹⁶ Pri porovnaní statusu spisovnej slovenčiny v období Uhorska a v období existencie 1. ČSR Novomeský dospel k uzáveru, že slovenčina nebola oslobodená spod vplyvu politických tlakov ani po prevrate roku 1918.⁹⁷ Zdrojom týchto tlakov bola podľa neho „fikcia československej jednoty, ktorá hlboko zasiahla do osudov slovenčiny, vystriedajúc pri tom celú škálu koncepcií od asimilačnej tendencie až po skromnejšie snahy o priblíženie oboch rečí.“⁹⁸ Novomeský v princípe nevylučoval používanie českých tvarov slov v slovenčine, no zásadne sa postavil proti akýmkoľvek cieľným snahám o čechizovanie slovenčiny, resp. proti umelému zblížovaniu češtiny a slovenčiny.⁹⁹ V diskusii o *Pravidlách slovenského pravopisu* (1931) sa postavil proti mechanickému približovaniu slovenčiny k češtine a v tejto súvislosti požadoval aj revíziu pravidiel. V článku *Zálety ochočenej šelmičky* (1932) uviedol ďalšie argumenty

⁹⁵ NOVOMESKÝ, ref. 70.

⁹⁶ NOVOMESKÝ, Ladislav. *Manifesty a protesty. Výber zo statí a príspevkov o kultúre a umení 1924-1937*. Bratislava : Epona, 1970, s. 218.

⁹⁷ NOVOMESKÝ, *Manifesty...*, ref. 91, s. 216.

⁹⁸ NOVOMESKÝ, ref. 91.

⁹⁹ HOLOTÍKOVÁ, *Ladislav Nomeský*, ref. 80, s. 130.

proti *Pravidlám slovenského pravopisu*: „Dôvod k revízií pravopisu dáva jeho doterajšia zastaranosť a často nelogická komplikovanosť. Vodidlom pri jeho zjednodušení musia byť skutočné moderné poznatky lingvistické, majúce na zreteli prístupnosť jeho praktickej potrebe ľudovej pospolitosti.“¹⁰⁰ Udalosti v Matici slovenskej z 12. 5. 1932 v tomto smere chápal ako dôležitý zlom, ktorý podľa neho znamenal etablovanie „*odstredivých snáh*“ vo vzťahu slovenčiny k češtine.¹⁰¹ Aj na základe skúsenosti s fenoménom matičných udalostí z 12. mája 1932 Novomeský identifikoval príčiny aktivizácie slovenského nacionalizmu v 30. rokoch predovšetkým v teórii a praxi česko-slovenského zjednocovania. Relatívne podráždene vnímal aj skutočnosť, že dichotómia na báze československý – slovenský sa prejavovala aj v spôsobe používania slovenského jazyka v tlačných médiách, keď prívrženci československej národnej jednoty „*na znamenie svojej čechofilskej orientácie používajú už po roky tvary stát, student, diskuzia...nehovoriac o iných prípadoch a celom slovníku i takých českých výrazov, akých by mala slovenčina nadostač*“¹⁰² a keď sa na druhej strane prívrženci samobytnosti slovenského národa na vyjadrenie „*autarkie*“ v oblasti slovenskej reči v niektorých prípadoch uchylujú „*k polonizmom, čo zasa nie je dané objavom bližšej príbuznosti poľskej a slovenskej reči, ale politickou koncepciou poľsko-slovenského priateľstva*.“¹⁰³ Prvú skupinu označil ako „*čechofilov*“ a druhú ako „*čechofóbov*“.¹⁰⁴ Obidve politicky motivované jazykové tendencie Novomeský odmietal a zaujímal stanovisko prirodzenej jazykovej dynamiky a s ňou spojeným preberaním výrazov. Podľa neho „*významná časť slovenskej mládeže*“ (kam zaraďoval aj seba) chcela mať slovenčinu „*na medzinárodnej úrovni, bohatú z jej vlastného fondu i zo skúsenosti iných reči, ktoré konečne sú svetové pre svoju internacionálnosť*“.¹⁰⁵ Preto bol rozhodne proti uplatňovaniu politických motívov do otázky jazyka a v tomto ohľade vytykal nedostatok vedeckého prístupu. Určitú nádej v ňom vzbudzovali aktivity a vedecké práce českých štrukturalistických jazykovedcov organizovaných v Pražskom

¹⁰⁰ NOVOMESKÝ, Ladislav. Zálety ochočenej šelmičky. In: *DAV*, 1932, roč. 5, č. 5, s. 61.

¹⁰¹ NOVOMESKÝ, ref. 91, s. 217.

¹⁰² NOVOMESKÝ, ref. 91, s. 218.

¹⁰³ NOVOMESKÝ, ref. 91, s. 217.

¹⁰⁴ NOVOMESKÝ, ref. 91, s. 219.

¹⁰⁵ NOVOMESKÝ, ref. 91, s. 218-219.

lingvistickom krúžku.¹⁰⁶

V aplikácii idey česko-slovenskej vzájomnosti do praxe ČSR videl Novomeský dva faktory: koncentračný (v snahe o zjednocovanie slovenskej a českej kultúry) a odstredivý (ako výlučne slovenskú reakciu na túto tendenciu), ktoré podľa neho najviac poznačili dianie v slovenskej kultúre. Novomeský si tiež všímal, ako v oblasti škôl, úradov, miest, kasární, miest a dedín, dochádza ku kontaktu českých činiteľov a slovenských ľudí. Rovnako neprehrádzal skutočnosť, že v oblasti literárnej vedy, lingvistiky a historickej vedy na Univerzite Komenského dochádzalo k skúmaniu slovenských reálií z hľadiska obdobného českého stavu a bolo spojené so snahou o splynutie oboch kultúr. Tieto jednotiacie snahy Novomeský označil za kultúrne chápanie československého jednotného štátu, v ktorom má hospodársku prevahu vyspelejší a vládnucci český národ.¹⁰⁷ Odmietal aplikáciu idey československej národnej jednoty na slovenské kultúrne pomery, ale zároveň odmietal aj absolútnu uzavretosť slovenskej kultúry pred českou.¹⁰⁸

Pripravovaný kongres slovenských spisovateľov v roku 1936 Novomeský vnímal ako pozitívny fenomén, aj napriek tomu, „že my sa zapodieваме nacionálnym problémom vtedy, keď českí spisovatelia sú už oveľa ďalej, takom štádiu, ktoré my máme ešte len pred sebou“.¹⁰⁹ Povinnosť riešenia nacionálnej roviny slovenskej otázky nepovažoval za handicapujúcu, pretože v rámci nej očakával aj možnosť riešenia sociálnych otázok.¹¹⁰ Kongres spisovateľov v roku 1936 podľa Novomeského „deklaroval miesto osobitnej slovenskej kultúry medzi kultúrnym pokrokom veľkých národov“, pričom postavil slovenskú kultúru k českej na princípe rovného s rovným.¹¹¹ Podľa Novomeského sa mali slovensko-české kultúrne vzťahy postaviť do roviny, keď sa nebude slovenská kultúra uzatvárať pred českými kultúrnymi hodnotami. V tomto ohľade sa chcel

¹⁰⁶ NOVOMESKÝ, ref. 91, s. 219.

¹⁰⁷ NOVOMESKÝ, Ladislav. Staré a nové Slovensko. In: CHMEL, Rudolf (ed.). *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava : Kalligram, 1997, s. 225-226.

¹⁰⁸ NOVOMESKÝ, Ladislav. Tretí smer po kongrese slovenských spisovateľov. In: NOVOMESKÝ, ref. 91, s. 254.

¹⁰⁹ NOVOMESKÝ, Ladislav. Zruší sa karanténa? Úvaha nad Mečiarovou úvahou o slovenskej grafománii. In: NOVOMESKÝ, ref. 91, s. 252.

¹¹⁰ NOVOMESKÝ, ref. 91.

¹¹¹ NOVOMESKÝ, Ladislav. Polemika o samozrejmosti. In NOVOMESKÝ, ref. 91, s. 268.

vyvarovať vnášania nacionalistických vášní, či už zo strany prívržencov československej národnej jednoty alebo slovenských nacionalistov. Slovenský negatívny postoj k úsiliu o česko-slovenské etnické zjednotenie chcel oddeliť od slovensko-českej kultúrnej spolupráce. Predpokladom normálnych slovensko-českých vzťahov však podľa neho bolo zastavenie snáh o vytvorenie jedného československého národa: „Čím skoršie sa zjaví český kultúrny svet onoho úradne chráneného vedeckého a nekultúrneho smejedennárodného, jednovetovového a jednokrotného artiklu, vyváženého k nám vraj zo štátnopolitických dôvodov, tým skoršie budeme môcť hovoriť o normálnych a samozrejmych vzťahoch česko-slovenských.“¹¹²

Z dôvodu zhoršenia zahraničnopolitickej situácie ČSR považoval tiež za potrebné vybudovať politický blok tzv. Ľudového frontu, čo malo byť podľa neho vyjadrením zjednotenia a zbavenia sa nazerania cez stranické optiky.¹¹³ Myšlienka Ľudového, resp. národného frontu vychádzala z predstavy utvorenia spoločného postupu všetkých politických strán bez výnimky.¹¹⁴ Cieľom politiky Ľudového frontu malo byť riešenie všetkých vnútropolitických a zahraničnopolitických problémov, pri čom spoločný postup politických strán a prúdov na Slovensku mal zabrániť utvoreniu monopolného a nekontrolovateľného postavenia ľudákov.¹¹⁵

Slovenská otázka v 1. ČSR z pohľadu komunistov Vladimíra Clementisa a Ladislava Novomeského

Vladimír Clementis chcel riešenie slovenskej otázky dosiahnuť až po zavedení diktatúry proletariátu. V 30. rokoch stál na pozíciách slovenskej samobytnosti, no jeho chápanie národa bolo poznačené marxistickou optikou. V deklaratívnej rovine presadzoval uplatnenie symetrického česko – slovenského vzťahu, za vzor kládol štátoprávne usporiadanie ZSSR. V praktickej rovine navrhoval väčšiu mieru decentralizácie v administratívnej, sociálnej a kultúrnej oblasti. Základný predpoklad riešenia slovenskej otázky videl v uznaní samobytnosti slovenského

¹¹² NOVOMESKÝ, Ladislav. Česko-slovenský kultúrny vzťah. In NOVOMESKÝ, ref. 91, s. 272-274.

¹¹³ *Slovenské zvesti*, 1. 5. 1937, s. 2.

¹¹⁴ BYSTRICKÝ, V.: Politika KSČ na Slovensku od Mníchova do 14. marca 1939. In: BYSTRICKÝ, ref. 20, s. 202.

¹¹⁵ NOVOMESKÝ, Ladislav. *Čestná povinnosť : výber z politických statí a článkov 1933-1944*. Bratislava : Epocha, 1967, s. 366.

národa. Často verbalizovanú zásadu symetrického modelu česko-slovenského vzťahu nekonkretizoval do zodpovedajúceho štátoprávneho návrhu.

Ladislav Novomeský chápal slovenskú otázku ako národno-emanipačný zápas Slovákov za svoje národno-štátne práva v rámci 1. ČSR a predpoklad jej riešenia videl rovnako v uznaní samobytnosti slovenského národa a uplatnení princípu „rovného s rovným“. Odmietal pokusy aplikovať oficiálnu štátnu koncepciu československej národnej jednoty do slovenskej vedy a kultúry. Odmietal aj štátom riadené snahy o kreáciu československého jazyka v podobe Pravidiel slovenského pravopisu (1931). Normálne česko-slovenské vzťahy mohli podľa neho nastať iba za predpokladu zastavenia snáh o vytvorenie československého etnického národa a zabezpečenia sociálnej rovnoprávnosti medzi slovenským a českým národom.

Summary

The slovak issue from the perspective of comunists Vladimír Clementis and Ladislav Novomeský during the 1. Czechoslovak republic

Vladimír Clementis intended to deal with the Slovak issue only after instituting the dictatorship of the working class. In the 1930s he was in favour of the Slovak self-determination, but his understanding of nation was affected by his Marxist perspective. He declared his support for the symmetric Czech - Slovak relationship, the template for which he found in the constitution of the USSR. In practise he proposed extending decentralisation of government and in social and cultural affairs. He thought that the Slovak issue can be dealt with successfully only if the right for self-determination of the Slovak nation was acknowledged. However, he never turned his repeatedly proclaimed support for the symmetric Czech-Slovak relation into concrete constitutional propositions.

Ladislav Novomeský considered the Slovak issue as a national-emanipation struggle of the Slovaks for their national rights in the first Czechoslovak republic. He equally thought that acknowledging the self-determination of the Slovak nation and putting into practice the principle of equality are necessary for any resolution of this issue. He refuted any attempts for the application of the concept of Czechoslovak national identity in Slovak science and culture. He opposed the government initiative for the creation of a Czechoslovak language in the guise of the Slovak grammar book (1931). He believed that the Czech-Slovak relation can become normal only if the efforts for the creation of a Czechoslovak ethnic nation ceased and if the social equality between the Slovak and the Czech nations was ensured.

Sovietsky zväz a formovanie prvých predstáv o povojnovej československo-maďarskej hranici (marec 1939 – jún 1941)

ANATOLIJ PETROVIČ SALKOV

Fakulta histórie Bieloruskej štátnej univerzity, Minsk (Bielorusko)

Pre Slovensko lúpežný tzv. tretí maďarský súd – 1. Viedenská arbitráž sa udiala 2. novembra 1938. V prvom bode jej uznesenia sa hovorilo, že česko-slovenské územia odovzdávané Maďarsku sa zaznačujú na mape a demarkácia novej hranice ukladá sa na spoločnú maďarsko-československú komisiu. Na mape zaznačená hranica obsahovala aj svoje opisy, ale samotná mapa publikovaná nebola. Dokonca neskôr ani nebola objavená!¹ Podľa výpovede z januára 1946 maďarského generálplukovníka I. Ruzszkiczay-Rüdigera, ktorý sa nachádzal v sovietskom zajatí, nová hranica bola zakreslená na mapu osobne viedenskými arbitrami – ministrami zahraničných vecí Nemecka a Talianska – J. Ribbentropom a G. Cianom.²

Všetky záhadné udalosti okolo mapy a rôzne varianty popisu hranice viedli k nesúladu v štatistike plochy odovzdaných území a počtu ich obyvateľstva. Na začiatku najviac rozšírenými boli maďarské údaje o 12 tis. km² a 862,7 tis. osôb – z toho 86,6% Maďarov (to znamenalo, že Maďarsko pričlenilo 84,2% z požadovaného územia a dostala 88% všetkých Maďarov žijúcich v Česko-slovenskej republike). Dôveryhodnejšou sa javí štatistika obyvateľstva (na základe sčítania z 15. decembra 1938) pripravená na žiadosť P. Telekiho (od februára 1939 maďarský premiér). Na základe nej sa do Maďarska včlenilo 1040,4 tis. osôb – z toho 84,5% Maďarov a 11,9% Slovákov.³

¹ DEÁK, L.: Viedenská arbitráž. 2. november 1938: v 3 zv. Martin: Matica Slovenská, 2002-2005. – Dokumenty I: (20. september – 2. november 1938). 2002, dok. č. 139 a pozn. 1-2, s. 203-205.

² Государственный архив РФ (ГАРФ). Ф. Р-9401 («Особая папка В. М. Молотова» – Материалы Секретариата НКВД–МВД СССР за 1944–1956 гг.). Оп. 2. Д. 141 (Материалы за январь – февраль 1946 г.), л. 174.

³ ПУШКАШ, А. И.: Внешняя политика Венгрии. Февраль 1937 г. – сентябрь 1939 г. Москва: Интславяноведения РАН, 2003, с. 291-292.

Dňa 14. novembra 1938 Ministerstvo zahraničných vecí (MZV) Česko-slovenskej republiky (Č-SR) zostavilo svoj popis hranice a uviedlo etnickú štatistiku obyvateľstva. V súlade s týmito prepočtami Maďarsko pričlenilo 11 832 km² slovenských a podkarpatských území s 1027 tis. obyvateľmi. Slovenské straty pritom činili 10 309 km² územia a 853,7 tis. obyvateľov, z ktorých 59% boli Maďari.⁴ V novembri 1938 aj slovenskí experti zostavili „Správu o rozsahu Maďarsku odovzdaných území, jeho etnickej štruktúre a následkoch viedenského riešenia pre Slovensko“. Dokument obsahuje takmer identické čísla strát – 10 307 km² územia s 853,7 tis. obyvateľov a s rovnakým podielom Maďarov.⁵ Koincidencia prepočtov Prahy a Bratislavy dovoľuje ich pokladať za najviac objektívne.

V novembri 1938 – marci 1939 prebehali náročné československo-maďarské rokovania o realizácii viedenského arbitrážneho riešenia, ktoré sa niekoľkokrát prerušovali a preťahovali sa.⁶ Napokon 7. marca 1939 v Budapešti došlo k podpísaniu záverečného protokolu o hraničnej línii od Bratislavy po rieku Uh.⁷ Ďalšia práca delimitačnej komisie bola zastavená kvôli rozsiahlym politickým zmenám. Paralelne rezonovala otázka suverenity Slovenska v jeho viedenských hraniciach. Minister zahraničia Č-SR F. Chvalkovský v rozhovore s nemeckým zmocnencom A. Henckem 9. marca 1939 poznamenal: „Ak Berlín chce nezávislé Slovensko, tak sa Praha bude musieť s takým riešením nejakým spôsobom zmieriť“.⁸

Dňa 14. marca 1939 za známych dramatických okolností bola

⁴ DEÁK, L.: Viedenská arbitráž. 2. november 1938: v 3 zv. – Dokumenty I: (20. september – 2. november 1938), dok. č. 142, s. 209–210.

⁵ DEÁK, Ladislav: Viedenská arbitráž. 2. november 1938: v 3 zv. Martin: Matica Slovenská, 2002-2005. – Dokumenty II: okupácia (2. november 1938 – 14. marec 1939). – 2003, dok. č. 1, s. 31.

⁶ Bližšie pozri: ПЕГАНОВ, А.О.: Чехо-словацко-венгерские переговоры в ноябре 1938 – марте 1939 г. о реализации Венского арбитражного решения. In: Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 4. Ред.: А.П. Сальков, О.А. Яновский [и др.]. Минск: БГУ, 2009, с. 205-210.

⁷ DEÁK, L.: Viedenská arbitráž. 2. november 1938: v 3 zv. Martin: Matica Slovenská, 2002–2005. – Dokumenty III: rokovania (3. november 1938 – 4. apríl 1939). – 2005, dok. č. 169, s. 330-347.

⁸ «Tretia ríša» a vznik Slovenského štátu. Dokumenty II. Eds. Michal Schvarc, David Schriffel. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, dok. č. 105, s. 526-527.

vyhlásená nezávislosť Slovenska. 15. marca Nemecko okupovalo české krajiny a 16. marca vyhlásilo vznik Protektorátu Čechy a Morava. 15. – 18. marca Maďarsko okupovalo Karpatskú Ukrajinu. „Druhá republika“ prestala existovať. Denníkové poznámky sovietskych diplomatov tých dní vysvetľovali udalosti z pozícií Nemecka, ktoré „sa oficiálne zrieklo negatívneho stanoviska k ustanoveniu poľsko-maďarskej hranice“ (radca zastupiteľského úradu ZSSR v Berlíne G. Astachov) a viedenskú arbitráž pokladalo za „predbehnuté udalosti“ (národný komisár M. Litvinov).⁹

Po likvidácii Č-SR vznikol konflikt na slovensko-rusínskej hranici. Štátny tajomník nemeckého ministerstva zahraničia E. Weizsäcker (fakticky prvý zástupca J. Ribbentropa) ešte koncom februára 1939 načrtnul kontúry možných teritoriálnych riešení. Tie predpokladali vyhlásenie nezávislosti Slovenska, informovanie Ríma o tom, že Nemecko prevzalo na seba priamu ochranu Čiech a teritoriálnu ochranu Slovenska, informovanie Budapešti, že „v prípade vzniku nepokojov na Karpatskej Ukrajine nastane pre Maďarsko správny moment pre regulárny zásah“.¹⁰

Dňa 23. marca 1939 Maďarsko uskutočnilo prepadnutie Slovenska. Maďarské jednotky postúpili v bojoch na západ od Užhorodu do tzv. Benešovej línie (1920) v rajóne mesta Sobrance. Práve toho dňa Berlín zverejnil – dovtedy pokladanú za tajnú – nemecko-slovenskú Ochrannú zmluvu. Tá uzákonila nemeckú okupáciu západného Slovenska v podobe „ochrannej zóny“, vymedzenú na východe pohorím Malých Karpát, Bielych Karpát a Javorníka a taktiež enklávu v predmestiach Bratislavy – Devín a Petržalka. Pod tlakom Nemecka začali 28. marca maďarsko-slovenské vyjednávania, ktoré smerovali k maďarskej anexii pásu v šírke 20 – 30 km na západ od rieky Uh.¹¹ Dňa 4. apríla 1939 bol v Budapešti podpísaný protokol o novej slovensko-maďarskej hranici na úseku medzi riekou Uh a Poľskom. Napokon do Maďarska bol pripojený okres Sobrance a časť okresu Snina – 1050 km² s približne 40 tis.

⁹ Документы внешней политики. 1939 г. Т. XXII: в 2 кн. Ред. В.Г. Комплектов [и др.]. Москва: Международные отношения, 1992. – Кн. 1: 1 января – 31 августа 1939 г., док. 138, с. 185; док.145, с. 195.

¹⁰ «Третя рiша» а vznik Slovenského štátu. Dokumenty II, dok. č. 84, s. 446-447.

¹¹ ПУШКАШ, А.: Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918-1945. Москва: Европа, 2006, с. 283-284.

obyvateľmi, polovica z ktorých boli Slováci.¹²

V politickej hre s Poľskom a Maďarskom manipulovali Slovenskom ako Berlín, tak aj Rím. Napríklad počas návštevy P. Telekiho v Taliansku (18. – 20. apríla 1939) B. Mussolini poučal ho, že v záujme dobrých vzťahov s Nemeckom maďarská politika „voči Slovensku má byť trpezlivá a opatrná“. Pritom šéf talianskej vlády, ktorý mal priamy vzťah s viedenskou arbitrážou, výklad slovenskej otázky „počúval ako novinku – s veľkým záujmom“.¹³ V máji 1939 v kruhoch diplomatického korpusu v Budapešti cirkulovali vedomosti o tom, že Berlín dovoľí Maďarsku anektovať Slovensko za podmienky ukončenia spolupráce s Poľskom.¹⁴

Na druhej strane – na spoločnom zasadnutí slovenského vedenia s nemeckými diplomatmi a vojenskými osobami 17. júna 1939 bolo rozhodnuté, že Slovensko prerušuje všetky vzťahy s Poľskom a „prísne pozoruje slovensko-poľskú hranicu“.¹⁵ Za mesiac (po 16. júli 1939) maďarský predstaviteľ z Ríma oznámil, že rast slovenského iredentizmu, ktorý smeruje nielen na arbitrážne teritória, ale aj na vlastné maďarské územie (Vác, Esztergom), uskutočňuje sa „podľa priamej inštrukcie Ribbentropa“. Z toho sa robil úsudok: „nie je vylúčená silová akcia Slovenska proti Maďarsku, možno aj s tichou vojenskou podporou Nemecka“.¹⁶ Avšak v očiach Maďarska Berlín všemožne popieral svoju aktivitu na Slovensku. Prijímajúc maďarského ministra zahraničia I. Csákyho 8. augusta 1939 v Berchtesgadene A. Hitler vyhlásil, že nemá „žiadne životné záujmy na východ od Karpát... Slovensko je dôležité z vojenského pohľadu, kvôli Poľsku. V opačnom prípade je mu osud Slovenska ľahostajný“. Následne však maďarský hlavný štáb upozorňoval na slovenskú propagandu, ktorá

¹² DEÁK, L.: Viedenská arbitráž. 2. november 1938: v 3 zv. – Dokumenty III: rokovania (3. november 1938 – 4. apríl 1939), dok. č. 200, s. 382; dok. č. 201 a pozn. 2, s. 383-384.

¹³ KRAJČOVIČ, M.: Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936–1940/1944: maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentmi v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe. Bratislava: Slovak Academic Press, 2008. IV. kapitola, dok. č. 196, s. 330.

¹⁴ Tamtiež, dok. č. 202 a pozn. 225, s. 332-333.

¹⁵ ГАРФ. Ф. Р-9401 («Особая папка В. М. Мологова» – Материалы Секретариата НКВД–МВД СССР за 1944–1956 гг.). Оп. 2. Д. 140 (Материалы за январь 1946 г.), л. 490-491.

¹⁶ KRAJČOVIČ, M.: Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936–1940/1944: maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentmi v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe, IV. kapitola, dok. č. 232, s. 343-344.

tvrdila, že Bratislava dostala od Nemecka sľub „korektúry južnej hranice priamo po Vác“.¹⁷

V trofejnej korešpondencii informačných orgánov najvyššieho veliteľstva a ministerstva zahraničia Nemecka (zachytených v roku 1945 NKVD ZSSR, určených pre Norimberský proces) sa nachádza záznam z 12. augusta 1939 o vzťahoch so Slovenskom. V ňom sa konštatovalo, že možno nastane situácia, pri ktorej Slovensko bude využité nemeckými ozbrojenými silami ako „predmostie alebo aj operačná oblasť“. Pritom informovať slovenskú vládu sa neodporúčalo: „Bude mu to oznámené, aj zo zahraničnopolitických dôvodov, len na poslednú chvíľu“.¹⁸

Reálne udalosti sa vyvíjali práve podľa tohto scenáru. 19. augusta 1939 bol podpísaná nemecko-slovenská zmluva, na základe ktorej Nemecko bralo na seba plnú vojenskú ochranu Slovenska, čo pre Maďarsko znamenalo definitívnu stratu šance pripojiť slovenské územia. 24. augusta 1939 bolo Slovensku v ultimatívnej forme navrhnuté zúčastniť sa prepadnutia Poľska po boku Nemecka, za čo bola Bratislave prisľúbená garancia južných hraníc s Maďarskom. Napokon Slovensko prinavrátilo územia, ktoré boli odstúpené Poľsku v rokoch 1920, 1924 a 1938, v celkovej rozlohe 600 km² so 45 tis. obyvateľmi.¹⁹ 21. novembra 1939 bola uzavretá nemecko-slovenská dohoda o reštitúcii týchto území, podpísaná A. Hitlerom a slovenským prezidentom J. Tisom.²⁰

Čo sa týka ZSSR, tak ten sa javil ako jediný štát, ktorý ostro odsúdil likvidáciu Č-SR. V sovietskej nóte z 18. marca 1939 boli odmietnuté „politicko-historické koncepcie“ Berlína a jeho okupácia Čiech a tiež zmena pozícií Slovenska (v duchu podriadenia sa Nemecku) boli pokladané za „samovoľné, násilné, agresívne“, ktoré poslúžili ako „signál pre hrubé vtrhnutie maďarských vojsk na Karpatskú Rus“.²¹ Pritom existovalo aj

¹⁷ Tamtiež, dok. č. 245, s. 347; dok. č. 247, s. 347.

¹⁸ ГАРФ. Ф. Р-9401 Оп. 2. Д. 140, л. 138.

¹⁹ МАРБИНА, В.В.: Словакия в политике СССР и Германии. In: Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939–1941 гг. Ред. В. К. Волков, Л. Я. Гибианский. Москва: Индрик, 1999, с. 206-207.

²⁰ KRAJČOVIČ, M.: Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936–1940/1944: maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentmi v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe, IV. kapitola, dok. č. 318, s. 368.

²¹ Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений: в 6 т. Москва: Наука, 1973–1983. – Т. III: июнь 1934 г. – март 1939 г. Подгот.: Ч. Аморь,

hodnotenie pre vnútornú potrebu. Už 23. marca 1939 M. Litvinov písal Stalinovi: „Aj keď sme vyhlásili, že neuznávame anexiu Československa, aj tak budeme nútení ju de facto uznať a pri českých veciach s nemeckou vládou vychádzať“.²²

Dňa 22. mája 1939 I. Majskij, predsedajúci na rokovaní Rady Spoločnosti národov, skúšal do rokovacieho poriadku vniesť nielen otázku talianskej agresie proti Albánsku, ale i ohlásiť telegram E. Beneša (v tej dobe ako súkromnej osoby) z Chicaga, ktorou exprezident protestoval voči anexii Česko-Slovenska. To spôsobilo takmer hysterickú reakciu generálneho tajomníka Spoločnosti národov J. Avenola. (V denníku Majskij poznamenal: „Keď list Zogu Avenol ešte vedel stráviť, tak telegram Beneša zjavne sa mu spriečil v krku“). Očervenejší Avenol zlostne prerušoval Majského a ostatní členovia Rady „sedeli ako idioti, pozerajúc do papierov, akoby nevidiac to, čo sa deje“.²³ Konflikt sa odrazil aj v hlásení československého zástupcu v Spoločnosti národov J. Kopeckého. 29. mája 1939 I. Majskému sa nakoniec podarilo obísť procedurálne prekážky a s telegramom Beneša oboznámiť Spoločnosť.²⁴

So začiatkom II. svetovej vojny sa otázka návratu stratených území Slovenska odsúvala na neurčito a prešla do roviny vzťahov československej emigrácie na čele s E. Benešom so západnými krajinami. Pritom jeho politické pohľady a osobné nálady vplývali na spôsob riešenia tohto problému. Ich zárodoky sú viditeľné v dokumentoch z doby, kedy Beneš bol profesorom Chicagskej univerzity (február – júl 1939). Hneď po likvidácii Č-SR adresoval 16. marca 1939 protestné telegramy F. Rooseveltovi, N. Chamberlainovi, E. Daladierovi a M. Litvinovovi.²⁵ 13. mája E. Beneš poslal protestný telegram do Spoločnosti národov a s jeho obsahom oznámil nové vedenie zahraničnopolitických rezortov Francúzska,

М.И. Копашева, А.И. Недорезов. – 1978, с. 607-608.

²² Документы внешней политики. 1939 г. Т. XXII: в 2 кн. Кн. 1: 1 января – 31 августа 1939 г., док. 168, с. 220.

²³ МАЙСКИЙ, И. М.: Дневник дипломата. Лондон, 1943–1943: в 2 кн. Москва: Наука, 2006–2009. (Научное наследство; Т. 33: в 2 кн.). – Кн. 1: 1934 – 3 сентября 1939. – 2006, с. 398-400.

²⁴ Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939-1940: (16. březnen – 15 červen 1940). Praha: Ústav mezinárodních vztáhů, 2002. (Dokumenty československé zahraniční politiky), dok. č. 37 a pozn. 3, s. 113-114.

²⁵ Tamtiež, dok. č. 1, s. 51-52.

Veľkej Británie a ZSSR – J. Bonneho, E. Halifaxa a V. Molotovova. Jeho súčasťou bolo aj protestovanie proti maďarskej agresii a okupácii časti Slovenska a Podkarpatskej Rusi.²⁶ Už v týchto dokumentoch boli Benešom sformulované princípy kontinuity právnej existencie československého štátu neuznávajúce Mníchovskú dohodu (Beneš neuznával názov Česko-Slovensko a počas celej vojny používal termín Československo – ČSR; také isté pomenovania boli po 22. júni 1941 používané aj vo všetkých sovietskych dokumentoch).

Neskôr E. Beneš vypracoval projekt manifestu „Do boja za slobodné Československo v slobodnej Európe“ (z 12. apríla 1939). Dvakrát v rôznych kapitolách vyzýval do boja všetkých Čechov a Slovákov, spolu s ktorými mali ísť aj „sudetskí demokrati – Nemci a Karpatorusi“. Popritom prvorepubliková maďarská menšina bola v dokumente opomenutá, akoby neexistovala. V prípade Maďarska E. Beneš nezabudol na nanesenú traumu: „...Maďari, ktorí sa predtým sťažovali na národnostnú nespravodlivosť, narušili tieto princípy, násilím zobrali časť Slovenska a Podkarpatskej Rusi v minútach, kedy sme sa nemohli brániť“.²⁷ V Benešovom memorande sovietskej vláde z 1. júna 1939 sa opäť hovorilo, že maďarská okupácia časti Slovenska nemá právnu silu.²⁸

Nepochybne po Mníchove sa v ZSSR uvažovalo o Benešovi ako o významnom politickom predstaviteľovi Česko-Slovenska v emigrácii. Po návrate z USA do Európy E. Beneš nadviazal kontakt s I. Majským a 23. augusta 1939 (v deň podpísania sovietsko-nemeckého paktu o neútočení!) v Londýne sa udialo ich stretnutie. Majskij postrehol náladu svojho spoločníka: „Všetko stavia na vojnu, na veľkú európsku vojnu v najbližšom čase. Len takáto vojna môže viesť k oslobodeniu ČSR“.²⁹ Na jeseň 1939 sa uskutočnilo ešte niekoľko stretnutí I. Majského s E. Benešom, posledné – 21. novembra. Následne sa oficiálne sovietske kontakty a československou politickou emigráciou na Západe prerušili.

²⁶ Tamtiež, dok. č. 30, s. 95.

²⁷ Tamtiež, dok. č. 18, s. 76-79.

²⁸ Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních. 1939-1945: Dokumenty: v 2 díl. Eds.: Jan Němeček, Helena Nováčková, Ivan Štoviček, Miroslav Tejchman. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1998-1999. – Díl 1: (březen 1939 – červen 1943). – 1998, dok. č. 12, s. 59.

²⁹ МАЙСКИЙ, И. М.: Дневник дипломата. Лондон, 1943-1943: в 2 кн. – Кн. 1: 1934 – 3 сентября 1939, с. 439.

Sovietsko-nemecké zblíženie z augusta 1939 bolo poznamenané novým sovietskym kurzom aj v „česko-slovenskej otázke“. Dovtedy ZSSR neuznával likvidáciu Č-SR i vznik samostatného Slovenska a v Moskve aj naďalej fungovalo česko-slovenské veľvyslanectvo na čele so Z. Fierlingrom. Avšak 16. septembra 1939 boli ustanovené sovietsko-slovenské diplomatické vzťahy, pričom Moskva udržiavala toto riešenie v tajnosti do konca roku, keďže fakticky znamenalo odklon od negatívneho hodnotenia rozčlenenia Č-SR sformulovaného v už spomínanej nóte z 18. marca 1939. Až 1. decembra bolo rozhodnuté otvorenie sovietskeho zastupiteľského orgánu na Slovensku (vyslanec G. Puškin sa objavil v Bratislave 2. februára 1940). Dňa 11. decembra 1939 slovenský vyslanec F. Tiso pricestoval do Moskvy a 14. decembra tu bolo likvidované česko-slovenské veľvyslanectvo. V tom istom čase v Prahe do 22. júna 1941 naďalej existovali (nachádzajúc sa v procese zdĺhavej reorganizácie) oficiálne sovietske zastupiteľské orgány, čo znamenalo uznanie Protektorátu Čechy a Morava de facto.³⁰

V ZSSR aj naďalej pokračovali aktivity československej komunistickej emigrácie. Náhly obrat sovietskeho zahraničnopolitického kurzu a zblíženie s Nemeckom zmenili aj politickú líniu Kominterny. Dňa 7. septembra 1939 počas besedy s Molotovom, Ždanovom a Dimitrovom prezentoval Stalin svoje pohľady na začínajúcu svetovú vojnu: „Vojna je medzi dvoma skupinami kapitalistických krajín za rozdelenie sveta... My nenamietame, nech sa dobre pobijú a oslabia jeden druhého... Môžeme manévrovať, postrkovať jednu stranu proti druhej, aby sa lepšie pobili“.³¹ Na základe tejto besedy sekretariát Výkonného komitétu Kominterny (VKKI) vydal 8. septembra direktívu o vzťahu k vojne. V nej sa konštatovalo: „Komunistické strany bojovali proti Mníchovčanom, lebo chceli ozajstný antifašistický front za účasti ZSSR... Vojna radikálnym spôsobom zmenila situáciu: delenie kapitalistických štátov na fašistické a demokratické teraz stratilo predchádzajúci zmysel“.³² Za nových

³⁰ МАРЬИНА, В. В.: Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939-1945 гг.: в 2 кн. Москва: Индрик, 2007-2009. – Кн. 1: 1939-1941 гг. – 2007, с. 72-76, 298-302.

³¹ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919-1943 гг. Документы. Ред. колл. Г. М. Адиебеков [и др.]. Москва: РОССПЭН, 2004, док. 495, с. 779-780.

³² Коминтерн и Вторая мировая война. Документы: в 2 ч. Ред. К. М. Андерсон, А. О. Чубарьян. Москва: Памятник исторической мысли, 1994–1998. – Ч. 1: до 22 июня

podmienok 8. marca 1940 schválil sekretariát VKKI direktívy pre Komunistickú stranu Československa (KSČ), v ktorých sa menili predvojnové postoje: „Pod heslom „obnovenia Československa“ sa teraz skrývajú imperialistické a antisovietske plány... Pri Čechoch my bojujeme za obnovu národnej a štátnej slobody... Pri Slovákoch my bojujeme za úplnú suverenitu terajšieho slovenského štátu... Separatizmus teraz hrá inú úlohu. Preto treba odmietnuť staré heslá vo vzťahu k Slovensku... Termín „Česko-Slovensko“ je potrebné chápať v etnografickom zmysle...“.³³ Ako je vidieť delikátnosť oficiálnej diplomacie sa v kominternovských dokumentoch zanedbávala.

Dňa 20. augusta 1940 bola prijatá rezolúcia VKKI „O situácii v Maďarsku a úlohách KSM“. V nej sa poukazovalo, že „terajšia koncentrácia maďarského úsilia v snahe pripojenia časti Sedmohradska (severnej Transylvánie, získanej Maďarskom od Rumunska podľa podmienok II. viedenskej arbitráže z 30. augusta 1940 – pozn. A.S.) zďaleka neznamená definitívne zrieknutie sa navrátenia starých maďarských hraníc (vrátane celého Sedmohradska, Slovenska a častí Juhoslávie, ktoré predtým patrili Maďarsku)“. V dokumente sa zvlášť zdôrazňovalo: „Príklad Horného Maďarska dokazuje, že situácia ako maďarských, tak aj nemaďarských pracujúcich po ich „oslobodení“ stala sa oveľa horšou“. Popritom sa uvádzalo, že maďarské obyvateľstvo na Slovensku predstavuje „nepatrné množstvo“.³⁴ V nových direktívach pre KSČ z 28. decembra 1940 sa odporúčalo organizovať masové hnutie odporu proti okupantom a „nešetriť Beneša“.³⁵

Súčasne tajne od Londýna a aj Berlína dochádzalo ku kontaktom medzi československou a sovietskou rozviedkou. Prvý rozkaz E. Beneša nadviazať takýto kontakt bol uskutočnený hnutím odporu 19. júla 1940. Stretnutia predstaviteľov rozviedky pokračovali do konca mája 1941.³⁶ Za týchto podmienok informačné služby vykonávali nielen svoje základné funkcie ale hrali i dôležitú politicko-diplomatickú úlohu.

1941 г. – 1994, док. 9, с. 89.

³³ Tamtiež, док. 65, с. 278.

³⁴ Tamtiež, док. 115, с. 411-412.

³⁵ Tamtiež, док. 135, с. 466.

³⁶ Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních. 1939-1945: Dokumenty: v 2 díl. – Díl 1: (březen 1939 – červen 1943), dok. č. 55, s. 145-146; dok. č. 67, s. 166; dok. č. 70, s. 169-172; dok. č. 73, s. 178-180; dok. č. 82, s. 190-191.

Následne to dopomohlo rýchlemu nadviazaniu sovietsko-československej spolupráce po nemeckom prepadnutí ZSSR.³⁷

V dôsledku dlhotrvajúcich rokovaní s britskou vládou (potom ako sa stal premiérom v máji 1940 W. Churchill a Francúzsko v júni padlo) sa napokon E. Benešovi podarilo 9. júla 1940 dosiahnuť súhlas na zriadenie Dočasnej československej vlády v Londýne.³⁸ Avšak už v polovici júla bolo Benešovi jasné, že britskí politici nie sú ochotní brať na seba záväzky o povojnových hraniciach Československa a prejavujú zdržanlivosť v prípade continuity republiky, čo ho viedlo zase prízvukovať záver „Mníchov neexistuje“.³⁹ Vedenie Foreign Office v októbri 1940 zainteresovane analyzovalo plány Beneša ohľadom obnovenia Československa a rekonštrukcie celej strednej Európy po vojne. Zvlášť sa vyčleňoval jeho názor, že „Viedenská arbitráž z novembra 1938 a ústupčivosť Slovákov v marci 1939 spravili už veľa pre odstránenie príčin česko-maďarskej nenávisti“.⁴⁰ Predsa však táto práca mala skôr oznamovací charakter a praktické riešenia nenasledovali.

V decembri 1940 československý rezort zahraničia vypracoval oficiálny vzťah k Maďarsku: „Československo neuznáva teritoriálne zmeny, ku ktorým došlo v dôsledku udalostí zo septembra 1939 a neuznáva ani Viedenskú arbitráž, ani nasledujúce územné zmeny... Československo-maďarský spor je súčasťou širšieho národnostného problému strednej Európy... Nemecko sa v tomto prípade nepočíta, vzťahy s nim budú vyžadovať osobitne riešenie“.⁴¹ Vo februári 1941 v rozhovore s hlavou poľskej vlády V. Sikorskim objasnil Beneš príčiny neuznania Viedenskej arbitráže, požiadavky revízií všetkých hraníc a návratu Podkarpatskej Rusi: „...vychádzame z princípu, vzťahujúcich sa na všetkých našich susedov, že nám principiálne (zdôraznené v dokumente – pozn. A. S.) majú byť vrátené všetky naše bývalé územia, pričom sme pripravení po skončení vojny

³⁷ Bližšie viď: МАРЬИНА, В. В.: Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939-1945 гг.: в 2 кн. – Кн. 1: 1939-1941 гг., с. 262-291.

³⁸ Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940-1941: u 2 sv. Ed: Jan Němeček. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2006-2009. – Sv. 1: (16. červen 1940 – 30. duben 1941). – 2006. (Dokumenty československé zahraniční politiky), dok. č. 15-16, s. 68-73.

³⁹ Tamtiež, dok. č. 18, s. 75.

⁴⁰ Tamtiež, dok. č. 64, s. 151.

⁴¹ Tamtiež, dok. č. 102. s. 237.

rokovat' o každej hranici zvlášť...“.⁴²

Konečné formovanie československých predstáv o svojich povojnových hraniciach bolo predstavené v obširnom Memorande prezidenta E. Beneša „Mierové československé ciele“ z 3. februára 1941, ktoré sa skladali z 11 kapitol. V niekoľkých odsekoch III. kapitoly „Mníchov a 15. marec 1939“ sa vykladala jasná politická platforma: „g) Slovensko-maďarská Viedenská arbitráž z 2. novembra 1938, po prvé, bola Nemeckom ultimatívne nanútená Československu a sama bola porušením Mníchovskej dohody. Po druhé, znamenala novú národnostnú nespravodlivosť pre Slovensko, keďže viac ako 450 000 Slovákov sa týmto spôsobom ocitlo v Maďarsku, bez ohľadu na to, že arbitráž sa uskutočnila vychádzajúc z princípu národnostnej spravodlivosti pre Maďarsko. Preto nemôže byť nami prijatá ako platná a nás zaväzujúca. h) Najväznejším v otázke Viedenskej arbitráže je ten fakt, že arbitráž, dobrovoľne prijatá a slávnostne podpísaná Maďarskom, bola ním samotným svojvoľne a bezprávne narušená, keďže po udalostiach z 15. marca 1939 Maďarsko so zbraňou napadlo Podkarpatskú Rus a Slovensko, obsadila celú provinciu a časť Slovenska a doteraz nezákonne udržiava tieto územia“. V kapitole IV „Náš principiálny pohľad na problém hraníc“ v súvislosti s Maďarskom sa priamo vykladala snaha reštaurovať predvojnové teritórium ČSR. Pripúšťala sa možnosť dohody z Maďarskom o pohraničných korektúrach a o premiestnení obyvateľstva takým spôsobom, aby na Slovensku zostalo čo najmenej Maďarov a v Maďarsku čo najmenej Slovákov. Popritom sa zdôrazňovalo, že samotná Budapešť po Viedenskej arbitráži „prvýkrát sa dobrovoľne vzdala tradičnej tézy o celistvosti historického Uhorska“. Kapitola VI „Československo a Maďarsko“ obsahovala tézu, že koryto Dunaja má zostať československo-maďarskou hranicou. Môže byť pozmenená v tom zmysle, že na Slovensku ostane čo najmenej Maďarov, ale Košice a Užhorod majú byť vrátené Československu. Nová hranica mala byť etnickou a konečnou.⁴³ Týmto spôsobom už memorandum obsahovalo hlavné politické

⁴² Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance, 1939-1944: Czechoslovak diplomatic documents. Eds.: Ivan Šťovíček, Jaroslav Valenta. Praha: Karolinum, 1995, doc. 43, p. 89.

⁴³ Češi a sudetoněmecká otázka: Dokumenty. Zost. Jitka Vondrová. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1994, dok. č. 47, s. 84-92.

postuláty vo vzťahu k maďarskému obyvateľstvu južného Slovenska, ktoré v povojnovom období boli zintenzívnené a sprísnené.

Vzťahy ZSSR s Maďarskom v rokoch 1939 – 1941 sa vyznačovali nepravidielným charakterom, ktorý sa riadil v závislosti od vojensko-politických udalostí. Tak po štyroch mesiacoch od Viedenskej arbitráže Taliansko navrhlo Maďarsku pripojiť sa k Paktu proti Kominterne o čom M. Litvinov upovedomil 7. januára 1939 Stalina. 14. januára sa pripojenie udialo a to viedlo k prerušeniu sovietsko-maďarských diplomatických vzťahov 2. februára 1939. Avšak bolo opätovne nastolené 25. októbra 1939 po skončení sovietsko-poľskej kampane.⁴⁴ Pritom sovietska pozícia v Zakarpatsku bola na jeseň 1939 napodiv pasívnou. Maďarský vyslanec v Moskve Z. Kristóffy niekoľkokrát napomínal o objavení sa spoločnej hranice (po pripojení západnej Ukrajiny do ZSSR), kvalifikujúc ju ako „na hluchú zavretú líniu“. Vyhlasoval, že Maďarsko je zainteresované v „oživení svojich spojení so ZSSR“.⁴⁵ V prehľade sovietskych zastupiteľských orgánov o politickom vývoji v Maďarsku v roku 1940 sa poukazovalo, že národnostná otázka nadobudla v krajine osobitné priestorenie, keďže z 13,4 mil. obyvateľov nemenej 26% predstavujú národnostné menšiny. Z toho: Rumuni – 1200 tis., Nemci – 850 tis., Ukrajinci a Rusíni – 650 tis. a Slováci – 500 tis. osôb.⁴⁶ Po podpísaní nemecko-maďarskej dohody o nemeckej menšine v Maďarsku 30. augusta vo Viedni jej asimilácia bola zastavená, ale v prípade Slovákov a Rusínov ešte stále pokračuje maďarizácia.⁴⁷

Sovietsko-slovenské vzťahy prežili krátke obdobie oživenia. Slovákov najviac zaujímali ekonomické projekty a taktiež sovietska pomoc v súvislosti so slovenskými územiami okupovanými v rokoch 1938 a 1939 Maďarskom. ZSSR, ktorý začiatkom roku 1940 viedol vojnu s Fínskom a pripravoval svoje akcie v pobaltských štátoch a Besarábii, nechcel však žiadne komplikácie s Nemeckom a v slovensko-maďarskom teritoriálnom spore bol ostražitý. Ako konštatoval G. Puškin „Slováci očakávajú od nás, zrejme viac než sme im schopní dať“.

⁴⁴ Документы внешней политики. 1939 г. Т. XXII: в 2 кн. – Кн. 1: 1 января – 31 августа 1939 г., док. 9, с. 20; док. 39, с. 58; док. 67-68, с. 95-96.

⁴⁵ Tamtiež, Кн. 2: 1 сентября – 31 декабря 1939 г., док. 780, с. 294; док. 803, с. 328; примеч. 254, с. 624.

⁴⁶ Архив внешней политики РФ (АВПРФ). Ф. 077 (Референтура по Венгрии). Оп. 21. П. 111. Д. 1 (Ноты и отчеты. Вопросы экономики и культурных связей), л. 4-5.

⁴⁷ Tamtiež, л. 9-11.

V „Prehľade slovensko-maďarských vzťahov v apríli – začiatkom mája 1940“, ktorý vypracoval sovietsky rezort zahraničia, sa uvádzalo náhle vyostrenie vzťahov medzi Slovenskom a Maďarskom, ktoré od začiatku mali nepriateľský charakter.⁴⁸

Avšak ZSSR zaujímal osud Slovenska ako štátu. Dňa 24. júna 1940 sa v Bratislave uskutočnilo stretnutie sovietskeho a nemeckého vyslanca. G. Bernard oznamoval do Berlína, že Puškin chcel „vedieť o lepšej budúcnosti Slovenska“ a prejavil veľký záujem o slovenské hranice: „opýtal sa priamo, či bude hranica zmenená so zreteľom na Nemecko a či zostane Bratislava slovenskou“. Ostrosť reakcie Bernarda prinútila G. Puškina cúvnuť: „koniec-koncov sa to Ruska netýka, keďže Slovensko leží v zóne záujmov Nemecka“.⁴⁹

Pripravujúc sa na návštevu Nemecka v novembri 1940 V. Molotov zvažoval možnosť prenesenia rady regiónov „do záujmovej sféry ZSSR“. V direktívach o berlínskej návšteve z 9. novembra uviedol: „otázky ďalšieho osudu Rumunska a Maďarska hraničiacich so ZSSR, veľmi nás zaujímajú a chceli by sme, aby sa o tom s nami dohodli“.⁵⁰ V československom ministerstve zahraničia táto udalosť sa prerokovala, hoci výsledky nie sú známe. Minister H. Ripka 19. novembra 1940 vyslovil nádej, že ZSSR „zrejme, neuznáva nemeckú kontrolu nad Slovenskom navždy“.⁵¹

Sovietski diplomati začiatkom roku 1941 neprejavovali príliš veľkú pozornosť voči Slovensku. Napríklad na stretnutí sovietskeho predstaviteľa v Rumunsku A. Lavrentieva s nemeckým vyslancom M. Killingerom 14. februára 1941 posledný podotkol: „Slovensko nie je tak dôležitou krajinou ako Rumunsko a tam môžu spať pokojne“. To vyvolalo len

⁴⁸ МАРЬИНА, В. В.: Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939–1945 гг.: в 2 кн. – Кн. 1: 1939–1941 гг., с. 304–306.

⁴⁹ KRAJČOVIČ, M.: Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936–1940/1944: maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentmi v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe, V. kapitola, dok. č. 41, s. 389–390.

⁵⁰ Документы внешней политики. 1940 – 22 июня 1941. Т. XXIII: в 2 кн. М.: Международные отношения, 1995–1998. – Кн. 2 (1): 1 ноября 1940 – 1 марта 1941. – 1998, док. 491, с. 31.

⁵¹ Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních. 1939–1945: Dokumenty: v 2 díl. – Díl 1: (březen 1939 – červen 1943), dok. č. 66, s. 165.

žart vyslanca.⁵² V. Molotov pri stretnutí s nemeckom veľvyslancom F. Schulenburgom 28. februára 1941 ohodnotil pripojenie Bulharska k „Osi“ ako pre ZSSR oveľa významnejší fakt v porovnaní s analogickými krokmi Maďarska a Slovenska.⁵³

Medzi slovenskými diplomatmi však aj naďalej existoval blahosklonný postoj k ZSSR. Na stretnutí so sovietskym predstaviteľom v Maďarsku N. Šaronovom slovenský vyslanec J. Spišiak nazval svoju krajinu protektorátom a upovedomil, že „úder či hrozba ... pripravuje sa na Kyjev z Moldavska (rumunská provincia – pozn. A. S.) i bývalého Poľska a karpatská hranica sa prenecháva maďarským vojakom, keďže sa predpokladá, že sovietske vojská pri Karpatoch budú odrezané po prvých úderoch“. Preukazujúc záujem o stav sovietsko-maďarských vzťahov, Spišiak vyprovokoval Šaronova na otázku „Či praje si Slovensko zhoršenie týchto vzťahov?“ a dal naň sovietskemu vyslancovi zápornú odpoveď.⁵⁴

Sovietska zahraničná politika prvej polovice roku 1941, nadobúdajúca črty narastajúcej iracionality, podmienila nejasnú pozíciu Moskvy aj vo vzťahu k slovensko-maďarskému územnému sporu. Až po vzniku sovietsko-nemeckej vojny začali sa v ZSSR rýsovať kontúry povojnovej národnostno-teritoriálnej štruktúry karpatsko-dunajského regiónu, vrátane úseku slovensko-maďarskej hranice.

Preklad: Michal Šmigel'

⁵² Документы внешней политики. 1940 – 22 июня 1941. Т. XXIII: в 2 кн. М.: Международные отношения, 1995–1998. – Кн. 2 (2): 2 марта 1941 – 22 июня 1941. – 1998, док. 677, с. 394.

⁵³ Tamtiež, док. 699, с. 435.

⁵⁴ Tamtiež, док. 804, с. 635.

Summary

The Soviet Union and the process of forming of the first conceptions of the post-war Czechoslovak-Hungarian border (March 1939 - June 1941)

This study aims to clarify the questions connected with dividing Czechoslovakia, the establishment of the independent Slovak state and establishing of its southern border in 1939. The study mainly focuses on the process of forming of the post-war Czechoslovak-Hungarian border conceptions from the points of view of the Czechoslovak exile authorities and the Soviet foreign policy in time period from March 1939 till June 1941. Diplomatic activity in the Central European area in the context of the geopolitical power position in the first phase of the Second World War (before an outbreak of the war between Germany and the Soviet Union) is also analyses. The research is based on the historical documents and diplomatic materials.

Paradigms of Totalitarianism in Romania: the Case of Education under the National-Legionary Government (September 1940 – January 1941)

RADU FLORIAN BRUJA

Fakulta histórie a geografie, Univerzita Štefana Veľkého v Suceave (Rumunsko)

Traian Brăileanu was a complex personality, with a prestigious university and scientific career, that was for too long put under the silence by the ideological rigours of the communist regime. On the other side, his political activity must not be neglected, as long as he involved himself, alternately, in the parties of his time, with an obvious deviation to the right-wing.

Native from Bukovina, the commune of Bilca (at that time the county of Rădăuți, nowadays Suceava), Traian Brăileanu was born on the 14th of September 1882, as the ninth son of the school teacher Gheorghe Brăileanu. He attended primary school in his native place and attended the secondary school at Superior gymnasium in Rădăuți, where he graduated in 1901. Between 1901-1905 he attended philosophy classes and, secondarily, Greek and Latin at the University of Chernivtsi (Romanian: Cernăuți). Between 1906 and 1908, he was a teacher at Public High School no.1, with German language teaching, a high school that later became named Aron Pumnul.¹ In 1909, he underwent his doctorate in philosophy in the capital of Bukovina. Between 1909-1914, after serving his time in the Austro-Hungarian army, in the “Landwehr” regiment of Cernăuți and then at Officers School of Lemberg (Ukrainian: Lviv) he was employed, with the help of a brother, as a translator of the Romanian legislation in Vienna for German and Romanian languages. In the capital of Austro-Hungary, he attended classes of professors Adolf Stohr and Adolf Loos, very well known Viennese university professors in language philosophy. He spent the years of the World War I in the Austro-Hungarian army, being wounded in a battle.² In 1919 he came back to Cernăuți where he worked as a librarian. Then, from March 1921 as a

¹Traian Brăileanu, *Memory*. Edited by Dan Dungaciuc. Bucharest : Albatros Press, p. 12.

² *Ibidem*, p.12-13.

full time professor, from 1924 at Department of Ethics, Sociology, and Politics of local high educational institution.³ Between 1931-1933 he was the dean of the Faculty of Letters and Philosophy. He was also a member of the Academy of Political Sciences at University of Columbia (New York). He was decorated by the king Charles II with the Order of "The Star of Romania", with the rank of Commander.⁴ During the time he was at the head of the magazines "Cugetări", "Poporul", "Gazeta poporului", he initiated the "Iconar" group in the capital of Bukovina and led the "Însemnări sociologice" magazine, and between 1940-1941 the "Înălțarea" magazine in Sibiu.⁵

There isn't much information on Traian Brăileanu's beginning of political involvement in the Legionary Movement. Even the reason that drove the sociologist and the professor of Cernăuți University to adhere to the Romanian extreme right political wing. Nationalist and anti-Semite, Brăileanu was a part of the generation that was disappointed by Romanian democratic system between the World Wars I and II, and, after an itinerary in the People's Party and the League of the National Christian Defense he entered the Legionary Movement. It is known that around 1927 he was close to Corneliu Zelea Codreanu and, in 1930, he was a member of the Legionary Senate. A justification of the political step he did was his affirmation: "It is true that the democracy nowadays is the greatest danger for our state. This is not because it is democracy but is democracy based on anti-Romanian interests, against the national Romanian state".

On the other side, Traian Brăileanu declared that his legionary actions are directed exclusively against communism. What remains is the fact that his personality conferred intellectual responsibility to the Legion and it brought new adepts.

Following the Decree No. 3151 from the 14th of September 1940, the Romanian state was proclaimed "legionary national state", the Legionary Movement thus becoming the only recognized political formation, while General Ion Antonescu became the "Leader of the State" and "the

³ Emil Satco, *The Encyclopedia of Bucovina*, vol. I. Suceava, 2004, p. 149-150.

⁴ Archive of State, Cernăuți Region, (A.S.C.R.), Fund: The Directorate of Instructions of Bucovina, d. 551, the pages are not mentioned.

⁵ Emil Satco, *op. cit.*, p. 150.

Chief of the legionary regime". The Legionary Movement took series of important ministries: Mihail Sturdza became the Minister of Foreign Affairs, Constantin Petrovicescu – minister of Interior and the head of Police and Security services. Two people from Bucovina entered the government: Traian Brăileanu at the Ministry of Education, Culture and Patrimony, and Vasile Iasinschi at the Ministry of Health, Work and Social Care.

Traian Brăileanu was appointed as head of the Ministry because after the Romanian philosopher Nae Ionescu's death, he was considered "the truthful ideologist of the Legionary Movement." According to Horia Sima, vice president of the Ministers' Council, he was a specialist in matters concerning education and "the most prepared man from all the Movement to occupy this Ministry."⁶ It appears that Traian Brăileanu's nomination generated from discussion between Antonescu and Sima. According to the legionary Commander, Mihai Antonescu proposed the post to professor P. P. Panaitescu who was considered to be less "tough" in educational matters.⁷ A striking figure of the Legionary Movement, Traian Brăileanu nominated a series of legionary personalities to various positions in the structure of the Ministry: Gheorghe Racoveanu became honorary technical councilor and chief at the Department of Culture; priests Liviu Stan, Ilie Imbrescu and Ștefan Palaghița became general inspectors at the Department of Culture.⁸ Horia Sima asked Brăileanu to nominate Vladimir Dumitrescu for the position of Secretary General at the Department of Culture, while leaving the minister free to choose his other collaborators.⁹ Hence, he nominated Tudor Brăileanu as the chief of the cabinet with honorary title.¹⁰

Traian Brăileanu took double ministry due to the merging of the domains of Education and Culture, merging justified by Brăileanu in the session from the 18th September as "caused by the narrowing of the territory and decrease of State's income". The price Romanians had to pay

⁶ Horia Sima, *Great legionary beings*. Sibiu : Editura Imago, 2000, p. 132.

⁷ Idem, *The Age of Freedom. The National Legionary State*, volume I. : Pages from the History of the Iron Guard, Timișoara : Editura Gordian, 1995, p. 21.

⁸ "The Annunciation", September 27, 1940, p. 3.

⁹ Horia Sima, *The Age of Freedom...*, p. 49.

¹⁰ "The Universe", September 22, 1940, p. 11.

for Germany's friendship was high. It had to give up Bessarabia and northern part of Bukovina to the Soviet Union, one part of Transylvania to Hungary and Southern Dobrudja to Bulgaria. In the report presented by Traian Brăileanu in this first government session, there were mentioned several issues which the university system had to face due to territorial ruptures and the movement of the Faculties from Chişinău, Cernăuţi and Cluj in other locations. On this occasion, the minister announced a series of decrees that he wanted to support in order to help proper running of the Ministry.¹¹ In his short mandate, he participated and discussed at the Government sessions on the Sept. 18 1940, Oct. 1, Oct. 1, Oct. 14, Oct. 22, Oct. 29, Nov. 11, Nov. 18, Nov. 26, Nov. 27, Dec. 3, Dec. 4 and Dec. 17 1940, proposing the main decrees that underlie the legislation of the domain he ruled.

In a radio speech, on September 30, minister Brăileanu presented the main guidelines of education "in the legionary framework", proposing the reeducation of the teachers and the adaptation of the syllabus to the legionary ideology. Even if he wanted to collaborate with minorities, national ideas in schools were promoted. The only exceptions were the Jews, forced to isolate in separated schools with Jewish character, "without any access to Romanian schools." Priests had to follow a contest in order to complete their religious education according to legionary ideology. A special place in his speech had the university which, in his opinion, had to be reformed from bottom to top, more exactly "teachers had to learn from students".¹² The anti-Semitic speech was also obvious from the analysis of his conferences. The association between the "enthronement" of the foreign domination - the Jews" and the theme of the anti-Romanian conspiracy of the "jewish-masonry" were present in almost all his speeches.¹³

The problems of the Ministry of Education, Culture and Arts came first from the necessity to frame educators, refugee priests as teachers,

¹¹ ****Stenograms of the meetings of the Counsel of Ministers. The Ion Antonescu Government*, vol. II (January – March 1941). Edition by Marcel-Dumitru Ciucă, Aurelian Teodorescu, Bogdan Florin Popovici. Bucharest : Romania's National Archives, 1998, p. 51-53.

¹² "The Commandment of the Time", October 2, 1940, p. 3.

¹³ ****Final Report*. Edition by Tuvia Friling, Radu Ionaid, Mihail E. Ionescu. Iaşi : Polirom Printing House, 2005, p. 91.

but also the need to ensure the possibility of continuing studies at various levels for Romanians from the surrendered provinces. Their problem was in the attention of the authorities until the end of 1940. It was necessary to help poor students, the formation and running of committee for the review of the teachers' situation, and the problem of the priests' salary. The line of Romanization imposed legislative and administrative measures in order to give moral compensations to those who suffered in 1938-1940 and to offer them a professional reinstatement¹⁴. Traian Brăileanu paid attention to the framing in the university system of his colleagues, refugees from the University of Cernăuți. In Bucharest he brought Teofil Sauciuc Săveanu, Constantin Narly, Dimitrie Marmeliuc, Dragoș Protopopescu, Mircea Florian, Leca Morariu, Radu Sbiera, Grigore Nandriș, Sever Pop and Ion Nistor.¹⁵ He also asked the government not to spread the Faculties from Cernauti in various centers and rejected the movement of the University of Alba Iulia due to lack of infrastructure.¹⁶ Professor Maximilian Hacman from the University of Cernauti wrote in his memories about the visit of minister Traian Brăileanu, from the 9th October 1940, which took place at last council of the Law School in Cernauti, now moved to Bucharest. Following this meeting, it was decided about the transfer of Cernauti professors to the Faculty of Law to Bucharest.¹⁷ One issue that preoccupied Brăileanu was the movement of the Faculty of Theology from Cernauti to Sibiu, trying to create steps in occupying the building of the Franciscan charity sisters' school in Sibiu.¹⁸

Also, he wrote a letter in which he asked school directors from secondary education to sustain children without parents or the refugees' children through charity.¹⁹ Therefore, he asked the Alba Iulia School Inspectorate to collect money and payrolls from the directors at refugees'

¹⁴ Dana Honciuc-Beldiman, *The National Legionary State. September 1940-January 1941. Legislation*. București : The National Institute for the Study of Totalitarianism, 2005, p. 59.

¹⁵ Ioan Hudiță, *Political Journal (September 7 1940 – January 8 1941)*. Edition by Dan Berindei. Iași : European Institute, 2000, p. 71.

¹⁶ *** *Stenograms of the meetings ...*, p. 130-132.

¹⁷ Max Hacman, *Seeking refuge June 25 1940 – December 19 1940*. In: The National Archives of Iași, Manuscript Collection Funds, d.1814, f. 149.

¹⁸ *** *Stenograms of the meetings ...* p. 368.

¹⁹ "The Commandment of the Time", December 18, 1940, p. 5.

schools from Ardeal, a region that was surrendered.²⁰ The pupils and students, sons of martyr legionaires were absolved of paying school taxes, according to the decision of the Ministry of Education.²¹

The most disputed decree of Brăileanu, on the 28th of September 1940, was no. 3274 in which all 65 years old teachers were to retire. The legislative act initiated by Brăileanu became official through its publishing in *Monitorul Oficial*, the official journal of Romania, on the 30th of September 1940. The Act approached some problems. The first article referred to the cancel of the university autonomy, offering the possibility of the Ministry to nominate rectors, deans and superior school directors. The other article was referring to the retirement of teachers who were 65 year old, in order to promote young intellectuals. Here one could foresee an obvious political element: removal from Education of the old teachers, partisans of the values of liberal democracy and their replacement with young teachers, followers or sympathizers of the Legionary Movement. Since September 27, Traian Brăileanu signed the decision through which teachers Ioan Nisipeanu and Valeriu Grecu were restored in the General Committee of secondary teachers, after they were removed by Armand Calinescu due to their presence on the electoral lists of the Legionary Movement.²² Maximilian Hacman admitted in his memoirs that Brăileanu is removing all the university professors who are against the Legionary Movement, especially those who were ministers in the time of persecution. Ralea and Hortolomei will be removed due to their communist visions.²³ On 2nd November 1940, "the Law for the adaptation of superior education into the structure of the national legionary state" confirmed the spirit of the previous law. By this law the Ministry of Education was authorized to intervene among teachers based on its own analysis of teaching and scientific efficiency. This law also referred to establishment of committees that had to review a teacher's CV. In job description of this committee, there was also a box regarding the political activity. Traian Brăileanu was the one who ap-

²⁰ „The Universe”, September 22, 1940, p. 11.

²¹ „Annunciation”, October 24, 1940, p. 8.

²² ****The Legislation of the Romanian Legionary State*, vol. II, *Octombrie 1-31 1940*. București, : „The Universul” Publishing, 1940, p. 12-13.

²³ Max Hacman, *op. cit.* in loc. cit., f. 180.

proved these proposals but the final decision was made by Ion Antonescu and Horia Sima. The Chief of the Legion asked this Committee to verify the belonging of several university professors to the masonry but also to identify the professors named by Elena Lupescu's entourage. Elena Lupescu was king's Charles II mistress with Jewish descent. Neither professors without research works escaped of the law sanctions. Still, their removal from the last category couldn't be done automatically; the Ministry offered them deadlines in order to finish their research. In order to clarify this case, Sima would recall the pedagogy professor G.G. Antonescu from Bucharest who was an excellent teacher, although he had no academical research.²⁴ From November 1940 the legislation sought to purge the university of professors with anti-legionary attitude in the inter-war years.²⁵ In a country where the Ministry of National Education declared that students have to be morality and behavior models for their teachers, in many schools the students would create nests and brotherhoods with an intense political activity. For instance, according to some sources, the young legionary students would waste a lot of school life in political activity.²⁶ According to the same source, from a statistics one can conclude that in the zone of school inspectorates from Bucharest, Alba, Craiova, Galati, Iasi, Radauti and Timisoara, the teaching activity was undermined due to the actions organized by the teachers for the benefit of the Legionary Movement. 1,109 teachers from these counties were absent at 2,130 classes, motivated by legionary activities in which they showed their involvement. Yet, the students were absent for the total amount of 154,980 classes, this was recorded between September 1940 and January 1941.²⁷

On 9th October 1940, a decision completed on 1st October forced the retirement of professors with exceptional merits. Initially, these teachers benefited the law from 1937 through which they were insured with life-long activity at the department. Nicoale Iorga, one of the most known

²⁴ Horia Sima, *The Era of Liberty...*, p. 226-227.

²⁵ Radu Florian Bruja, *Traian Brăileanu in documents (IV)*. In „Codrul Cosminului”, nr. 15/2009, pp. 297-308.

²⁶ Francisco Veiga, *The History of Iron Guard. (1919-1941)*. Bucharest : Humanitas, 1995, p. 284.

²⁷ ****The razors edge (21-23 ianuarie 1941)*, vol. I. Tg. Mureș : Rom-Edition House, 1991, p. 95.

professors and historian, protested through a letter handed to the legionary minister but this was without any effect.²⁸ With all these taken into consideration, the political criteria didn't work in all the cases, this being proved by the stay within the university structure of left-winged intellectuals such as Murgulescu, Valeriu Novacu, P. P. Stănescu or Zevedei Barbu. Also, one of Maria Someșan's studies proves that from a total number of 513 university teachers, 111 were proposed for removal and only 26 were due to political reasons.²⁹ On 23rd October 1940 the educational legislation was completed with a decree through which the cumulation of norms and positions was forbidden. Within 15 days those who occupied two positions had to chose for only one of them. Also, in order to fight the intellectual unemployment, the Ministry of Education reserved the right to fire any person from educational system whose spouse had an income higher than a certain sum of money, from 15,000 to 30,000 lei according to the category in which the person was framed in the city where he or she dwelled.³⁰

By the law no. 657 from 12th October 1940 Traian Brăileanu created the National College at Manastirea Dealu. This college respected the pattern imposed by Nicolae Filipescu by which all candidates had to have a Romanian origin.³¹ The spirit of the college had to be "national, Christian-orthodox and dynastic." The law-decree sought to organize the College, the admission of the candidates and the compulsory conditions, the right of the graduates and a series of transitory orders. The educational program was the next to be established. The law decree stipulated an organization of the College, the admission requirements of the candidates, the alumni rights and a series of transitory dispositions. The curriculum would be established at a later date.³² The legionary minister took care of both curricula and the entry exams. He signed a decision through which he chose the second degree for primary school

²⁸ Petre Țurlea, *Nicolae Iorga between royal dictatorship and legionary dictatorship*. Bucharest . Enciclopedic Publishing House, 2001, p. 185-186.

²⁹ ****The History of the Romanians*, vol. IX, *România between 1940-1947*. Coord. Dinu C. Giurescu. Bucharest : Enciclopedic Publishing House, 2008, p. 911.

³⁰ ****The Legislation of the Romanian Legionary State...*, p. 185-187.

³¹ ****The Proces of Marshall Antonescu. Documense* vol. II. Edition by Marcel Dumitru Ciucă, Saeculum I.O. Bucharest : Europa Nova Publishing House, 1997, p. 251.

³² ****The Legislation of the Romanian Legionary State...*, p. 51-55.

teachers examinations mandatory bibliography, which contained authors and titles approved by the legionary regime, among which some of Romanian poet Mihai Eminescu's political texts.³³ One department he had to supervise was the Department of Culture. On 1st October 1940, Traian Brăileanu signed a unique article of a law decree that would found a registry of all religious orders and congregations which were recognized on the territory of Romania. If a religious leader of high-posed members of the congregation lost Romanian citizenship, this would automatically lead to the interdiction of religious order, with the confiscation of the church patrimony.³⁴ One issue which did not escape Brăileanu was the Orthodox Church Fund of Bucovina. After 19th June 1940, the Fund functioned under a new legislative base, after the northern part of Bucovina became part of the Soviet Union. The new law, passed on 10th October 1940, which stated that the administration of the Fund may only be exercised by Orthodox Christians, and its leadership managed by a churchwardenship. This was led by the Bishop of Bucovina, two government representatives, of the Ministries of Agriculture and Culture respectively, and by a forest engineer. Jewish administrators were excluded.³⁵

Traian Brăileanu, as the Minister of Culture signed on 14th October the law decree through which he establishes the naming, duties and treatment of priests teaching in Orthodox theological seminars. That meant to be graduates of the College of Orthodox Theology and of one theologic seminar in the country. Their list, put together by the Holy Synod, was approved, after inspection from a Ministry representative.³⁶ Religious education in schools was regulated, including in girls' secondary schools.³⁷ The minister participated in several meetings of the Holy Synod to ask the priests to take part in legionary institutions. He declared that "in our country fundamental changes have taken place which demanded spiritual change, a tighter bond between Church and State". In December 1940 he gave a ministry decision through which he award-

³³ "The Commandment of the Time", December 21, 1940, p. 3.

³⁴ ****The Legislation of the Romanian Legionary State...*, p. 21-22.

³⁵ *Ibidem*, p. 61-63.

³⁶ *Ibidem*, p. 89-90.

³⁷ *Ibidem*, p. 91.

ed merits to the priests who opted for a position in the educational system.³⁸ On 7th January 1941 the Directory of State Administration from the Internal Affairs Ministry, brought into public knowledge that in light of the intervention of the Ministry of National Education, Culture and Arts, the name of the cross and other holy symbols was forbidden to use as names of various locales such as stores, restaurants, hotels, etc. that had nothing to do with the Church. Where such symbols existed, they had to be swiftly changed.³⁹ The Ministry also forbade the Jews from selling Christian holy items.⁴⁰ Brăileanu was implicated in the scandal for which Bishop Gherontie of Constanța lost his salary temporarily. Horia Sima blamed Ștefan Palaghița, an inspector with the Ministry, for overstepping his duties when he studied the case.⁴¹ It is in any case true that the charged priest was a declared adversary of Sima's.

Brăileanu also wanted to organize the departments that encouraged arts. On 1st October 1940 he signed a law decree to set up an official autumn Saloon, along with the Directory of Arts, coordinated by the general secretary of the Ministry.⁴² Shortly after his mandate, the governing difficulties did not allow him to make more of this department.

As a former university professor and an opinion leader of the nationalistic students of Cernăuți, Traian Brăileanu focused on student life as well during his mandate. Through the law decree of October 14th 1940, the National Christian Student Union of the four university centers (București, Iași, Sibiu and Timișoara) was the only student organization recognized by the regime. The president of this structure, Ion Antonescu, answered for his actions in front of minister Traian Brăileanu. The National Student Front was disbanded. The law for the formation of the National Student Front of October 19th 1939 is abrogated entirely. Also, any dispositions or regulations which disbanded or forbade student associations formed before the year 1938 or which were led by legionary students, are likewise abrogated. Wealth of the former National Student

³⁸ "The Commandment of the Time", December 12, 1940, p. 2.

³⁹ The National Central Historical Archives, Fond Internal Affairs Ministry, General Police Department, 45/1940, f. 34.

⁴⁰ Jean Ancel, *Contributions to the History of Romania. The Jewish Problem*, vol. I, First volume, 1933-1944. București : Hasefer Publishing House, 2001, p. 269.

⁴¹ Horia Sima, *The Era of Liberty...*, p. 228.

⁴² ****The Legislation of the Romanian Legionary State...*, p. 20.

Front, of any nature, passes into the patrimony of the Legionary Movement, via the Ministry of National Education, Culture and Arts.⁴³ A day earlier the minister visits the Student House of Bucharest, erected with the help of the director of the „Universe” magazine, but confiscated by Armand Călinescu and promises the students that they shall come into possession of the building before the start of the new school year.⁴⁴ Later, a ministry decision is passed concerning all the buildings and hostels belonging to the Legionary Movement.⁴⁵ Bucovian Students refuged in Cernăuți are taken into the National Union of Romanian Christian Students via the Iași Student Circle led by Gheorghe Lică. As some of the professors of Cernăuți and a large section of the archive of the University of Bucovina’s capital are moved to Sibiu, some students, following their professors, enter the „Petru Maior” Student Circle led by Gheorghe Vornica.⁴⁶ Also, minister Brăileanu took care of passing the funds, archive, library and the administration of the former National Defense organization into the Administration of the Legionary Movement’s Patrimony. In December 1940 the minister decides that the school-attending youth could only be organized within the Brothers of the Cross.⁴⁷ As minister, Brăileanu participated in ceremonies for the events of December 10th, Student Day, which marked 18 years since the first student claims (with antisemitic connotations) in Romania.⁴⁸

Traian Brăileanu is also responsible for antisemitic segregation. Through the law-decree of October 11 1940 Jewish students and teachers were excluded from the educational system. Despite this, private education would continue despite the official antisemitism of the regime. Thus, the Ministry of Education authorized the foundation of private Jewish schools. Jewish schools could only function with a Jewish teaching staff, which isolated them from the rest of the educational system. There was a noted exception for Christian children, with a Jewish mother, but a Christian father. Another series of exceptions concerning bap-

⁴³ *Ibidem*, p. 86-89.

⁴⁴ „The Universe”, September 19, 1940, p. 7.

⁴⁵ *Idem*, September 30, 1940, p. 3.

⁴⁶ A. Simion, *The political regime of Romania between September 1940 – January 1941*. Cluj-Napoca : Dacia Publishing House, 1976, p. 75.

⁴⁷ Cf. Radu Florian Bruja, *op. cit.*, loc. cit., p. 307.

⁴⁸ Horia Sima, *The Era of Liberty...*, p. 215.

tized Jews who took part in the military campaigns of 1877-1878 and 1916-1919.⁴⁹ A similar decision, dated November 16, stipulated special restrictions for monetary exchange, in view of the continuation of studies abroad for Jewish students. Also, locked in the fight against the Jews, Brăileanu declared on several occasions that the Jewish minority needed to be isolated. To this end he asked his Christian readers to boycott Jewish libraries and through a minister decree he forbade teachers from purchasing textbooks from Jewish publishing houses.⁵⁰ On 16th November 1940, Traian Brăileanu signed a decision through which Jewish artists, „actors, lyricists or musicians”, were banned from unions and legal professional organizations. This interdiction applies for the administrative staff of cultural institutions and the music academies as well.⁵¹ Another discriminatory measure taken by Minister Brăileanu completed the provisions of Jewish actors in Romanian theatres, already existing, and authorized Jewish theatres to continue their activity under a series of amendments. Jewish actors could only perform in venues under the company of „Jewish Theatre”.⁵² Even though this decree did limit the activity of Jewish theatres, it did not go too far with its antisemitic details, especially when compared with the legislation of the previous authoritarian regime.

Furthermore, an analysis was made on the situation of Jewish-born Christians, who went against the regime’s idea for the laws for race protection.⁵³ To paraphrase the Minister of Instruction, Nicolae Roșu wrote an article where he demanded that the Romanian school should be purged of Jews, the purposed solution seemed rather eugenic than discriminatory.⁵⁴ Brăileanu did not participate to the eugenic education of Antonescu’s regime, but he set the ground for it through the legislation he promoted.

As an ideologist of the Legionary Movement, Traian Brăileanu often resulted in antithesis with Horia Sima. On 21st October 1940, at the

⁴⁹ ****The Legislation of the Romanian State...*, p. 63-64.

⁵⁰ A.N.I.C. Fond Ministry of National Education, 611/1940, see also „*The Commandment of the Time*”, Ia of October 10 1940, p. 5.

⁵¹ ****Jews of Romania...*, doc. 21, p. 90.

⁵² *Ibidem*, doc. 10, p. 63.

⁵³ „*The Commandment of the Time*”, December 4, 1940, p. 3.

⁵⁴ Maria Bucur, *Eugenics and modernisation in interwar Romania*. Iași : Polirom, 2005, p. 249.

inauguration of the legionary center of Bârlad, Traian Brăileanu declared that the rise to power of the legionaries was not a change of regime, but only a switch from a plutocratic bourgeoisie to the legionary elite. In his opinion, the old bourgeoisie did not have to feel threatened by a new political elite. On the opposite end, Horia Sima spoke of the revolutionary spirit of this political change that sought to renew the whole Romanian bourgeoisie. The segregation started off in the Ministry of Education are not isolated cases and Traian Brăileanu was not the most anti-semitic minister of this Cabinet; Jews were removed from all the ministries no matter their position in the state structures. Despite intense propaganda, as Romanian philosopher Constantin Noica would note, Romania was not acting „from grace, and its path was not one towards salvation”.⁵⁵

In the cabinet meeting on November 11th, 1940, Traian Brăileanu presented a long report on the effects of the earthquake of November 9th on the buildings of the Ministry which he led. As a result of this earthquake, the infrastructure of the Colleges of Medicine and Veterinary Medicine suffered most and they had to be evacuated. The National Theatre and the Bucharest Opera House required general repairs, and performances were temporarily discontinued.⁵⁶ In the following meetings Traian Brăileanu added the list of buildings affected by the earthquake, concluding that „in some cases we will lose a whole winter”.⁵⁷

Traian Brăileanu participated in many activities in the country and enjoyed widespread popularity. The legionary press mediated all the actions and initiatives of the minister, regardless of their importance. The legionary minister participated at the opening of the German book exhibition at the Dalles Hall, using the event to reiterate his collaboration with minorities and especially his interest in tightening relations with the Germans. In this context he mentioned that Bucovina is the main region in which German culture seeped into Romanian space.⁵⁸ The German Ministry of National Propaganda made a book donation to the Romanian Education Ministry. This gesture allowed Brăileanu to men-

⁵⁵ Sorin Lavric, *Noica and the Legionary Movement*. București : Humanitas, 2007, p. 240.

⁵⁶ ****Stenograms of the meetings...*, p. 441-442.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 507.

⁵⁸ „*The Commandment of the Time*”, October 3, 1940, p. 5.

tion: „the books which the German Ministry of National Propaganda are donating to the cultural institutions of our country are not only a proof of friendship between our political regimes, and thus, between our countries, but also a proof of the faith that the Reich has in the cultural development of Romania”.⁵⁹ He accompanied the the German delegation and the Hitlerjugend leaders for the whole duration of their stay, between the 10th and 13th of November, 1940. Upon their departure, on the platform of the train station in Braşov he said parting speech, expressing his hope for a long collaboration.⁶⁰

In fact the opening of the school year found the Minister of Education at the ceremonies at the University of Bucharest.⁶¹ He also participated in the opening of the school year in Sibiu, where the Romanian University of Cluj continued operating.⁶² On 20th October, in Bârlad, he took part in the unveiling of the bust of Gheorghe Roşca Codreanu, the founder of the local school.⁶³ On 22nd he inspected some of the schools of Focşani. On this occasion he also visited the Legionary Museum of Râmnicu Sărat.⁶⁴ On 12th November, in Braşov the minister participated at the departure of the deputation of the national-socialist youth.⁶⁵ Later he held a conference on „The Legionary Movement, the youth movement” at the Friends of Science Association in Craiova, to celebrate 10th December 1922. At this time he also inspected many high schools from Craiova and participated at the confrence of a control organization in Oltenia.⁶⁶ A few days later he held a conference at the Odeon Hall in Ploieşti on „Socialist Nationalism”, in which he shall restate his ideas.⁶⁷ Brăileanu participated in various ceremonies and celebrations. So, on 29th November he was at a symphonic concert organized to fund the „Legionary Aid”.⁶⁸

⁵⁹ Idem, November 5, 1940, p. 2.

⁶⁰ Horia Sima, *The era of liberty ...*, p. 144.

⁶¹ „*The Commandment of the Time*”, November 3, 1940, p. 5.

⁶² Idem, November 12, 1940, p.1, see also Horia Sima, *The era of liberty...*, p. 193.

⁶³ „*Annunciation*”, October, 23 1940, p. 7.

⁶⁴ Idem, October 23, 1940, p. 5.

⁶⁵ Idem, November 16, 1940, p. 3.

⁶⁶ „*The Commandment of the Time*”, December 11 1940, pp. 2-3.

⁶⁷ Idem, December 22, 1940, p. 3.

⁶⁸ Idem, November 30, 1940, p. 2.

He also participated in the funeral of priest Ion I. Moța⁶⁹ and at the grand ceremonies for the reburial of Corneliu Zelea Codreanu's remains.⁷⁰ Some initiatives of minister Brăileanu concerned small things such as the renaming of certain places, such as ex-prime minister I.G. Duca, the replacement of Carol II's portrait from the church walls and the shutting down of the Bucharest Crematorium, which ran counter to the tenets of the church.⁷¹ The problem of the Crematorium was brought up in many meetings of the Council of Ministers, and there were certain pressures from the Orthodox Church.⁷²

Traian Brăileanu's relationship with Ion Antonescu was a harsh one. Antonescu criticised the committees created at universities and considered his ministers as sergeants in the regiment, according to Horia Sima. A series of initiatives of Brăileanu's were turned down by Antonescu. Many times the general took decisions concerning teachers and professors, analytic programs or sums of money which should have been allocated to or put aside by the Ministry without consulting Brăileanu. „Professor Brăileanu would come out of audiences with the general bitter, for he heard only reproaches and threats”, Sima noted.⁷³ For this reason Brăileanu would have wanted to resign from the minister position at the end of 1940.⁷⁴ Subsequently, at the meeting of February 3rd 1941, Ion Antonescu accused his former minister of many illegal activities, including among these his decree through which professors at the University of Cernăuți were appointed in positions at the University of Bucharest. This is when Antonescu declared that among the Legionary Movement, many were displeased with Traian Brăileanu's activity and have considered Simion Mehedinți as a possible replacement.⁷⁵

Traian Brăileanu started the new year in 1941 with a broadcast conference in which he explained his intentions once more. He declared that the education reform had the goal of „creating an educational spirit as a

⁶⁹ Horia Sima, *The era of liberty...*, p. 211.

⁷⁰ *Ibidem*, vol. II, p. 17.

⁷¹ ****Stenograms of the meetings ...*, p. 171.

⁷² *Ibidem*, p. 365.

⁷³ Horia Sima, *The era of liberty ...*, vol. I, p. 228.

⁷⁴ *Idem*, *Great lives...*, p. 135.

⁷⁵ ****Stenograms of the meetings ...*, p. 101.

result of the heroic spirit of the Legionary Movement".⁷⁶ A final initiative was fashioning some courses in Bucharest with elementary school teachers for the reorganization of the scholarly cooperative system which failed. In December 1940 the Office for Scholarly Cooperation was dissolved but Traian Brăileanu wanted to keep cooperatives around schools. 50 teachers received an invitation to come to the capital between the 15th and 25th January 1941 for debriefing.⁷⁷ The events of January 21st would not allow this action to come to an end. His final activity was his participation at a legionary gathering of protest towards Antonescu's measures after the assassination of German major Doering, in Sibiu.⁷⁸

As for his legislative work in the Ministry, Horia Sima wrote: „Finally he could apply his ideas about the role of the universities in the lives of the people”. According to Sima, the leading program of this Ministry was conceived starting with the 20s, militating for the development of a field, as strategically relevant and important for the future of Romanians, as education was.⁷⁹ His ideas about the character of education and the role of culture in a national legionary state were presented by the press of the time as well. Articles such as „*Still the old men*” or „*Polipragmatia*” in „The Word” and his broadcast conferences „The State and the Legionary Movement”, „The rational and logical explanation for the Legionary Movement”, „National Socialism”, published in the same paper and „The problem of the elite in the National Legionary State”, which appeared in „Annunciation” turned the university professor from Cernăuți into an authority on this issue and an incontestable voice in the Ministry.⁸⁰ Republishing some of his papers such as „Sociology and the Art of Governing” or „The Theory of Human Community” and his radioed debated played an „unquestionable part in our knowledge of legionary past”⁸¹ and contributed to the effort Traian Brăielanu undertook as minister to implement the legionary ideology for the population.

Dionisie Petcu counts Traian Brăielanu among the intellectuals of

⁷⁶ „The Word”, January 1, 1941, p. 3.

⁷⁷ Cf. Radu Florian Bruja, *work. cited.*, p. 306.

⁷⁸ Horia Sima, *The era of liberty...*, vol. II, p. 115.

⁷⁹ Idem, *Great lives...*, p. 130-131.

⁸⁰ These materials were to be interpreted with bias by the communist judges which built a the cases in the lawsuit of 1946,****The Marshal's Lawsuit ...*, vol. I, p. 144-145.

⁸¹ Horia Sima, *The era of liberty ...*, vol. I, p. 209.

his time (Nae Ionescu, A.C. Cuza, M. Eliade, C. Noica, M. Vulcănescu, T. Herseni), as an opportunist, a career man who brought up the problem of nationalism due to a practical political goal, not for a philosophic or cultural end.⁸² On the other hand, he appears as an adept of rasism, considering the originary matrix of Romanianness as the race and purity of blood.⁸³ In reality, Traian Brăileanu stepped outside of the pattern of his time. Animated by honest sentiments, he believed he could accomplish something his ancestors couldn't. He promoted some of the ideas he had shared in the interwar years, from his department in Cernăuți. The reality of his time proved to be harsher than Brăileanu inferred. Most of his projects were not found in the proposed legislation and his short term in office hindered their application. Traian Brăileanu erred when he became the executor of Horia Sima's political project, and he was charged for his collaboration with him after the events of January 1941.

Accused of being involved in the legionary rebellion during the Antonescian regime and then of participating to the "fascist" government by the postwar communist authorities, Traian Brăileanu died in the Romanian gulag, being one of the first victims of the communism. His work, his life and personality were recorded at index for half a century. Traian Brăileanu paid with his life, his faith in the interwar extremist nationalism to whom he dedicated himself, willingly and without asking for anything in return. His sad destiny continued even after his death, his work and life being forbidden to study.

⁸² Dionisie Petcu, *The nationalism of the Romanian extreme right in the interwar period*. In: „The idea that kills. The size of the legionary ideology.” Bucharest : New Alternative, 1994, p. 76.

⁸³ *Ibidem*, p. 78.

Resumé

Paradigmy totalitarizmu v Rumunsku : Prípád vzdelávania za národno-legionárskej vlády (september 1940 – január 1941)

V tejto štúdií prezentujeme niekoľko aktivít a faktov o Traianovi Brăileanuovi, ktorý zastával post ministra školstva, kultu a kultúry za vlády Iona Antonesca. Pre profesora a sociológa z mesta Cernăuți (dnes Černivci na Ukrajine) bola doba od septembra 1940 do januára 1941 najvýznamnejšou v jeho politickej kariére. Nanešťastie pre neho, vrchol jeho kariéry sa spájal s jedným z najzložitejších období v dejinách súčasného Rumunska a s čiernou stránkou jeho existencie – s národne-legionárskym štátom. Podľa zákona č. 3151 zo 14. septembra 1940 bol Rumunský štát prehlásený za “národne-legionársky štát”, za jedinú legálnu politickú štruktúru bolo uznané Legionárske hnutie a generál Ion Antonescu sa stal “vodcom štátu” a “hlavou legionárskeho režimu”. Problémy, ktorým čelilo ministerstvo školstva, kultu a kultúry vzišli, v prvom rade, z nutnosti obsadiť pozície učiteľov, vychovávateľov, kňazov, a zaručiť pokračovanie štúdia na rôznych stupňoch škôl pre Rumunov z odstúpených území. Ich problémy boli v pozornosti úradov až do konca roku 1940. Okrem týchto ťažkostí bolo tiež nevyhnutné pomôcť chudobným študentom, vytvoril komisie pre zlepšenie situácie učiteľských zborov, riešiť problém plátov kňazov. Rumunizačná línia bola zavedená legislatívnymi a administratívnymi opatreniami preto, aby ponúkla morálne kompenzácie a profesionálnu reintegráciu tým, ktorí trpeli medzi rokmi 1938-1940.²

V pozícii ministra Traian Brăileanu nasledoval politické idey Légie. Dňa 28. septembra a 1. novembra 1940 podpísal dekréty, ktorými profesori starší ako 65 rokov museli odísť do dôchodku. Vo vypudení starších profesorov zo školstva, ktorí boli bojovníkmi za hodnoty liberálnej demokracie, a v ich nahradení mladými profesormi – príslušníkmi alebo sympatizantmi Legionárskeho hnutia, je zjavný politický charakter tohto rozhodnutia. Traianom Brăileanuom bola založená aj Komisia na reštrukturalizáciu univerzít. Podľa dekrétu zo 14.-15. októbra 1940 Národná únia kresťanských študentov, so štyrmi študentskými centrami v mestách Iași, Sibiu, Timișoara a v Bukurešti, bola jediná študentská organizácia povolená režimom. Prezident tejto organizácie, menovaný Ionom Antonescom, bol zodpovedný za jej akcie pred ministrom Traianom Brăileanuom. Taktiež boli zrušené akékoľvek zákazy alebo zákony, ktoré zakazovali alebo nepovoľovali študentské asociácie pred rokom 1938, ktoré boli ovládané legionárskymi študentmi. Majetok bývalého Študentského národného frontu, a to každého druhu, hnutelný alebo nehnuteľný, prešiel prostredníctvom ministerstva národného vzdelávania, kultu a kultúry do vlastníctva Legionárskeho hnutia.

Od novembra 1940 legislatíva uzákonila purifikáciu vyššieho vzdelávania od učiteľov, ktorí v medzivojnových rokoch prejavili antilegionárske postoje. Traian Brăileanu je tiež zodpovedný za etnické čistky v školstve na podklade antisemitizmu. Zákonom z 11. októbra 1940 boli vylúčení zo vzdelávania židovskí žiaci, študenti a profesori. Avšak súkromné školstvo mohlo fungovať aj napriek oficiálnemu antisemitizmu režimu.

Do slovenčiny preložil: Patrik Kunec

Pätnäš rokov slovenskej koruny a jej cesta k prechodu na euro (1993-2008)*

PAVOL MARTULIAK

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Rozdelenie Česko-Slovenskej federatívnej republiky (ČSFR), ku ktorému došlo riadnou legislatívnou cestou 1. januára 2003, podmienilo v novozníknutej Slovenskej republike tiež zavedenie samostatnej slovenskej meny. K menovej odluke došlo 8. februára 1993, ktorý dátum možno považovať za deň zrodu slovenskej koruny. Takmer pätnäš rokov následne slúžila ako platidlo v podmienkach mladej Slovenskej republiky v domácich podmienkach a podľa príslušného kurzu, pravda, aj pre zahraničné platby. Cieľom nasledujúcej časti je podať stručný prehľad o vzniku a zavedení slovenskej koruny, jej formálnej i hodnotovej stránke a ďalších súvislostiach či osudoch, na pozadí celkového vývoja ekonomiky Slovenska, vrátane vývoja finančnictva, pri charakteristike úloh, ktoré v tomto procese plnila centrálna banka, Národná banka Slovenska.

V záverečnej časti, popri všeobecnom prehľade vývoja slovenskej meny, na pozadí celkového vývoja ekonomiky v prvých rokoch 21. storočia, venujeme pozornosť príprave Slovenska so svojou ekonomikou a menou na vstup do medzinárodných štruktúr, vrátane eurozóny, až do 1. januára 2009, kedy došlo zavedením eura, a po prvýkrát v histórii Slovenska k zániku korunovej meny. Obsah tejto časti, ktorá tvorí vlastne záverečnú kapitolu celkovej výstupovej práce k výskumnému uvedenému projektu VEGA č. 1/0470/08, je vypracovaný prevažne na základe vybraných údajov Slovenského štatistického úradu, NBS, archívov, príslušných legislatívnych predpisov a relatívne skúpej dostupnej literatúry.

1. Menová odluka 1993

Na prahu 90. rokov 20. storočia stál pred Štátnou bankou

* Štúdia vznikla ako výsledok riešenia výskumnej úlohy VEGA MŠ a SAV č.1/0470/08: „Vznik a vývoj korunovej meny na Slovensku od vzniku po súčasnosť.“

československou (ŠBČS), ako hlavným finančným subjektom federálneho štátu, vážny problém skrytej inflácie, pretrvávajúci od konca 80. rokov. Usilovala sa ho riešiť hlavne reštriktívnou menovou politikou, aj tak sa jej len veľmi ťažko darilo čeliť voľnému rozkrúcaniu inflačnej špirály. Inflačné tlaky boli príliš silné, ceny v roku 1990 stúpili o 9,9 % a o rok neskôr dokonca o 56,7 percenta, r. 1991 o 11,1%. Zvyšoval sa aj objem nesplatených úverov, ktorý mal v decembri 1990 objem 62,6 mld. Kčs a o dva roky neskôr dosiahol výšku 170,2 mld. korun.¹ Súčasne poklesol hrubý domáci produkt len za rok 1991 o 16% a miera inflácie vzrástla ku koncu roka z takmer nulovej hodnoty na 6,6 % a tak rástlo aj množstvo obeživa.² Schválením devízového zákona federálnym zhromaždením 28. novembra 1990 došlo k uvoľneniu devízového hospodárstva, čím sa vytvorili právne predpoklady pre vnútornú zameniteľnosť koruny, k čomu došlo po 1. januári 1992. Následne prijatými zákonmi tak predajne TUZEXu, v júni 1992, prestali predávať za bony, až r. 1998 úplne zanikli. Týmto opatreniami dochádza k liberalizácii hospodárskych vzťahov so zahraničím, ako dôležitému predpokladu trhovej ekonomiky.

Ďalším z predpokladov sa stala liberalizácia cien, ku ktorej došlo rovnako 1. januára 1992. To vzápätí vyvolalo skokový rast cien, najmä potravín, a to až na dvojnásobok. Zisk z toho mali hlavne obchodné organizácie. Aby sa to výrazne nedotklo príjmov občanov, začali sa tiež zvyšovať platy. A tým sa spustila už otvorená inflácia, zmierňovanie ktorej trvalo potom celé desaťročie. Aj napriek tomu sa zabránilo, hlavne primeraným zásobovaním základnými potrebami občanov, aby československú a po rozdelení štátu, českú a slovenskú menu, nepostihol tak hlboký prepad, ako meny ostatných bývalých socialistických štátov.

Dochádzalo pritom k výrazným rozdielom v ekonomickom i politickom vývoji v česko-slovenskom štáte. Viditeľne sa to prejavilo v raste nezamestnanosti. Tá v ČSFR dosahovala 6,6%, v ČR bola na úrovni 2 – 3 %, ale na Slovensku dosahovala približne 12 %. Rozdiely v ekonomickom vývoji zároveň prehlbovali rozpory aj v politickej

¹ KOLNÍKOVÁ, E. a kol. : *Kronika peňazí na Slovensku*. 1. vyd. Bratislava: Fortuna Libri, 2009. ISBN 978-80-89379. 156 s. S. 239.

² PILCH, C.: Slovenská mena od vzniku po dnešok. I. In: *FINANČNÉ TRHY*. Apríl 2005. ISSN 1336-5711. S. 1.

oblasti a viedli k oslabovaniu jednoty a celistvosti štátu.

Čoraz častejšie signály rozpadu federácie boli jasnou predzvesťou rozpadu menovej únie. Na tento proces sa začali pripravovať predstavitelia ŠBČS od leta 1992. Prvým krokom malo byť kolkovanie dovedty platných federálnych bankoviek. Rozhodovaciu právomoc v tejto oblasti mala Banková rada ŠBČS. Bez vedomia dvoch slovenských zástupcov v tomto orgáne (A. Celuščák a Š. Veselovský) česká časť vedenia ŠBČS rozhodla o výrobe kolkov pre Českú republiku. Napriek existencii emisného oddelenia pri federálnom ústredí v Prahe, ktoré zabezpečovalo emisie bankoviek a mincí, v ústredí pre SR neboli vytvorené predpoklady na takúto činnosť. Keď už bola príprava kolkov pre ČR takmer hotová, začala výrobu kolkov pre Slovensko zabezpečovať kanadská tlačiareň Canadian Bank Note Company Limited z Ottavy.³ Na kolkoch bol slovenský štátny znak a nápis Slovenská republika.⁴ K definitívnemu rozhodnutiu o odluke meny medzi zástupcami oboch republík došlo podpísaním spoločnej Zmluvy o menovom usporiadaní 29. októbra 1992. Hoci v tom čase v Českej republike boli kolkky už takmer pripravené, technické práce na príprave tohto procesu na Slovensku ešte len kulminovali. I tak zodpovední činitelia napokon stihli pripraviť dostatočné množstvo kolkov na okolkovanie budúcej slovenskej meny.

Vznik slovenskej meny, ktorou sa stala slovenská koruna (skratka je **Sk**, kód ISO 4217 je **SKK**), sa teoreticky realizoval v súlade s uvedenou Zmluvou o menovom usporiadaní. Jestvovanie slovenskej koruny, ako samostatnej meny, teda súvisí s rozdelením československého štátu, vznikom a vyhlásením samostatnej Slovenskej republiky dňa 1. januára 1993. Centrálnym finančným subjektom sa v deň vyhlásenia samostatnosti SR stala Národná banka Slovenska (NBS), zriadená ako emisná banka Slovenska zákonom NR SR č. 566/1992 zb. o Národnej banke Slovenskej republiky, z 18. novembra 1992. V súlade so zákonom, bolo v tom čase úlohou SNB zabezpečiť priebeh menovej odlučky a vytvorenie samostatnej meny, zabezpečovať vonkajšiu i vnútornú stabilitu slovenskej koruny a vytvoriť legislatívne i ekonomické prostredie pre

³ KAČKOVIČOVÁ, M.: Menové reformy v 20. storočí. In.: *Ludia. Peniaze. Banky* : Zborník z konferencie NBS 6. – 8. novembra 2002. Bratislava 2003. ISBN 80-8043-051-9. (S. 385-406). S. 402.

⁴ České kolkky nemali ani český znak, ani nápis "Česká republika".

komerčné banky na Slovensku. Neskôr sa jej funkcie a kompetencie upravili osobitnými legislatívnymi opatreniami.

Potreba vlastnej slovenskej meny vyvstala, ako jeden zo základných atribútov svojbytnosti novovzniknutého štátu a súčasne jednej z najdôležitejších pilierov jeho hospodárskej politiky. V priebehu prvých týždňov samostatnosti, až do čias menovej odluky, funkciu slovenskej meny plnili, v súlade s dohodou, pôvodné československé bankovky a mince, ktoré mali byť v rámci menovej únie až do 30. júna 1993, platidlom v Slovenskej republike i Českej republike.

V prvých týždňoch roka, až do 8. februára 1993, panovala v menovej oblasti na Slovensku, podobne i v českých krajinách, neobvyklá situácia. Bola tu jednak centrálna NBS, ale tá nemohla robiť vlastnú menovú politiku a nad ňou (ako aj nad ČNB) stál šesťčlenný *Menový výbor*, ktorý mal spravovať spoločnú česko-slovenskú menu podľa dohody o menovej únii. Prvé stretnutie členov tohto orgánu⁵ sa uskutočnilo 8. januára v Brne v duchu spolupráce a súhlasu s uvedenou dohodou. Vzápätí sa ukázalo, že českej strane nevyhovuje dlhšie zachovávanie spoločnej meny. Pražské banky začali svojvoľne kolkovať bankovky, čo české médiá pohotovo rozvírili, šírila sa panika a vznikala neistota, najmä na Slovensku. Súčasne sa devízové rezervy Českej národnej banky (ČNB) v tichosti prevádzali na účty českých komerčných bánk, čím sa navonok vykazoval dvakrát rýchlejší pokles rezerv ČNB ako na Slovensku a naopak vyšší rast hotovosti v Kčs.⁶ Tento stav jasne signalizoval potrebu rozdelenia meny. Rozhodol o tom Menový výbor na svojom druhom zasadnutí 25. januára v Smoleniciach, kde sa jeho členovia dohodli na rozdelení meny. Korunu československú tak od 31. januára 1993 mala nahradiť Koruna česká a Slovenská koruna.⁷ Funkcia Menového výboru, vo svetovej praxi neobyčajného menového orgánu, sa skončila a viac sa nezišiel. Pretože slovenská strana nemala pripravený dostatok okolkovaných bankoviek, požiadala o posunutie termínu. Ten bol definitívne stanovený na 7. februára, no vklady a výbery z vkladných knižiek peňažných ústavov v druhej republike či posielanie

⁵ Traja za NBS (M. Jusko, E. Kohútiková, M. Tkáč) a traja za Českú národnú banku.

⁶ KOLNÍKOVÁ : *Kronika*, s. 241.

⁷ Podrobnosti dohodli predstavitelia vlád V. Mečiar a V. Klaus na tajnom stretnutí na letisku v Prahe-Ruzyni v noci z 25. na 26. januára.

poukážok do druhého štátu zastavili už 3. februára. Česká strana medzitým predčasne vypovedala dohodu o menovej únii. Národná rada SR prijala zákon o menovej odluke dňa 2. februára. K menovej odluke napokon došlo **8. februára 1993**, ktorý dátum možno definitívne považovať za **deň vzniku slovenskej koruny**.

S kolkovaním bankoviek na Slovensku začali pracovníci NBS a VÚB a.s., ako aj ďalších väčších komerčných bánk v SR po získaní kolokov 13. januára 1993. Pre operatívne riadenie výmeny bankoviek na území Slovenska zriadili osobitnú komisiu, zloženú z vedúcich predstaviteľov NBS, VÚB a. s., Slovenskej pošty a Prezídia policajného zboru.⁸

Výmenu československých bankoviek za slovenské vykonávala NBS na základe zákona NR SR č. 26/1993 Z. z. o opatreniach na zabezpečenie prechodu čs. meny na slovenskú menu a o zmene a doplnení devízového zákona z 2. februára, ako aj Nariadenia vlády SR č. 27/1993 na zabezpečenie prechodu na slovenskú menu.⁹

Vlastná výmena peňazí prebiehala v dňoch 4. až 7. februára 1993. Počas týchto štyroch dní v Slovenskej republike vymenili 4 miliardy korún, pričom na vkladoch bol prírastok 21 miliárd Sk. Systém výmeny peňazí spočíval vo výmene 4000 Sk na osobu v hotovosti.¹⁰

Menová odluka nebola neznámou udalosťou v našich dejinách. Bola podobná najmä už uvedenému obdobnému procesu z roku 1919, pravda s niektorými podstatnými odlišnosťami. Pri menovej odluke, ku ktorej došlo po vzniku ČSR, ju jej tvorca, A. Rašín, spojil aj s radikálnou menovou reformou, v záujme zhodnotenia, postupného zvýšenia kúpnej sily koruny. V roku 1993 išlo výlučne o menovú odluku.

Ďalší rozdiel spočíva v prístupe k tomuto procesu. Menová odluka v roku 1919 bola jednostranným aktom československej vlády, proti ktorému Rakúsko-uhorská banka oficiálne protestovala a sťažovala si na „porušenie svojho peňažného privilégia.“ K menovej odluke v roku 1993 došlo na základe spoločne dohodnutého postupu obidvoch vlád, v súlade s už uvedeným dokumentom: Zmluva o menovom usporiadaní z 29. októbra 1992, v ktorej boli špecificky určené podmienky zániku

⁸ ŠPALEK, R.: ... a obiehajú slovenské bankovky. In: *Biatec*, R. I. február 1993., s. 20-21.

⁹ PILCH, C.: Slovenská mena I, s. 2.

¹⁰ TKÁČ, M.: Ako vznikla Národná banka Slovenska. In: *Historický zborník* 10, č.2/2000, s. 147.

spoločnej československej meny.¹¹ Išlo o prirodzený historický proces, kedy nový štát chce mať aj svoju vlastnú menu. Túto považuje nielen za atribút vlastnej zvrchovanosti, ale i ako jeden z najvýznamnejších faktorov štátnej hospodárskej politiky.

Samostatnej slovenskej mene začali už v období pred jej zavedením nepriaznivo dláždiť cestu nelichotivé predpovede a vyhlásenia a to aj zo strany viacerých vysokých predstaviteľov česko-slovenského štátu, vrátane niektorých zástupcov Slovenska, na čom sa aktívne podieľala tiež žurnalistika, menovite v českých krajinách. Zavedeniu prípadnej slovenskej meny všeobecne vyhlasovali skorý príchod devalvácie. Podľa takýchto verejne vyhlasovaných predpovedí, mal byť kurz slovenskej koruny v prípade rozdelenia ČSFR voči českej 1 : 3, teda trojnásobne horší.¹² Aj niektoré, vcelku objektívne inštitúcie za hranicami, akoby pripravovali pôdu pre devalváciu slovenskej koruny. A tak sa potvrdil princíp, že devalvačné očakávania napokon vždy tiež vedú k devalváci, ku ktorej napokon došlo v júli 1993.

Počiatočný negatívny vplyv na stabilitu slovenskej meny mala teda do značnej miery verejná pertraktácia názorov o „nevyhnutnom slovenskom krachu“. S ohľadom na všeobecné vyhlásenia, že samostatné Slovensko hospodársky skolabuje hneď po prvých dňoch, týždňoch či mesiacoch nezávislosti, sa podnikatelia (domáci i zahraniční), ako aj banky, správali veľmi nedôverčivo. Prejavilo sa to hneď v prvých mesiacoch roku 1993 napríklad vo vývoji devízových rezerv slovenského bankovníctva, stav ktorých poklesol vo februári 1993 na 175,6 mil. USD.¹³

V procese zastavenia a zvrátenia tohto, pre Slovensko krajne nepriaznivého vývoja zohrala významnú úlohu hlavne Národná banka Slovenska, ktorá vznikla súbežne so vznikom Slovenskej republiky 1.

¹¹ MIHÁLIKOVÁ, A. – HORNIAKOVÁ, E.: *Teória finančných a menových vzťahov*. Bratislava. Vydavateľské oddelenie PrF UK. 1998. 350 s. ISBN 80-7160-171-3. S. 304

¹² Pozri napr. TKÁČ, M.: *Hospodárske súvislosti slovenskej štátnosti*. Bratislava Print-Servis. 1977. „Posledný predseda federálnej vlády Mariána Čalfu, ktorý ešte v máji 1992 medzi rodákmi vo Vranove nad Topľou v diskusii o budúcom štátoprávnom usporiadaní uviedol, že «v situácii, keď nie je mena krytá zlatom, ale výkonnosťou ekonomiky, by sa dolár v Českej republike realizoval za terajších 28 a na Slovensku za 84 korún». Podobný názor mal slovenský podpredseda federálnej vlády P. Hoffmann, P. Vojtech, odborný poradca podpredsedu slovenskej vlády A. Vavra a celý rad ďalších.“

¹³ TKÁČ, M.: *Hospodárske súvislosti*, s. 50 .

januára 1993. Prvé bankové operácie uskutočnila už v prvý pracovný deň svojho jestvovania. Dňa 6. januára 1993 po prvýkrát zasadala jej banková rada. Vedno so zánikom spoločného štátu zanikla aj federálna Štátna banka československá. Jej pohľadávky sa s časti delili podľa územného princípu medzi NBS a Českou národnou bankou v pomere 1:2 a čiastočne tiež podľa pomeru 1:2,2.¹⁴

Krátko po tom, ako slovenská koruna vstúpila na scénu, jej vývoj poznamenali najmä už spomenuté nepriaznivé očakávania, išlo o desať percentnú devalváciu, ktorá bola výsledkom dohovoru medzi slovenskou reprezentáciou a delegáciou Medzinárodného menového fondu (MMF). Zástupcom Slovenska sa napokon podarilo obhájiť vlastné stanovisko, hoci požiadavky členov delegácie MMF na devalváciu boli oveľa vyššie (navrhovali 30% pokles hodnoty slovenskej koruny), pričom navrhovali ako alternatívu zavedenie tzv. plávajúceho kurzu (floating). Floating, ktorý by bol znamenal rozkolísanie hodnôt, bol pre NBS neprijateľným.

Otvoreným problémom ostávalo ešte rozdelenie majetku federálnej ŠBČS, ktoré definitívne uzavrela až medzinárodná zmluva. Jej podpísaniu predchádzalo spolu 19. dohôd, ktoré pripravovali zástupcovia českej i slovenskej časti ŠBČS. Protokol medzi vládami Českej republiky a Slovenskej republiky o odovzdaní zostávajúcej časti zlata (s hmotnosťou 4,5 tony) zo spoločných zásob v rámci delenia po bývalej ŠBČS a tiež zmluva o jeho prechode medzi obidva štáty, boli podpísané predsedami vlád obidvoch republík 24. novembra 1999. Týmto sa odkúpil slovenský dlh od Českej národnej banky vo výške 26 miliárd korún, za jednu korunu. Tento akt uzavrel otázku delenia majetku medzi Českou a Slovenskou republikou.¹⁵

Vzhľadom na nedostatok devízových rezerv oboch štátov a vysoký stupeň previazania hospodárstva sa platobný styk medzi Slovenskou a Českou republikou po menovej odluke uskutočňoval prostredníctvom clearing, na základe osobitnej Platobnej zmluvy zo 4. 2. 1993.

¹⁴ KAČKOVIČOVÁ, M.: Menové reformy v 20. storočí. In.: *Ludia. Peniaze. Banky. Zborník z konferencie NBS 6. – 8. novembra 2002*. Bratislava 2003. ISBN 80-8043-051-9. (S. 385-406). S. 402.

¹⁵ KAČKOVIČOVÁ, M.: Menové reformy, s. 403.

2 Slovenská koruna ako platidlo

Výsledky rokovania predstaviteľov národných vlád obidvoch republík po parlamentných voľbách 1992 o rozdelení federálneho štátu, prijatie *Deklarácie SNR o zorchovanosti Slovenskej republiky 17. júla*, i ďalšie politické aktivity v lete 1992, smerujúce k vytvoreniu dvoch samostatných republík, viedli reprezentantov kompetentných inštitúcií k úvahám, diskusiám a napokon k rozhodnutiam o platidlách samostatnej meny. V nadväznosti na tradíciu korunovej meny sa aj Slovenská koruna delila na 100 halierov.

Iniciatívy pripraviť návrhy slovenských bankoviek sa ujal Oblastný ústav ŠBČS v Bratislave. Už v polovici októbra 1992 mal spracované tri alternatívne tematické návrhy, pričom požiadal viaceré inštitúcie o urýchlené vyjadrenie stanoviska. Ústav, ako federálna inštitúcia, pritom nemal oprávnenie pripravovať znaky peňazí pre iný, navyše ešte neexistujúci štát. „Žezlo“ pri výbere návrhov slovenských bankoviek preto čoskoro uchoopil do svojich rúk kompetentný orgán, Ministerstvo financií Slovenskej republiky, na pôde ktorého sa potom formovali názory na ich tematické zameranie. Napriek tomu sa na prípravách koordinovane podieľal aj oblastný ústav. Po mnohých rokovaniach, posudzovaniach predlôh, sa prijalo rozhodnutie prijať výtvarné návrhy Jozefa Bubáka. Svoj podiel na tom malo najmä vynikajúce umiestnenie jeho návrhov v nerealizovanej súťaži na nové československé bankovky ešte z roku 1990 so slovenskou tematikou, ktoré autor doplnil o ďalšie osobnosti. Národná banka Slovenska predstavila schválené návrhy na prvej tlačovej konferencii, ktorú usporiadala 20. januára 1993. Komisia, ktorá ich posudzovala, v danej situácii nemala možnosť navrhovať zásadnejšie zmeny.

Na lícných stranách bankoviek nachádzame zobrazené portréty významných osobností, ktoré pôsobili na území Slovenska a ktoré významnou mierou prispeli k formovaniu Slovákov ako národa. Na rube spravidla zobrazujú miesta a motívy, spojené s ich životom alebo pôsobením. Výnimku tvorí stokorunáčka s motívom gotickej Madony z diela majstra Pavla z Levoče.

Pretože Slovenská republika nemá vlastnú tlačiareň cenín, výroba všetkých druhov bankoviek bola realizovaná v tlačiarňach v zahraničí. Z kapacitných dôvodov sa prvé slovenské bankovky tlačili v Canadian

Bank-Note Company v Kanade, zároveň u britskej firmy Thomas de la Rue, v jej pobočke na Malte. V druhej polovici augusta 1993 prišli do obehu, ako prvé slovenské bankovky, peniaze v nominálnej hodnote 50 slovenských korún, ktoré začali vytláčať z obehu staré okolkované bankovky.¹⁶ Na líčnej strane nesie portréty prvých slovanských vierozvestcov, sv. Cyrila a sv. Metóda, na rube medzi dvoma rukami 7 písmen hlaholiky i siluetu stredovekého kostolíka v Dražovciach.

Ďalšie bankovky tak boli postupne vytlačené v nominálnych hodnotách 20 Sk, 100 Sk, 200 Sk, 500, 1 000 Sk a 5 000 Sk. Počnúc rokom 1993 postupne nasledovala emisia ďalších štyroch druhov bankoviek. Bola ukončená v roku 1995 vydaním 5000 Sk, a 20 Sk bankoviek. Už v roku 1995 sa realizovala dotlač bankoviek hodnoty 1 000 Sk, 50 Sk a 200 Sk. Za účelom lepšieho rozlíšenia v peňažnom obehú sa súčasne uskutočnili určité drobné úpravy výzoru a farieb bankoviek. Emisia bankoviek hodnoty 100 Sk a 500 Sk, rovnako s mierne zvlneným výzorom s podobným cieľom, nasledovala v roku 1996. Na príprave rytín portrétov spolupracoval aj rytec Štátnej tlačiarne cenín Václav Fajt. Jeho tvorbu prezentuje najmä vynikajúci líniový prepis portrétu Ludovíta Štúra a jeho dokonalú rytinu, ktoré nachádzame na päťstokorunáčke. Patrí k najlepším portrétovým rytinám na papierových platidlách.¹⁷

K ďalšiemu zvýšeniu ochrany bankoviek, doplnením nových ochranných prvkov, došlo v rokoch 1999 a 2000. K pôvodnému vodoznakú bol pridaný ďalší vysoko svetlý vodoznak. Papier bol súčasne na rubovej strane potiahnutý irizujúcim povlakom, ktorý bol potlačený linkami štylizovaného obrazu. Do papiera bankovky s hodnotou 1 000 Sk bola na líčnej strane vlisovaná vysoko reflexná fólia zlatej farby. Špeciálnou ochranou sa vyznačovala najmä bankovka hodnoty 5 000 Sk, na ktorú nad metalickú hodnotu pribudol nový prvok tvaru polmesiaca. Špeciálne pamätané bankovky, v limitovanom počte, boli vydané pri príležitosti príchodu roku 2000. (Objavili sa v decembri 1999, na spodnej časti mali aplikovanú metalizovanú zlatú alebo striebornú fóliu so symbolom a textom roku 2000.) Do konca platnosti Sk bolo tak v obehú sedem druhov bankoviek v uvedených nominálnych hodnotách.

O príprave mincí sa v Kremnickej mincovni začalo uvažovať po

¹⁶ TKÁČ, M.: Ako vznikla, s. 147.

¹⁷ KOLNÍKOVÁ, E.: *Kronika*, s. 242.

prijatí dokumentu o zvrchovanosti Slovenska zo 17. júla 1992 v Národnej rade Slovenskej republiky a súčasnom vyhlásení V. Mečiara, z čoho bolo jasné, že situácia speje k skorému rozdeleniu štátu. Štátna mincovňa v Kremnici sa začala zaoberať problémom na základe telefonátu predsedu federálneho zhromaždenia M. Kováča riaditeľovi Mariánovi Paučovi. Pracovníci ateliéru mincovne vybrali voľný okruh tém a vznikla rozsiahla kolekcia návrhov. Definitívne návrhy boli schválené v polovici decembra 1992. Komisia poverila stvárnením mincí Drahomíra Zobeka. Prvá slovenská minca v hodnote 10 Sk uzrela „svetlo sveta“ 23. januára 1993, v čase 10. h a 8. min v Štátnej mincovni v Kremnici.¹⁸ Do obehu sa dostala ako prvé zo slovenských platidiel už v prvý deň platnosti slovenskej meny 8. februára 1993. Zo slávnostného aktu, ktorý sa v čase zrodu prvej mince konal na počesť výroby slovenských mincí v Kremnickej mincovni, sa zachoval pamätný zápis: „Sobota 23. januára 1993 sa zapíše do dejín Slovenska ako deň razenia mincí slovenskej korunovej meny. Rozhodla o tom Národná banka Slovenska po súhlase s kvalitou vzhľadových vzoriek dňa 2. januára 1993.“¹⁹

Súbor mincí Slovenskej republiky pôvodne tvorilo sedem mincí v nominálnej hodnote: 10 korún, 5 korún, 2 koruny 1 koruna, 50, 20 a 10 halierov vzoru 1993. Desaťkorunová minca bola razená zo žltého kovu, päťkorunová a dvojkorunová z bieleho kovu. O farbe korunovej mince rozhodla aj tradícia (najmä popularnosť korunovej mince z roku 1957) a tak sa razila v zlatej farbe. Halierové mince sa razili z hliníka. Pre mince nominálnej hodnoty 50 halierov existovali dve verzie. Priemer pôvodnej z r. 1993 sa rovnal úrovni dvojkorunáka. Kvôli vizuálnej blízkosti sa v roku 1955 začal raziť nový 50-haliernik a to z ocele, galvanicky pokovovanej čistou meďou, pritom s menším priemerom. Nová minca bola zhodná s pôvodnou aj námetovo, rozdiel bol len vo výrobných parametroch a v použitom materiáli. Ako sa neskôr ukázalo, viaceré mince tohto druhu strácali charakteristickú farbu a začali čerňať. Napokon ostal v platnosti aj pôvodný 50-haliernik a tak boli, až do konca korunovej meny v peňažnom obehú obidve mince. Od 31. decembra 2003 prestali platiť mince v hodnote 10 a 20 halierov vzoru 1993.

¹⁸ Odovzdali ju do rúk vtedajšieho najvyššieho ústavného činiteľa, predsedu NR SR Ivana Gašparoviča.

¹⁹ ZORIČÁK, P: Zrodila sa Slovenská koruna. In: *BIATEC*, Roč. II. , č. 2, február 1993, s. 3.

Námet lícných strán všetkých siedmich mincí je rovnaký: štátny znak Slovenskej republiky, pod nim v dvoch riadkoch názov štátu a pod tým rok razby, ešte nižšie, pod rokom, je značka výrobnej Mincovne Kremnica „MK“, v ktorej boli všetky vyrazené. Pri spodnom okraji mince je iniciálka priezviska autora všetkých mincí: „Z“, Drahomíra Zobeka. Rubové strany všetkých mincí, popri nominálnych hodnotách, stvárajú rôzne námety, charakterizujúce Slovensko artefaktmi z čias praveku, šírenia kresťanstva, ľudovej či stredovekej architektúry i symbolický tatranský vrch Kriváň. Na reverz sa tak dostali motívy: na 10-korunu – kaptorga z Veľkej Mače, 5-korunák – keltská tetradrachma bratislavského typu s nápisom BIATEC, dvojkorunák – Venuša (Magna Mater) z Nitr. Hrádku, jednokorunák – madona z Kremnice, 50 haliernik – Panenská vežička z hradu Devín, 20 haliernik Kriváň a 10 haliernik, drevená zvonička z obce Ašváž. Konečné návrhy pre Kremnickú tlačiareň schválili v polovici decembra 1992.

Napriek skutočnosti, že príprava a výroba slovenských platidiel, na ktorej má podstatný podiel Národná banka Slovenska, bola realizovaná v krátkom časovom období, slovenské bankovky, ako aj mince, majú vysokú výtvarnú i úžitkovú hodnotu. Aj ochrana bankoviek proti falšovaniu dosahovala svetovú úroveň.

3 Slovenské finančníctvo od zavedenia slovenskej koruny do konca 20. storočia s osobitným zreteľom na pôsobnosť NBS

Počnúc rokom 1993, sa ekonomika novovzniknutej Slovenskej republiky s novou menou, musela vedno s ostatnými dôsledkami rozdelenia štátu, vyrovnávať najmä s dedičstvom liberalizácie a reštrikčnej stabilizačnej politiky z rokov 1991-1992. Samotné rozdelenie spôsobilo rozpad časti dodávateľsko-odberateľských vzťahov medzi slovenskými a českými podnikmi, pribudli náklady na vytvorenie nových inštitúcií štátu. To sa napokon podpísalo aj pod deficit štátneho rozpočtu, ktorý dosiahol schodok 23 mld. Sk (6,8% HDP). Slovenskú ekonomiku zťažovala nepriaznivá štruktúra s vysokým podielom ťažkého priemyslu a výroby polotovarov, ako aj zlý stav veľkých zbrojárskych podnikov postihnutých konverziou, ktoré ešte koncom 80-tych rokov mali vyše 40 percentný podiel na celkovej strojárskej výrobe. V zahraničnom obchode situáciu v komplikovala dovtedajšia orientácia na trhy krajín RVHP.

Všetky tieto i ďalšie sprievodné znaky sprevádzali ekonomiku mladého štátu, a to všetko navyše počas náročného procesu jej transformácie na trhové hospodárstvo, pritom v podmienkach pokračujúcej recesie vo vyspelých ekonomikách a transformačných problémy väčšiny krajín strednej a východnej Európy. V dôsledku uvedených faktorov aj vznik samostatného štátu sprevádzalo prehĺbenie recesie. Pokles ekonomickej výkonnosti sa prejavil hneď v prvom štvrtroku, no v priebehu roka sa ho podarilo čiastočne vykompenzovať. Za celý rok sa tak HDP znížil o 4,1% , hoci ešte v roku 1992 bol zaznamenaný jeho pokles až o 7%.²⁰ Priemyselná produkcia poklesla až o 13,5 %. Celková miera inflácie dosiahla v roku 1993 25,1%. Miera nezamestnanosti sa vyšplhala na 14,4%, čo oproti roku 1992 predstavuje prírastok o 4%. Napriek tomu došlo k rastu priemernej nominálnej mzdy o 18,5%, čo sa potom negatívne odzrkadlilo najmä na poklese produktivite práce. Peňažná zásoba sa v priebehu roka zvýšila o 38,8 mld. Sk, čo predstavovalo ročný nárast o 18,1% a tak koncom roka dosiahla 253,2 mld. Sk. V prvých dvoch mesiacoch roka bol pritom zaznamenaný prudký pokles obeživa, zhruba o 13 mld. Sk, čo bolo dôsledkom limitovania výmeny bankoviek a tiež hromadného ukladania zvyšku vymieňaných peňazí na účty v bankách. Stav obeživa ku koncu roka poklesol o 5,8 mld. Sk, na 25,1 mld. Sk. V prvom štvrtroku výrazne klesli tiež devízové rezervy a pôsobili silné inflačné tlaky.²¹

Aj niekoľko príkladov o vývoji či situácii, v akej sa nachádzala ekonomika novovzniknutého štátu v období nástupu korunovej meny, svedčí o vážnosti úlohy, pred ktorou stála banková centrála, Národná banka Slovenska. Rok 1993 bol prvou veľkou previerkou jej schopnosti. Od svojho vzniku uskutočňovala umiernenú menovú politiku. Ako základné začiatkové priority si stanovila minimalizáciu vzostupu cenovej hladiny a udržanie vnútornej konvertibility meny. Počas roka banka udržiavala fixný výmenný kurz slovenskej koruny voči päťzložkovému košu mien (USD, DEM, ATS, CHF, FRF) v rámci fluktuáčného pásma plus mínus 0,5%. Prezident Slovenskej republiky Michal Kováč, zvolený do funkcie NR SR 15. 2. 1993, vymenoval o pol roka, 15. júla za guvernéra NBS Vladimíra Masára a za jej viceguvernéra Mariána Tkáča.

Vzostup devalvačných očakávaní od začiatku viedol od začiatku

²⁰ PILCH, C.: Slovenská mena I., s. 4.

²¹ PILCH, C.: Slovenská mena I., s. 6.

roka k rastúcim dovozom a vyššiemu dopytu po cudzej mene, čo sa odrazilo vo výraznom poklese devízových rezerv v NBS. K 30. aprílu 1993 bol ich stav len 175 mil. USD. NBS tak sprísnila prístup bánk na devízový fixing a tiež aj devízovo povoločnú činnosť. Limit nákupu valút pre obyvateľstvo bol stanovený vo výške 4 000 Sk, ktorý sa v druhom polroku zvýšil na 7 500 Sk. Rokovala zároveň s medzinárodnými finančnými inštitúciami o poskytnutí pôžičiek na stabilizáciu devízových rezerv. V dôsledku ich nízkeho stavu a pokračujúceho poklesu sa NBS 10. 7. 1993 rozhodla devalvovať slovenskú korunu o 10% oproti voľne vymeniteľným menám a súčasne zmeniť váhový pomer mien v menovom koši. Prehľad prináša tabuľka 1.

Tabuľka 1: Prehľad o reláciách menového koša k 10. 7. 1993²²

Mena	USD	DEM	ATS	CHF	FRF
Váha	49,06%	36,16%	8,07%	3,79%	2,92%
Kurz SKK	33,0620	19,2550	2,7410	21,6370	5,6690
Krížový kurz	1,000	1,717	12,061	1,528	5,832

Prvoradým cieľom NBS bolo udržanie inflácie na úrovni 10-12% a tiež udržanie stabilného kurzu koruny. Napriek viacerým negatívnym faktorom sa týmto roku podarilo vhodne zvolenou menovou politikou stabilizovať situáciu.

Postupne sa začal prejavovať prílev devízových prostriedkov. Pochádzali hlavne z pôžičky System Transformation Facility od MMF a z Structural Adjustment Loan od Svetovej banky a z emisie cenných papierov NBS. Boli poskytnuté len na preklopenie krátkodobej nerovnováhy platobnej bilancie. Devízové rezervy pokrývali celkový dovoz tovarov a služieb len na 7 mesiacov, pričom limitná hodnota požadovaná MMF je 3 mesiace. Po júlovej devalvácii sa kurz slovenskej koruny stabilizoval a pohyboval sa v rámci fluktuálneho pásma. Svojou menovou politikou NBS zamedzila vzostup cenovej hladiny na začiatku obidvoch

²² Absolútna definícia hodnoty menového koša potom vyzerala nasledovne: $1 \text{ IDX} = 0,01484 \text{ USD} + 0,01878 \text{ DEM} + 0,02944 \text{ ATS} + 0,00175 \text{ CHF} + 0,00515 \text{ FRF}$, kde IDX predstavuje tzv. menový index, ktorý vyjadruje teoretickú hodnotu slovenskej koruny voči americkému doláru v nepriamej dotácii USD/SKK. Zavedenie menového koša umožňuje určovať výmenný kurz s pomocou jednej veličiny – kurzu SKK/USD. Pri dokonale fixnom devízovom režime platí $1 \text{ IDX} = 1 \text{ SKK}$. V prípade oscilačného pásma môže kurz nadobúdať hodnoty v intervale od $1 - \Delta$ do $1 + \Delta$, pričom Δ je maximálna odchýlka od stredu pásma.

polrokov (vplyv zavedenia dane z pridanej hodnoty v januári, devalvácia slovenskej koruny v júli) a pri celkovej ročnej inflácii 25,1% dosiahnuť tzv. „core“ infláciu na úrovni približne 8%.

Ďalšou úlohou NBS bolo udržanie vnútornej konvertibility, a to pri silných devalvačných očakávaniach, nepriaznivom vývoji zahraničného obchodu a pri uplatňovanej fiškálnej a štrukturálnej politike. Aby sa jej podaril zvládnuť nepriaznivý vývoj devízových rezerv a zabezpečiť financovanie schodku bežného účtu platobnej bilancie, musela NBS využiť administratívne nástroje, reštriktívne nástroje pre devízový fixing, úverovú politiku, čo si napokon, po konzultáciách s MMF, vyžiadalo aj uskutočnenie uvedenej 10% devalvácie SK. Ďalším dôsledkom vývoja v devízovej oblasti bolo zvýšenie vonkajšej zadlženosti.

Makroekonomické štatistické výsledky za jednotlivé úseky roku 1994, v porovnaní s predchádzajúcim vývojom, potvrdzujú upevňovanie stability ekonomiky nového štátu. NBS sa podarilo udržať počas celého roka fixný kurz slovenskej koruny. Jej menová politika bola založená na regulovaní vývoja peňažnej zásoby M2 prostredníctvom menovej bázy vzhľadom k vývoju nominálneho HDP a uplatňovaní priamych i nepriamych nástrojov menovej politiky. Vzrástol význam menových nástrojov, pričom sa prijali zmeny v prospech trhovej formy aukčného refinančného úveru. Po niekoľkých rokoch recesného vývoja sa dosiahol relatívne vysoký rast HDP 4,8% a došlo k výraznému zníženiu miery inflácie na 11,7%, a to napriek realizácii viacerých opatrení s potenciálnou inflačnou hrozbou.²³

Vďaka súhre priaznivých ekonomických trendov na strane dopytu i ponuky sa deficit štátneho rozpočtu ocitol na úrovni 14,6 mld. Sk a dosiahol tak hodnotu 5,7% HDP. K tomuto stavu prispela aj mzdová regulácia a priaznivý vývoj produktivity práce. Napriek podstatnému zvýšeniu ekonomickej aktivity aj naďalej pretrvávala vysoká miera nezamestnanosti, ktorá v decembri dosiahla 14,8%, ako aj značná skrytá nezamestnanosť. Hnacou silou ekonomického rastu bol preto hlavne zahraničný obchod, čo sa prejavilo v podobe prebytku bežného účtu platobnej bilancie vo výške 21,3 mld. Sk (4,8% HDP). Kapitálový a finančný účet

²³ K nim patrilo najmä zavedenie úpravy regulovaných cien, spotrebných daní a dane z pridanej hodnoty – preradenie viacerých tovarov zo 6% do 25% sadzby, 10 % dovoznejskej prirážky na časť tovarov a pod.

dosiahol prebytok vo výške 3,4 mld. Sk. Tento vývoj umožnil ďalšiu akumuláciu devízových rezerv, ktoré sa oproti roku 1993 zvýšili na 1 745 mil. USD, čím sa maximálne priblížili k limitnej hodnote požadovanej MMF. Na základe analýzy štruktúry takéhoto vývoja mohla NBS 15. júla 1994 pristúpiť k zmene menového koša z päťzložkového na dvojzložkový (60% DEM, 40% USD). Tento krok podstatne zjednodušil prognózovanie vývoja vymeniteľného kurzu a odhadovanie kurzových rizík. Absolútna definícia menového koša sa zmenila na :1 IDX = 0,012817 USD + 0,029663 DEM. Súčasne bolo tiež rozšírené fluktučné pásmo slovenskej koruny na 1,5%. Reálne vyjadrenie prináša tabuľka 2.

Tabuľka 2²⁴

Mena	USD	DEM
Váha	40 %	60 %
Kurz v SKK	31,209	20,227
Krížový kurz	1,000	1,5429

K stabilizácii ekonomickej situácie vo vnútri štátu určite neprišli zložité vnútropolitické vzťahy, rozpory a napätie medzi politickými subjektmi a ich predstaviteľmi, ktoré len v roku 1994 dvakrát priniesli zmenu vlády. Po vyslovení nedôvery vláde Vladimíra Mečiara prezident republiky 16. marca vymenoval vládu na čele s Jozefom Moravčíkom. Ministrom financií sa stal Rudolf Filkus. Začiatkom septembra sa začala registrácia kupónových knižiek v poradí druhej vlny kupónovej privatizácie. Ako sa ukázalo, zásluhou kompetentných politických činiteľov došlo pri tomto procese i k vážnym ekonomickým nekorektnostiam, spojeným s korupciou či obohacovaním sa, dôsledky ktorých pretrvávali dlhšie obdobie.

Na záver roka sa ešte zopakovala výmena vlády, keď prezident republiky 13. decembra 1994 vymenoval novú vládu V. Mečiara. Ministrom financií sa stal Sergej Kozlík. Napriek rozkolísanej vnútropolitkej situácii NBS naďalej udržiavala fixný kurz slovenskej koruny aj v ďalších rokoch. Na udržanie stability bola zameraná menová a devízová politika, k čomu významne prispela zmena menového koša, ktorá priniesla rozhodujúci podiel devízových platieb a inkás v amerických dolároch a v nemeckých markách. Devízové rezervy NBS sa medziročne zvýšili o 1

²⁴ Pozri: PILCH, C. : Slovenská mena od vzniku po dnešok. II. In: *FINANČNÉ TRHY*. Máj 2005. ISSN 1336-5711. S. 1-2.

673,4 mil. USD na 3 418,4 mil. USD a tak ku koncu roka 1995 pokrývali 3,9 násobok priemerného mesačného dovozu. Pokračovalo oživenie slovenskej ekonomiky. Počas roku 1995 bol dosiahnutý výrazný rast HDP o 5,8%. Znížením miery inflácie mohla NBS v priebehu tohto roka znížiť tiež diskontnú sadzbu z 12% na 9,75%. Priaznivý vývoj pokračoval aj vo vývoji platobnej bilancie. Bežný účet dosiahol prebytok 15,2 mld. Sk (2,6% HDP). Kapitálový a finančný účet dosiahol prebytok vo výške 34,2 mld. Sk.²⁵

Slovenská koruna od čias svojho vzniku pokračovala v systéme vnútornej konvertibility, zavedenej už v roku 1991. Ukončenie Platobnej zmluvy medzi ČR a SR zo 4. 2. 1993, ku ktorému došlo 1. októbra 1995, znamenalo koniec aj pre clearingové zúčtovanie. Slovenská koruna sa tak stala všeobecne konvertibilnou podľa podmienok VIII. článku Dohôd o MMF. Naďalej si udržiavala fixný nominálny menový kurz oproti menovému košu. Napokon o necelé dva roky, 28. mája 1997, Sk po prvýkrát od čias svojej platnosti, hodnotou dokonca prevýšila českú korunu (podľa kurzového lístka NBS bol kurz 1,000 Kč = 0,995 Sk).²⁶

Zavedenie konvertibility viedlo k zrušeniu devízových obmedzení pre všetky bankové operácie na bežnom účte platobnej bilancie (vrátane platenia výživného a vyplácania dôchodkov). Ešte 1. júla 1995 bol prijatý devízový zákon, na základe ktorého mohli občania SR vymieňať koruny za valuty do výšky 30 000 Sk. Od roku 1996 sa tento limit zvýšil na 60 000 Sk, pričom sa zrušili limity na vývoz slovenských platidiel do zahraničia.²⁷ Vedno s výsledkami ekonomického rastu v prvých rokoch existencie SR, dochádzalo nielen k postupnému zvyšovaniu dôvery v slovenskú korunu, ale súčasne i ku kvalitatívnej zmene v jej postavení na medzinárodných devízových trhoch. Slovensko sa medzitým (od 9. mája 1994) stalo pridruženým štátom Európskej únie. Stabilná slovenská koruna bola v tom čase pilierom makroekonomických výsledkov Slovenska, ktoré hodnotili pozitívne aj medzinárodné inštitúcie. Všetky uvedené skutočnosti mali svoj pozitívny vplyv aj na prílev zahraničného kapitálu. Výsledky Slovenska v prvých rokoch samostatnosti sa dajú porovnať s vývojom v okolitých štátoch, pričom v niektorých

²⁵ PILCH, C.: Slovenská mena II., s. 2.

²⁶ TKÁČ, M.: *Hospodárske súvislosti*, s. 67.

²⁷ KOLNÍKOVÁ: *Kronika*, s. 244-245..

ukazovateľoch patrili medzi najlepšie zo všetkých postkomunistických štátov.

Rok 1996 bol poznačený zväčšovaním celkovej ekonomickej nerovnováhy, ktorá sa v najbližších nasledujúcich rokoch ešte viac prehlbovala. Priaznivý vývoj slovenskej ekonomiky začal byť narúšaný rastúcim deficitom štátneho rozpočtu, ktorý v uvedenom roku dosiahol 27 mld. Sk. Vďaka výraznému rastu domáceho dopytu i tak reálny HDP vzrástol o 6,1%. Pozitívne sa vyvíjala zatiaľ inflácia, ktorá ďalej poklesla na 5,4%. Na jej vývoj priaznivo pôsobilo najmä klesajúce tempo rastu cien potravín, zníženie základnej sadzby dane z pridanej hodnoty (z 25% na 23%) a dovoznej prirážky (z 10% na 7,5%). Napriek tomu, že v priebehu roka došlo k ďalšej úprave regulovaných cien (napr. elektrickej energie), tieto nespôsobovali výraznejšie inflačné tlaky. Domáci producenti neboli schopní udržať krok s rastúcim dopytom, preto jeho nárast pokrýval prevažne dovozom, čo vyvolalo ďalšie prehĺbenie deficitu obchodnej bilancie na 70,3 mld. Sk a tiež deficitu bežného účtu platobnej bilancie na 60,1 mld. Sk, čo predstavuje 9,4% HDP.²⁸ Na tento vývoj malo vplyv aj udržiavanie fixného nominálneho kurzu slovenskej koruny a postupné vyčerpávanie devalvačného efektu. Napriek opatreniam NBS na obmedzenie domáceho dopytu, dosiahol rast reálneho HDP aj v roku 1997 iba 4,6%, aj keď išlo v porovnaní s ostatnými transformujúcimi sa krajinami o prijateľný výsledok. Mierne sa zlepšila štruktúra HDP v prospech exportu. Devízové rezervy NBS sa v roku 1996, v porovnaní s predchádzajúcim rokom, zvýšili len nepatrne. Ku koncu roka tak dosiahli sumu 3 473,3 mil. USD, čo v porovnaní so stavom na začiatku roka predstavuje nárast o 54,9 mil. USD (1,5%).²⁹ Vývoj v menovej oblasti v roku 1996 bol pritom charakteristický posilňovaním vonkajšej stability slovenskej koruny, ktorá bola jednou z najstabilnejších mien spomedzi transformujúcich sa krajín. Nominálnu kotvu menovej politiky naďalej predstavovalo udržiavanie fixného výmenného kurzu v rámci oscilačného pásma. Od začiatku roka bolo fluktuatívne pásmo pre pohyb slovenskej koruny bolo rozšírené na 3%. S účinnosťou od 1. augusta bolo zavedené úročenie povinných minimálnych rezerv vo výške 1,5%, a to až do požadovanej výšky povinných rezerv v sledovanom období. Pokračovalo sa aj v ďal-

²⁸ Štatistický úrad SR: Revidované údaje HDP za roky 1995-2006.

²⁹ Štatistická ročenka 1996.

šej liberalizácii pohybov na kapitálovom účte platobnej bilancie, týkajúcom sa investovania v krajinách OECD. Negatívnym dôsledkom udržiavania fixného výmenného kurzu v rámci fluktuálneho pásma bolo, že nominálny kurz nekorešpondoval s reálnymi hospodárskymi podmienkami. Vyššia domáca cenová hladina ako v krajinách hlavných obchodných partnerov a stabilný nominálny kurz mali za následok nadhodnotenie slovenskej koruny. K stupňovaniu negatívnych tendencií z predchádzajúcich dvoch rokov a prehlbovaním ekonomickej nerovnováhy, a to tak v oblasti vysokého deficitu bežného účtu platobnej bilancie, ako aj fiškálnej expanzie a spomaľujúceho sa rastu reálneho HDP dochádza hlavne v roku 1998, kedy medziročný rast HDP dosiahol úroveň len 4,2% a bol najnižší od roku 1994. Spomalenie transformácie ekonomiky prispelo k zníženiu jej výkonnosti, Rast hospodárstva bol navyše ťahaný výhradne domácim dopytom, k čomu výrazne prispela rastúca spotreba verejného sektora, jednak v oblasti vládnych investícií, ako aj prostredníctvom poskytovania vládnych garancií na poskytnuté úvery. A tak deficit štátneho rozpočtu skončil na úrovni 19,2 mld. Sk. Rok 1998 bol relatívne zložitý a plný prehlbujúcich sa rozporov medzi súperiacimi politicko-mocenských táborami v boji o politickú moc a tým i o ekonomické pozície. Došlo k výmene prezidenta republiky, vlády viacerých ďalších predstaviteľov významnejších štátno-politických i ekonomických či spoločenských postov. Dňa 29. mája 1998 bol v prvých priamych prezidentských voľbách za prezidenta republiky zvolený Rudolf Schuster. Nová vláda na čele s premiérom M. Dzurindom, podpredsedom vlády pre ekonomiku I. Miklošom, ktorá nastúpila po voľbách do NR SR 30. októbra 1998, pristúpila k viacerým rätznym ekonomickým reformám.

Základným cieľom menovej politiky NBS bolo udržanie stability meny, pri súčasnej orientácii na znižovanie úrokových sadzieb na medzibankovom trhu. Stupňujúca sa nestabilita v ekonomike v druhej polovici 90. rokov a vedno s ňou rastúca nedôvera zahraničia k súdobej vládnej politike sa odrážali na silnejúcom tlaku na slovenskú menu. Prejavilo sa to hlavne v máji 1997 a potom najmä v období pred parlamentnými voľbami, v lete 2008.³⁰ Všeobecné upokojenie tejto situácie sa

³⁰ KOLNÍKOVÁ: *Kronika*, s. 246.

očakávalo po parlamentných voľbách do Národnej rady SR, ktoré sa uskutočnili v dňoch 25. – 26. septembra. Ako sa ukázalo, toto očakávanie sa nesplnilo ani po voľbách. NBS preto po analýze situácie ako garant konvertibility slovenskej koruny nemohla pripustiť ďalší pokles devízových rezerv, ktoré ku koncu septembra postačovali na pokrytie 2,5 násobku priemerného mesačného dovozu tovarov a služieb. Aj súlade s odporúčaním Medzinárodného menového fondu Banková rada NBS preto 1. októbra 1998 rozhodla o zrušení režimu fixného výmenného kurzu a fluktuatívneho pásma a jeho nahradení režimom plávajúceho výmenného kurzu – floatingom. Tento určovala iba ponuka a dopyt po korunách na peňažnom trhu. Uskutočnením tohto kroku došlo k odstráneniu stálej hrozby, že NBS musí intervenovať na udržanie kurzu koruny. Toto rozhodnutie znamenalo znehodnotenie meny, avšak v menšom meradle, než k akému by došlo pri iných variantoch. Následne to umožnilo mierne uvoľnenie menovej politiky, úrokové sadzby poklesli a bankový sektor bol opäť ochotný a schopný prefinancovávať rastúce finančné potreby štátu.

Súčasne bolo zrušené naviazanie slovenskej koruny na dvojzložkový menový kôš, ktorý bol zo 60% tvorený DEM a zo 40% USD. Referenčnou menou pre stanovenie výmenného kurzu sa stala nemecká marka. DEM bola zvolená na monitorovanie vývoja kurzu slovenskej koruny z dôvodu výraznej naviazanosti obchodu SR na krajiny západnej Európy, ako aj z dôvodu snáh o členstvo v Európskej únii. Zároveň došlo aj k zrušeniu devízového dorovnávaného fixingu NBS. Vplyvom zavedenia floatingu sa kurz slovenskej koruny voči nemeckej marke oslabil v priebehu niekoľkých dní približne o 11%, keď sa 7. októbra dostal až na úroveň 23,093 SKK/DEM. Pokles pokračoval ešte aj v ďalšom roku, pričom napr. v máji 1999 koruna poklesla na 47,299 Sk za dolár.³¹ Politický vývoj po parlamentných voľbách, vrátane reforiem novej vlády, umožnil vyriešiť viacero otvorených problémov, obnoviť klesajúcu dôveru zahraničia k slovenskej mene a prilákať zahraničných investorov. Tieto skutočnosti sa postupne začali prejavovať na postupnom raste kurzu koruny. V roku 1999 dochádzalo k ďalšiemu znižovaniu dynamiky rastu reálneho HDP, ktorý vplyvom utlmenia rastu

³¹ Štatistická ročenka SR 1999.

domáceho dopytu dosiahol v porovnaní s predchádzajúcim rokom len 1,5%. V štruktúre HDP sa začali prejavovať tendencie zvyšujúceho sa podielu zahraničného dopytu. Vývoj v roku 2000 opäť sprevádzala makroekonomická stabilizácia. Opatrenia vlády na ozdravenie ekonomiky sa odrazili najmä na znížení podielu deficitu bežného účtu platobnej bilancie a fiškálneho deficitu na HDP. Vývoj hrubého domáceho produktu v roku 2000 bol charakteristický miernym zrýchlením jeho medziročného rastu. V porovnaní s predchádzajúcim rokom sa zvýšil o 2,0%, oproti 1,5% rastu v roku 1999. Hospodárenie štátneho rozpočtu skončilo ku koncu roka deficitom vo výške 27,6 mld. korún. Miera nezamestnanosti vzrástla až na 19,2%. Výrazne vzrástla medziročná miera inflácie, meraná úrovňou spotrebiteľských cien, na 14,2%.³² Bolo to hlavne dôsledkom rozsiahlej deregulácie cien a administratívnych opatrení (zvýšenie spotrebných daní). Rast spotrebiteľských cien ovplyvnilo i znehodnotenie kurzu slovenskej koruny zavedenie dovoznej prirážky vo výške 7% a výrazný rast svetových cien základných surovín. Priaznivejší vývoj sa ukázal v zahraničnom obchode. Došlo aj k zmierňovaniu vonkajšej nerovnováhy slovenskej ekonomiky. Bežný účet platobnej bilancie dosiahol deficit 40,6 mld. Sk, čo v porovnaní s rokom 1998 predstavovalo zníženie o takmer 40% a podiel deficitu na HDP sa znížil na 4,8%. NBS na tento stav hneď reagovala niekoľkými intervenciami a pozastavením refinancovania obchodných bánk. Jej aktivitu podporila vláda SR prijatím Stratégie urýchlenia reforiem, v ktorých konkretizovala opatrenia na konsolidáciu verejných financií a obmedzenie domáceho dopytu. Následne vláda realizovala aj prvé kroky k reštrukturalizácii mikrosféry procesom ozdravovania najväčších obchodných bánk a prípravou na privatizáciu štátneho podielu. Po intervenciách NBS a vyhlásení zámerov vlády na riešenie makroekonomických nerovnováh sa výmenný kurz stabilizoval a postupne sa začal zhodnocovať. Rozhodnutie členov Európskej rady na jej helsinkom summite o začatí prístupových rozhovorov ohľadom vstupu SR do Európskej únie 10. decembra 1998, sa taktiež nemalou mierou podpísalo pod rastúci záujem zahraničných bánk o slovenskú korunu.

Prvé výsledky opatrení na ozdravenie ekonomiky, ktoré prijala

³² Štatistická ročenka SR 2000.

vláda od mája 1999, sa začali pozitívne prejavovať na vývoji ekonomiky už v nasledujúcom roku. Odrazilo sa to jednak v priaznivom vývoji inflácie, znížení podielu deficitu bežného účtu platobnej bilancie a fiškálneho deficitu na HDP pri relatívne stabilnom vývoji kurzu slovenskej koruny voči referenčnej mene euro. Hospodárenie štátneho rozpočtu skončilo ku koncu roka deficitom vo výške 27,6 mld. Sk. Hrubý domáci produkt v roku 2000 charakterizoval mierne zrýchlený vývoj medziročného rastu o 2,0% (oproti 1,5% rastu v roku 1999). Miera nezamestnanosti poklesla o 1,3 percentuálneho bodu na 17,9%, ale len pri zarátaní verejnoprospešných prác, bez čoho by dosiahla 19,7%.³³

Rast spotrebiteľských cien sa v roku 2000 v porovnaní s rokom 1999 výrazne znížil. Medziročná inflácia v porovnaní s rokom 1999 poklesla o 5,8 percentuálnych bodov na 8,4%, pritom za cenu nízkej kúpyschopnosti obyvateľstva, a hlavne dôsledkom zvýšenia regulovaných cien z leta 1999. Rozhodujúcim faktorom, stimulujúcim výkonnosť slovenskej ekonomiky, naďalej ostal zahraničný dopyt. Zvýšený prílev priamych zahraničných investícií v roku 2000 súvisel najmä s realizáciou privatizačných projektov vlády. NBS realizovala v roku 2000 menovú politiku prostredníctvom novej nástrojovej štruktúry, v dôsledku čoho sa predišlo jednorazovému vplyvu zvýšených privatizačných aktivít vlády SR na výmenný kurz. Prejavilo sa to pritom v raste peňažnej zásoby a v zvýšení likvidity bankového sektora. V dôsledku toho bola NBS v roku 2000 nútená denne sterilizovať priemerne 40 mld. Sk. Devízové rezervy NBS vzrástli o 651,6 mil. USD a ku koncu roka dosiahli hodnotu 4 076,8 mil. USD. Došlo k zvýšeniu dôveryhodnosti Slovenska u zahraničných subjektov podporené zlepšujúcim sa vývojom makroekonomických ukazovateľov, čo malo vplyv aj zintenzívnenie integračných snáh Slovenska, ako aj prijatie Slovenska do OECD. Koncom roka bol kurz koruny podporený vývojom na svetových trhoch, kde začal dolár výraznejšie oslabovať. Koruna sa tak opäť dostala pod hranicu 50 SKK/USD. Výmenný kurz slovenskej koruny voči referenčnej mene EUR zaznamenal relatívne stabilný vývoj. Vzhľadom na to, že referenčnou menou pre kurz slovenskej koruny sa stalo euro, bol výmenný kurz Sk voči USD mimo vplyvu intervencií NBS. K zviditeľňovaniu slovenského finančného sektora na

³³ Štatistická ročenka SR 2000.

domácej i medzinárodnej platforme aktívne prispievala aj modernizácia bankových služieb, na ktorej sa podieľali jednotlivé finančné subjekty či akciové spoločnosti. Tak napr. Slovenská sporiteľňa ako prvá v strednej Európe vydala v roku 2000 vydala platobnú kartu s čipom namiesto magnetického záznamu (EMV).³⁴

4 Osudy slovenskej koruny na prahu 21. storočia

Medzi prioritné úlohy centrálnych orgánov a predstaviteľov verejno-politického života, výkonných i zákonodarných orgánov Slovenskej republiky na prelome storočí, patrilo úsilie o upevnenie medzinárodného postavenia krajiny cestou získania členstva a upevnenie pozícií v centrálnych medzinárodnopolitických organizáciách či spoločensko-ekonomických zoskupeniach. K nim patrili, popri Organizácii pre hospodársku spoluprácu a rozvoj štátov so silnou ekonomikou (OECD), hlavne Európska únia a NATO. K tomu čoskoro pribudlo tiež úsilie o prijatie centrálnej európskej meny. Vďaka mnohým pozitívnym demokratickým premenám, ku ktorým došlo na jednotlivých úsekoch politicko-spoločenského i ekonomického vývoja na Slovensku od *Novembra 1989*, v ktorých spoločnosť pokračovala tiež v podmienkach samostatného štátu, bola Slovenská republika hneď v prvých rokoch 21. storočia čoraz bližšie k dosiahnutiu týchto úloh a cieľov. Po podpise Dohovoru o prístupe SR k OECD z 28. septembra roku 2000 sa dňa 14 decembra tohto roku 2000 Slovensko stalo členom uvedenej významnej celoeurópskej organizácie, zameranej prevažne na podporu ekonomického rozvoja svojich členských štátov. Aby SR mohla byť zaradená do ďalších medzinárodných spoločenstiev, o členstvo v ktorých sa uchádzala, bolo potrebné splniť i všetky ostatné podmienky a rešpektovať ďalšie zásady konkrétnej legislatívy, ktorou sa riadia ostatné členské štáty. Vo vzťahu k téme na tomto mieste venujeme pozornosť otázkam, spojeným s prípravou SR pre prijatie za člena EÚ.

Dôležitou udalosťou, ku ktorej došlo na tejto ceste v podmienkach Slovenska v roku 2001 bola novelizácia zákona o Národnej banke Slovenska. Prostredníctvom tzv. veľkej novely zákona o NBS sa upravilo postavenie NBS a tým zároveň aj inštitucionálny a legislatívny rámec

³⁴ KOLNÍKOVÁ: *Kronika*, s.246.

výkonu menovej politiky. Nová legislatívna úprava určila za hlavný cieľ NBS udržiavanie cenovej stability, ktorý tak nahradil predchádzajúci cieľ stability meny. Prostredníctvom tejto novely došlo k zákonnému vymedzeniu úplnej nezávislosti centrálnej banky a znemožneniu financovania deficitu verejných financií Národnou bankou Slovenska. Táto legislatívna zmena sa stala významnou súčasťou procesu harmonizácie legislatívy s Európskou úniou. Menová politika bola v roku 2001 i nasledujúcich, ovplyvnená jednak vývojom základných ekonomických ukazovateľov, t.j. pokračovaním znižovania miery inflácie, zrýchľujúcim sa ekonomickým rastom, pretrvávajúcim vysokým deficitom bežného účtu platobnej bilancie a verejných financií a na druhej strane formovaním očakávaní (najmä v kurzovej oblasti) v súvislosti s pokračujúcim integračným procesom Slovenska. V roku 2001 sa ukončil proces reštrukturalizácie bankového sektora. Odsunom stratových úverov a ich nahradením štátnymi dlhopismi došlo k ozdraveniu bánk, a spolu s postupnou reštrukturalizáciou podnikovej sféry aj k vytvoreniu predpokladov pre ďalší ekonomický rast. Ďalším stabilizujúcim prvkom bolo pokračovanie privatizácie bánk s rozhodujúcim podielom štátu, do ktorých vstúpili silné zahraničné banky.

Zvýšenie exportnej výkonnosti slovenskej ekonomiky v rozhodujúcej miere súviselo s priamymi zahraničnými investíciami realizovanými v predchádzajúcich rokoch, pričom najdynamickejší rast vývozu zaznamenal automobilový priemysel. Úspechy slovenskej ekonomiky pozorne sledujú a zaznamenávajú aj medzinárodní pozorovatelia. Pravidelná správa Európskej komisie o pokroku Slovenska v pridružení k EÚ z 13. novembra 2001 oceňuje ďalší významný pokrok krajiny v prípravách na členstvo v EÚ. Okrem iných priorít, ktoré Slovensko na tejto ceste dosiahlo, je slovenská ekonomika označovaná ako „fungujúca trhová ekonomika, schopná - pri dodržaní ďalších predpokladov - čoskoro obstať v konkurencii vyspelých európskych krajín.“

Obdobie jesene roku 2002 sprevádzal rušný pohyb na slovenskej vnútro politickej scéne. Vláda SR M. Dzurindu podala demisiu v súvislosti s voľbami poslancov do NR SR 20. – 21. septembra. Necelý mesiac po voľbách sa parlamentu i občanom SR dňa 16. októbra predstavila nová vláda, premiérom ktorej sa opäť stal M. Dzurinda. Vláda, popri iných viacerých reformách vykonala reformu riadenia verejných

financií. Táto obsahovala opatrenia, medzi ktorými bolo novinkou najmä zavedenie **Štátnej pokladnice**. Išlo o akúsi vládnu banku, do ktorej prešli všetky vládne a štátne organizácie. Štátna pokladnica mala zabezpečiť lepší finančný manažment verejných financií a riadenie hotovosti, dlhu a investovanie krátkodobých prebytkov likvidity verejného sektora. Ďalším opatrením bolo, ku ktorému došlo od roku 2005, že na reformu verejnej správy v ekonomickej oblasti nadväzovala **fiškálna decentralizácia**.

Týmto opatrením sa vláde SR podarilo preniesť financovanie kompetencií obcí a samosprávnych krajov z ich vlastných daňových príjmov. Okrem týchto príjmov vláda rozhodla aj o rozdelení celého príjmu z dane z príjmu fyzických osôb. Dobré hospodárenie vlády bolo ocenené aj zlepšením medzinárodných ratingov Slovenska, ktoré v čase odstúpenia vlády boli najlepšie z celej Vyšehradskej skupiny. Vďaka dobrému hospodáreniu a zlepšeným hodnoteniam si vláda bola schopná požičať peniaze lacnejšie: v roku 2002 to bolo za približne 7%, kým už v roku 2006 to bolo menej ako 3%. Vláda zaviedla viacročné programové rozpočtovanie. Podarilo sa jej uskutočniť aj prechod na aktuálny princíp v európskom systéme ESA 95.

Reformy a nové opatrenie vlády, ktoré zavádzala postupne, mali svoj primeraný odraz na jednotlivých úsekoch, na ktoré sa vzťahovali ich kompetencie. Konsolidácia verejných financií pôsobila stabilizačne na vývoj slovenskej ekonomiky, predovšetkým na naštartovanie ozdravovacieho procesu. Podiel deficitu verejných rozpočtov na HDP sa znížil na 3,6% v porovnaní s 5,7% v roku 2002. Kapitálový a finančný účet v roku 2003 skončil prebytkom 67,3 mld. Sk. Spolu s prípravou ďalších reforiem v oblasti zdravotníctva, dôchodkového systému, sociálneho zabezpečenia a daní to prispelo k zvýšeniu atraktívnosti Slovenska. Prejavilo sa to aj zvýšením jeho ratingového hodnotenia a nárastom záujmu zahraničných investorov. Nezamestnanosť v roku 2003 mala klesajúcu tendenciu a oproti decembru 2002 sa mierne znížila na 15,6%.

Makroekonomický a menový vývoj Slovenskej republiky v roku 2003 bol ovplyvnený realizáciou opatrení, súvisiacich priamo či nepriamo s blížiacim sa členstvom Slovenska v Európskej únii. K nim patrila náprava cenových deformácií v podobe úprav regulovaných cien, úpravy nepriamych daní, ako aj naštartovanie procesu konsolidácie ve-

rejných financií. Tento vývoj priebežne charakterizoval výraznejší rast regulovaných cien a spotrebných daní, čo sa prejavilo v zrýchlení medziročnej inflácie z 3,4% koncom roka 2002 na 9,3% v decembri 2003. Administratívne úpravy sa na raste spotrebiteľských cien podieľali viac ako 75%. Vzhľadom na absenciu dopytových tlakov v ekonomike a v záujme udržania tempa rastu slovenskej ekonomiky rozhodla Banková rada NBS v septembri a decembri o znížení kľúčových úrokových sadzieb zhodne o 0,25 percentuálneho bodu. NBS pokračovala v sterilizácii veľkého objemu prostriedkov, a priemerný objem sterilizácii v roku 2003 predstavoval 162,7 mld. Sk. Ku koncu roka 2003 dosiahli devízové rezervy NBS 12,1 mld. USD (9,7 mld. EUR) a od začiatku roka vzrástli o 3,0 mld. USD (o 0,9 mld. EUR). Napriek priaznivému vývoju obchodnej bilancie NBS intervenovala na medzibankovom devízovom trhu s cieľom zmierniť nominálnu apreciáciu slovenskej koruny, ktorá nebola adekvátna vývoju ekonomických ukazovateľov. Tlaky na zhodnotenie slovenskej koruny boli motivované zlepšujúcim sa stavom ekonomiky, ale aj zvýšením prílivu zahraničných investícií. NBS počas roka absorbovala z devízového trhu formou intervencií 658 mil. EUR. Nominálny výmenný kurz slovenskej koruny voči euru sa v priebehu roka 2003 zhodnotil o 1,3%, keď k 31. decembru 2003 dosiahol 41,161 SKK/EUR. Vo vzťahu k americkému doláru sa koruna zhodnotila o 17,8 % na 32,920 SKK/USD.³⁵

Rok 2004 bol pre krajinu priaznivý aj z aspektu upevnenia svojho medzinárodno-politického postavenia. Dňa 29. marca prijali Slovenskú republiku za člena NATO. O dva mesiace neskôr, 1. mája 1984, sa zároveň zavřšili integračné snahy Slovenska, ktoré sa k tomuto dátumu stalo členom Európskej únie. V tomto období došlo k určitým zmenám aj na vnútro politickej scéne. Po voľbách do NR SR v roku 2004 bola vytvorená nová vláda SR, na čele ktorej stál, počas jej trvania do roku 2006, opäť premiér M. Dzurinda. Podpredsedom vlády pre ekonomiku a ministrom financií bol počas tohto obdobia Ivan Mikloš. V dôsledku vážneho onemocnenia prezident republiky R. Schuster nemohol počas dlhšej doby vykonávať svoj úrad. Do funkcie novej hlavy štátu bol dňa 17. apríla 2004 zvolený, za prezidenta SR Ivan Gašparovič.

³⁵ Štatistická ročenka SR 2003.

Druhá vláda M. Dzurindu v ekonomickej oblasti bola zameraná na celkovú liberalizáciu hospodárstva a podnikateľského prostredia. V rámci jeho zlepšenia prijala napríklad flexibilnejšiu pracovnú legislatívu, čo prinieslo voľnejšie zamestnávajúce nových pracovníkov a ľahšie prepúšťanie nadbytočných. Bol zrušený aj zákon o tripartite a znížený vplyv odborov a ďalších lobistických skupín. Vláda pristúpila aj k povinnému sprístupneniu miestnych vedení dominantného operátora konkurencii a zjednodušeniu poskytovanie licencií ďalším novým operátorom, ďalšej liberalizácii poštového trhu a liberalizácii cien povinného zmluvného poistenia vozidiel. Bola znížená priama daňová záťaž a zjednodušený bol celý daňový systém. Z ďalších oblastí to bola napríklad reforma verejných financií, zavedenie nového dôchodkového systému a pod. Snaha o liberalizáciu znamenala aj zníženie vplyvu štátu na hospodárstvo - napríklad aj pomocou zníženia deficitu verejných financií.

V menovej oblasti sa vláda zamerala na prípravu podmienok pre prijatie a zavedenie jednotnej európskej meny – euro. Tieto sa začali ešte pred vstupom krajiny do Európskej únie. Úsilie bolo medzinárodne deklarované podpísaním Prístupovej zmluvy k Európskej únii 16. apríla 2003 v Aténach, kedy sa Slovenská republika zaviazala k vstupu do Hospodárskej a menovej únie a k zavedeniu spoločnej meny – eura. Stratégiu prijatia eura vláda schválila ešte pred vstupom Slovenska do Európskej únie, na svojom rokovaní 16. júla 2003 a po roku, 8. septembra 2004 prijala Konkretizáciu stratégie, pričom bol stanovený najbližší možný termín zavedenia eura 1. január 2009. Vláda SR sa vlastne už vo svojom programovom vyhlásení z roku 2002 zaviazala „znížiť deficit verejných financií tak, aby táto oblasť nebola prekážkou pre vstup Slovenska do eurozóny.“ Tento cieľ sa podarilo splniť už v roku 2005 tým, že deficit dosiahol 2,95% HDP, napriek tomu, že pôvodný plán bol 3,4% HDP (bez započítania nákladov na dôchodkovú reformu). Vďaka rýchlemu rastu hospodárstva sa podarilo aj výrazne znížiť (aj keď len v relatívnych číslach) štátny dlh. V roku 2002 predstavoval 43% HDP a na konci roku 2005 už len 34%. V absolútnych číslach však dlh vzrástol zo 481 miliárd Sk na 507 miliárd – čo sa v relatívnych číslach vďaka rýchlemu rastu HDP neprejavilo.

Podmienkou pre vstup do eurozóny bolo splnenie štyroch

konvergenčných, tzv. *maastrichtských* kritérií.³⁶ Koruna po siedmich rokoch 25. novembra 2005 ukončila svoj plávajúci režim, čím splnila jedno z Maastrichtských kritérií na zavedenie eura. Slovenský minister financií Ivan Mikloš spolu s guvernérom Národnej banky Ivanom Šramkom dohodli podmienky vstupu s Európskou centrálnou bankou a ministrami financií ostatných štátov únie 24. novembra 2005. Vláda aj Národná banka pôvodne za termín vstupu do ERM II verejne označovali polovicu roka 2006, najmä kvôli možným špekuláciám sa obe strany snažili zachovať diskretnosť, čo prikazujú aj pravidlá Európskej menovej únie. Od pondelka 28. novembra 2005 bol kurz koruny zafixovaný na hodnote 38,455 koruny za euro. Podľa dohody bola koruna na euro naviazaná pomerne voľne, oproti tejto centrálnej parite mohol oslabiť alebo spevniť až o 15%, teda kurz mohol kolísať v rozmedzí od 32,69 do 44,22 SKK/EUR.³⁷

Vládne rokovanie dňa 14. decembra 2005 schválilo návrh na vymenovanie splnomocnenca vlády SR pre zavedenie eura (od 1. januára 2006 ju vykonával Ivan Štefanec, po nástupe novej vlády bol od 15. februára 2007 v tejto funkcii Igor Barát). Celkový postup vlády, NBS, jednotlivých komisií, vrátane diplomatických zástupcov SR pri rokovaní na diplomatických fórach a pod. určoval **Národný plán zavedenia eura, ktorý** predstavoval plán jednotlivých krokov, potrebných uskutočniť pre bezproblémové a úspešné zavedenie eura v stanovenom termíne. V zmysle

³⁶ Podmienky *maastrichtských* kritérií sú nasledovné:

1. **Verejné financie:** 1. Kritérium pre hospodárenie verejných financií zahŕňa v sebe 2 oblasti. Verejný deficit za posledný rok pred hodnotením nesmie presiahnuť 3 % HDP a verejný dlh nesmie presiahnuť 60 % HDP.
2. **Inflačné kritérium:** Priemerná inflácia za posledných 12 mesiacov, meraná podľa harmonizovaného indexu spotrebiteľských cien, nesmie presiahnuť priemer troch krajín EÚ s najlepšimi výsledkami v oblasti cenovej stability o viac ako 1,5 percentuálneho bodu.
3. **Stabilita dlhodobých úrokových sadzieb:** Priemerná dlhodobá úroková sadzba za posledných 12 mesiacov nesmie presiahnuť priemer dlhodobých úrokových sadzieb troch krajín EÚ s najlepšimi výsledkami v oblasti cenovej stability o viac ako 2 percentuálne body.
4. **Stabilita výmenného kurzu:** Dva roky pred hodnotením musí byť národná mena zapojená do mechanizmu výmenných kurzov (ERM II). Počas tohto obdobia nesmie krajina menu jednostranne devalvovať, mena nesmie vybočiť z dohodnutého fluktuatívneho pásma, musí sa pohybovať blízko centrálnej parity a pri vývoji kurzu sa nesmú vyskytnúť vážne napätia.

³⁷ KOLNÍKOVÁ: *Kronika*, s. 248.

tohto plánu bol zriadený **Národný koordinačný výbor**, ktorý bol najvyšším riadiacim a koordinačným orgánom v tomto procese. Národný plán zavedenia eura v SR predpokladal, aj v súlade s predošlými úvahami, zavedenie eura **1. januára 2009**. Tento termín potvrdila v Programovom vyhlásení aj nová vláda, ktorá vzišla z volieb v júni 2006.

Vláda premiéra Róberta Fica (4. 7. 2006 – 8. 7. 2010), ministrom financií ktorej bol Ján Počiatek, zodpovedne realizovala jednotlivé kroky, na domácej úrovni, menovite v oblasti ekonomiky, ako aj pri zahraničných diplomatických rokovaníach, na ceste ku včasnému zavedeniu eura, pri maximálne výhodných podmienkach. Slovenská koruna, naviazaná po 25. novembri 2005 (hoci pomerne voľne) na euro, svojim výmenným kurzom voči referenčným menám i voči euru, z dlhodobého hľadiska sústavne posilňovala, zažívala svoje „hviezdne chvíle.“ Podiel na tom mal hlavne rýchly rast slovenskej ekonomiky, ktorý bol rýchlejší ako v Európskej únii (vyšší rast produktivity práce), vyššia inflácia. K tomu prispievali tiež očakávania investorov na ďalší rast kurzu slovenskej koruny, ktorý vlastne jej nákupom sami podporovali. Zásľuhu na tom mali aj špekulácie, podmienené vyššími úrokovými sadzbami na Slovensku, ako boli v eurozóne, ktoré lákali krátkodobé investície do slovenskej meny. SK bola pritom silne závislá aj od ostatných mien v regióne, najmä od českej koruny, poľského zlotého, a maďarského forintu. Očakávania Európskej centrálnej banky o odtrhnutí sa od týchto mien po vstupe do ERM II, sa nepotvrdili. Kurz slovenskej koruny voči euru pozitívne ovplyvňovali aj politické zmeny alebo významné ekonomické udalosti v susedných krajinách. Prispievala k tomu tiež skutočnosť, že veľká časť zahraničných investorov nakupovala slovenskú menu v jednom balíku spoločne s menami z regiónu, na celý región sa dívali globálnym pohľadom a nemali záujem detailnejšie sledovať ekonomickú situáciu na Slovensku.

Na základe žiadosti Slovenska Európska centrálna banka s účinnosťou od pondelka 19. marca 2007 schválila úpravu stredového kurzu slovenskej koruny voči euru v mechanizme výmenných kurzov (ERM II) na úroveň 35,4424 SKK/EUR, čo bolo 8,5 % pod úrovňou vtedajšej centrálnej parity. Slovenskej mene sa tak v rámci fluktuáčného pásma otvoril nový priestor pre posilňovanie.

Na zániku slovenskej koruny a prijatí slovenskej meny do

eurozóny má významný podiel najmä udalosť z 29. mája 2008. Po dohode ministrov financií krajín eurozóny, prezidenta ECB a ministrov financií a guvernérov centrálnych bánk Dánska, Estónska, Litvy, Lotyšska a Slovenska centrálna parita slovenskej koruny v ERM II opäť revalvovala, a to o 17,6472 %. Nová centrálna parita koruny voči euru bola stanovená na úrovni 1 euro = 30,1260 Sk.³⁸ Domnievame sa, že sa týmto rozhodnutím otvárali Slovensku dvere do eurozóny a prechodu slovenskej koruny na euromenu zo strany zástupcov jej členských štátov, za priaznivých podmienok. Mierny pokles trhového kurzu slovenskej koruny v druhom polroku 2008 potvrdil predpoklad viacerých finančných odborníkov, že uvedený konverzný kurz bol stanovený v situácii, ktorá by sa už nemusela opakovať.

Z aspektu procesu vstupu či prijatia Slovenskej republiky do európskej menovej organizácie sa stal významným dňom 3. jún 2008, kedy na zasadnutí Rady EÚ pre ekonomické a finančné otázky (ECOFIN) v Luxemburgu, ministri financií členských krajín Európskej únie, odporučili vstup SR k 1. januáru 2009. Vlastné odporúčenie prijatia Slovenska do eurozóny napokon schválila Rada Európskej únie dňa 20. júna 2008 a to v zložení hláv štátov jednotlivých členských krajín. Definitívne rozhodnutie o konverznom kurze prechodu priniesli záverečné výsledky rokovania Rady Európskej únie na úrovni ministrov financií členských štátov Európskej únie (ECOFIN) 8. júla 2008, ktoré stanovili neodvolateľný prepočítavací koeficient medzi eurom a slovenskou korunou na úrovni 1 euro = 30,1260 Sk. Podľa tohto rozhodnutia sa Slovenská republika dňom 1. január 2009 mohla stať v poradí 16. krajinou eurozóny.

Známe sú informácie či prejavy a besedy ohľadom zavedenia eura, ktoré sporadicky zverejšňovali tlač, rozhlas i televízia už od začiatku roka 1998. Rozhodnutia centrálnych orgánov Európskej únie do eurozóny v polovici roka túto aktivitu na Slovensku znásobili ešte väčšou mierou. Popri kompetentných centrálnych orgánoch a inštitúcií sa do nej zapojili v podstate všetky zložky hospodárskeho i spoločenského života. Počnúc

³⁸ Spodná hranica pre povinné intervencie je 25,6071 SKK/EUR a horná hranica je 34,6449 SKK/EUR.

24. augustom 2008 sa napr. začalo povinné dvojité zobrazovanie cien. Do 31. decembra 2008 sa na prvom mieste uvádzal údaj v SKK a na druhom mieste informatívne údaj v EUR. Od 1. januára 2009 sa na prvom mieste uvádzal údaj v EUR a až na druhom mieste informatívne údaj v SKK. Legislatívne potreby súvisiace so zavedením eura v SR všeobecného charakteru, ako prepočet z korún na eurá, pravidielä duálneho zobrazovania cien, kontrolu a dozor pri zavádzaní novej národnej meny upravil GENERÁLNY ZÁKON, ktorý pripravili spoločne Ministerstvo financií SR, Ministerstvo spravodlivosti SR, Ministerstvo hospodárstva SR a NBS. Kvôli zvýšeniu dôvery verejnosti k prepočtu cien z koruny na euro došlo, v súlade so zákonom, k uzavretiu etického kódexu medzi vládou a podnikateľskou sférou o tom, že podnikatelia nezneužijú prechod na euro na neodôvodnené zdražovanie. Išlo pritom v podstate len o deklaratívnu akciu, ktorú rešpektovali v zásade iba väčšie firmy, ktoré stáli v centre pozornosti občanov. Veľká časť malých firiem pritom ceny upravila tým spôsobom, že ich z korún prerátala na eurá a zaokrúhlila nahor.³⁹

Slovensko bolo až do konca roka 2008 členom mechanizmu výmenných kurzov ERM II a všetky obchody boli reálne oceňované tak ako dnes v trhovom kurze a za bežných podmienok stanovených bankou. Trhový kurz existoval naďalej až do 31.12. 2008. Tento kurz sa len mierne odlišoval od konverzného kurzu, ktorý bol platný až od 1.januára 2009. Euro bolo zavedené metódou „Big-Bangu“, t. j. jednorazového zavedenia meny v bezhotovostnom a hotovostnom obehú. NBS mohla kótovať kurz eura do konca roku 2008. Odvtedy boli v celej eurozóne platné aj slovenské euromince.

Národná banka Slovenska vypísala ešte v júli 2008 anonymnú súťaž na námety *národnej*, rubovej strany eurových mincí s cieľom, aby svojou výtvarnou pôsobivosťou a zrozumiteľnosťou čo najlepšie reprezentovali Slovensko. Do súťaže prišlo 64 návrhov so 658 námetmi. Nakoniec, po posúdení komisie výtvarníkov, bolo vybratých 10 námetov, ktoré NBS dňa 11. novembra 2005 predložila na verejnú diskusiu v podobe ankety. Najviac hlasov v tejto verejnej ankete získal štylizovaný štátny znak od Ivana Řeháka Nasledovala panoráma

³⁹ Pozri napr.: KOLNÍKOVÁ: *Kronika*, s. 249.

Bratislavského hradu (10 a 50 centov) Jána Černaja a Pavla Károlziho a silueta Kriváňa (1, 2 a 5 centov) od D. Zobeka. Po ich prijatí a po prebudovaní technologického zariadenia Kremnická mincovňa vyrazila overovaciu sériu milión mincí každého nominálu. S riadnou sériovou razbou mincí začala po preverení ich kvality zo strany Európskej centrálnej banky. Slovenskej verejnosti boli sprístupnené 1. 12. 2008 v „štartovacích balíčkoch“, s obsahom 38 mincí v hodnote 500 Sk.⁴⁰

V súvislosti s ich nákupom sa žiada spomenúť menšiu kuriozitu. Tieto balíčky sa stali „veľmi žiadaným artiklom“ a u obyvateľstva vzbudili veľký záujem. Hoci bol obsah balíčka pôvodne určený, ako dočasná zásoba mincí spravidla pre jednu rodinu, „snaživí“ jednotlivci dokázali na ne vystáť v radoch i viackrát a ne jeden nakúpil „eurobalíčky“ ako darčeky pod vianočný stromček, často pre celú rozvetvenú rodinu. Slovenské euromince sa napokon tiež stali vyhľadávaným artiklom numizmatikmi celého sveta. Nakoniec s výmenou starej meny za novú euromenu alebo s nákupmi za koruny po prvom januári neboli žiadne problémy. Prispela k tomu aj skutočnosť, že v čase prechodu na spoločnú menu euro na prahu roku 2009 sa na rozdiel od podobných prípadov v minulosti neurčila pomerne krátka prechodná lehota na výmenu starých peňazí za nové, ale až šestnásťdňové obdobie súbežného, duálneho obehu obidvoch mien. V obchodoch museli prijímať koruny, ale vracali len eurá. Korunami sa tak dalo platiť až do 24. hodiny 16. januára 2009. Ako zákonné platidlo pri hotovostných peňažných platbách SK zanikla až 17. januára 2009 (kedy sa skončil tzv. duálny obeh).

V tejto súvislosti sa žiada spomenúť ešte jeden aspekt, ktorý hádam na Slovensku najviac pocifujú viacerí skôr narodení ľudia. Nejednen z príslušníkov týchto vekových vrstiev ešte aj v dnešnej dobe ostáva pri hodnotení cien pod zorným uhlom začiatkov poslednej štvrtiny 20. storočia. A nie vždy sa človeku darí v duchu narýchlo a presne preratúvať najmä nezaokrúhlené sumy. Pri vnímaní cien a plátov im preto stará jednotka dáva väčšiu istotu. A tak sa stretávame s tým, že ako naši prastarí otcovia ešte dlhší čas preratúvali korunové ceny v zlatkách, aj dnešná, najmä staršia generácia, stále rada preratúva súčasné eurové ceny v korunách.

⁴⁰ KOLNÍKOVÁ: *Kronika*, s. 248.

Veľká časť slovenskej verejnosti privítala prijatie a vstup Slovenska do eurozóny. S týmto krokom ju spájal jednak určitý pocit hrdosti a zároveň zaučoval zvýšenie hodnoty príjmu občanov a ich úspor. Zlacneli nákupy, ale aj pobyt, v zahraničí. U ďalšej skupiny obyvateľstva prechod na euro vyvolával rad obáv a pochybností, hlavne u podnikateľov, menovite tých, ktorí boli odkázaní na odpredaj produktov na export. Tieto obavy skeptikov onedlho, žiaľ, potvrdila finančná kríza, vyvolaná nezodpovednou úverovou politikou amerických bánk, ktoré svoje problémy dokázali rýchlo exportovať do celého sveta.

Dvojakosť úvah občanov SR vo vzťahu k zavedeniu eura v rokoch postupujúcej krízy pokračuje. Prevažná časť ľudí si všíma osudy tradičných mien okolitých štátov, v ktorých, najmä s nástupom krízových dôsledkov začala hodnota ich peňazí, v porovnaní s euromenou, prudko klesať. Rozpaky u mnohých začal síce vyvolávať aj pokračujúci mierny pokles eura, menovite vo vzťahu k americkému doláru. Obavy a nedôvera k euru podmieňuje aj situácia spojená s gréckou krízou či podobným vývojom v Írsku, alebo tiež niektoré prognózy hrozby ekonomicko-finančného krachu ďalších štátov v južnej či juhozápadnej časti Európy. Súčasný vývoj ekonomickej situácie zatiaľ všeobecne potvrdzuje, že prijatie eura bol správny krok, ktorým sa slovenská spoločnosť nielen priblížila k prevládajúcej civilizovanejšej časti Európy, ale v tomto spojení a v rámci tohto spoločenstva, má Slovensko predbežne zabezpečené podmienky zdravého ekonomického napredovania. Pravda, správnosť týchto úvah napokon potvrdí až sama skutočnosť, ktorú možno prinesie vývoj v najbližších rokoch.

Na vrub korunovej meny a konečne slovenskej koruny sa celkom na záver žiada poznamenať, že počas celých 117 rokov platnosti na území Slovenska v rôznych, často zložitých obdobiach, priaznivo a zadarmo plnila svoju funkciu v prospech občanov. Menovite vo forme slovenskej koruny v období ostatných, hoci často hektických pätnástich rokov svojho jestvovania, významne slúžila občanom Slovenska i prípadným návštevníkom tejto krajiny. A napokon ju mali ľudia radi tiež aj vďaka svojim priliehavým mincovým podobám, či úhľadnému výzoru a tvaru jednotlivých bankoviek. Nielen svojou, najmä v posledných rokoch svojho jestvovania relatívne stabilnou hodnotou, ale tiež aj formálnym vzhľadom, dôstojne reprezentovala Slovenskú

republiku a zviditeľňovala ju pred svetom. Preto spomienka na korunu ostane ešte určite dlhú dobu v myšliach občanov tejto krajiny.

Summary

Fifteen years of the Slovak crown (koruna) and its path to the euro (1993-2008)

The Slovak crown (koruna) was the last kind of currency which was in use during the circulation of the crown currency on the territory of Slovakia between the years 1892 and 2008. Day of birth of the Slovak crown, or the currency separation on February 8, 1993, came with the end of the Czecho-Slovak Federative Republic on January 1, 1993. The aim of this study is to present a short overview of the origin and introduction of the Slovak crown, of the formal features, value aspects and other connections of this currency unit in the context of the general development of the economy and finances of the independent Slovak Republic. The study is also focusing on the analysis of the National Bank of Slovakia's tasks during fifteen years of existence of the Slovak crown. The final part of the study exemplifies development of preparations for an entry of the Slovak economy into the international structures, especially to the Eurozone, and the final transition of the Slovak currency to the euro, which came on January 1, 2009. This day was the day of termination of the crown currency in Slovakia after more than one hundred years of its use.

Príspevok k pôdorysom sídiel s prvkami centrality v priestore Liptova

MARTIN KVIETOK

Ústav pre pravek a ranú dobu dejinnú, Filozofická fakulta Univerzity Karlovej, Praha (Česko)

Cieľom predloženej štúdie je bližší pohľad na pôdorysný vývoj v období stredoveku u vybraných sídiel v priestore Liptovskej kotliny. Pri výbere témy bola určujúca skutočnosť, že tejto závažnej problematike nebola v prípade Liptova doteraz venovaná výraznejšia pozornosť. Dejiny historického bádania zameraného na priestor Liptova, ak nerátame staršiu romantickú spisbu¹ boli spočiatku zamerané predovšetkým na štúdium počiatkov osídlenia. V roku 1923 vyšla práca V. Chaloupeckého, v ktorej autor predložil sídliskový obraz Slovenska, vrátane jeho tzv. „pomeznych hvozdov“, neosídlených pred 13. storočím, ku ktorým rátať aj oblasť Liptova.² Táto práca spustila známu vedeckú diskusiu označovanú pomenovaním „*O starý Liptov*“. V roku 1930 vyšla práca A. Húščavu podporujúca Chaloupeckého teóriu.³ Práce Chaloupeckého a Húščavu podrobil úspešnej a ďalekosiahlej kritike D. Rapant.⁴ V jeho práci sa prejavila snaha o interdisciplinárne riešenie celého problému. Do úvahy pritom zobral predpoklady fyzicko-geografické, archeologické a jazykovedné. Z lingvistického hľadiska vyzdvihuje D. Rapant dielo V. Šmilauera⁵ a Liptovské nárečia od J. Stanislava.⁶ Z historického hľadiska je dôležitý postreh D. Rapanta týkajúci sa tvaru chotárov mnohých sídlisk. Ich veľkosť a nepravidelnosť bola pre neho dôkazom na pôvodne nekolonizačné osídlenie. Pre počiatkové obdobia Uhorského štátu je totiž charakteristická existencia veľkých chotárov. V rámci nich žili vtedajšie základné sídliskové jednotky a organizovali si poľnohospodársku

¹ Napr. HÝROŠ, Š. N.: *Templariorum monasteria in regno Hungariae*. Rukopis uložený v Liptovskom múzeu v Ružomberku pod inv. č. 27 852.

² CHALOUPECKÝ, V.: *Staré Slovensko*. Bratislava 1923, s. 56-70.

³ HÚŠČAVA, A.: *Kolonizácia Liptova do konca 14. storočia*. Bratislava 1930.

⁴ RAPANT, D.: *Starý Liptov*. Bratislava 1934.

⁵ ŠMILAUER, V.: *Vodopis starého Slovenska*. Praha a Bratislava 1932.

⁶ STANISLAV, J.: *Liptovské nárečia*. Martin 1932 (1. vyd.).

výrobu extenzívnym spôsobom, ktorý zodpovedal danej dobe.⁷ Po druhej svetovej vojne nastúpila nová generácia historikov, ktorá si uvedomila, aj pod vplyvom Rapantovej štúdie, že k napredovaniu poznania sídliskového obrazu sa nezaobíde bez historickej jazykovedy, ale hlavne bez archeológie.⁸ Nesmieme zabúdať, že práve výsledky archeológie prispeli k jednoznačnému preukázaniu osídlenosti Liptova už pred 13. storočím. Počiatky archeologického bádania na profesionálnej úrovni spadajú do roku 1943, kedy V. Budinský-Krička realizoval prvý zisťovací výskum orientovaný na stredovek, a to v blízkosti gotického kostola v Liptovskom Mikuláši.⁹ Po vojne nastalo obdobie systematických archeologických prieskumov celého regiónu Liptova a predovšetkým systematického záchranného výskumu v priestore vodného diela Liptovská Mara. Výsledkom je jednoznačný dôkaz o sídliskovej aktivite v priestore Liptova najneskôr od 9. storočia.¹⁰ Archeológovia svoju pozornosť zamerali predovšetkým na sakrálnu architektúru resp. prikostolné cintoríny,¹¹ ako aj na opevnené resp. neopevnené sídla šľachty.¹²

⁷ SEDLÁK, V.: Staroslovenský sídelný priestor a dielo profesora Rapanta. In: *Historik Daniel Rapant – život a dielo (1897-1988-1997)*. Martin 1998, s. 34-35.

⁸ RATKOŠ, P.: Prehľadné dejiny obcí zátopovej oblasti do konca 17. storočia. In: *Liptov*. 2, 1972, s. 83-89; JANKOVIČ, V.: Z dejín Liptovskej Mary (Príspevok k dejinám zátopovej časti Liptova). In: *Historické štúdie*. 19, 1974, s. 217-235; ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova do konca 16. storočia (1. časť). In: *Liptov*. 7, 1983, s. 39-90; BEŇKO, J.: *Osídlenie severného Slovenska*. Košice 1985; ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova do konca 16. storočia (2. časť). In: *Liptov*. 8, 1985, s. 133-208; ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova do konca 16. storočia (3. časť). In: *Liptov*. 9, 1987, s. 61-150.

⁹ BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: *Prvé staroslovenské radové pohrebiská v Turci a Liptove*. Turčiansky Sv. Martin 1944.

¹⁰ PETROVSKÝ-ŠICHMAN, A.: Slované osídlenie severného Slovenska. In: *Vlastivedný zborník Považia*. 6, 1964, s. 88; BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Zpráva o predbežnom archeologickom výskume v Liptove roku 1963. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV*. 15, 1965, s. 182; PIETA, K.: Slované osídlenie Liptova v 9. – 12. storočí. In: *Liptov*. 2, 1972, s. 67-82.

¹¹ HOŠŠO, J.: Kostolné cintoríny v Liptovskej Mare a Liptovskej Sielnici (Výsledky historicko-archeologického výskumu). In: *Liptov*. 3, 1975, s. 121-174; HOŠŠO, J.: Historicko-archeologický výskum v Liptovskej Mare. In: *Archeologia historica*. 1, 1976, s. 253-269; HANULIAK, V.: Príspevok k včasnohistorickému osídleniu dolného Liptova. In: *Liptov*. 7, 1983, s. 25-37; HOŠŠO, J.: Archeologický výskum sakrálnych stavieb v Liptovskej Mare a v Liptovskej Sielnici. In: *Monumentorum tutela*. 12, 1987, s. 61-81.

¹² HANULIAK, V.: Historický vývoj hradu Liptov (Výsledky archeologického výskumu v rokoch 1976 – 1983). In: *Liptov*. 8, 1984, s. 101-130; TÓTHOVÁ, Š.: Výsledky archeologických výskumov v Parížovciach a v Liptovskej Anne. In: *Monumentorum tutela*.

Poznatky archeologického prieskumu a výskumu severných regiónov v horskom pásme Karpát získané do roku 1989 sumarizuje korpusová práca kolektívu autorov Archeologického ústavu SAV.¹³ Bohužiaľ v 2. polovici 90. rokov a na začiatku 21. storočia bol opustený trend systematického archeologického výskumu zameraného na stredoveké osídlenie Liptova. Bolo to spojené s nástupom záchranej archeológie. Mnohé témy aj napriek lepšiemu technickému vybaveniu archeológov ostávajú neriešené. K týmto témam sa radí aj výskum vývoja pôdorysnej schémy u liptovských stredovekých sídiel. S podobným problémom zápasila česká archeológia už v prvej polovici 70. rokov.¹⁴ Archeológovia poukazovali na chýbajúcu predstavu o stavebnom utváraní ranostredovekej dediny, predovšetkým o jej pôdoryse, ktorý sám o sebe môže byť dôležitým prameňom pre riešenie sociálno-ekonomických problémov. Kritike bola podrobená retrogresívna úvaha založená na tom, že na jednom mieste sa porovnávajú javy v rôznych časových rovinách a spravidla od javov mladších postupujeme krok za krokom späť do minulosti, alebo určité javy, procesy a stavy zistené v mladších obdobiach premietame späť do minulosti. Z mladšieho stavu teda usudzujeme na približnú podobu stavu staršieho.¹⁵

Urbanistickému vývoju je na Slovensku venovaná pozornosť predovšetkým u významných stredovekých miest.¹⁶ V prípade Liptova

12, 1987, s. 171-191; HANULIAK, V.: Malé stredoveké opevnené sídla v Liptove. In: *Archaeologia historica*. 13, 1988, s. 299-306; PIETA, K.: *Liptovská Mara. Včasnohistorické centrum severného Slovenska*. Bratislava 1996, s. 93-105.

¹³ *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. II. Zväzok. Stredoslovenský kraj*. Nitra 1992.

¹⁴ *Zaniklé stredoveké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výskumů 1*. Uherské Hradiště 1971; SMETÁNKA, Z. – KLÁPŠTĚ, J.: Archeologie a česká vesnice 10. – 13. století. In: *Archeologické rozhledy*. XXVII, 1975, s. 286-296 (tu sa nachádza aj súhrn literatúry k danej problematike).

¹⁵ SMETÁNKA, Z. – ŠKABRADA, J.: K metodice studia půdorysu české rané středověké vesnice. In: *Archaeologia historica*. 1, 1976, s. 55-60.

¹⁶ MENCL, V.: *Středověká města na Slovensku*. Bratislava 1938; VARSÍK, B.: Vznik a rozvoj miest na Slovensku v 13. a 14. storočí. In: *Historický časopis*. 6, 1958, s. 169-301; MARSINA, R.: Bádanie o dejinách stredovekých miest na Slovensku. In: *Historické štúdie*. 19, 1972, s. 187-204; MARSINA, R.: K vývoju miest na Slovensku do začiatku 15. storočia. In: *Historický časopis*. 21, 1973, s. 337-367; KUČERA, M.: Genéza miest na Slovensku. In: *Archaeologia historica*. 3, 1978, s. 148-164; ŠTEFÁNIK, M – LUKAČKA, J. a kol.: *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava 2010.

však historický vývoj zapríčinil, že tu nedošlo k formovaniu významnejších sídelných útvarov, pričom vývoj ustrnul na určitom urbanistickom vývojom stupni. Pre nás je však táto skutočnosť významná, pretože nám umožňuje získať ucelenejšiu predstavu o vývoji v prípadoch, keď bol tento starší stupeň prekonaný a nižší sídelný útvar sa transformoval na vyšší typ, pričom pôvodný urbanistický charakter sídliska sa pri postupujúcej stavebnej činnosti výrazne mení alebo zaniká. V štúdiu je venovaná pozornosť sídlam, ktoré sa určitým spôsobom odlišujú od ostatných sídelných jednotiek v Liptovskej kotline. Odlišnosť spočíva v tom, že sú vybavené určitými prvkami centrality. Sú napríklad umiestnené na významných komunikačných bodoch, sú vybavené určitou skupinou práv a výsad, v ktorej najdôležitejší význam z urbanistického hľadiska pripisujeme právu trhovému. Ako farské miesta sú taktiež centrom cirkevného života mikroregiónu. V súvislosti s postavením týchto sídiel je dôležité spomenúť teóriu centrality, základy ktorej vytvoril už v roku 1933 počas štúdia juhonemeckých centrálnych miest nemecký sídelný geograf Walter Christaler. Podstatou tejto teórie je skutočnosť, že jednotlivé miesta v ľubovoľnej sieti osídlenia nemajú rovnaký význam. Niektoré totiž plnia určité funkcie pre svoje okolie a v tomto zmysle sú „centrálne“. Rôzne ukazovatele relatívneho významu miest možno definovať a kvalitatívne či kvantitatívne hodnotiť. Zároveň sa môžeme zaoberať geografickými predpokladmi určitých častí krajiny, ktoré podmieňujú schopnosť konkrétneho miesta pôsobiť v sieti centrálnych miest. V Christalerovom prípade sa však jedná o odlišné geografické podmienky. Štúdia bola totiž venovaná predovšetkým nížinným sídlam.¹⁷ K uplatneniu Christalerovej teórie v našich podmienkach došlo len sporadicky.¹⁸ Pri premietnutí obsahu tejto teórie na sídla v sledovanej oblasti môžeme vyčleniť v Liptove skupinu sídiel, ktoré z dôvodu ich funkcie ako centrálného miesta prekonávali v rámci historického vývoja špecifický urbanistický vývoj. Niektoré viac, iné menej. Túto skupinu tvoria Bobrovec, Hybe, Liptovská Sielnica, Liptovská Teplá, Liptovský Mikuláš, Liptovský Peter, Liptovský Trnovec, Okoličné, Partizánska

¹⁷ CHRISTALER, W.: *Die zentrale Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Darmstadt 1968 (2. vyd.).

¹⁸ Napr. BARAN, V. – BAŠOVSKÝ, O.: *Geografia sídiel*. Banská Bystrica 1998.

Lupča, Ružomberok a Vrbica.

Bobrovec

Bobrovec sa radí medzi najstaršie liptovské dediny severne od Váhu. Jeho vznik treba predpokladať najneskôr v 1. tretine 13. storočia. Prvá písomná zmienka o Bobrovci ako dedine pochádza už z roku 1231. Vtedy kráľ Ondrej II. dáva Beharovi, synovi Semela majetok o veľkosti 6 popluží vyčlenený z majetkov Bobrovca a Bobrovčeka. V tom čase teda musel už existovať a mať už pevne vyčlenený chotár. Na jeho pôvodný rozsah poukazujú majetky Beharoviec, Pavlovej Vsi, Jalovca, Ráztok a pravdepodobne aj Bobrovčeka, ktoré boli neskôr z neho vyčlenené. Základom pôvodného Bobroveckého chotára bolo územie vymedzené z juhu Váhom, na východe Jalovským potokom a na západe potokom Petruška, ktorý tvoril hranicu s chotárom Trnovca. Bobrovec sa postupne stal centrom tohto mikroregiónu. Na centrálnu funkciu Bobrovca poukazuje aj fakt, že bol sídlom farnosti s kostolom sv. Juraja. Bobrovec bol do roku 1279 majetkom uhorských kráľov. Vtedy ho Ladislav IV. daroval českému šľachticovi Bohumírovi, ktorý bol v tom čase jedným z najväčších pozemkových vlastníkov v Liptove. Okolo roku 1339 župan Donč Bobrovec opäť zabral a pripojil ho ku kráľovským majetkom. Pravdepodobne až v polovici 15. storočia sa v Bobrovci udomácnilo konanie trhu. Nie je však vylúčené, že vzhľadom na jeho strediskovú funkciu sa tu konali trhy už skôr. V súvislosti s tým sa Bobrovec vyvíjal ako mestečko.¹⁹

Os dediny tvorí rameno Jalovského potoka tečúce intravilánom dnešnej dediny v smere severovýchod – juhozápad. Tok tohto ramena vytvoril plytkú dolinu, ktorú postupne vyplnil bobrovecký intravilán. Na terasách ramena vzniklo pravdepodobne niekedy pred rokom 1231 sídlisko. Pomoc pri hľadaní miesta, kde mohli stáť prvé obydlia môžeme nájsť v historickom mapovaní a leteckých snímkach. Pri pohľade na pôdorys obce sa nám javí určitá disproporcía v plánovaní zástavby. Je to zjavné predovšetkým na pravom brehu potočného ramena pri juhozápadnom okraji intravilánu v miestach kostola sv. Juraja. V týchto miestach môžeme predpokladať najstaršie stredoveké osídlenie. Tento

¹⁹ ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (1. časť), s. 53-55.

predpoklad je však potrebné potvrdiť alebo vyvrátiť archeologickým výskumom. Postupom času sa dedina rozrastala východným a severovýchodným smerom, zrejme už s určitým urbanistickým plánom, pričom vzniká centrálné priestranstvo slúžiace trhu a jednotne orientovaná parcelácia. Či Bobrovec plnil trhové funkcie už v 13. storočí je otázne, avšak kult sv. Juraja, ktorému bol zasvätený miestny chrám sa v širšom meradle viaže k starým trhovým strediskám (napr. Dolné Trhovište pri Trnave, Borský Jur, Spišská Sobota, Dunajská Streda, Trhová Hradská, Sobrance atď.).²⁰ Po zasedení predpokladaného urbanistického vývoja do rámca historických udalostí môžeme vysloviť niekoľko záverov. Miestom, kde vzniká pred rokom 1231 pravdepodobne služobná osada kráľovských lovcov,²¹ bola pravobrežná terasa ramena Jalovského potoka. Po určitom čase, v období kedy Bobrovec patrilo Bohumírovi, bol na jej juhozápadnej strane postavený kostol sv. Juraja. Nie je isté, či už v tomto čase prekročilo osídlenie tok ramena na jeho východný breh. Po zmene vlastníckych pomerov po roku 1339 dochádza k plánovanému urbanistickému vývoju, ktorý sa už prispôboval podmienkam trhu, pričom zástavba a parcelácia sa prispôbujú novo vznikajúcemu priestranstvu.

Hybe

Najstaršia písomná správa o Hybiach ako jestvujúcej dedine pochádza z roku 1239. Vtedy ju získava do svojich rúk panovník Belo IV. Po krátkom čase sa v Hybiach spomínajú nemeckí osadníci, ktorí v roku 1265 získali od Bela IV. mestské práva podľa krupinského práva. Hlavnými príjmami mesta mal byť obchod a ťažba drahých kovov. Je pravdepodobné, že trh sa uskutočňoval v Hybiach už v 13. storočí. V tom čase sa tu už vyberalo aj mýto, čo poukazuje na skutočnosť, že cez Hybe prechádzala krajinská cesta z Liptova na Spiš. Od 14. storočia sa Hybania venovali aj ťažbe drahých kovov v Bocianskej doline. V tomto smere dochádza v roku 1342 k dohode medzi nimi a šľachticmi so Svätého Jána.

²⁰ SLIVKA, M.: Uctievanie svätých na Slovensku. K problematike výskumu patrocínií. In: *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia*. V, 2006, s. 116.

²¹ UHLÁR, V.: Pôvod názvov obcí v liptovskej zátopovej oblasti. In: *Liptov*. 1, 1970, pozn. 4 na s. 164; RATKOŠ, P.: Toponymia Liptova do konca 13. storočia. In: *Jazykovedný zborník Matice slovenskej I-II*. 1946-1947, s. 203.

Na strediskovú funkciu Hýb poukazuje aj fakt, že najneskôr v roku 1265, kedy si Hybania mohli slobodne vyberať farára do svojho kostola zasväteného Všetkým Svätým, boli samostatnou farnosťou.²²

Prostredie, v ktorom vzniklo stredoveké sídlisko je determinované činnosťou potoka Hybice. Tá tu vytvorila menšie údolie v smere severovýchod – juhozápad. Cez toto údolie prechádzala hlavná cesta z Liptova na Spiš a v miestach neskoršieho námestia sa nachádzal brod cez Hybicu. Priebeh tejto cesty je sledovateľný ešte aj v rámci dnešného intravilánu. Výhodnosť polohy umocňuje aj horský hrebeň severne od intravilánu, ktorý neskoršie sídlisko chránil pred severnými chladnými vetrami vanúcimi od Tatier. V tomto prostredí vzniká pred rokom 1239 dedina. V tom čase sa zrejme jednalo o dedinu obývanú pôvodným slovanským etnikom. Poukazoval by na to aj jej názov odvodený od slova gybati – hýbať, hýbať sa, byť v pohybe, miestami v točitom toku z miesta na miesto alebo v ohybe rieky.²³ Ak si všimneme tok rieky Hybice, ktorá preteká intravilánom Hýb môžeme aj napriek čiastočnej regulácii jej toku pozorovať častý výskyt jej meandrov. Najvýraznejší meander sa nachádza východne od priestoru námestia. Je možné, že práve v týchto miestach boli usadení prví obyvatelia Hýb. Tento predpoklad by mal však overiť archeologický výskum. Novo prichádzajúce nemecké obyvateľstvo sa potom usadilo v jej západnom susedstve, pričom pôvodná dedina zanikla v rámci ďalšej, už plánovanej zástavby. Činnosť nemeckých osadníkov sa v pôdoryse obce sa odráža pravidelnou schémou centrálného priestranstva. Z rohov námestia vychádzajú cesty, pričom hlavná cesta vchádzala na centrálnu priestranstvo od severozápadu a opúšťala ho v juhovýchodnom rohu. Táto schéma bola podriadená zámerom hybských mešťanov, v rámci ktorých hral prvoradú úlohu obchod. O zámeroch a očakávaniach Hybanov vypovedajú aj rozmery pôvodne vymeraného námestia. To, že boli ďaleko precenené a nenaplnené vypovedá postupná zástavba dvoch tretín námestia. Voľná ostala len jeho východná tretina s kostolom Všetkých svätých. Dôvodom, prečo aj

²² ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (1. časť), s. 75-76.

²³ STANISLAV, J.: *Dejiny slovenského jazyka I.* Bratislava 1958, s. 491-501; RATKOŠ, P.: *Toponymia Liptova*, s. 202, 218; RATKOŠ, P.: *Z dejín mestečka*, s. 9; KRAJČOVIČ, R.: *Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest (1)*. In: *Kultúra slova*. 43, 2009, 1, s. 27-28.

tu nevyrástli domy bol pravdepodobne prikostlný cintorín. Aj napriek tomu, že ležali na hlavnej trase z Liptova na Spiš do priestoru bohatých spišských miest, nevyvinuli sa Hybe na významné kráľovské mesto. Zostali na úrovni mestečka, ktoré bolo od 15. storočia súčasťou panstva Hrádok. Hlavným dôvodom bola zrejme veľká vzdialenosť k ložiskám drahých kovov v Bocianskej doline resp. malá rentabilita ich ťažby. Na to nadväzovala aj nízka obchodná aktivita hybských mešťanov, aj napriek úľavám od panovníka.²⁴ To, že Hybe ustrnulo na určitom stupni urbanistického vývinu nám však umožňuje vytvoriť si predstavu o prechodnom stupni meštianskej architektúry. Tento zrejme nasledoval až po prvotnej etape reprezentovanej predovšetkým provizórnymi príbytkami. Prvotnú etapu zloženú z provizórií máme doloženú v modelovej situácii na lokalite Hradištko u Davle pri sútoku Vltavy a Sázavy.²⁵ V rámci Slovenska sa tento typ provizórií zachoval len výnimočne (Trnava, Bratislava). Na túto etapu nadväzovala etapa trojpriestorových domov, rozšírených v strednej Európe v priebehu osídľovacieho procesu v 13. storočí. V mestách, ktoré sa vyvíjali ďalej je táto prechodná etapa prekrytá najmä renesančnými, barokovými prípadne mladšími prestavbami. V Hybiach pôvodnú architektúru tvorili jednopodlažné drevenice so štítmí. Typovo ide o trojpriestorové zrubové stavby so sedlovou šindľovou strechou a podlomenicou. Dvory mali priechodné, ale aj uzavreté.²⁶ Či sa aj v Hybiach vyskytovala etapa s provizóriami nie je možné v súčasnosti potvrdiť alebo vyvrátiť. To by malo byť úlohou budúceho archeologického výskumu.

Liptovská Sielnica

Najstaršia správa o Sielnici je z roku 1256, kedy už jestvovala ako dedina. Bola centrom územia medzi tokmi Sielničanky (dnes Kvačianky) a Sestrčského potoka. Na území tohto mikroregiónu neskôr vznikli Kvačany, Brnice, Ižipovce a Prosiek, teda dediny, majetky ktorých boli vyčlenené zo sielnickeho chotára. Aj keď neskoršie obce patrili do zemianskeho majetku, Sielnica ostávala kráľovským majetkom. Bola súčasťou

²⁴ Ešte v roku 1405 Hybania získali od Žigmunda právo oslobodenia od platenia mýta v kráľovských mýtniciach v celom Uhorsku.

²⁵ RICHTER, M.: *Hradištko u Davle, městečko ostrovskeho kláštera*. Praha 1982.

²⁶ *Súpis pamiatok na Slovensku I.* 1967, s. 474-475.

hradného panstva Liptov a neskôr panstva Likava. V roku 1463 sa Sielničanom na čas podarilo vymaniť spod vplyvu hradnej správy. Vtedy získali od Mateja Korvína súbor práv a slobôd. Medzi nimi sa však nevykytuje právo trhu. Po začlenení Sielnice pod panstvo Likava sa závislosť mestečka voči hradnej správe opäť zvyšuje. Začiatkom 15. storočia bol v Sielnici postavený drevený kostol Všetkých svätých a od roku 1466 sa formuje Sielnica ako samostatná farnosť. Sielnicou prechádzala tiež dôležitá krajinská cesta. Hoci správa o sielnickom mýte je až z roku 1469, jeho vyberanie treba predpokladať už omnoho skôr.²⁷

Keďže pôvodná Sielnica zanikla pri výstavbe vodného diela Liptovská Mara, sme odkázaní pri štúdiu urbanistických pomerov na historické fotografie resp. historické mapové podklady (obr. 1). Územie, na ktorom vznikla neskôr Sielnica, predstavuje údolie prebiehajúce severo-južným smerom, vytvorené činnosťou Kvačianky. Ako sme už vyššie spomenuli, cez Sielnicu prechádzala krajinská cesta. Tá sem prichádzala v smere od Svätej Mary a v priestore neskoršieho sielnického intravilánu zostupovala do údolia, pričom na severnom konci intravilánu prekračovala tok Kvačianky. Druhá cesta vedúca po východnom brehu vznikla zrejme až neskôr, pretože sa južne od Sielnice napájala na cestu spájajúcu Nežitovce a Parížovce, ktoré sú omnoho mladšie ako Svätá Mara. Pri spomenutej krajinskej ceste, prebiehajúcej po západnom brehu Kvačianky vzniká osada. Že sa tak udialo dávno pred rokom 1256, možno už v priebehu 12. storočia, poukazuje aj slovanský názov Sielnice. Slovtvorná prípona v názve -ica, -nica, patrí k charakteristickým slovtvorným prostriedkom slovenských a vôbec slovanských potokov, riečok pomenovaných podľa charakteristických znakov územia cez ktoré preteká, podľa fauny a flóry na jeho brehoch, podľa povahy toku (napr. Blatnica, Chvojnica, Vydrica, Bystrica). Názov Sielnica etymologicky vedie k slovanskému apelatívu selo s významom osada, dvorec, obrábaná zem. Sielnica teda pretekala krajom súcim na osídlenie resp. osídleným.²⁸ Na neskoršiu plánovitú zástavbu poukazuje priestor západne od kostola Všetkých svätých a hlavne časť obce na východnom brehu Kvačianky. Vzhľadom na dobu výstavby kostola ako aj na už poukázaný neskorší vznik východnej komunikácie je možné predpokladať najstaršie

²⁷ ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (2. časť), s. 150-152.

²⁸ UHLÁR, V.: Pôvod názvov obcí, s. 167-171.

osídlenie na svahu východne a severovýchodne od kostola v priestore, kadiaľ prechádzala krajinská cesta. V súčasnosti je územie pôvodnej Sielnice zatopené vodami vodného diela Liptovská Mara a je veľmi obtiažne overiť tento predpoklad. Na skutočnosť, že Sielnica nikdy nezískala právo trhu poukazuje absencia centrálného priestranstva vhodného k tomuto účelu.

Liptovská Teplá

Najstaršia písomná správa je z roku 1264. V tom čase už existovala. Na jej majetku neskôr vznikli dediny Kaľameny, Turík, Bešeňová, Ivachnová, Lazy, Madočany, Lúčky a Potok. Ich chotáre patrili pôvodne k majetkom Teplej. Teplá ostala aj po rozpade jej chotára súčasťou kráľovského majetku v rámci hradného panstva Liptov a neskôr panstva Likava. V obci sa nachádza kostol zasvätený sv. Filipovi. Hoci najstaršia správa o kostole je až z roku 1354, podľa architektonického rozboru pochádza najstaršia fáza stavby z poslednej tretiny 13. storočia.²⁹ Aj keď sa v rámci súpisov pápežských desiatkov Teplá nevyskytuje, v 14. – 16. storočí tu farnosť dokázateľne jestvovala. Uvažuje sa zatiaľ iba v rovine hypotéz a bez reálneho archeologického resp. historického základu, že teplianske sídlisko existovalo podobne ako Sielnica už v 11. storočí.³⁰ Teplá bola centrálnou dedinou v priestore medzi Sestrčským potokom a potokom Turík na západe. Sídlisko je situované do ústia doliny Teplianky. Teplá ležala na krajinskej ceste prebiehajúcej po pravom vážskom brehu. Tu sa k nej pripájala bočná cesta, ktorá sa neskôr rozvetvovala. Jedna vetva smerovala k Liptovskému hradu, ďalšie smerovali cez horské priesmyky na dolnú Oravu. Pôvodné sídelné jadro sa nachádzalo južne od krajinskej cesty a rozprestieralo sa pravdepodobne v okolí kostola, ktorý má pre sledovanú oblasť dosť netypické patrocinium. Zrejme až neskôr sa osídlenie rozšírilo aj severne od krajinskej cesty, čo súviselo so začiatkom využívania vedľajšej cesty, teda najskôr v období výstavby Liptovského hradu. Pri vetvení tejto severnej odbočky sa vytvára menšie priestranstvo trojuholníkového tvaru, ktoré rešpektovala aj neskoršia výstavba. Je možné, že slúžilo k menšej trhovej aktivite, aj keď sa v stredovekých písomných prameňoch nespomína. Blízkosť krajinskej cesty a stredisková

²⁹ *Súpis pamiatok na Slovensku II.* 1968, s. 231.

³⁰ ULIČNÝ, F.: *Dejiny osídlenia Liptova (2. časť)*, s. 154.

funkcia dediny však tvorili pre ňu vhodné predpoklady.

Liptovský Mikuláš

Najstaršia správa o Mikuláši je z roku 1286. Vtedy Ladislav IV. povýšil do šľachtického stavu Mikuláša a Andreja, synov Seraffina. Potvrdil im vlastníctvo svätomikulášskeho, svätopeterského a ondrášovského majetku. Predpokladá sa, že už v tom čase tu jestvovalo sídlisko. To sa sformovalo okolo kostola sv. Mikuláša, ktorého výstavbu datujú hrobové nálezy z prikostolného cintorína najneskôr do 12. storočia. Jednalo sa o kostol, ktorý bol spoločným pre viac dedín. V čase jeho výstavby to mohli byť iba Vrbica, Okoličné, Ploštín, Palúdzka, Bobrovec. To, že sa Mikuláš vzhľadom na existenciu farského kostola stal strediskovou dedinou, využili jeho majitelia v polovici 14. storočia, kedy získavajú od Ludovíta I. právo týždenného trhu. Od roku 1424 sa tu tiež konali trhy na Turíce a na Mikuláša.³¹

Z pohľadu počiatkov osídlenia je zaujímavé predovšetkým patrocínium sv. Mikuláša. Ten ako patrón kupcov v západnom (franskom) okruhu prenikal v tejto funkcii i do východoeurópskej oblasti. Stredoeurópska historiografia vidí v jemu zasvätených kostoloch kupcké svätyne alebo stavby, ktoré majú väzbu na mestské obyvateľstvo.³² V Čechách a na Morave sú svätyne zasvätené sv. Mikulášovi doložené v 11. a 12. storočí na významných predlokačných sídliskách v Žatci, Hradci Králové a Znojme.³³ V podhradí bratislavského hradu bola odkrytá rotunda s príľahlým cintorínom, datovaná do 11. storočia. Až v neskoršej správe z roku 1354 sa v podhradí spomína *villa sancti Nicolai*.³⁴ Ďalší príklad zasvätenia sv. Mikuláša máme doložený v našom prostredí v trhovej osade *Sumbot* (Sobota) v dnešnej Trnave v roku 1205. V tom čase sa však už pretvárala na mestský organizmus, zavŕšený udelením

³¹ ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (2. časť), s. 164-166.

³² BLASCHKE, K.: Nikolaipatrozinium und städtische Frühgeschichte. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*. 53, 1967, s. 271-337; BLASCHKE, K.: Nikolaikirchen und Stadtentstehung in Österreich. In: *Stadt und Kirche*. Linz 1995, s. 165-175.

³³ VELÍMSKÝ, T.: Mikulášské zasvěcení kostelů a počátky trhových sídlišť a měst v Čechách. In: *Mediaevalia historica Bohemica*. 6, Praha 1999, s. 7-64.

³⁴ VALLAŠEK, A.: Neznámá rotunda pod Bratislavským hradom. In: *Zborník FF UK Musica*. 24, 2003, s. 111-122.

kráľovských výsad v roku 1238.³⁵ Aj keď prevláda názor, že liptovský kostol sv. Mikuláša bol postavený mimo sídlisk,³⁶ uvedené doklady môžu nabádať k úvahám o existencii menšej kupeckej osady v tomto priestore už v 12. storočí. Najbližšiu analógiu k osade v Mikuláši by sme potom mohli hľadať v polohe Stará Levoča, kde došlo k pôvodnému mestskému založeniu v 12. storočí.³⁷ Rozhodujúcou skutočnosťou pre vznik sídliska bola dôležitá komunikácia spájajúca Spiš a Liptov. Pri tejto ceste tak mohla vzniknúť už v priebehu 12. storočia kupecká osada s kostolom zasväteným sv. Mikulášovi. Dôvodom pre výber miesta bol aj vážsky brod nachádzajúci sa severozápadne od sídliska. Osada sa nachádzala na severnom brehu potoka Smrečianky, ktorý je v súčasnosti odvedený mimo historické jadro. Stredovekú komunikáciu je možné sledovať na súčasnom pôdoryse historického jadra mesta aj dnes. Reprezentuje ju ul. Štúrova, ktorá cez Námestie Mieru ústi v severozápadnom nároží Námestia osloboditeľov. Cesta prechádzala severovýchodne od kostola sv. Mikuláša. Jej pokračovaním je ul. 1. mája, ktorá vychádza z juhovýchodného nárožia námestia. Okolo tejto cesty vzniká centrálny priestor, ktorý sa postupne sformoval do obdĺžnikového námestia. Vymeranie priestoru námestia sa zrejme udialo v 1. polovici 14. storočia a súviselo so získaním trhového práva. Kde by sme však mohli hľadať miesto predlokačnej osady z 12. storočia? Pri pohľade na sformované uličné čiary v severnej, západnej a východnej časti nám udrie do očí mierny presah domového bloku juhozápadne od kostola. Môže to poukazovať na fakt, že v čase, keď sa vymeriavalo námestie bol tento priestor zastavaný. Ak by sme pripustili možnosť, že sa osada rozkladala v tomto priestore, potom by bol kostol aj s pohrebiskom situovaný na jej severovýchodnom okraji. Z priestoru medzi ulicami Moyzesova a Garbiarska však zatiaľ nemáme hlásené žiadne archeologické nálezy, ktoré by vyvracali alebo potvrdili túto hypotézu.

Liptovský Mikuláš-Okoličné

Najstaršia spoľahlivá správa o Okoličnom je z roku 1273. Správa sa

³⁵ SLIVKA, M.: Uctievanie svätých na Slovensku, s. 142.

³⁶ ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (2. časť), s. 164.

³⁷ JAVORSKÝ, F.: Záchranný výskum románskeho kostola pri Levoči. In: *Študijné zvesti AÚ SAV*. 19, 1981, s. 97-122.

týkala vrátenia majetkov kráľovským psiarom, pričom tento majetok ležal medzi majetkami dedín Vrbica a Okoličné. Správa poukazuje na skutočnosť, že Okoličné už v tomto období existovalo a malo svoj chotár. Od 13. storočia je v majetku zemanov, ktorí jeho názov používali v predikáte. V roku 1433 bolo Okoličné vypálené husitmi. Po tejto udalosti vlastníci dediny v roku 1435 poskytujú určité úľavy jej obyvateľom odvodené od mestských práv Nemeckej Lupče.³⁸ Medzi rokmi 1430 – 1435 tu bol vystavaný kostol sv. Kozmu a Damiána. Od roku 1453 je Okoličné sídlom farnosti.³⁹ Stáva sa strediskom menšieho regiónu s dedinami Vitálišovce, Stošice, Podhorany, Veterná Poruba, Štefanka, Lazisko a Črnmô. V roku 1525 Okoličné znova vyhoorelo, pričom pomerne skoro nastáva jeho obnova. Okoličné podobne ako blízka Vrbica bolo založené v nive Váhu južne od krajinskej cesty. Základnú os sídliska tvoril potok, pričom dôležitú úlohu zohrala aj cesta prechádzajúca cez Váh a spájajúca Okoličné so Svätým Jánom na druhom brehu. Južnú časť pôvodného intravilánu vyplňal františkánsky kláštor a kláštorný kostol sv. Petra z Alkantary.

Liptovský Mikuláš-Vrbica

Najstaršia správa o Vrbici pochádza z roku 1267, kedy už jestvovala.⁴⁰ V 13. storočí striedavo patrila šľachticom alebo panovníkovi. V 15. storočí sa spomína ako súčasť Hrádockého panstva. Obyvatelia Vrbice získali v roku 1412 výsady podľa krupinského práva. Predovšetkým boli oslobodení od platenia mýta v kráľovských mýtniciach. Od tohto okamihu sa Vrbica vyvíja ako mestečko. Osada bola založená v nive Váhu s brehovým porastom vrby. Na špecifické prostredie poukazuje aj názov. Osou sídliska boli ramená potoka Smrečianky. Predovšetkým v línii východ – západ sa ukazuje jednotná zástavba s plánovitým rozložením jednotlivých parciel orientovaných v smere sever – juh. Dnes je južná časť tejto línie zničená výstavbou panelových domov. Druhú menšiu časť tvorí zástavba na východnom konci Vrbice. Os tvorilo rameno potoka Smrečianky dnes už odklonenej od intravilánu mesta (obr. 2). V rámci

³⁸ ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (2. časť), s. 186.

³⁹ HÚŠČAVA, A.: K problémom založenia františkánskeho kostola a kláštora v Okoličnom. In: *Historica Slovaca*. I-II. Bratislava 1941, s. 196-197.

⁴⁰ BEŇKO, J.: *Osídlenie severného Slovenska*. Košice 1985, s. 103.

Vrbice sa nenachádza centrálnne priestranstvo. To sa u všetkých sledovateľných sídiel formuje okolo komunikácií. V prípade Vrbice cesta prechádza v kolmici na hlavnú os sídliska. Poukazuje to na fakt, že v čase, keď nadobúdala táto odbočka význam ako spojnica hlavnej liptovskej cesty a oblasťou južne od Váhu, tvorenou dedinami Bodice, Demänová, Ploštín, Iľanovo, Závažná Poruba už jestvovala. Vyplýva to nakoniec aj z písomných prameňov. Vrbica musela mať vždy úzku väzbu na Svätý Mikuláš, zrejme aj jej vznik súvisel s týmto sídliskom.

Liptovský Peter

Prvá písomná zmienka pochádza z roku 1286. Vtedy Ladislav IV. povýšil do šľachtického stavu Mikuláša a Andreja synov Serafína. Pri tejto príležitosti im okrem iného potvrdil aj vlastníctvo dediny Svätý Peter. V tom čase tu už stál kostol zasvätený sv. Petrovi. Tento bol vybudovaný ako spoločný kostol pre obyvateľov okolitých dedín Belsko a Jamník. V súčasnej obci ho už nenájdeme, zanikol v roku 1786. Nachádzal sa na výbežku terasy nad Mlynským potokom, ktorý je pravostranným prítokom Belej. V 1. polovici 14. storočia je vo Svätom Petri doložená fara,⁴¹ pričom do svätopeterskej farnosti patrili Belsko, Jamník, Podtureň a Vavrišovo. Strediskovú funkciu podobne ako pri iných sídlach tohto typu využili zemianski vlastníci vo svoj prospech a v roku 1363 získali od Ludovíta I. právo konania trhu. Svätý Peter sa ďalej vyvíjal ako zeme-panské mestečko a stal sa centrom majetkov zemanov zo Svätého Petra. V roku 1472 bol spustošený vojskom poľského kráľa Kazimíra. K obnoveniu sídliska došlo na začiatku 16. storočia. Vtedy bolo znova vybudované na zákupnom práve, na čele so šoltýsom.⁴²

Osada vznikla na potočnej terase nad meandrom Mlynského potoka. Nachádzala sa pri hlavnej ceste na Spiš, ktorá východne od Svätého Petra prechádzala cez tok Belej a pokračovala na Hybe a ďalej na Spiš. Vo Svätom Petri sa od nej oddeľovala cesta, ktorá pokračovala proti toku Belej smerom do hôr a s hlavnou cestou spájala dediny Pribilinu, Vavrišovo. Toto rázcestie dnes tvorí priestranstvo v podobe

⁴¹ SEDLÁK, V.(ed.): *Monumenta Vaticana Slovaciae I. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332 – 1337*. Trnava – Rim 2008, s. 51, č. 201 – doklad o Pavlovi, farárovi zo Svätého Petra v Liptove (*Sancti Petri de Luptovia*).

⁴² ULIČNÝ, F.: *Dejiny osídlenia Liptova (2. časť)*, s. 167-169.

rovnoramenného trojuholníka o ploche 2700 m². Nie je jasné či sa tento priestor sformoval až po obnovení sídliska v 16. storočí, alebo nová stavebná aktivita už rešpektovala starší priestor vytvorený po získaní trhového práva v 2. polovici 14. storočia. Z juhu a zo severu sa k nemu pripájajú jednotne orientované a usporiadané parcely. Smerom na západ sa tento priestor uzatvára. Iná situácia je na východ od tohto priestranstva. Na starší pôvod poukazuje situácia východne od verejného priestranstva severne od hlavnej cesty. Je to priestor tesne pri hrane potočnej terasy, kde stál aj kostol sv. Petra. Mohli by sme teda uvažovať, že vývoj osídlenia začal práve na hrane potočnej terasy okolo kostola sv. Petra. Bezprostredne v jeho západnom a severozápadnom susedstve vzniká niekedy v 1. polovici 13. storočia osada s nepravidelnou zástavbou. V tom čase alebo neskôr sa osídlenie rozširuje aj do údolia na východný breh Mlynskeho potoka. Niekedy na prelome 13. a 14. storočia muselo dôjsť k vybudovaniu severovýchodnej odbočky, pretože v tom čase vznikajú obce Pribilina a Vavrišovo, aj keď prvé zmienky o nich pochádzajú z 1. polovice 14. storočia. Vzniká tak ústredný priestor, ktorý bol neskôr využitý ako trhovisko. Zástavba okolo neho vzniká pravdepodobne už v 14. storočí a doplnená bola v 16. storočí. Omnoho viac svetla do našich úvah by mohol vniesť tiež archeologický výskum zameraný na stavbu zaniknutého kostola a prikostolného cintorína, ako aj jeho bezprostredného okolia. Archeológia, podobne ako k počiatkom stredovekého osídlenia, by mohla priniesť poznatky o úrovni spustošenia v roku 1472.⁴³

Liptovský Trnovec

Najstaršia priama správa o Trnovci je z roku 1283. Trnovec už vtedy jestvoval a mal vytvorený chotár, čo svedčí o dlhšom trvaní tunajšieho sídliska pred rokom 1283. Na starší pôvod by mohol poukazovať aj názov. Slovo Trnovec má jazykové znaky, ktoré by poukazovali na jeho pôvod pred 13. storočím. Trnovec bol už v 14. storočí sídlom farnosti. Kostol bol pôvodne zasvätený sv. Jánovi Krstiteľovi a v 16. storočí bolo patrocínium zmenené na sv. Ducha. V roku 1429 kráľ Žigmund povolil konanie trhu v Trnovci každú nedeľu a jarmok na Turíce, ako aj

⁴³ To, či bola dedina vypálená, by mohla potvrdiť prítomnosť tzv. katastrofického horizontu reprezentovaného požiarovou vrstvou.

všeobecné práva lupčianskych mešfanov. V roku 1472 bol Trnovec podobne, ako mnohé iné sídla v Liptove spustošený vojskom poľského kráľa Kazimíra. Snahu o jeho rýchle obnovenie môžeme vidieť v roku 1480, keď kráľ Matej Korvín oslobodil Trnovčanov od platenia mýtnych a colných poplatkov za prevážaný tovar. Trnovec po celý stredovek ostal v majetku kráľa, ako majetková súčasť panstva Liptov resp. Likava.⁴⁴

Dedina je situovaná na južnom konci údolia vytvoreného činnosťou potoka Petruška (pôvodne potok Mútnik resp. Vidová). V týchto miestach sa údolie rozširuje do menšej kotliny ohraničenej na severe vrchom Hrádok, na juhu Hájkmi a na východe Krokvou. Osídlenie sa koncentruje na jej severovýchodnom konci, pretože veľká časť tejto kotliny sa nachádzala v inundácii potoka. Dnes je už tento priestor zaliaty vodami vodného diela Liptovská Mara. Údolím prechádzala cesta zo Sielnice do Bobrovca a jestvovala teda už najneskôr v polovici 13. storočia. Tu sa k nej pripájala cesta smerujúca do Ráztok (1368) a ďalej do Ondrášovej (1286). Na spojnici týchto ciest a okolo kostola sa postupne formuje trojuholníkové priestranstvo lemované domami. Tento priestor bol už zrejme urbanisticky sformovaný v prvej tretine 15. storočia, kedy Trnovec získava právo trhu, pričom vzniknuté priestranstvo slúžilo jeho potrebám (obr. 3). Do akej miery súviseli počiatky stredovekého osídlenia Trnovca s polohou Hrádok severne od intravilánu, nie sme schopní za súčasného stavu výskumu povedať. Na túto otázku by bolo možné odpovedať až po realizácii výskumov v polohe Hrádok a v priestore okolo kostola, kde môžeme predpokladať koncentráciu najstaršieho osídlenia.

Partizánska Lupča

Prvá písomná zmienka o Nemeckej Lupči je z roku 1252.⁴⁵ V tom čase už existovala, pričom na možnosť jej staršej existencie poukazuje aj slovanský pôvod slova Lupča, odvodený od osobného mena, ktorého základom bol Lub.⁴⁶ Na starší pôvod sídliska by mohla poukazovať aj skutočnosť, že sa nachádza v oblasti s archeologicky doloženým

⁴⁴ ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (2. časť), s. 169-173.

⁴⁵ MARSINA, R.(ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II.* Bratislava 1987, s. 280, č. 400.

⁴⁶ STANISLAV, J.: Niekoľko názvov zo starého Liptova. In: *Slovenská reč.* 15, 1945-1950, s. 77.

osídlením už v 10. – 12. storočí, pričom samotná Lupča sa nachádza na jeho južnom okraji. Archeologicky sú doložené minimálne 3 polohy datované do spomenutého obdobia. Prvou polohou je poloha Šibenice nachádzajúca sa medzi Váhom a Lupčiankou. Jedná sa o severozápadný výbežok riečnej terasy, ktorý bol od jej zvyšku oddelený priekopou a drevozemným opevnením. Na základe archeologických nálezov získaných povrchovým zberom (keramika, militária) sa osídlenie tejto opevnenej polohy datuje do obdobia od 12. po 15. storočie.⁴⁷ Približne 1 km južne od kostola sv. Michala bola povrchovým zberom získaná z terasy Lupčianky keramika rámcovo datovaná do obdobia 10. – 12. storočia.⁴⁸ Nálezy keramiky poukazujú na možnosť prítomnosti zaniknutého terasového sídliska v tomto priestore. Poslednou polohou, ktorú však dnes už nenájdeme kvôli úpravám toku Lupčianky bolo kruhové opevnenie v jej inundácii zistené ešte v 19. storočí. Jednalo sa o kruhové opevnenie s priemerom 30 m a obohnané umelou priekopou. Na základe nálezov keramiky je rámcovo datované do obdobia 12. storočia.⁴⁹ Uvažuje sa teda, že pôvodné lupčianske sídlisko sa nachádzalo o niečo severnejšie, bližšie ku kostolu sv. Michala, ktorý bol pôvodne spoločným farským kostolom pre Lupču, Sliache a Malatíny.⁵⁰ Dôvodom, prečo sa nové sídlisko presunulo južnejšie bol príchod nových osadníkov, zväčša nemeckých, z oblasti Krupiny a Banskej Štiavnice, ktorí sem prišli za účelom ťažby drahých kovov v tejto časti Nízkyh Tatier. V roku 1263 si Lupčania stavajú kostol Sedembolestnej Panny Márie a z Lupče sa stáva samostatná farnosť. V súvislosti s cirkevným osamostatnením sa Lupčania snažili získať aj mestské privilégia. Pôvodné privilégium vydané Belom IV. sa nezachovalo. Hodnoverne zachované je až privilégium Štefana V. z roku 1270.⁵¹ Okrem iného sa tu zmieňuje slobodná voľba richtára, právo na rybolov v rieke Revúca, právo na vyhľadávanie a ťažbu zlata,

⁴⁷ BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Zpráva o predbežnom archeologickom výskume v Liptove roku 1963. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV*. 15, 1965, s. 182.

⁴⁸ PETROVSKÝ-ŠICHMAN, A.: Slovanské osídlenie severného Slovenska. In: *Vlastivedný zborník Považia*. 6, 1964, s. 88; BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Zpráva o predbežnom, s. 182.

⁴⁹ NEUDECK, J.: Germanische Befestigungen des oberen Waagthales in Ungarn. In: *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. IX, 1880, s. 29-59; PIETA 1999, s. 43

⁵⁰ ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (2. časť), s. 193.

⁵¹ ULIČNÝ, F.: Mestské privilégia Nemeckej Lupče a otázka ich pravosti. In: *Historické štúdie*. V, 1959, s. 302-333.

striebra a medi alebo právo slobodného trhu, tak ako ho už mali predtým. Práve právo trhu a banskej činnosti sa stali ekonomickým základom mestského vývoja Lupče. Podľa záznamu privilegia sa trh konal už pred rokom 1270. Uvažuje sa, že vznikol živelne ako dôsledok hospodárskeho vývoja v tejto časti Liptovskej kotliny a patrila medzi najstaršie na Liptove. V roku 1434 kráľ Žigmund potvrdzuje právo konania dvoch jarmokov. V roku 1434 husitské vojsko obsadilo hrad Likavu a mesto Nemec-kú Lupču vypálilo, pričom údajne zhoreli aj výsadné listiny Lupčanov. Podobne aj v roku 1459 došlo v meste k požiaru.⁵²

Vyššie sme už spomenuli, že jedným z hlavných faktorov, ktoré mali vplyv na formovanie Lupče ako mesta bola predovšetkým ťažba drahých kovov. V dlhodobom meradle však jej výsledky boli skromné a lupčianske baníctvo zostalo len v medziach liptovských pomerov. Vzhľadom na túto skutočnosť sa ani Lupča nevyvinula na kráľovské banské mesto typu stredoslovenských banských miest, ale postupne sa dostávala pod vplyv miestnej správy reprezentovanej Likavským panstvom. Lupča je situovaná do údolia Lupčianky, ktoré je v porovnaní s okolitým údoliami (údolia Sliáčanky, Malatínky, Kľačianky) najrozsiahlejšie. Poloha zrejme zodpovedá plánom zakladateľov, v ktorých na jednej strane rozhodovala blízkosť ložísk nerastov avšak na druhej strane skutočnosť, že novozaložené sídlisko sa bude ďalej urbanisticky rozširovať. Na mierne povedané, smelé plány nových osadníkov poukazuje rozsah priestranstva, okolo ktorého začala vznikať plánovaná zástavba.

Priamo cez tento centrálny priestor pretekala Lupčianka. V jeho strede stojí opevnený kostol sv. Matúša apoštola. V prípade tejto stavby sa však jedná až o v poradí druhú cirkevnú stavbu v Lupči. Prvou bol kostol Sedembolestnej Panny Márie postavený v roku 1263. Ten je však situovaný mimo centrálného priestranstva. Námestie má nepravidelný obdĺžnikový tvar (obr. 4) a slúžilo v stredoveku aj ako trhové miesto s významom pre územie celej Liptovskej župy. Najstarší doklad o ňom ako o *forum comprovinciale* pochádza z roku 1378.⁵³ Údaje o jednotlivých stavebných objektoch sú však len veľmi skromné. Podobne, ako v prípade Hybe aj v Lupči máme dochovaný prechodný typ meštianskej architektúry. Tvoria ju predovšetkým jedno- a dvojpodlažné budovy troj-

⁵² ULICHŇÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (2. časť), 193-197.

⁵³ ULICHŇÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (2. časť), s. 194.

a viacosové so zachovanými renesančnými klenbami. Predimenzovaný centrálny priestor bol však postupne vyplnený zástavbou, pričom voľne ostalo iba malé námestie východne a juhovýchodne od kostola sv. Matúša. Do rohov priestranstva ako aj do stredu dlhších strán hviezdicovito vychádzali cesty spájajúce Lupču s okolitými sídlami, čo len potvrdzuje jej strediskový charakter.

Ružomberok

Pri štúdiu urbanistických pomerov zameriame svoju pozornosť iba na priestor, kde vznikli pôvodne dve samostatné sídelné jednotky a to samotný Ružomberok a Revúca. Územie týchto dvoch sídelných jednotiek je dnes najviac prepojené v rámci urbanistického vývoja dnešného Ružomberka. Okrem nich však Ružomberok tvoria chotáre pôvodne samostatných dedín Bieleho Potoka, Černovej, Ludrovej a Vlkoľínca. Tieto sú však ešte aj dnes príliš vzdialené od historického jadra mesta na to, aby s ním tvorili jeden urbanistický celok. Z vyššie spomenutých dvoch sídelných jednotiek je staršou Revúca. Prvú písomnú správu o Revúcej máme z roku 1233. Vtedy daroval kráľ Ondrej II. Hudkonthovi tri poplužia zeme zvanej Revúca (*terra Reucha*).⁵⁴ Na tomto území sa v priebehu 13. storočia sformovala dedina, spomínaná v roku 1288 ako Revúca (*Reuche*). Po roku 1329 sa spomínaná dedina Revúca, ležiaca v bezprostrednej blízkosti novo vznikajúceho mesta Ružomberok k nemu pripojila a ako jeho súčasť dostala nový názov Podhora (*Sub Monte*).⁵⁵ V prvej štvrtine 14. storočia sa na návrší nad ňou, zvanom Hora, usadili z iniciatívy a so súhlasom vtedajšieho zvolenského župana magistra Donča nemeckí hostia, ktorí svoje nové sídlisko pomenovali vo svojom jazyku Rosenberg.⁵⁶ Najstaršia písomná správa je z roku 1318 v listine ostrihomského arcibiskupa Tomáša,⁵⁷ o ktorej pravosti sa však vedú diskusie.⁵⁸ Neistotu podporuje aj fakt, že už v roku 1340 dostali

⁵⁴ MARSINA, R.(ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.* Bratislava 1971, s. 302, č. 414.

⁵⁵ VARSÍK, B.: Pôvodné slovenské osídlenie a vznik mesta Ružomberka. In: *Slovenská archivistika*. XVII, 1982, s. 84.

⁵⁶ ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova (3. časť), s. 165.

⁵⁷ JUCK, E.(ed.): *Výsady miest a mestečiek na Slovensku I.* Bratislava 1984, s. 91, č. 103.

⁵⁸ VARSÍK, B.: Pôvodné slovenské osídlenie a vznik mesta Ružomberka, s. 82-86.

Ružomberčania druhé privilegium,⁵⁹ ktoré rovnako možno pokladať za listinu základného charakteru. Žiadatelia vo svojej prosbe o udelenie výsad vôbec nespomínajú privilegiálnu listinu z roku 1318, ale žiadajú udeliť také isté výsady, ako majú obyvatelia a hostia Lupče.

V prvej štvrtine 14. storočia postavili v Ružomberku kostol sv. Ladislava.⁶⁰ Ružomberok sa stáva sídlom farnosti. V 30. rokoch 14. storočia v ňom pôsobil farár Mikuláš s ročným príjmom 8 hrivien striebra. Mesto sa stáva centrom mikroregiónu rozprestierajúceho sa južne od Váhu, na východe ohraničeného Štiavnickým potokom a na západe Byským potokom. Na juhu zaberá celú dolinu Revúcej. Súčasťou ružomerského chotára boli aj dediny Ludrová, Vlkolínec, Biely Potok, Čutkov. Priestor, kde vzniklo neskoršie mesto je výrazne členitý a je tvorený dvoma rozdielnymi geomorfologickými polohami. Prvá, ktorá vyplňa juh, východ aj sever intravilánu tvorí niva Revúcej a Váhu. Západnú časť vyplňa výrazný výbežok z pohoria Veľká Fatra, siahajúci takmer až k Váhu. Pod týmto výbežkom sa nachádzala križovatka významných krajinských ciest. Ružomberok sa totiž nachádzal na križovateľke ciest spájajúcich Liptovskú župu so Spišom, Oravou, Turcom a Zvolenskou župou. V starších časoch nepochybne najfrekventovanejšou cestou bola cesta vedúca po obidvoch brehoch (proti prúdu) Váhu ďalej do Liptova, na Spiš, do Prešova a Košíc. Na juh popri rieke Revúcej viedla cesta do Banskej Bystrice a Zvolena, prekračujúca pohorie Nízke Tatry. Cesta vedúca popri Váhu na západ mala pokračovanie cez Sučany a Žilinu až do Sliezska a zo Žiliny na juh popri Váhu až na Trenčín s odbočkami na Moravu. Cesta vedúca z Ružomberka na sever išla na Oravu cez Vyšný Kubín.⁶¹ A taktiež tu bol brod cez Váh. Priebeh severo-južnej cesty je možno ešte dnes vidieť v pôdoryse mesta a reprezentujú ho ul. sv. Anny a Podhora. Pôvodnú dedinu Revúcu by sme mohli lokalizovať do priestoru súbehu ulíc Poľná a sv. Anny a zrejme aj na druhom brehu Revúcej za mostom v miestach, kde začína ul. Podhora. Práve tento priestor tvorený riečnymi usadeninami bol v najstaršom období využívaný k poľnohospodárskej činnosti, čomu by nasvedčovala aj formulácia z donačnej listiny z roku 1233. Začiatkom 14. storočia dochádza k

⁵⁹ JUCK, L. (ed.): *Výsady miest*, s. 132-133.

⁶⁰ *Súpis pamiatok na Slovensku III*, s. 68.

⁶¹ ULÍČNÝ, F.: *Dejiny osídlenia Liptova (3. časť)*, s. 125.

budovaniu mesta na Ružovom vrchu. V rámci daného terénu to bolo najvyššie položené miesto, akási menšia náhorná planina, na ktorej bolo postavené pozdĺžne námestie smerujúce od juhozápadu, odkiaľ viedla naň najprístupnejšia cesta smerujúca na severovýchod. Na východnej strane bolo uzavreté kostolom a pravdepodobne aj radnicou.⁶² Vyvýšená poloha je aj napriek modernej zástavbe stále viditeľná. Jej dominancia vystúpi pri pohľade na výsek z 1. vojenského mapovania (obr. 5). Je až ťažké uveriť, že na tak strategickom mieste nie je doložené staršie osídlenie. Výrazná aglomerácia opevnených polôh sa však nachádza na náprotivnej strane rieky Váh v polohe Mních. Je tu jednoznačne preukázaná prítomnosť systému hradísk, ktoré sú však datované do obdobia praveku a včasnej doby dejinnej. Doklady stredovekého osídlenia však absentujú.⁶³ V tomto smere by mala dať jednoznačnú odpoveď archeológia. Archeologickou sondážou na vhodne vytipovaných miestach t.j. miestach len minimálne zasiahnutých novovekou a recentnou stavebnou aktivitou by sa malo preukázať alebo vyvrátiť staršie stredoveké resp. praveké osídlenie. Mesto nemalo nijaké opevnenie, prirodzenú ochranu mu poskytoval iba terén. Už čoskoro po vzniku horného mesta (na kopci) vzniklo na jeho severnom a východnom úpätí predmestie, nazvané Podhora, ktoré nadväzovalo na staršie osídlenie v priestore Revúcej a postupovalo na severozápad popri ceste. Osobitným útvarom bol okolo polovice 14. storočia postavený gotický kaštieľ sv. Žofie na zabezpečenie v tom čase vybudovanej cesty, spájajúcej banské mestá až so Sliezsikom. Práve kult sv. Žofie je funkčne spätý s prícestnými zariadeniami. Okrem Ružomberka je ich prítomnosť archeologicky doložená aj v Brezovičke-Hamboreku. Ďalšie sú doložené v Sučanoch, možno i v zemplínskych Močaranoch alebo Pružine na Považí.⁶⁴ V prípade ružomerského kaštieľa sv. Žofie došlo v roku 2002 pri archeologickom výskume k zaujímavému nálezu. Vo východnej časti nádvorja bola odkrytá časť radového pohrebiska. Bolo preskúmaných 39 kostrových hrobov. Kostry mali jednotnú orientáciu východ – západ s tvárovou časťou obrátenou na východ. Pohrebný rítus bol prísne jednotný. Doložené etážové

⁶² MENCL, V.: *Středověká města*, s. 147-149.

⁶³ UHLÁR, V.: Mních pri Ružomberku v praveku a včasnej dobe dejinnej. In: *Študijné zvesti AÚ SAV*, 4, 1961, s. 139-177.

⁶⁴ SLIVKA, M.: *Uctievanie svätých na Slovensku*, s. 155-156.

pochovávanie poukazuje na dlhé používanie cintorína. Doterajšie nálezy dovoľujú zaradiť hroby do obdobia 14. – 16. storočia. Podľa autora výskumu cintorín poukazuje na možnosť existencie sakrálnej stavby v jeho blízkosti. Tá tu stála pred výstavbou kaštieľa a v období jeho najstaršej stavebnej fázy. Kostol zrejme patril tunajšej osade. Úlohou budúceho archeologického výskumu by mala byť identifikácia miesta, kde stál, pokiaľ nedošlo k jeho zničeniu výstavbou obchodného centra, v súvislosti s ktorou došlo aj k záchrannému archeologickému výskumu.⁶⁵

Zhrnutie

Z predloženej analýzy sídiel s určitým prvkom centrality môžeme vyvodiť niekoľko záverov. Väčšina sledovaných sídiel nadväzuje na miesta s predpokladanou staršou sídelnou tradíciou. Dokladajú to prvé písomné zmienky o nich (Bobrovec 1231, Hybe 1239, Partizánska Ľupča 1252, Liptovská Sielnica 1256, Liptovská Teplá 1264, Vrbica 1267, Okoličné 1273, Liptovský Trnovec 1283, Liptovský Mikuláš 1286, Liptovský Peter 1286, Revúca 1288), ktoré hovoria už o jestvujúcich dedinách s ustáleným chotárom. Na základe písomných prameňov môžeme povedať, že už v období 1. polovice 13. storočia sa ukončuje proces, výsledkom ktorého je sieť sídiel s istým stupňom centrality. Tento proces začal zrejme už niekedy v 9. storočí. V novom politicko-správnom postavení Liptova, po jeho začlenení do Uhorska koncom 11. storočia, nepochybne došlo aj k novej kategorizácii tunajšieho pôvodného obyvateľstva, a to aj napriek tomu, že sa do istej miery rešpektoval jeho pôvodný spoločensko-správny život.⁶⁶ Sledované sídla nadväzovali síce na staršiu sídelnú tradíciu, tou však boli iba menšie občinové osady založené na zvykovom práve. Tieto tvorili uzavreté sídelné bunky obkolesené súvislým lesným porastom. Môžeme si ich predstaviť ako voľný zhhluk usadlostí v blízkosti vodného zdroja, okolo ktorých sa rozprestierali polia a pastviny. Vonkajšiu hranicu tvorilo rozhranie lúk a lesa. Ich vzhľad nám však doposiaľ uniká. Kľúčom k poznaniu vzhľadu sídlisk, sídliskových objektov je archeológia. V Liptove sa však až na pár výnimiek (Liptovská

⁶⁵ STRUHÁR, V.: Záchranný výskum v kaštieli Sv. Žofie v Ružomberku. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2002*. Nitra 2003, s. 147-148.

⁶⁶ RÁBIK, V.: Vznik, počiatky a pôvod najstaršej liptovskej šľachty. In: *Genealogicko-heraldický hlas*. 1, 1999, s. 3.

Mara,⁶⁷ Lisková⁶⁸) nepoznáme vzhľad objektov zo záveru raného stredoveku. S postupným rozširovaním osídlenia a vznikom nových dedín sa tieto pôvodné sídelné jadrá stávajú centrami liptovských mikroregiónov, hranice ktorých tvorili predovšetkým potoky a horské pásma. Nejasnosti máme zatiaľ v tom, do akej miery v prípade najstarších dedín odráža rozsah ich pôvodného chotára občinové vlastníctvo z preduhorského obdobia. Ich územie je počas stredoveku kráľovským majetkom resp. majetkom hradných panstiev. Predstavuje kráľovský majetok. Len menšina bola od počiatku vo vlastníctve šľachty.

Z hľadiska prírodného prostredia sa sídla budujú v širších údoliach vytvorených činnosťou potokov, pričom ich hlavnú os tvorí tok potoka. V prípade niektorých sú prvotné sídla chránené georeliéfom. Niektoré sa nachádzajú v miestach, kde sa dolina vymodelovaná tokom potoka rozširuje a vytvára sa tu širšia inundačná niva. Iné sú budované priamo v nive Váhu. Prvotné osídlenie sa koncentruje na potočných terasách na okraji súčasného intravilánu a jeho rozrastanie prebieha určitým smerom. Ďalej prvotné osídlenie môžeme hľadať v meandroch potokov, alebo vo svahu zvažujúcom sa k potokom. Všetky sledované sídla sa nachádzali vo výhodnej pozícii v sieti ciest. Práve na nej záviselo napĺňanie ich rôzne hierarchizovaných funkcií. Väčšina sledovaných sídiel bola založená na alebo v blízkosti dôležitej komunikácie, alebo v komunikačnom uzle, kde sa cesty rozchádzali alebo krížili. Významný vplyv mali aj prechody resp. brody cez vodné toky, výber mýta. Pričom táto skutočnosť mala aj výrazný vplyv na urbanizmus. Os verejných priestranstiev tvorila krajinská cesta prebiehajúca v ich uhlopriečke.

Podstatný význam pripadal tiež k spojeniu komunikačnej významnosti a trhu. Sledované sídla nepredstavovali miesta diaľkovej výmeny. Fungoval tu predovšetkým blízky trh sústredený na regionálnu výmenu. Základom prvotného hospodárskeho rozvoja je teda miestny trh. Osobitnú skupinu tvoria banské mesta Hybe a Partizánska Lupča, u ktorých sa trh rozvinul s plánovanou ťažbou, príchodom obyvateľstva zaoberajúceho sa baníctvom a s tým súvisiacim odbytkom pre remeselné a poľnohospodárske výrobky z okolia. Niektoré získavajú právo trhu

⁶⁷ HOŠŠO, J: Historicko-archeologický výskum v Liptovskej Mare, s. 253-269.

⁶⁸ Záchraný výskum spoločnosti Via Magna s.r.o. na trase Diaľnice D1 v úseku Hubová – Ivachnová. Publikácia výsledkov výskumu sa pripravuje.

už v 2. polovici 13. storočia. Väčšina sledovaných sídiel získava právo trhu v 14. a 15. storočí, pričom konanie trhu treba predpokladať už omnoho skôr, na čo by mohli poukazovať patrocíniá niektorých sakrálnych stavieb (sv. Juraj, sv. Mikuláš). S trhom súviselo bezprostredne aj sformovanie verejného priestranstva. Práve okolo formujúceho verejného priestranstva sa u sledovaných sídiel koncentruje mladšie osídlenie. Centrálné priestranstvo nadobúda rôzne tvary šošovkovito predĺžené, pravidelné obdĺžnikové či trojuholníkové. Pri úvahách o podobe centrálného priestranstva nám pomáhajú predovšetkým dobové fotografie zo začiatku 20. storočia. V niektorých prípadoch je prvotné plánovanie predimenzované a pôvodné priestranstvo je postupne zastavované. Do staršej štruktúry miest vybavených centralitou teda vstupuje v 13. – 15. storočí nový znak, ktorým je právne vybavenie spoločenských jednotiek. Spolu s nástupom mestského práva sa presadzuje aj nová kvalita priestorového usporiadania obývaného areálu. Základným článkom sa stala parcela, ktorá bola jasne vymedzená. S jej držbou súviseli práva a povinnosti jej majiteľa.⁶⁹ Na plánovitú zástavbu u sledovaných sídiel poukazujú predovšetkým jednotne orientované parcely rešpektujúce v širšom rámci uličnú čiaru. Schéma parciel je založená na jednoduchom a racionálnom princípe jedného pozemkového pruhu, ktorý sa tiahol za usadlosťou. Za uličnou čiarou rešpektujúcou verejné priestranstvo resp. osídlička boli vymerané úseky pridelené jednotlivým poľnohospodárskym usadlostiam. Tieto úseky tvorili šírku pozemkového pruhu a postupným obrábaním pôdy sa posúvali ďalej za usadlosť. Najčastejší spôsob obhospodarovania za usadlosťou postupoval v tomto poradí: záhrada, pole, lúky a les.

Predpokladom centrality v Liptove bola aj existencia komunikačne dôležitých miest, ku ktorým v širšom okolí nejestvovala alternatíva. Sú predovšetkým sídlom farnosti so sakrálnou stavbou datovanou do priebehu 13. storočia, prípadne už do 12. storočia. Okolo, sakrálny stavby sa koncentruje najstaršie osídlenie v podobe neplánovanej zástavby. Predovšetkým v prípade Liptovského Mikuláša a snád aj Ružomberka-Revúcej sa centrálna funkcia miesta, kde pochovávalo okolité obyvateľstvo spojila s komunikačnou funkciou v podobe krajinskej cesty

⁶⁹ KLÁPŠTĚ, J.: *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha 2005, s. 362.

prechádzajúcej v tesnej blízkosti.

Sme si vedomí, že vzhľadom na nedostatok vstupných dát je tu istá predispozícia sklzánuť k onej retrogresívnej metóde. Preto je žiadúce, aby bol budúcnosti urbanisticko-historický výskum prepojený s výskumom archeologickým. Mal by byť tým nástrojom, ktorý preukáže správnosť našich hypotéz, alebo ich vyvráti. V súčasnej dobe sa však oň nemôžeme oprieť. V budúcnosti by mala mať významný podiel na bádaní o počiatkoch sledovaných sídiel archeológia. Moderný trend nastúpený pred takmer 40. rokmi⁷⁰ naznačuje, že práve archeológia by mala poukázať na miesto prvotného založenia sídliska, smer a dobu jeho rozširovania resp. formovania uličnej čiary.⁷¹ Archeológia by mohla dať odpoveď tiež na skladbu zástavby a využitia parciel, úpravu verejných priestranstiev, podobu prvotných obytných objektov – provizórií. Taktiež nemalý význam môžeme prikladať výskumu sakrálnych stavieb a prikostolných cintorínov. Zaujímavým by mohlo byť doloženie tzv. katastrofických horizontov, ktoré by poukazovali na vypálenie niektorých sídiel v 1. polovici 15. storočia. V prípadoch, kedy sa do výskumu zapojila archeológia boli jednoznačne doložené staršie sídliskové resp. pohrebné aktivity (Liptovský Mikuláš, Nemecká Lupča, Ružomberok).

Summary

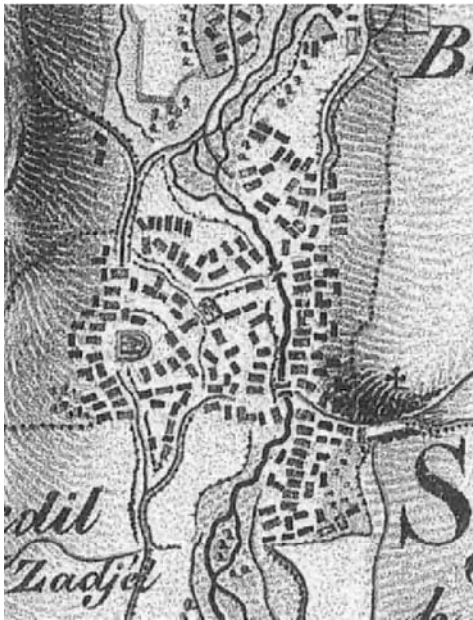
Contribution to the Floor Plans of Settlements with Centrality Elements in the Liptov Region

The aim of the article is a closer look on the development of the ground plans in the Middle Ages in cases of the selected settlements in the area of Liptov valley. These settlements are quite different from other residential units. These differences are based on the fact that they are equipped with certain elements of centrality. These settlements because of their function as a central location overcame the historical progress of specific urban development. Some more than others. This group consists from present villages and towns: Bobrovec, Hybe, Liptovská Sielnica, Liptovská Teplá, Liptovský Mikuláš, Liptovský Peter, Liptovský Trnovec, Okoličné, Partizánska Lupča, Ružomberok and Vrbcica. Most of the observed settlements continues in earlier tradition. On the basis of written sources, we

⁷⁰ SMETÁNKA, Z. – ŠKABRADA, J.: K metodice studia, s. 55-60.

⁷¹ KLÁPŠTĚ, J.: Archeologie a prostorová struktura středověkého města. In: *Forum Urbes Medii Aevi*. IV, 2005, s. 2 (pozri aj ďalšie príspevky v uvedenom čísle).

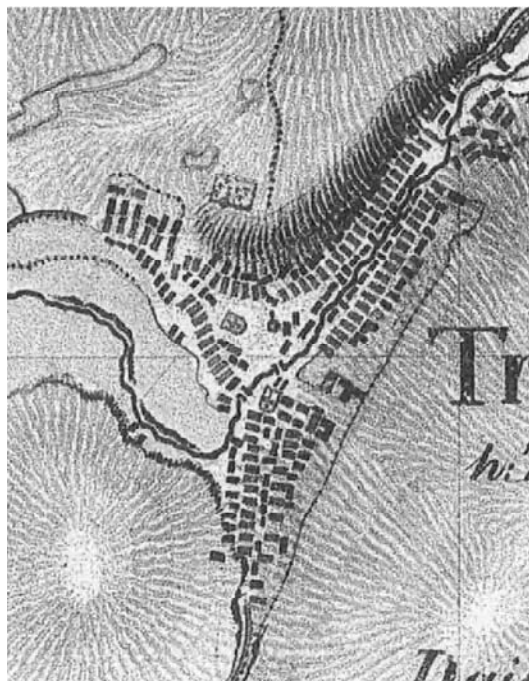
can say that already during the first half of 13th century ending the process, resulting in the network of settlements with some degree of centrality. This process probably began in the end of 9th century. With the gradual expansion of settlements and raising of new villages, the original settlement cores become the centers of Liptov small areas, boundaries of which consisted primarily from the rivers and mountain ranges. We have uncertainties whether the former border of oldest Liptov villages reflect the former ownership of the local clans from the time of the Great Moravia and time after its termination. The natural environment of the settlements is built in the wider valleys of the local creeks. Their main axis is directing of the flow the creek. The oldest settlement is concentrated on the terraces of the creeks and at the edge of modern settlements. All observed settlements are located in an advantageous position in the network of roads. Most of the settlements was based on or near of the important road or the communication point, where roads are divided or crossed. Strategic importance has a combination of main roads with markets. Liptov markets didn't involving long distance exchange. People using local markets mainly for the regional exchange. With the level of market interest is linked to the size of public place and his shape. Presumption of the centrality in Liptov was the existence of important places, to which in the wider surrounding area was no alternative. They are mainly residence of the parish with sacral building dating back to the course of the 13th century, possibly staying already in the 12th century. In future research the combination of archaeological and historic-urban planning should be the instrument to demonstrate the correctness of our hypotheses.

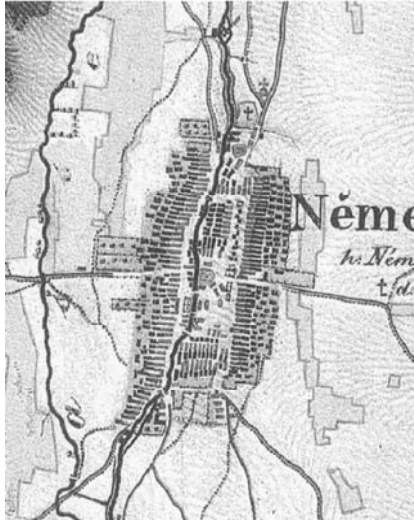
Obr. 1. Intravilán Liptovskej Sielnice zachytený na mapovom liste II. vojenského mapovania z roku 1823 (zdroj: *A második katonai felmérés*. DVD. Budapest 2005)

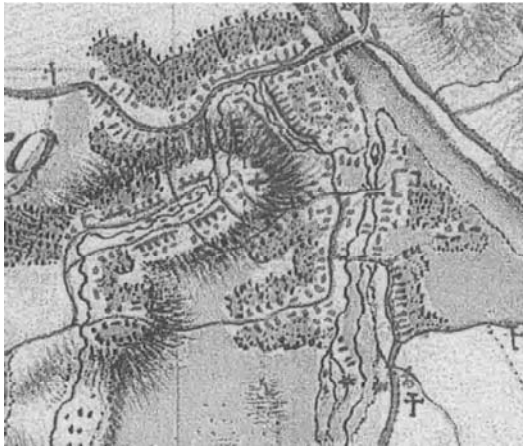
Obr. 2. Intravilán Vrbcice zachytený na mapovom liste II. vojenského mapovania z roku 1823 (zdroj: *A második katonai felmérés*. DVD. Budapest 2005)

Obr. 3. Centrálné priestranstvo Liptovského Trnavca zachytené na mapovom liste II. vojenského mapovania z roku 1823 (zdroj: *A második katonai felmérés*. DVD. Budapest 2005)

Obr. 4. Centrálné priestranstvo Partizánskej Ľupče zachytené na mapovom liste II. vojenského mapovania z roku 1823 (zdroj: *A második katonai felmérés*. DVD. Budapest 2005)

Obr. 5. Intravilán Ružomberka s centrálnym priestranstvom na Ružovom vrchu, Podhorou a kaštieľom sv. Žofie zachytený na mapovom liste I. vojenského mapovania z rokov 1782-1785 (zdroj: *Az első katonai felmérés*. DVD. Budapest 2004)

Teórie, metódy a interpretácia pojmov národná identita, verejný priestor a pamäť: Oslava 90. výročia narodenia Lajosa Kossutha

ALICA KURHAJCOVÁ

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

V 19. storočí, v období formovania moderných národov vyvíjali poloprofesionálni historici v jednotlivých častiach Európy úsilie rekonštruovať kľúčové momenty z dejín jednotlivých etníc a argumentovať nimi ich ideologické programy. Onedlho na to, zhruba od konca uvedenej storočia sa začali objavovať historické práce, ktoré naopak opisovali konštitutívnu úlohu dejín, resp. pamäti a jej médií (osláv, pomníkov, symbolov, stereotypov, mýtov) v procese konštruovania národných identít. Kedy sa v prostredí historikov a ďalších sociálno-vedných odborníkov zintenzívnili záujem o tému identity, pamäti a ich konštruovanie sa vo verejnom priestore? Ktoré smery a ktorí autori sa podieľali na jej udomácnení v historiografii a aké nové koncepcie či metodologické prístupy sa uplatnili pri výklade jej základnej terminológie?

V snahe nájsť adekvátnu odpoveď na vyššie položené otázky rozdelila som danú štúdiu do dvoch okruhov. V tom prvom, teoretickom naznačím prehľad a peripetie vývoja zahraničnej a domácej literatúry, ktorá pojednáva o problematike pamäti a manifestovaní národnej identity vo verejnom priestore. Predstavím zároveň možnosti interpretácie jej kľúčových pojmov a príslušné metodologické prístupy. Načrtnuté teoretické východiská potom demonštrujem v rámci druhej, teda aplikovanej časti práce na príklade oslavy 90. výročia narodenín vedúcej postavy maďarského reformného hnutia, Lajosa Kossutha v mestách Lučenec a Banská Bystrica.

I.

Na úvod tejto teoretickej časti práce by som zdôraznila určité skutočnosti, na ktoré je treba prihliadať pri oboznamovaní sa so svetovou historiografiou 20. – 21. storočia k danej téme. A to, že zvýšený záujem o pamäť a rôzne kultúrne (symbolické) aspekty, ktorými sa reflektovala príslušnosť k sociálnej, teda aj k národnej skupine, sa začína ukazovať v dôsledku zblíženia sa historiografie so sociálnymi vedami. Totiž

niektoré z nich, ktoré sa do polovice 20. storočia považovali skôr za pomocné vedy historické, sa v nasledujúcom polstoročí posunuli na úroveň samotnej histórie. Jej živšia komunikácia nielen s etnológiou, kultúrnou antropológiou a so sociálnou psychológiou, ale aj s novšími disciplínami (urbánnou antropológiou, kultúrnou geografiou a i.) sa prejavila v týchto smeroch: vo vzájomnom prepožičiavaní si metodických postupov a teórií, v používaní spoločnej, ale predsa rôzne interpretovanej terminológie (napr. identita, verejný priestor, kultúra, rituály, oslava, symbol a i.) a v možnosti rozpracovania alternatívnych koncepcií písania dejín. Tento interdisciplinárny prístup predstavuje, ako sa o tom budeme môcť ďalej presvedčiť, neodmysliteľnú súčasť pri výskume kolektívnych identít.

Interpretácia pojmov národná identita – verejný priestor

Národná identita

Pre pochopenie procesu formovania národných kolektívov vychádzajú slovenské odborné kruhy z diel amerických a európskych teoretikov nacionalizmu, ktoré v súčasnosti umožňujú, ak už nie jasne definovať, tak aspoň priblížiť niekoľko kľúčových koncepcií vnímania moderného národa. Tie od 19. až do začiatku 21. storočia zaznamenali badaateľný posun: od výkladu národa ako nemennej entity, národa ako historického procesu, až po národ ako sociálny konštrukt či dokonca sociálnu reprezentáciu.¹ Pozrime sa teraz bližšie, aj keď nie v naznačenom poradí, na podstatu týchto štyroch základných koncepcií.

Keď v roku 1882 Ernest Renan napísal svoju esej na otázku *Čo je národ?*, predstavovala jeho hlavná myšlienka – „*národ, to je ustavičný plebiscit*“ – základný kameň teoretického prístupu, sociálneho konštruktivismu.² Avšak začiatok udomácnenia tohto prístupu

¹ Pod sociálnymi reprezentáciami sa tu rozumie poznanie ľudí o sociálnom svete, o ľuďoch a skupinách ľudí, o sociálnych vzťahoch a javoch, ktoré sú kolektívne zdieľané. Tento koncept stojí v centre teórie sociálnych reprezentácií, ktorá umožňuje podľa Vörösa vyhnúť sa nevedomému zvecňovaniu a esencializmu sociálnych kategórií (vrátane národa). VÖRÖS, László: *Analytická historiografia versus národné dejiny: „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa : Plus-Pisa University Press, 2010. s. 98.

² Podstatu tohto postmodernistami presadzovaného smeru vystihuje krátky úryvok z Renanovej prednášky: „*Národ je duchovným princípom [...], k vytvoreniu takého princípu nestačí rasa, jazyk, záujmy, náboženstvo, geografia, vojenské požiadavky. Túto dušu, tento du-*

v západoeurópskych, ako aj v amerických sociálnych vedách nachádzame o takmer jedno storočie neskôr, a to v 60. a 70. rokoch 20. storočia. Spreádzalo ho prenikanie konceptu identity do vedeckej i politickej sféry, poňatie kultúry v širšom slova zmysle, interdisciplinarita a následné konfrontovanie stúpcov tradičných a nových prístupov.³ Zdôrazňovaním váhy spoločnej minulosti (resp. kolektívnej pamäti) na jednej strane a subjektívnych faktorov pri formovaní národov (napr. vôľa, národné sebauvedomenie, túžba) na strane druhej zatlačil konštruktivistický smer dovedy prevládajúce primordialistické (esencialistické) teórie do úzadia. Zástancovia posledne menovanej koncepcie (napr. sociológ Edward Shils, kultúrny antropológ Clifford Geertz) považovali totiž národ za odvekú, nemennú a súborom objektívnych znakov (napr. jazykom, územím, kultúrou, dejinami, náboženstvom) determinovanú kategóriu. Oproti nim sa vykryštalizovala paleta konštruktivistických charakteristík o národe – ako o produkte modernizácie a nacionalizmu (Ernest Gellner), ako o výsledku vynájdenej tradície a symbolov (Eric J. Hobsbawm) či dokonca ako o predstavovanej komunite (Benedict Anderson).⁴ Pod vplyvom sociálnej psychológie a antropológie uplatňovali a dodnes uplatňujú autori tohto formátu a ďalší po nich procesualný, praktický a dynamický prístup pri práci s kolektívnymi identitami.⁵ Na základe toho vysvetľujú aj národnú

chovný princíp utvárajú dve veci, ktoré v skutočnosti tvoria jednu. Jedna v minulosti, druhá v prítomnosti. Jedna je spoločným vlastníctvom bohatých spomienok, druhá je súčasný súhlas, pranie žiť spolu, vôľa nadviazať na spoločne prijaté dedičstvo. Človek [...] nevzniká len tak z ničoho (tým mal na mysli dejiny národov a ich predkov – poznámka autora).“ HROCH, Miroslav (Ed.): Pohledy na národ a nacionalismus (Čítanka textů). Praha : Slon, 2003. s. 33.

³ FERENCOVÁ, Michaela: Konštruktivistické a esencialistické prístupy k etnickej identite. Prehľad teórií a problém konceptu identity. In: *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Ed. Juraj Marušiak – Michaela Ferencová. Bratislava : Ústav politických vied SAV – Veda Vydavateľstvo SAV, 2005. s. 31.

⁴ GELLNER, Ernest: *Národy a nacionalismus*. Praha : J. Hříbal, 1993; HOBBSAWM, J. Eric: *Národy a nacionalismus od roku 1780: program, mýtus, realita*. Brno : CDK, 2000; ANDERSON, Benedict: *Die Erfindung der Nation*. Frankfurt am Main, New York : Campus Verlag, 1993. Na základe roku vydania prvých dvoch diel (t. j. ich anglického originálu) označil Peter Burke rok 1983 za prelomový rok konštruktivistických teórií. BURKE, Peter: *Co je kulturní historie?* Praha : Dokořán, 2011. s. 29.

⁵ KUSÁ, Zuzana: Metodologické otázky výskumu premiern kolektívnych a osobných identít. In: *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Ed. Juraj Marušiak – Michaela Ferencová. Bratislava : Ústav politických vied SAV – Veda Vydavateľstvo SAV, 2005. s. 10.

identitu ako výsledok vzájomnej interakcie a vnímania podobnosti a rozdielnosti, ako dielo subjektívneho rozhodnutia jeho členov patrí ku kolektívu a napokon ako schopnosti predstaviť si ho na základe spoločne zdieľaných znakov.⁶

Akési premostenie medzi predstavou fixného a konštruovaného národa, ktoré bránilo dichotomizácii a tým sklznutiu ku zjednodušenému obrazu o genéze národov, predstavoval v poradí tretí teoretický prístup – etnosymbolizmus (Anthony D. Smith, John Armstrong). Smer, ktorý obhajoval predmoderný etnický pôvod národov, čím ich opisoval ako skutočné historické procesy a odmietal ich ako konštrukty vznikajúce takpovediac z ničoho (v zmysle výtvoru modernej doby bez etnického pozadia).⁷ Domnievam sa, že práve uvedomovanie si zložitosti a odlišnosti okolností národného vývoja, ako aj vnímanie určitej procesualnosti a kultúrnej podmienenosti pri skúmaní národných hnutí stredo-európskeho regiónu viedlo nejedného historika z tohto geografického priestoru k prijatiu etnosymbolistickej koncepcie. Podľa nej moderné národy 19. storočia mali svoje korene v etnickej identite (napr. podľa Gyulu Kövéra)⁸ a ich členov spájala kultúrna sieť, resp. systém symbolov (podľa Csabu Gy. Kissa v súvislosti s výskumom národných hymien v strednej Európe).⁹ Do tohto myšlienkového prúdu sa zaradil aj český historik Miroslav Hroch, ktorý už vo svojich prvotinách zdôraznil odlišnosť utvárania štátnych (politických) národov a národov z etnických skupín, ktoré sa formovali pomocou aktivít vlastných národných hnutí.

⁶ Ako to autorky v úvode svojej publikácie k sociálnej psychológii načrtli, národná identita v sociálnej psychológii predstavuje formu sociálnej identity – psychologického mechanizmu, ktorý viaže jednotlivcov ku skupinám a skupinové členstvo je pritom založené na vnímaní podobnosti členov skupiny a na diferenciacii medzi vlastnou a cudzou skupinou. LÁŠTICOVÁ, Barbara – PETRJANOŠOVÁ, Magda – PLICHTOVÁ, Jana (Ed.): *Konštruovanie slovenskosti vo verejnom priestore*. Bratislava : Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, 2009. s. 7-8.

⁷ Tento tretí smer popri sociálnom konštruktivizme a primordializme zvýraznil vo svojej štúdii A. Findor: FINDOR, Andrej: *Teórie nacionalizmu: Hľadanie vhodných analytických kategórií*. In: *Hľadanie novej podoby strednej Európy*. Ed. Kamil Sládek – Dušan Škvarna. Bratislava : Centrum pre európsku kultúru, 2005. s. 149-150.

⁸ KÖVÉR, Gyula – GYÁNI, Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest : Osiris, 2006. s. 144.

⁹ KISS, Gy. Csaba: *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európai himnuszok*. Budapest : Nap kiadó, 2011. s. 7-8.

A na tento aspekt rozdielnych podmienok prihliadal aj pri posudzovaní možnosti a popise miery využitia kultúrnych aktivít, sociálnej komunikácie a symbolov pri formovaní a upevňovaní národných identít.¹⁰

Napokon poslednú, štvrtú koncepciu zastupujú autori ako Rogers Brubaker, ktorí si nekladú otázku typu, čo to národ vôbec je a kedy a ako vznikol. Sám Brubaker sa dištancuje od doteraz pojednávaných objektivistických a subjektivistických koncepcií s cieľom predstaviť národ ako kategóriu sociálnej praxe – ako sociálnu reprezentáciu. Stúpenci tohto prúdu si totiž všímajú sociálne zdieľané významy vystupujúce vo vyslovených či symbolicky stvárnených mýtoch, autostereotypoch (i heterostereotypoch) a predsudkoch. Pritom sa usilujú zodpovedať otázku – *kedy a prečo začali ľudia považovať o seba a iných ľuďoch ako o členoch národa?* – a tým poukázať na procesy utvárania sociálnej reality národov.¹¹

Verejný priestor

Prvé pokusy o definovanie verejného priestoru ako kultúrnotvorného fenoménu sa objavili v polovici 70. rokov, konkrétne v práci francúzskeho sociológa Henryho Lefebvra (*La production de l'espace*), ktorý ho vyložil: *„...ako spoločenskú konštrukciu, ktorá sa uskutočňuje na rovinách reálneho, materiálneho sveta, reprezentatívnych znakových systémov a imaginácii a umožňuje štruktúry konania, komunikácie a myslenia.“*¹²

Väzbu identity s priestorom a jej ukotvenie v ňom tlmočila histórii

¹⁰ HROCH, Miroslav: *V národním zájmu*. Praha : NLN, 1999; HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody: Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha : Slon, 2009; HROCH, Miroslav: *Národ jako kulturní konstrukt?* In: *Lidé města*, 7, 2005, 3 (17). [cit. 24. 1. 2011]. Dostupné na [www: http://lidemesta.cz/index.php?id=312](http://lidemesta.cz/index.php?id=312)

¹¹ VÖRÖS, L.: *Analytická historiografia versus národné dejiny*, s. 5.

¹² Strohmeier jeho definíciu vyložil nasledovne: ...na jednej strane sa spoločnosť svojim konaním podieľa na materiálnej produkcii priestoru, na jeho zhmotňovaní (napr. krajina, domy, cestná sieť a i.), na strane druhej ho utvára aj v reprezentáciách (v obrazoch, textoch a pod.), ktoré rovnako majú aj svoju reálnu podobu (napr. na papieri). Ponad to všetko produkujú jednotlivci a skupiny priestor vo svojich predstavách (s. 440-441). Zároveň sa Strohmeier dopracoval i k vlastným záverom a tvrdil, že priestor ako teoretická kategória sa vzťahuje na určitý dej. Jednak je konštruovaný spoločenským konaním, jednak sa stáva štruktúrou pre ľudské konanie. Tieto štruktúry odhaliť a objasniť ich aktuálne, kultúrne formy prejavu je podľa neho jedna z úloh historickej antropológie (s. 444). STROHMEIER, Gerhard: *Raumwahrnehmung*. In: *Menschen – Handlungen – Strukturen: Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*. Ed. Václav Bůžek – Dana Štefanová. České Budejovice : Historický ústav Jihočeské univerzity, 2001. s. 440-441, s. 444.

(nová) kultúrna geografia, historická antropológia a pri skúmaní urbánnej identity aj urbánna etnológia. Kultúrno-geografické práce podľahli novým impulzom, keď v 90. rokoch 20. storočia prešli od zachytávania priestorovo-teritoriálnych prejavov identít k popisu ich diskurzívnej konštrukcii vo verejnom priestore.¹³ Priestorovú dimenziu spájali s konštruovaním kolektívnych identít, s ich manifestáciou a symbolickou reprezentáciou v materiálnej alebo rituálnej podobe, ako aj s tým súvisiacimi mocenskými vzťahmi, politikou a ideológiami.¹⁴

V poslednom období pribudli v stredoeurópskom regióne metodologické štúdie, ktoré sa vyjadrili k fenoménu symbolického obsadenia verejného priestoru (rivalita, kontrola, presadenie moci, posilňovanie pozície elity a pod.),¹⁵ k jeho rôznym formám, ako aj k zmenám využívania tohto priestoru na pozadí národno-emancipačného procesu pod vplyvom modernizácie a ideologických prúdov 19. a 20. storočia.¹⁶ Ťažisko jeho výskumu sa aj vďaka rozvinutiu urbánnej antropológie presunulo do mesta (v centre či na periférii)¹⁷ a na jeho verejné priestranstvá (námestia, ulice, korzá, parky, cintoríny), označované za „verejné

¹³ POTT, Andreas: Identität und Raum. Perspektiven nach dem Cultural Turn. In: *Kulturelle Geographien: zur Beschäftigung mit Raum und Ort nach dem Cultural Turn*. Ed. Christian Berndt – Robert Pütz. Bielefeld : transcript Verlag, 2007. s. 37.

¹⁴ MEYER, Frank: *Die Städte der vier Kulturen: Eine Geographie der Zugehörigkeit und Ausgrenzung am Beispiel von Ceuta und Melilla (Spanien/Nordafrika)*. Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 2005. s. 21-23.

¹⁵ BODÓ, Julianna (Ed.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda : Pro – Print könyvkiadó, 2000; GERGELY, A. András: *Tér – szimbólum – politika: politika a térben, tér a politikában*. Budapest : MTA Politikai Tudományok Intézete, 1996; NOVÁK, Veronika: *A térhasználat kutatása – módszerek és lehetőségek*. In: *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv*, roč. 4, 2009, s. 11-34;

¹⁶ GERŐ, András: *A Kossuth tér története*. Budapest : ÚMK, 2008; GYÁNI, Gábor: *Az utca és a szalon – Társadalmi térhasználat Budapesten 1870-1940*. Budapest : Új mandátum könyvkiadó, 1998; FROLEC, Václav (Ed.): *Město: Prostor – lidé – slavnosti*. Uherské Hradiště : Slovákcké muzeum, 1990; LIPTÁK, Lubomír: *Kolektívne identity a verejné priestory*. In: *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Ed. Moritz, Csáky – Helena Mannová. Bratislava : AEP, 1999. s. 117-131; VÖRÖS, Boldizsár: *Különböző politikai hatalmak – ugyanabban a fővárosban. Szimbolikus térfoglalási akciók Budapesten 1918-1919-ben*. In: *Tömegek és ünnepek: A nyilvánosság ritusai a közép-európai modernségben*. Ed. Károly Csúri – Magdolna Orosz – Zoltán Szendi. Budapest : Gondolat kiadó, 2009. s. 15-31.

¹⁷ Blížšie o vzťahu centra a periférii: BAKOŠ, Ján: *Periféria a symbolický skok. (Úvahy o teórii dejín umenia a kultúrnej histórii)*. Bratislava : Kalligram, 2000. s. 130-150, s. 206-209.

priestory v praxi.“¹⁸ A tak spolu s etnológiou a históriou produkuje v čoraz väčšej miere práce, v ktorých sa od mesta ako fenoménu,¹⁹ cez popis funkčného využitia jeho verejného priestoru²⁰ dostáva až k samotnému procesu konštruovania identít (najčastejšie urbánnej, sociálnej či profesijnej). Dôkazom toho sú aj do konca 90. rokov a začiatku 21. storočia spadajúce slovensko-rakúske, slovensko-české či slovensko-maďarské vedecké podujatia a ich výstupné práce, o ktorých sa ešte zmienim pri osobitnom predstavení slovenskej produkcie. Môžem len naznačiť, že štúdie z týchto medzinárodných konferencií podávajú obraz o priestorovej lokalizácii národných identít a vymedzení tých frekventovaných bodov na pôde konkrétnych miest, v ktorých pri interakcii, resp. potenciálnej konfrontácii s „cudzím elementom“ dochádzalo k ich symbolickému vydeleniu.

¹⁸ Spravidla sa v nich podľa autora štúdie zhmotňujú predstavy o verejnom priestore – otvorenosť (Lyn Lofland) a dostupnosť (Jürgen Habermas). POSPĚCH, Pavel: Význam a normalita ve veřejném prostoru a v nákupním centru. In: *Československé město včera a dnes: Každodennost – reprezentace – výzkum*. Ed. Slavomíra Ferenčuhová – Lucie Galčanová – Barbora Vacková. Červený Kostelec, Brno : Pavel Mervart – Masarykova univerzita, 2010. s. 120.

¹⁹ V súvislosti s mestským prostredím sa v českej, menej v slovenskej historiografii rozvinul záujem o skúmanie jeho niekoľkých rovín: 1) záujem o jeho funkcie a ich zmeny pod vplyvom urbanizačných, modernizačných, industrializačných vln a národnostných hnutí, 2) o konštituovanie sa občianskej spoločnosti, moderných obecných samospráv od polovice 19. storočia a lokálnych (mestských) politických (aj ekonomických) elít a 3) o prenášanie symbolických predstáv o identite do konkrétnych predmetov, textov, osôb a jej vyhraňovanie sa voči iným: FASORA, Lukáš – KLADIWA, Pavel: *Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850-1918: Koncept a dílčí výsledky výzkumu*. Český časopis historický, 2004, č. 4, s. 796-827; KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš (Ed.): *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740-1918*. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, 2009; LUTHER, Daniel – SALNER, Peter (Ed.): *Etnicita a mesto. Etnicita ako faktor polarizácie mestského spoloočestva v 20. storočí*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2001; MANNOVÁ, Elena (Ed.): *Mešťanstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1989*. Bratislava : AEP, 1998.

²⁰ Aj z prostredia slovenskej etnológie vzišli urbánno-antropologické práce, ktoré rozširujú poznatky o funkčnom využití verejného priestoru mesta, napr.: BITUŠIKOVÁ, Alexandra: *Stabilität und Veränderung der Funktionen des Hauptplatzes im Licht der historischen Entwicklung*. In: *Stabilität und Wandel in der Großstadt*. Ed. Zuzana Beňušková – Peter Salner. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 1995. s. 113-123; DARULOVÁ, Jolana (Ed.): *Banská Bystrica – premeny mesta a spoločnosti*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, 1999; DARULOVÁ, Jolana: *Mesto – priestor etnologických výskumov na príklade Banskej Bystrice*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2002.

Postúpim teraz k historickým školám a smerom 20. storočia (ako aj k ich metódam a pojmom), ktoré sa pričínili o zmenu paradigmy vo výskume dejín a medzi prvými načrtli problematiku kolektívnych identít a pamäti.

Národná identita a pamäť v centre (nových) kultúrnych dejín?

Vzostup politických naratívnych dejín vystriedal začiatkom 20. storočia ich pomalý pád, kritika a výzva k rozšíreniu predmetu histórie o spoločnosť, hospodárstvo, kultúru. Toto nové projektovanie dejín (v súčasnosti označované aj ako analytická historiografia)²¹ mala urýchliť už v úvode tejto práce naznačená užšia spolupráca histórie so spoločenskovednými disciplínami. V Spojených štátoch amerických vyústili jednotlivé kroky prepojené s potrebami modernej spoločnosti do tzv. Novej histórie (obrat histórie k ekonómii, psychológii, sociológii), vo Francúzsku do školy, resp. hnutia Annales a v Nemecku do hospodárskych a sociálnych dejín (dôraz na sociologickú dimenziu histórie), opätovne obnovených po druhej svetovej vojne.²²

Z uvedených smerov sa odrazím od stúpcov francúzskej školy Annales, ktorých niekoľkogeneračná „interdisciplinárna“ tvorba z hľadiska aplikovanej metodológie predstavovala východiskový bod pre skúmanie kolektívnych identít.²³ Francúzske dejepisectvo sa totiž vyznačovalo úzkym prepojením histórie na geografiu, antropológiu a ekonómiu, pomocou ktorých prikladalo význam anonymným štruktúram na jednej strane a prežívaniu a pocitom v kolektívnych mentalitách na strane druhej.²⁴ Zásľuhu na jeho priblížení sa k historickej antropológii mala hlavne tretia generácia Annales, ktorá zavrášila okrem iného návrat k politickým dejinám, tým že ich predstavila z celkom novej

²¹ Podľa L. Vörösa zodpovedá analytickej histórii niekoľko historických škôl a smerov, z ktorých je pre nás vzhľadom na časové a tematické ohraničenie problematiky dôležitá hlavne škola Annales (dejiny mentalít) a nová kultúrna história okolo Lynn Huntovej a kultúrne dejiny okolo Petra Burkeho, o ktorých sa v texte ešte zmienim. VÖRÖS, L.: *Analytická historiografia versus národné dejiny...*, s. 39.

²² Bližšie o jednotlivých historiografických smeroch vo svete: IGGERS, G. Georg: *Dějepisectví ve 20. století*. Praha : NLN, 2002. s. 41-75.

²³ A to i napriek tomu, že jej ťažisko spočívalo na dejinách stredoveku, raného novoveku a tiež na regiónoch či nadnárodných celkoch (nie národoch).

²⁴ IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 51-63.

perspektívy, z perspektívy politickej antropológie – ako dejiny moci.²⁵ V 70. a 80. rokoch vyšli práce Maurica Agulhona, Mony Ozoufovej, Pierra Noru, ktoré tento nový uhol pohľadu uplatnili pri analýze politickej tradície Francúzska v 19. storočí. Rekonštruovali ju na základe rôznych symbolov (v prípade P. Noru na základe *miest pamäti*),²⁶ napr.: symbolických gest, kokárd, červených čiapok slobody, revolučnej rétoriky, revolučných slávností a pamätníkov, ktorými sa upevňovalo moderné francúzske národné vedomie.²⁷ Z nemeckého prostredia vyšli prvé publikácie s námetom slávností o niečo neskôr, koncom 80. rokov a v tejto „tradícii“ sa pokračuje dodnes.²⁸

Pristúpením k fenoménu národa z hľadiska symboliky rozvinuli uvedení autori (vrátane Lynn Huntovej, americkej kultúrnej historičky)²⁹ jeden zo smerov (nových) kultúrnych dejín a tým aj ich ústrednú tému – tému konštruovania národnej identity. Kľúčom k jej interpretácii sa stal v širšom slova zmysle poňatý a historikmi prevzatý koncept kultúry,

²⁵ KOŽIAK, Rastislav: Škola Annales. In: *Kapitoly zo súčasnej filozofie dejín*. Ed. Rastislav Kožíak – Juraj Šuch – Eugen Zelenák. Bratislava : Chronos, 2009. s. 237-238.

²⁶ Pojem miesta pamäti obsahoval podľa P. Noru „akúkoľvek významnú jednotku materiálneho alebo nemateriálneho rázu, z ktorej vôľa ľudí alebo pôsobenie času učinili symbolický prvok dedičstva pamäti určitej komunity.“ ÉTIENNE, François: *Místa paměti. Lieux de mémoire. Erinnerungsorte. Český časopis historický*, roč. 107, 2009, č. 3, s. 559-567.

²⁷ IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 62; BURKE, P.: *Co je kulturní historie?*, s. 163. Niektoré práce hore uvedených autorov vyšli aj v českom preklade: AGULHON, Maurice: *De Gaulle: Dějiny, symbol, mýtus*. Praha : NLN, 2005; OZOUF, Mona: *Revoluční svátky 1789-1799*. Brno : CDK, 2006.

²⁸ Napr. BURKERT Walter – HUGGER, Paul – LICHTENBAHN, Ernst (Ed.): *Stadt und Fest: Zu Geschichte und Gegenwart europäischer Festkultur*. Zürich: Universität Zürich. Philosophische Fakultät I., 1987; DÜDING, Dieter – FRIEDERMANN, Peter – MÜNCH, Paul (Ed.): *Öffentliche Festkultur: Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum ersten Weltkrieg*. Hamburg : Rowohlt Taschenbuchverlag, 1988; HETTLING, Manfred – NOLTE Paul (Ed.): *Bürgerliche Feste: Symbolische Formen politischen Handelns im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 1993; GIESEN, Bernhard – OSTERHAMMEL, Jürgen – SCHLÖGL, Rudolf (Ed.): *Die Wirklichkeit der Symbole: Grundlagen der Kommunikation in historischen und gegenwärtigen Gesellschaften*. Konstanz : UVK Verlagsgesellschaft, 2004; MAUER, Michal: *Das Fest: Beiträge zu seiner Theorie und Systematik*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2004; MÜLLER, Winfried (Ed.): *Das historische Jubiläum: Genese, Ordnungsleistung und Inszenierungsgeschichte eines institutionellen Mechanismus*. Münster : Lit Verlag, 2004; MÜNCH, Paul: *Jubiläum, Jubiläum...: zur Geschichte öffentlicher und privater Erinnerung*. Essen : KlarText Verlag, 2005.

²⁹ HUNTOVÁ, Lynn: *Francouzská revoluce: politika, kultura, třída*. Brno : CDK, 2007 (originál v roku 1984).

známy ako semiotický prístup ku kultúre. Jeho autor, ústredná postava americkej kultúrnej antropológie, Clifford Geertz charakterizoval totiž kultúru ako systém symbolických významov.³⁰ Tento antropologický model percepcie symbolických prvkov a dešifrovania ich významov za predpokladu interakcie členov určitej kultúry sa preniesol na výskum jednotlivých sociálnych kategórií – medzi nimi aj na národy.

Nová kultúrna história vyčlenila priestor aj histórii pamäti, čoho dôkazom sa stali práce odborníkov z frankofónneho (Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Jacques Le Goff)³¹ a začiatkom 90. rokov i z nemeckého (Jan Assmann, Aleida Assmann)³² a anglofónneho priestoru (Peter Burke).³³ V súčasnosti sa od nich čoraz častejšie preberajú a na základe skúmaného typu identity prispôsobujú definície tých pojmov, ktoré súvisia s procesom jej formovania. K najfrekvencovanejším patrí kolektívna pamäť M. Halbwachsa, miesta pamäti P. Nora (*lieux de memoire*), Assmannovo delenie pamäti na kultúrnu a komunikatívnu pamäť a zvýraznenie významu spomienok pri konštruovaní identity Aleidou Assmannovou. Títo sociológovia a kultúrni historici svojimi prácami o úzkej prepojenosti pamäti a identity, rekonštruovaní spomienok v sociálnych rámcoch a o rozpamätaní pomocou vhodných nástrojov

³⁰ BUDIL, Ivo: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha : Triton, 2003, s. 382-383. Geertzova presná definícia kultúry: GEERTZ, Clifford: *The interpretation od cultures*. Basis Books, 1973. s. 89. Geertzova interpretatívna definícia kultúry a s ňou spojený zhustený popis nezostal však bez odozvy a kritických ohlasov tých, ktorí namiesto dekódovania a popisu symbolov v rámci „uzavretej, homogénnej a statickej“ kultúry požadovali jej prístup k životu jednotlivcov, napr. G. Algazi a jeho náčrt návrhu kultúry ako heterogénneho: otvoreného a dynamického systému a priestriedku k sebaurčeniu a ohraničeniu sa v politickom slova zmysle: ALGAZI, Gadi: *Kulturkult und die Rekonstruktion von Handlungsrepertoires*. In: *L'Home: Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft*, roč. 11, 2000, č. 1, s. 110, 119.

³¹ HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha : Slon, 2009, 289 s. NORA, Pierre: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis: Die Gedächtnisorte*. In: *Ders., Zwischen Geschichte und Gedächtnis (Kleine kulturwissenschaftliche Bibliothek, Bd. 16)*. Berlin, 1990, s. 11-33. GOFF, Le Jaques: *Paměť a dějiny*. Praha : Argo, 2007.

³² ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť: Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturach starověku*. Praha : Prostor, 2001; ASSMANN, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München : C. H. Beck, 1999; ASSMANN, Aleida – FREVERT, Ute: *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart : DVA, 1999.

³³ BURKE, Peter: *Historie jako sociální paměť*. In: *Variety kulturních dějin*. Praha, 2006, s. 50-67.

(napr. slávnosťou, rituálmi, symbolmi, pomníkmi a i.) umožnili histórii produkovať témy odľahčené o politické významy, zdôrazniť ich kultúrnu dimenziu a podkopať základy primordialistickej koncepcie.

Pri zohľadnení kľúčových pojmov tejto štúdie môžem postupný obrat historickej vedy ku kultúre (tzv. *cultural turn*), ku ktorému dochádzalo v 60. – 90. rokoch 20. storočia, objasniť nasledovne. V prvom rade sprevádzalo tento posun nadviazanie kontaktu histórie so sociálnou a kultúrnou antropológiou³⁴ („*antropologizácia historickej vedy*“),³⁵ výslednicou ktorého bol nový metodologický prístup – historická antropológia.³⁶ Obsah rozsiahlej príručky k historickej antropológii od Christophu Wulfa³⁷ ponúka širokú paletu tém, ktoré by sme pred polstoročím len ťažko hľadali v historiografii. Snáď aj preto, že patrili do obzoru skôr sociálnej a kultúrnej antropológie a v tom čase histórii ako disciplíne chýbali adekvátne metodologické nástroje na ich uchopenie v dimenzii času. Až presadenie sa kultúrnych dejín v 60. rokoch uvoľnilo cestu témam ako sviatok, rituály, identita, mýtus, pamäť, priestor, mesto, vzťah vlastného – cudzieho, ktorých sa dotkol aj Ch. Wulf. Zo sociálnej a kultúrnej antropológie čerpali historici nielen témy, ale aj rôzne teórie za účelom lepšie pochopiť a zároveň vysvetliť fenomény, ktorým v histórii nebola dovtedy venovaná dostatočná alebo skôr žiadna pozornosť.³⁸ Tak

³⁴ Antropológia rozšírená o sociokultúrnu dimenziu sa v americkom prostredí označuje ako kultúrna antropológia, kým v anglosaskom ako sociálna antropológia: *Sociální a kulturní antropologie*. Praha : Slon, 2000. s. 16.

³⁵ K tejto zmene paradigmy pristúpil ako prvý historik v nemeckom jazykovom priestore Thomas Nipperdey koncom 60. a začiatkom 70. rokov, čím vyslovil kritiku na dovtedy prevládajúce prúdy nemeckých a francúzskych sociálnych dejín (výskum veľkých sociálnych procesov a štruktúr bez „človeka“). DRESSEL, Gert: *Historische Anthropologie: eine Einführung*. Wien, Köln, Weimar : Böhlau, 1996. s. 22-23.

³⁶ BURKE, P.: *Co je kulturní historie?*, s. 45.

³⁷ WULF, Christoph (Ed.): *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie*. Weinheim, Basel : Beltz Verlag, 1997.

³⁸ Už Jaques Le Goff pripisoval antropológii dôležité postavenie v rozhovore s históriou, keď sa o nej v jednej zo svojich poznámok vyjadril ako o jej privilegovanej partnerke. G. Dressel zase vo svojej práci uvažoval nad tým, či nedochádza k vzájomnému vylučovaniu týchto disciplín, ak sa ich predmety skúmania rozchádzajú v relevancii priestoru a času (relevantné pre históriu) a v práci s univerzáliami (relevantné pre antropológiu). Svoju úvahu uzavrel myšlienkou, podľa ktorej sa dejiny stanú historickou antropológiou až vtedy, ak sa interpretačné horizonty antropológie stanú základňou historického výskumu. DRESSEL, G.: *Historische Anthropologie...*, s. 59.

sa napríklad pri rekonštruovaní verejných osláv vychádzalo z *teórie rituálov*, *konceptu sociálnej drámy* či z *teórie hľadania analógie s divadlom*.³⁹ V inom prípade sa preberala neustále prízvukovaná *teória vnímania podobnosti (identita my) a odlišnosti (identita oni)*, resp. *obraz vlastného a cudzieho* pri objasňovaní kolektívnych identít a ich vydeľovaní v priestore.⁴⁰

Ďalšie vysvetlenie zmeny perspektívy v rámci historického výskumu nachádzame v myšlienke Jana Randáka, podľa ktorého sa za návratom kultúry do historického bádania skrývala snaha niektorých historikov navrátiť človeka do dejín.⁴¹ Tento prechod od anonymných štruktúr a procesov k dejinám s ľudskou tvárou realizovali talianski mikrohistorici, stúpenci dejín každodennosti a historickej antropológie v Nemecku (časopisy *Historische Anthropologie: Kultur – Gesellschaft – Alltag; Paragrana*), kultúrni historici okolo školy Annales vo Francúzsku, marxistickí historici okolo časopisu *Past and Present* a *History Workshop* vo Veľkej Británii⁴² a v poslednej dobe aj historici v Čechách.⁴³ Pri rekonštruovaní skupinovej identifikácie a predstavení významu pamäti a symbolov pre ten ktorý kolektív sa uplatnili práve zásady stúpcov menovaných smerov, napr.: všímanie si života jednoduchých ľudí a ich subjektívnej stránky (napr. individuálne postoje, hodnoty, motívy konania, prežívanie, vnímanie reality, predstavy o národe a pod.), výklad symbolov v súvislosti so sociálnymi reprezentáciami, ktoré ich vytvárajú

³⁹ Antropologické teórie formulované Turnerom a Goffmanom v 50.-60. rokoch 20. storočia vyšli knižne v českej verzii: TURNER, Victor: *Průběh rituálu*. Brno : Computer Press, 2004; GOFFMAN, Erving: *Všichni hraje divadlo: sebarepresentace v každodenním životě*. Praha : Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999.

⁴⁰ MURPHY, F. Robert: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha : Slon, 2001. s. 42, 45.

⁴¹ RANDÁK, Jan: *Kult mrtvých: smrt a umírání v revoluci 1848*. Praha : Argo, 2007. s. 18.

⁴² K procesu konštruovania triednej, robotníckej identity na základe symbolických prvkov (napr. zasväcovacích rituálov, transparentov, figurín nenávidených osôb, symbolov strany) v priestoroch ulíc vyšla práca anglického marxistického historika Edwarda Thompsona v roku 1963 pod názvom *Making of the English Working Class* (Utváranie robotníckej triedy v Anglicku). BURKE, P.: *Co je kulturní historie?*, s. 29.

⁴³ BEREČNÝ, Zdeněk – JIRÁNEK, Tomáš – LENDEROVÁ, Milena – MACKOVÁ, Marie: *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století (II. díl): Život všední i sváteční*. Pardubice : Univerzita Pardubice, 2005; LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš, MACKOVÁ, Marie: *Z dějin české každodennosti*. Praha : Karolinium, 2010.

(poukázanie na sociálnu diferenciáciu)⁴⁴ alebo prezentovanie veľkých dejinných fenoménov na malom priestore (napr. prejavy nacionalizmu na príklade národnej oslavy v konkrétnom meste).

Kultúrnohistorické práce, presadzujúce či už historicko-antropologický prístup alebo mikrohistorický náhľad pri spracovaní fenoménu pamäti a národnej identity, nemali v úmysle odkrývať ešte historickou vedou neprebádané miesta. Skôr išlo o návrat k známym skutočnostiam, ktoré sa prezentovali z iného uhľa pohľadu (napr. príklad francúzskych historikov píšucich o politike svojho štátu na základe analýzy symbolov). Pritom sa prihliadalo tak na heterogenitu, dynamickosť a procesualnosť skúmaného javu, ako aj na jeho jedinečnosť a pri jeho interpretácii sa využíval širší kontext.

Do slovenskej historiografie, etnológie a sociológie si predstavené koncepcie a metódy našli cestu až po roku 1989, keďže dovtedy podmienky socialistického režimu izolovali vedecké kruhy od západných myšlienkových prúdov. Ich intenzívnejší prienik nastal hlavne od druhej polovice 90. rokov 20. storočia, kedy sa slovenské vedecké ústavy podujali jednak na teoretické vymedzenie vzťahu identity a historickej pamäti, nositeľov pamäti a médií identifikačnej politiky, jednak na ich aplikovanie na širšie slovenské, resp. uhorské reálie. Od 80. rokov prebiehal obdobný proces na pôde maďarskej historiografie, ktorá svojmu predstihu v tomto smere vďačila svojim kvalitám – svojej otvorenosti, pružnosti v prijímaní nových podnetov a schopnosti odolávať do určitej miery marxistickej ideológii. Za zmienku stoja najnovšie publikácie Andrása Gergelya, Andrása Gerőa, Gábora Gyániho, Györgya Gyarmatiho, Árpáda von Klíma, Jánosa Potóa, Katalin Sinkóovej či Ildikó Szabóovej,⁴⁵

⁴⁴ IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 97, 104.

⁴⁵ GERGELY, András: Im Mittelpunkt aller Traditionen: Ungarn und sein 1848. In: *Nation und Nationenbildung in Österreich-Ungarn, 1848-1938: Prinzipien und Methoden*. Ed. Endre Kiss – Justin Stagl. Wien, Münster, 2006; GERŐ, András: *Képzelt történelem: Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX.-XX. századi történetéből*. Budapest : PolgArt, 2004; GYÁNI, Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest : Napvilág, 2000; GYÁNI, Gábor: *Relatív történelem*. Budapest : Typotex, 2007; GYARMATI GYÖRGY: *Március hatalma a hatalom márciusa: Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből*. Budapest: Paginarum, 1998; KLIMÓ, von Árpád: *Nation, Konfession, Geschichte: Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860-1948)*. München : R. Oldenbourg Verlag, 2003;

z ktorých slovenskí historici a etnológovia čerpali užitočné metodologické návody a náhľady na problematiku konštruovania kolektívnych identít, symbolického obsadenia verejného priestoru, vytvárania kultov a mýtov. Inšpiráciu nachádzali rovnako aj u svojich ďalších bezprostredných susedov, u rakúskych (Ernst Bruckmüller, Emil Brix, Mórítz Csáky, Heidemarie Uhl, Hannes Stekl)⁴⁶ a českých kolegov (Milan Hlavačka, Zděnek Hojda, Jiří Pokorný, Jiří Rak, Jan Randák, Blanka Soukupová, Karel Šima).⁴⁷

PÓTÓ, János: *Az emlékeztetés helyei : emlékművek és politika*. Budapest : Osiris, 2003; SINKÓ, Katalin: Die Rezeption der ersten Jahrtausendwende im 19. und 20. Jahrhundert in Ungarn. In: *Europas Mitte um 1000*. Band 1. Ed. Alfred Wieczorek – Hans Martin Hinz. Stuttgart : Theiss, 2000. s. 9-20; SINKÓ, Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In: *Monumentumok az első háborúból*. Ed. Ákos Kovács. Budapest : Statisztikai Kiadóvállalat, 1985. s. 5-25; SZABÓ ILDIKÓ: *Nemzet és szocializáció: A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867-2006*. Budapest : L'Harmattan Kiadó, 2009.

⁴⁶ BRUCKMÜLLER, Ernst: *Österreichbewußtsein im Wandel: Identität und Selbstverständnis in den 90-er Jahren*. Wien : Signum-Verlag, 1994; BRUCKMÜLLER, Ernst: *Nation Österreich. Kulturelles Bewußtsein und gesellschaftlich-politische Prozesse*. Wien, Köln, Graz : Böhlau Verlag, 1996; BRIX, Emil: Geschenke für den Mythos Kaiser Franz Joseph I. als übernationale Integrationsfigur. In: *Geschenke für das Kaiserhaus*. Wien, 2007. s. 48-75; BRIX, Emil (Ed.): *Der Kampf um das Gedächtnis: öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 1997; CSÁKY, Mórítz: Geschichte und kulturelles Gedächtnis zur Problematik einer Geschichte Zentraleuropas. In: *Socialisme, cultures, histoire: itinéraires et représentations*. Ed. Miklós Molnár. Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Paris, Wien : Peter Lang, 1999; s. 291-314. CSÁKY, Moritz: Was man Nation und Rasse heisst, sind Ergebnisse und keine Ursachen: Zur Konstruktion kolektiver Identitäten in Zentraleuropa. In: *Kanien revisited: Das Eigene, das Fremde in der österreich-ungarischen Monarchie*. Ed. Funk Wolfgang Müller – Peter Plener – Clemens Ruthner. Tübingen, Basel : A. Francke Verlag, 2002; CSÁKY, Moritz – LEITGEB, Christoph (Ed.): *Kommunikation- Gedächtnis- Raum: Kulturwissenschaften nach dem »spatial Turn«*. Bielefeld : Transcript, 2009; CSÁKY, Moritz – ZEYRINGER, Klaus (Ed.): *Inszenierungen des kollektiven Gedächtnisses: Eigenbilder, Fremdbilder*. Innsbruck : Studien Verlag, 2009; HEIDEMARIE, Uhl: *Kultur - Urbanität - Moderne: Differenzierung der kulturellen Moderne in Zentraleuropa um 1900*. Wien : Passagen Verlag, 1999; STEKL, Hannes: Städtejubiläen: Zur gesellschaftlichen Identität von Regionalgruppen. In: *Wiener Wege der Sozialgeschichte: Themen – Perspektiven – Vermittlungen*. Wien, Köln, Graz : Böhlau Verlag, 1996. s. 95-118; STEKL, Hannes: Jubileum mesta a meštianska identita: Viedenské Nové Mesto 1192-1892. In: *Historik v čase a priestore: Laudatio Lubomírovi Liptákovi*. Ed. Ivan Kamenec – Elena Mannová – Eva Kowalská. Bratislava : Veda, 2000. s. 81-95.

⁴⁷ HLAVAČKA, Milan: *Jubilejní výstava 1891*. Praha : Techkom, 1991; HOJDA, Zděnek – POKORNÝ, Jiří : *Pomníky a zápomníky*. Praha : Paseka, 1997; RAK, Jiří: *Bývali Čechové: české historické mýty a stereotypy*. Jinočany : H&H, 1994; RANDÁK, Jan: *Kult mrtvých: smrt*

Na začiatku slovenskej produkcie stáli predovšetkým teoreticky koncipované sociologické práce (*Etnická identita a historické zmeny*)⁴⁸ a štúdie (Viery Bačovej, Soni Gabzdilovej a Milana Olejníka v zborníku *Historická pamäť a identita*).⁴⁹ Po nich nasledovali kolektívne monografie, ktorých historické a etnologické príspevky svedčili o zintenzívnení slovensko-rakúskej (napr. *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny; Historik v čase a priestore; Heroen, Mythen, Identitäten: Die Slowakei und Österreich im Vergleich*),⁵⁰ slovensko-maďarskej (napr. *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. – 20. storočia*)⁵¹ a slovensko-českej spolupráce (*Město – identita – paměť; Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.-21. století; Evropské město. Identita, symbol, mýtus*).⁵² V posledne menovaných publikáciách sa často skloňujú aj mená slovenských etnológov (Jolany Darulovej, Alexandry Bitušikovej, Daniela Luthera, Moniky Vrzgulovej, Kataríny Košťalovej či Kataríny Popelkovej), ktorých štúdie poukazujú na skutočné či domnelé osobitosti a vlastnosti urbánneho prostredia, symbolické až mýtické poňatie mestských štruktúr a na faktory determinujúce vzťah obyvateľov ku svojmu mestu. Problematike vývoja mestského resp. národného

a umírání v revoluci 1848. Praha : Argo, 2007; SOUKUPOVÁ, Blanka: *Česká společnost před sto lety : identita, stereotyp, mýtus*. Praha : SOFIS, Pastelka, 2000; ŠIMA, Karel: *Národní slavnosti šedesátých let 19. století jako performativní akty konstruování národní identity*, Český časopis historický, roč. 104, 2006, č. 1, s. 81-110; ŠIMA, Karel: "Člověk nestojí za nic, nenadchne-li ho blízkost velkého muže." *Personifikace významového prostoru národních oslav 60. a 70. let 19. století*. In: *Theatrum historiae* 3, 2008, s. 201-233;

⁴⁸ BAČOVÁ, Viera: *Etnická identita a historické zmeny*. Bratislava : Veda, 1996.

⁴⁹ BAČOVÁ, Viera (Ed.): *Historická pamäť a identita*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1996.

⁵⁰ CSÁKY, Moritz – MANNOVÁ, Elena (Ed.): *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Bratislava : AEP, 1999; KAMENEC, Ivan – MANNOVÁ, Elena – KOWALSKÁ, Eva (Ed.): *Historik v čase a priestore: Laudatio Lubomírovi Liptákovi*. Bratislava : Veda, 2000; MANNOVÁ, Elena – STEKL, Hannes (Ed.): *Heroen, Mythen, Identitäten: Die Slowakei und Österreich im Vergleich*. Wien : WUV, 2003.

⁵¹ SZARKA, László – ŠUTAJ, Štefan: *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. – 20. storočia*. Prešov : Universum, 2007.

⁵² SOUKUPOVÁ, Blanka – NOVOTNÁ, Hedvika – JURKOVÁ, Zuzana – STAWARZ, Andrzej (Ed.): *Město - identita - paměť*. Bratislava : Zing Print, 2007; FERENCOVÁ, Michaela a kol. (Ed.): *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.-21. století*. Brno : Etnologický ústav AV ČR – Statutární město Brno – Ústav etnologie SAV, 2009; SOUKUPOVÁ, Blanka – NOVOTNÁ, Hedvika – JURKOVÁ, Zuzana – STAWARZ, Andrzej (Ed.): *Evropské město. Identita, symbol, mýtus*. Praha : Karlova Univerzita v Praze, 2010.

centra, jeho funkciám a symbolom v kontexte procesu utvárania moderných národov bola venovaná aj medzinárodná vedecká konferencia historikov pod názvom *Funkcie, podoby a obrazy mestského národného centra v 19. storočí a národná identita*.⁵³

K sproblematizovaniu otázok vzťahujúcich sa k výskumu osobných a kolektívnych identít prispel zborník s názvom *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. V rámci neho sa na teoretickej, miestami i na praktickej rovine (napr. štúdia o odraze svätoštefanskej idey vo formovaní identít obyvateľstva na Slovensku) riešia základné metodologické otázky a z výskumu vyvstávajúce terminologické problémy (napr. používanie pojmu identifikácia namiesto pojmu identita).⁵⁴ Osobitne si titul „dielo interdisciplinárnej práce,“ na ktorom sa podieľala široká paleta odborníkov z radov slovenskej historiografie, etnológie, politológie, filozofie, antropológie, lingvistiky a psychológie za účelom načrtnutia viacvrstvového utvárania kolektívnej identity, zasluhuje monografia *My a tí druhí v modernej spoločnosti*.⁵⁵ O rozšírenie a udomácnenie doteraz uvedených tém sa postarali aj publikácie o médiách pamäti: národných symboloch,⁵⁶ národných mýtoch,⁵⁷ národných a symbolických hrdinoch⁵⁸

⁵³ *Materiály z konferencie Funkcie, podoby a obrazy mestského národného centra v 19. storočí a národná identita*. In: Acta Historica Neosoliensia 11. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB, 2008. s. 300-404.

⁵⁴ Na pokusy nahradiť pojem identita alternatívnym a „vhodnejším“ pojmom (vyjadrujúcim vo svojej podstate procesualnosť kategórie) upozorňujú štúdie: Michaely Ferencovej (s. 41), Andreja Findora (s. 48), prípadne i Daniela Šmihulu (s. 93): MARUŠIAK, Juraj – FERENCOVÁ, Michaela (Ed.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie* (zborník zo seminára). Bratislava : Ústav politických vied SAV – Veda Vydavateľstvo SAV, 2005.

⁵⁵ KILIANOVÁ, Gabriela – KOWALSKÁ, Eva – KREKOVIČOVÁ, Eva (Ed.): *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Bratislava : Veda, 2009.

⁵⁶ ŠKVARNA, Dušan: *Začiatky moderných slovenských symbolov: K vytváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica : UMB, 2004.

⁵⁷ KREKOVIČ, Eduard – KREKOVIČOVÁ, Eva – MANNOVÁ, Elena (Ed.): *Mýty naše slovenské*. Bratislava : AEP, 2005; KREKOVIČOVÁ, Eva: *Mentálne obrazy, stereotypy a mýty vo folklóre a v politike*. Bratislava : Eterna Press, 2005; *Materiály ze semináře „Mýty naše česko-slovenské...“* In: Česko-slovenská historická ročenka. Brno 2008. s. 19-85.

⁵⁸ MACHO, Peter: Štefánik a Kossuth ako symboly slovenského a maďarského nacionalizmu (Nacionálny mýtus verus integrácia a dezintegrácia v stredoeurópskom priestore). In: *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 - 1918*. Ed. Peter Švorc – Eubica Harbuľová. Prešov, Bratislava, Wien : Universum, 1999. s. 152 - 160. KODAJOVÁ, Daniela: Oslavy storočnice Jána Kollára v roku 1893. In: *Ján Kollár a slovanská vzájomnosť. Genéza nacionalizmu v strednej Európe*. Ed. Tatiana Ivantyšynová, Slovanské štúdie. Zvlášťne

a pamätných miestach.⁵⁹

Predstavenie vývoja svetovej historiografie v 20. storočí a krátky exkurz do najreprezentatívnejších diel slovenských odborníkov, ktoré sa vzťahovali na triádu pojmov – národnú identitu, verejný priestor, pamäť –, viedli teoretickú časť tejto štúdie k nasledovnému záveru. A síce, že nové impulzy pre poznávanie kolektívnych (a to nielen národných) identít, ktoré podnietila už vyššie spomenutá zmena perspektívy výskumu nacionalizmu v 80. rokoch⁶⁰ a zvýraznenie kultúrno-symbolickej dimenzie pri výskume národnej identity oslovili len časť strednej a nastupujúcej generácie slovenských historikov, prípadne etnológov. Dialo sa to v dvoch fázach: najskôr nenápadne v priebehu 90. rokov a výrazne až v poslednom decéniu 21. storočia. V rámci tohto „krátkeho“ časového rozpätia došlo k osvojeniu si tak interdisciplinárneho prístupu, ako aj novších koncepcií národa, antropologických metód a pojmov (pamäť, symbol, rituál a pod.).

II.

Aplikovanie teoretických východísk historickej antropológie

Skutočnosť, že téma kolektívnej (národnej) identity stojí v centre pozornosti kultúrnej histórie a poskytuje priestor historickej antropológii, som naznačila vo viac menej historiografickej časti tejto práce.⁶¹ Ako ju však prepojam s druhou časťou štúdie? Riešenie vidím jedine v rozpracovaní doteraz načrtnutých teoretických rámcov historickej antropológie na konkrétnom jave – oslave určenej na počesť L. Kossutha. Skôr než k nej ale pristúpim, priblížim veľmi stručne recepciu jej centrálnej postavy uhorským „publikom“ po rakúsko-uhorskom vyrovnaní.

Keď sa v období dualizmu vyslovilo Kossuthovo meno, jemu zvonka pripisované pozitívne alebo negatívne kvality sa rôznili

číslo 4, 2006, s. 95-109.

⁵⁹ KILIANOVÁ, Gabriela: *Identita a pamäť. Devín/Theben/Dévény ako pamätne miesto*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2005.

⁶⁰ MANNOVÁ, Elena: *Historické dimenzie kolektívnych identít v strednej Európe*. Historický časopis, roč. 51, 2003, č. 3, s. 492.

⁶¹ Dokladá to aj štúdia J. Hrdličku, ktorá napriek svojej orientácii na raný novovek potvrdzuje súvislosť skúmania kolektívnych identít s historickou antropológiou. HRDLIČKA, Josef: *Historická antropológia pro „střední třídu“* Možnosti a limity antropologických přístupů ke studiu společnosti vrchnostenských měst v raném novověku. In: *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Ed. Martin Nodl – Daniela Tinková. Praha: Argo, 2007. s. 224.

v závislosti od príslušnosti k politickej strane, národnosti či k spoločenskej triede. Neskrývaný antagonizmus medzi Kossuthom v exile (po roku 1849) a panovníkom Františkom Jozefom I.,⁶² oficiálne nepodporený ale uhorskou vládou akceptovaný Kossuthov kult a naopak jeho rozvinutie v radoch poslancov a sympatizantov nacionálnej opozície, naznačovali diferenciaciu postojov hlavne na politickom poli. Podľa Andrása Geróa, Kossuthovo meno a jeho kult spravidla využívali všetci tí, ktorí boli s vládnym systémom nespokojní. Čiže rovnako tak členovia Strany nezávislosti, ako aj občianski radikáli, sociálni demokrati a tiež príslušníci agrárneho hnutia.⁶³ Snažili sa ho budovať a upevňovať prostredníctvom rôznych foriem, medzi inými aj verejnými oslavami jeho osobných sviatkov (narodenín, menín) a po jeho smrti v roku 1894 i spomienkovými slávnosťami. Práve oslavy 90. výročia jeho narodenia v roku 1892 v Lučenci a Banskej Bystrici poslúžia ako modely, pomocou ktorých sa demonštrujú hlavné teoretické východiská historickej antropológie v nasledovných siedmych okruhoch:

A) Pohľad z „inej“ perspektívy

Oslava typu výročia významnej žijúcej osobnosti patrí k predmetu záujmu doteraz menovaných bádateľov spoločenskovedných disciplín. Pri precizovaní jej významu vo vzťahu ku kolektívnym identitám sa však neobmedzujú na jednoduchý popis jej priebehu. Na túto skutočnosť som sa snažila upozorniť aj pri formulovaní hlavného zámeru pri rekonštruovaní oslavy narodenín, ktorým je: sledovať politickú funkčnosť pamäti a jej úlohu pri formovaní a prezentovaní národných identít vo vybraných mestách Uhorska začiatkom 90. rokov 19. storočia. Uplatníť iný pohľad neznamená v tomto prípade zostať pri konštatácii typu: v mestách sa konali slávnosti na počesť maďarského štátnika, publicistu, ľudového tribúna, ideového vodcu revolučných rokov 1848/49 a emigranta, Lajosa Kossutha. Znamená to, posudzovať národnú identitu na základe analýzy symbolov. To si vyžaduje postupovať po jednotlivých zložkách osláv – forme, obsahu, funkcii a tiež intenzite

⁶² ECKHART, Ferenc: *Ferenc József és Kossuth-kultusz*. In: Magyar Szemle, Budapest : A magyar szemle társaság kiadása, 1927. s. 370-378.

⁶³ GERŐ, András: *Der Kossuth-Kult*. In: *Lajos Kossuth (1802-1894): Wirken, Rezeption, Kult*. Ed. Holger Fischer. Hamburg : Krämer, 2007. s. 183.

prezentovanej tradície –, aby sa následne vyhodnotil význam propagovanej pamäti pre príslušnú národnú identitu a poukázalo na jej symbolické (mocenské) obsadenie verejného priestoru, resp. na konfrontáciu niekoľkých identít v ňom. Fakt, že do tohto procesu vstupujú nielen inštitúcie, ale aj „ľudia“ (tak aktéri, ako aj pozorovatelia), svedčí tiež o inak postavenej perspektíve. Tí sa k príslušnému národnému kolektívu hlásili pod vplyvom alebo tlakom celoštátnych (napr. národnostná politika) alebo lokálnych podmienok (miestne verejné aktivity). Rovnako rozhodujúce boli aj z prameňov ťažšie postrehnuteľné subjektívne činitele (motivácia, túžba, vôľa patriť k spoločenstvu), ako aj zväčša „zhora“ usmerňovaná intenzita oživovania, symbolického stvárnenia a upevňovania predstavy o vlastnom národe vo vedomí obyvateľov oboch miest.

K precizovaniu týchto myšlienok a ďalších historicko-antropologických teoretických východísk predkladám dve ukážky z dobovej tlače týkajúce sa osláv Kossuthovho výročia v Lučenci a Banskej Bystrici.⁶⁴ Článok v spoločenskom týždenníku *Losoncz és vidéke* (*Lučenec a okolie*), ktorý sa stal zároveň tlačovým orgánom Horno-novohradského vzdelávacieho spolku, informoval o oslave nasledovne:⁶⁵

„Mesto sa odelo do vlajkovej výzdoby, [...] ľud v dlhých radoch vchádzal do kostolov, aby vyslovil modlitbu k nebesiam a poďakoval Bohu, že maďarskému národu zoslal v tele Lajosa Kossutha veľkého profétu slobody. [...] V dopoludňajších hodinách usporiadal štátny učiteľský ústav vlasteneckú slávnosť [...], poobede zasadal zase Horno-novohradský maďarský vzdelávací spolok, ktorý prevzal ním položenú základinu Lajosa Kossutha v hodnote 1000 frt.. [...] Večerom sa pohol sprievod so 150 fakľami, za melódie Kossuthovho pochodu (Kossuth-induló), so zástavami, výkrikmi „Nech žije Kossuth!“ a vlasteneckými piesňami spevokolu vrátane Kossuthovej nóty. [...] Slávnostný deň ukončil banket v redute (najskôr 500 prítomných, ale napokon pre nedostatok miest 250), [...] na ktorom budapeštiansky advokát Béla Hajnik prečítal list lučenecského obecnstva, zaslaný Kossuthovi, po tom, čo ho v roku 1868 zvolili za

⁶⁴ Z obidvoch článkov, ktoré podali viac menej podrobnú správu o priebehu osláv 90. výročia narodenia Lajosa Kossutha, som vybrala len tie pasáže, ktoré umožnili načrtnúť kostru programu slávností.

⁶⁵ *Kossuth-ünnepély Losonczon*. In: *Losoncz és vidéke*, 25. 9. 1892, č. 39, s. 1. Podobné články v *Losoncz és vidéke* týkajúce sa tejto udalosti: *Országos örömmünnep*, 24. 7. 1892, č. 30, s. 2; *Rendező bizottság*, 4. 9. 1892, č. 36, s. 2; *Kossuth Lajos utca*, 4. 9. 1892, č. 36, s. 2; *Kossuth Lajos*, 11. 9. 1892, č. 37, s. 1-2; *Kossuth ünnepély*, 18. 9. 1892, č. 38, s. 2.

čestného občana mesta.“

V Banskej Bystrici uverejnil spoločenský, hospodársky a literárny týždenník *Közérdek (Verejný záujem)* správu s názvom „*KOSSUTH LAJOS városunk díszpolgára (Lajos Kossuth, čestný občan nášho mesta)*“, v ktorej stálo:⁶⁶

„*Poslanci na mestskom zasadnutí prijali návrh mešťanostu, podľa ktorého zvolili Lajosa Kossutha za čestného občana Banskej Bystrice a o tomto ho upovedomia aj telegraficky. [...] 18. septembra sa konala bohoslužba v hradnom kostole. [...] Verejné a početné súkromné budovy zdobili vlajky, zneli húfnice, večerom sa vysvietili okná, aj keď popri nich boli aj také, ktoré zostali neosvetlené, [...] Baloghova kapela na námestí pred radnicou hrala maďarské ľudové piesne, Kossuthovu nótu a prechádzajúcou masou ľudí sa ulicami ozývalo „Nech žije.“ [...] Asi 160 ľudí sa zišlo na bankete vo vyzdobenej miestnosti sporiteľne, na ktorom bola prednesená zdravica na Kossutha.“*

B) Kladenie otázok

Ďalšia teória sa vzťahuje na prístup bádateľa k písomným prameňom (aj k regionálnym novinám), pri ktorej sa prízvukuje dôležitosť kladenia si otázok. Nemyslia sa tým len otázky priamo dotýkajúce sa problematiky, ktoré sú evidentné a kladú sa vopred pri vytyčovaní si cieľov ako napr. *koho pamäť sa počas oslavy v septembri v roku 1892 udržovala vo verejnom priestore, akým spôsobom sa prezentovala a kto z mestského obyvateľstva sa k nej prihlásil?* Mám tým na mysli aj také, ktoré sa pri rekonštruovaní slávnostných aktov objavujú nečakane, pomáhajú skúmané objekty zachytiť v súvislostiach a pýtať sa na hlbší význam, na motívy konania, celoštátne udalosti, prípadne nepriamo hľadajú odpovede porovnávaním analogických javov.

V obidvoch správach bola totiž zaznamenaná zmienka o menovaní

⁶⁶ *Kossuth Lajos városunk díszpolgára*. In: *Közérdek*, 22. september 1892, č. 38, s. 1-2. O oznámení budapeštianskeho výkonného výboru o spôsobe uctenia si postavy L. Kossutha, o prípravách a stanovení programu tým istým miestnym výborom, ktorý 15. marca v Banskej Bystrici organizoval slávnosť začiatku maďarskej revolúcie, o priebehu samotnej slávnosti a o obsahu listiny vyhlasujúcej Kossutha za čestného občana mesta informovali nasledovné články v regionálnych novinách *Besztercebánya és vidéke (Banská Bystrica a okolie)*: *A Kossuth – ünnepe*, 11. 9. 1892, č. 37, s. 3; *Kossuth Lajos születésnapja*, 18. 9. 1892, č. 38, s. 2; *Kossuth Lajos születésnapja*, 25. 9. 1892, č. 39, s. 1; *Az ünnepegy lefolyása*, 25. 9. 1892, č. 39, s. 2; *Kossuth Lajos*, 23. 10. 1892, č. 43, s. 3.

Kossutha za čestného občana mesta, a tak si kladiem otázku: „Čo daná voľba znamenala v jednom i druhom prípade, ak k nej Banská Bystrica i Lučenec pristúpili v rozdielnom čase a za celkom odlišných okolností?“ V Lučenci si pre nedostatok prameňov (prvé noviny *Nógrád*, v preklade Novohrad, tu vyšli až v roku 1872) vysvetľujem tento akt ako prejav úcty k jeho osobe dominantne zo strany maďarských obyvateľov mesta, kým v Banskej Bystrici mohlo okrem tohto gesta zavážiť aj vstúpenie zákona o štátnom občianstve do platnosti začiatkom roku 1890.⁶⁷ V turínskom exile žijúci Kossuth bol na základe tohto zákona pozbavený štátneho občianstva, keďže sa odmietol podriaďiť jeho podmienkam. Ich prijatie by pre neho samotného znamenalo stať sa „poddaným“ Františka Jozefa a s tým on nesúhlasil. Stratu občianstva sa mu tak snažilo vynahradiť niekoľko (presnejšie 31) uhorských miest, tým že ho vyhlásilo za svojho čestného občana.⁶⁸

C) Komparatívny prístup

Podstata akcentovania komparatívnej metódy historickou antropológiou spočíva v snahe vyhnúť sa jednostrannému výkladu, skresleným záverom a unáhleným zovšeobecneniam, ktorými by sa znovu mohli opakovať nespočetne veľakrát citované tvrdenia (napr. maďarizácia miest, škôl a spolkov v období dualizmu). Daná metóda zabraňuje aj tomu, aby sa určitý jav pozoroval izolovane a osamotene. Napokon umožňuje vyzdvihovať podobnosti, ako aj poukázať na špecifické znaky a lokálne zvláštnosti, ktoré môžu doplniť všeobecne uznávané závery. Otázku vzťahu dvoch komplexných javov – pamäti a identity – v rámci predstavenej slávnosti, zachytávam preto v dvoch mikropriestoroch, v Lučenci a Banskej Bystrici. Ak by sa zostalo pri výskume len jedného mesta, nemala by som možnosť hodnoverne posúdiť, do akej miery bolo oslavované výročie univerzálne alebo ojedinelé, zvláštne len preto jedno mesto či región župy. Takto sa pozerám na výročie narodenín ako na

⁶⁷ Celé znenie zákonného článku 50/1879 o získaní a strate uhorského štátneho občianstva. Dostupné na [www: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5880](http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5880)

⁶⁸ V roku 1879 uhorský kráľ František Jozef I. potvrdil 50. zákonný článok (s platnosťou od 10. januára 1890), podľa ktorého v cudzine žijúci maďarský (uhorský) občan bude zbavený štátneho (t.j. uhorského) občianstva, ak sa do desiatich rokov neprihlási na niektorom rakúsko-uhorskom konzuláte a nepodriadi sa podmienkam tohto zákona. PRAŽÁK, Richard: *Dějiny Uher a Maďarska v datech*. Praha : Libri, 2010. s. 223, 235, 237.

slávnosť s celokrajinskou pôsobnosťou, keďže jej lesk, vážnosť ale aj protichodnosť, v zmysle postoja verejnosti k oslavovanej osobnosti maďarských dejín, sa premietla do nejedného uhorského mesta.

D) Dejiny v kontexte a dejiny ako proces

Kolektívne identity a ich pamäť obsiahnutú v materiálnej (napr. červeno-bielo-zelené vlajky, telegramy adresované Kossuthovi, listiny o čestnom občianstve a iné symbolické predmety) a nemateriálnej forme (napr. zborové výkriky, príhovory, prípitky a piesne glorifikujúce Kossutha) zachytávam v mikropriestore podľa už spomenutého mikrohistorického princípu: „*mikrohistória má skúmať nie malé, ale na malom.*“⁶⁹ Výber miesta výskumu v tejto časti štúdie poukazuje na skúmanie menovaných symbolických prvkov na verejných priestranstvách (námestia, ulice) a vo verejných budovách (sporiteľňa, reduta) oboch miest. Avšak pre pochopenie širších súvislostí a vzájomných vzťahov je treba mať na pamäti aj potrebu presiahnutia takto definovaného lokálneho rámca a jeho napojenia na celoštátny (napr. politický režim a národnostná politika v Uhorsku), resp. stredoeurópsky kontext. Skúmanie v kontexte sa vzťahuje aj na interpretovanie významov rôznych postojov, predstáv a symbolických prvkov v nadväznosti na ich nositeľov a recipientov, ako aj na ich používanie jednou či viacerými kultúrami v predošlých obdobiach.

Ústredné pojmy pamäť a identita odkazujú zároveň na dynamicnosť, meniteľnosť, nestálosť a tým aj na procesualnosť. Prepojenie medzi nimi sprostredkujú vyššie uvedené rituály, ktoré svojou symbolikou, vysokým stupňom normatívnosti a pravidelnou periodicitou zabezpečujú identifikáciu zúčastnených so skupinou a upevňovanie ich spolupatričnosti.

E) Vnímanie historickej reality cez prizmu človeka, nie inštitúcie

Za procesmi v dejinách, štruktúrami a inštitúciami, ktoré podliehali rôznym zmenám, vždy stáli ľudia. A tak ľudský faktor nemôže chýbať ani pri skúmaní slávnosti príslušného výročia, hlavne ak sa ňou zachytáva obraz vydeľovania identít. V tomto prípade sa hlavná pozornosť prenáša na účastníkov slávnostných podujatí, ich organizátorov, ako aj

⁶⁹ HOCHSTRASSER, Olivia: *Mikrohistorie und Gesellschaftsgeschichte: Thesen zu einem immer noch aktuellen Thema*. In: WerkstattGeschichte, roč. 4, 1995, č. 11, s. 54.

na potenciálnych nezúčastnených alebo narušiteľov akcií. Ako postupovať teda pri odlíšení a pomenovaní jednotlivcov, kolektívov či zástupov ľudí, ktorí sa identifikovali s propagovanými hodnotami oslavovaného výročia? Navrhuje sa všímať si reakcie obyvateľov mesta na slávnostné dianie (napr. účasť vo fakľovom sprievode, spev a výkriky *Nech žije!* či naopak odmietnutie výzvy výboru k vysvieteniu si okien a pod.), ich prítomnosť a podiel na jeho prevedení (usporiadajúci výbor, elita mesta, miestne spolky, školské krúžky), prejavované emócie, ako aj možný dopad oslavy na rôzne skupiny (napr. formovanie historického vedomia u školskej mládeže).

Rozpoznanie verbálnych i neverbálnych rituálov a hmotných i abstraktných symbolov prislúchajúcich konkrétnemu spoločenstvu umožňuje taktiež definovať pamäť a jej funkcie: v priestore oboch miest dominovala pamäť maďarského národa – pamäť odkazujúca na revolučnú tradíciu a vyjadrujúca protidynastický (protihabsburský) postoj. Jej úloha spočívala v prezentovaní maďarskej supremácie v Uhorsku a v získavaní krehkých (ľahko asimilujúcich) článkov mestskej society pre svoju ideológiu. O to s väčším nasadením za pomoci zamestnancov štátnej, župnej a mestskej správy, ak sa jednalo o etnicky zmiešané či nemaďarské regióny. Kossuthova slávnosť zároveň odrážala vnútropolitický rozkol maďarských politických kruhov, ktorých vplyvná ale v opozícii stojaca časť sa stala nositeľkou tradície '48 a širitelkou jej idey nezávislosti Uhorska vo vtedajšej spoločnosti.

F) Rekonštrukcia minulosti v reláciách odlišnosti

Historicko-antropologický prístup k dejinám sa zakladá na odhaľovaní súbežností cudzieho – vlastného a na ich vzájomnom pôsobení v rámci spoločensko-kultúrnych pomerov. Nacionalizmy 19. storočia využili identitotvorné nástroje ako stereotypy (obrazy nepriateľov), národné mýty, symboly a rituály na rozdelenie ľudí do dvoch spoločností a bránili ďalšiemu rozvíjaniu sa spoločnej uhorskej tradície a kultúry.⁷⁰ Pri rekonštruovaní oslavy Kossuthovho sviatku v priestoroch oboch stredne veľkých miest sa schéma protikladov a ich vzájomného vzťahu

⁷⁰ MANNOVÁ, Elena: *Das kollektive Gedächtnis der Slowaken und die Reflexion der vergangenen Herrschaftsstrukturen*. In: *Kakanien revisited*. 30. 1. 2006, s. 1. Dostupné na [www: http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/EMannova1.pdf](http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/EMannova1.pdf)

objavuje v nasledovných duálnych pojmoch: *dominancia – marginalizácia* (resp. *submisia*), *identita my – identita oni*, *elity – masy* (anonymné), *formovanie – deformovanie národného (historického) vedomia*, *verejné – súkromné* (ne-) *prihlásenie sa k ideológii národa*. Ich podstata spočíva hlavne v prezentovaní zložitosti vzťahov, negovaní jednostranného pohľadu na daný fenomén a v predsúvaní diferenciácii postojov (napr. už spomenutý promaďarský, ale aj protidynastický postoj). Na skutočnosť, že by sa v skúmanom období nemalo zostať len pri dvoch protipóloch, ale hľadať medzi nimi bohatú škálu životných postojov, osudov a ciest, upozornil Ivan Halász pri posudzovaní pojmov *národovec – maďarón*. Rovnako ani identita človeka nie je podľa neho podmienená len etnickým a národným povedomím, keďže dochádza k prevrstveniu viacerých identít (národná, konfesijná, triedna, profesijná, regionálna, urbánna a i.). A naopak, práve ich existencia, ako aj pôsobenie ďalších faktorov (politické presvedčenie, dominantná ideológia štátu) môžu ovplyvniť finálny stav tohto povedomia.⁷¹

G) Dôraz na pramennú bázu

Napokon výsledky realizovaného výskumu kolektívnych (národných) identít sa odvíjajú nielen od interdisciplinárnej práce a prepožičiavania si teoretických východísk a pojmov, ale aj od dostupnosti príslušných prameňov. Slávnostné prvky sa dajú vyčítať z dobovej regionálnej tlače, z písomností úradnej proveniencie, zápisníc mestských orgánov, školských ročeniek či výročných správ mešťanostov. Problém a mierne zaváhanie nastáva pri rekonštruovaní reakcií obyvateľov, analýze ich symbolickej komunikácii a pri snahe vyložiť funkcie pamäti a vyvodiť z nich konzekvencie. Vtedy sa vynárajú otázky: „*Dokázali slávnosti formovať národné vedomie a pretvárať u inojazyčných obyvateľov ich predstavy o národe v prospech dominantného národného (maďarského) kolektívu?*“ Osobné výpovede nespokojnosti a ľahostajnosti voči ideologickým konštruktom doby a politiky sa vyskytujú v oboch novinových článkoch sporadicky. Ak by sa z obdobia dualizmu zachovali memoáre, denníkové záznamy či listy, ktoré by vypovedali o pocitoch, atmosfére či prežívaní sviatočných dní zo strany jednotlivcov, určite by pramene súkromného

⁷¹ HALÁSZ, Ivan: *Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí*. Bratislava : Kalligram, 2011. s. 9-10.

charakteru umožnili otvoriť ďalšiu, doteraz neprístupnú dimenziu pre odborníkov v rámci tejto výskumnej oblasti. Dovtedy sa však musia uspokojiť so zachovanými materiálmi, či už v písomnej alebo obrazovej podobe (dobové pohľadnice, fotografie, obrázky) a snažiť sa z nich vyťažiť čo najviac informácií.

Zusammenfassung

Theorie, Methoden und Interpretation der Begriffe nationale Identität, öffentlicher Raum und Gedächtnis: Die Feier zum 90. Geburtstag von Lajos Kossuth

Die vorgelegte methodologisch konzipierte Studie bilden zwei große Bereiche. Im ersten, theoretischen Bereich wird eine Übersicht über die Entwicklung von ausländischen und heimischen d.h. slowakischen geschichtlichen sowie auch ethnologischen, soziologischen bzw. anthropologischen Arbeiten zum Thema der nationalen Identität, des Gedächtnisses und öffentlichen Raumes angeboten. Dieser Teil macht uns auch mit den wesentlichen theoretischen Ausgangspunkten, Zugangsweisen, Trends und Begriffen bekannt, die zum unabnehmbaren Bestandteile und Mittel zum Begreifen und Erfassen der Problematik werden. Diese theoretischen Rahmen werden dann im nächsten, angewandten Teil der Studie am Beispiel der Jubiläumsfeier von Lajos Kossuth im Jahre 1892 im öffentlichen Raum von zwei Städten, Neusohl (Banská Bystrica) und Lizenz (Lučenec) nähergebracht und demonstriert.

Rozpor medzi kolektívnou pamäťou Slovákov a minulosťou Slovenska*

DUŠAN ŠKVARNA

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Vážení pán dekan a pani prodekan, vážení členovia vedeckej rady a komisie, páni oponenti, kolegovia,

som rád, že vedecká rada vybrala z troch tém práve túto.

– Hlavne preto, že presahuje úzky odborný rámec, ba aj hranice historiografie, má celospoločenský dosah a ponúka, tak to vidím, podnety na premýšľanie aj nehistorikom.

– Navyše táto téma púta moju zvedavosť a pozornosť už tri desaťročia.

– A do tretice patrí medzi tie nezriedkavé ukážky, ako výrazne môže kontrastovať pamäť laickej, neodbornej verejnosti (1.) a propagandy (2) na jednej a interpretácie historiografie (3.), ako sa môžu v rámci jedného spoločenstva vytvoriť také rozdielne obrazy jedného historického procesu.

VÝCHODISKÁ

Prieskumy a výskumy verejnej mienky, nech sú organizované slovenskými štátnymi inštitúciami, občianskymi organizáciami alebo inštitúciami EÚ poukazujú (už od roku 1990) na to, že úroveň historického vedomia Slovákov, je, mierne povedané chabá, je podstatne útržkovitejšie ako u ich susedov a často obsahuje negatívne a bolestínske vymedzenia vlastnej minulosti. U nemalej časti Slovákov sa zafixovali tri obrazy a pocity ich vlastných dejín:

1. historická zaostalosť,
2. bezvýznamnosť a marginálnosť,
3. predstava o stáročnom útlaku Slovákov a historickej nepravosti

* Inauguračná prednáška prednesená pred Vedeckou radou Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

voči nim. Za nositeľa tohto útlaku sa označujú najčastejšie Uhorsko a Maďari.

Takéto presvedčenie tvorí časť podhubia nedôverčivého až nepriateľského postoja k Maďarom. Ale je aj príčinou silnej miery ľahostajnosti k vlastnej minulosti.

Pritom tieto negatívne vymedzenia sa netýkajú iba značnej časti bežnej populácie, publicistov, väčšiny politikov, ale aj prác zahraničných historikov o dejinách Slovenska, a čo je pozoruhodné, domácich intelektuálov i časti študentov histórie. V prostredí intelektuálov sa zafixoval obraz, že Slovensko historicky predstavovalo perifériu. Táto kategória sa zväčša chápe ako protipól centra. Provincia predstavuje z hľadiska inovačných procesov a originality pasívny, okrajový, až nekultúrny spoločensko-geografický priestor, nevychádzajú z nej tvorivé impulzy, viac menej len kopíruje civilizačné podnety z centra (centier), resp. ich jednostranne preberá, zaostáva za spoločenským vývinom a iba sa mu prispôsobuje. Tieto pojmy sa často aplikujú bez toho, aby sa sledovala zložitá štruktúra spoločenských procesov v Európe a strednej Európe a korektne sa vymedzili východiská a podmienky: fenomény centrum a periféria sú totiž premenlivé z hľadiska časového, ako aj z hľadiska komparácie. Teda každé teritórium sa môže v odlišnom čase a v porovnaní s nejakým iným regiónom ocitnúť raz v role centra, inokedy periférie. Je to otázka vymedzenia porovnávacích kritérií.

V prednáške sa pokúsím dokázať dve veci:

1. že tieto stereotypné názory sa nezhodujú so skutočnosťou, teda s minulosťou, a ak sa zhodujú, tak len v niektorých aspektoch,
2. zachytiť genézu, modifikácie a kontext utvárania týchto stereotypov.

Odrazím, sa od najnovšej štatistiky Eurostatu. Táto štatistická inštitúcia EÚ vykazovala za rok 2009 hrubý domáci produkt na hlavu v stredoeurópskych štátoch, presnejšie v krajinách, ktoré úplne alebo čiastočne ležia na území bývalej Habsburskej monarchie takto:

Rakúsko – 124 % z priemeru EÚ (dôvod tohto vysokého čísla poznáme)

Slovensko – 88 %

Česká republika 82 %

Slovensko – 73 %
Maďarsko – 65 %
Chorvátsko – 61 %
Poľsko – 61 %
Rumunsko – 46 %
Srbsko – 36 %

Ukrajina – 34 % (zaradené hlavne kvôli tomu, že historické Poľsko sa rozprestieralo na jeho západných územiach – siahalo hlboko za Kijev) (Percentuálne ukazovatele Srbska a Ukrajiny som si zostavil sám na základe absolútnych čísel HDP na hlavu).

Prirodzene, ide tu iba o ekonomický rozmer a iba o jeden z ekonomických ukazovateľov. Hoci sa tieto ukazovatele pod vplyvom rôznych faktorov menia (5 – 10% neznamená v priebehu viacerých rokov nedostihnuteľný rozdiel), sú pomerne stabilné. A až nápadne korelujú s civilizačnými ukazovateľmi z minulosti. Rolu centra v priestore strednej, stredovýchodnej a juhovýchodnej Európy hrali po stáročia rakúske krajiny (do nich patrilo aj dnešné Slovensko) a české krajiny, v porovnaní s nimi od nich východne ležiace teritória vykazovali znaky periférie. Ak však vynecháme tieto „západné“ krajiny, centrum a periféria nadobudne inú podobu. V priestore Uhorského kráľovstva, rumunských kniežaciev, Srbska a historického Poľska (odhliadnuc od Ruska v 17. a 18. začiatkom 18. storočia najrozsiahlejší štát v Európe) patrilo územie Slovenska k jeho najrozvinutejším a najkultivovanejším regiónom, ba v rade ukazovateľov si udržiavalo dlhodobý primát. Prirodzene nejde o úplnú totožnosť s dnešným Slovenskom, skôr ho chápem ako Horné Uhorsko, horné strany Uhorska. Tiež je dôležité konštatovať, že tento región nepredstavoval homogénny celok – mal multietnický charakter a aj v jeho rámci existovali značné civilizačné rozdiely.

Tieto závery podopriem všeobecnými zhrnutiami, ktoré prezentuje predovšetkým slovenská a maďarská spoločenská veda:

1. na území dnešného Slovenska vznikla počas stredoveku a raného novoveku viac ako polovica umeleckých hodnôt Uhorska (architektúra, maliarstvo, sochárstvo),

2. spoločne so Sedmohradskom predstavovali slovenské regióny najurbanizovanejšiu časť Uhorska, tu sa koncentroval až do 19. storočia mestotvorný vývin,

3. vyššia miera ekonomickej rozvinutosti – baníctvo, cechy, manufaktúry, technické inovácie, formy spolčovania,

4. modernejšia sociálna štruktúra ako ostatné časti vymedzeného teritória (nadpriemerný podiel remeselníkov, mešťanov, námedzne pracujúcich),

5. v 16. až 18. storočí pôsobenie vyšších katolíckych a evanjelických vzdelávacích inštitúcií s celouhorským významom.

Tieto a ďalšie vyššie parametre Slovenska ako bol priemer Uhorska a celej východnej časti strednej Európy počas 19. storočia klesali, časť z nich úplne zanikla. Hoci sa aj v ekonomickej a sociálnej oblasti náskok znižoval, územie Slovenska vykazovalo až do roku 1918 stále vyššie ukazovatele (prirodzene, s výnimkou Budapešti a okolia), ako bol celouhorský priemer. Precízne spracovaná Štatistika Slovenska od E. Stodolu z roku 1913 i práce historikov posledných desaťročí to dokladajú.

Ak teda predstavovalo slovenské územie rozvinutý región stredovýchodnej Európy, prečo a ako sa v pamäti väčšiny Slovákov vyvinul obraz jeho periférnosti?

NACIONALIZÁCIA DEJÍN A SLOVENSKÝ PRÍPAD

Ešte texty z 18. storočia neobsahujú nič z takýchto negatívnych obrazov. V dynastickej štátnosti, v stavovskej spoločnosti a v tradičnom kresťanskom symbolickom svete interetnické vzťahy neboli problémové, spolužitie etník bolo bezkonfliktné, hlbšie reflexie o ich minulosti boli zriedkavé.

V 40. rokoch 19. storočia však negatívne vymedzenia minulosti Slovákov už boli v textoch časté. To viedlo a vedie časť publicistov, ale aj spoločenských vedcov (sociológov, etnológov) k záveru, že za týmto radikálnym ideovým prelomom stoja štúrovci. Vari najprecíznejšiu hypotézu sformuloval biológ Ladislav Kováč v roku 1989 v Slovenských pohľadoch v texte, ktorý vyvolal živú diskusiu a ktorá zapadá do toho, čo môžeme nazvať spor o zmysel slovenských dejín. L. Kováč považuje za príčinu rôznych duchovných a morálnych deformácií slovenskej spoločnosti to, že štúrovci skonštruovali pomýlenú ideológiu. Ona viedla k tomu, že sa Slováci zbytočne vzdali uhorského dedičstva, vznikol blud ich tisícročného útlaku, slovenskej spoločnosti sa odcudzila domáca šľachta. A ďalej štúrovci fatálne nasmerovali slovenský vývin na

cestu plebejstva, vtláčili Slovákom komplex menejcennosti, strach pred cudzím a pod. V tejto súvislosti poznamenávam, že aj významný český medievista, D. Třeštík rád rozvíjal (podstatne fundovanejšie), že českí obrodenci chybne skonštruovali svoj národ, v súčasnosti ho treba postaviť na novú trajektóriu.

Tento Kováčov názor a názor časti mienkotvorných autorov je veľmi nepresný. Chybuje minimálne v troch dôležitých bodoch:

1. Názory, ktoré kritizuje L. Kováč, sa skutočne začali utvárať až s radikálnym posilnením hodnoty národa. Od konca 18. storočia sa začal nacionalizovať všetky oblasti života i samotné dejiny. Historické javy nadobúdali nové významy, stali sa jedným z dôležitým nástrojov utvárania národných identít a ich ohraničovania voči susedom. Národ sa začal vnímať ako hlavný subjekt dejín, vznikajúce národné historiografie konštruovali emotívne príbehy vlastného národa a tak sa formovali odlišné národné pamäti.

V slovenskom prípade môžeme takéto zmeny zaregistrovať v druhom desaťročí 19. storočia. Spočiatku to boli iba sporadické konštatovania jednotlivcov. Prvým bol P. J. Šafárik, ktorý naformuloval v duchu nemeckých inšpirácií záver, že po zániku Veľkej Moravy sa Slováci stratili nadhlo z javiska dejín (mlčanie, pasivita). Revidujem svoj názor uverejnený pred takmer 20 rokmi – Šafárik nehovoril o útlaku, chybne to bez citovania prebrali ďalší autori. Ján Kollár rovnako ako Ján Hollý ospevujúc slávne momenty dejín Slovákov zasa úplne obchádzali dejiny Uhorska. Hollý našiel svoje tematické epicentrum vo Veľkej Morave, Kollár v preduhorských i predkresťanských obdobiach Slovanov a v ich prvotnej demokracii a spravodlivosti. Táto myšlienková línia skutočne dostala nové impulzy v štúrovskom období v 30. a 40. rokoch 19. storočia. Štúrovci videli vo Veľkej Morave, koniec koncov tak, ako ich predchodcovia, zlatý vek dejín Slovákov, no ich postoj k Uhorsku a predstava o útlaku Slovákov boli viacznačné.

Voči Uhorsku a jeho dejinám prezentovali trojaký postoj. Na jednej strane ho vnímali ako vlasť Slovákov, deklarovali uhorské vlastenectvo. Inokedy ho označovali za neprajnú vlasť Slovákov (macochu), boli k nemu rezervovaní, no nenegovali ho. Pritom v uhorskom rámci sa pokúšali definovať aj priestor pre slovenské dejiny. Vyzdvihovali zásluhy Slovákov o civilizačný rozvoj Uhorska a zároveň konštruovali

historické právo Slovákov v Uhorsku – rozpoznávali ho v Nitrianskom kniežatstve, v Matúšovi Čákovi, Jánovi Jiskrovi. Ďalším prvkom štúrovského historizmu bol obraz stáročnej neprebudenosti – spánok Slovákov (Nad Tatrou sa blýska). To znamenalo, že nadväzujúc na Šafárikov model a v nepriamej zhode s maďarskými intelektuálmi nevyvracali bezdejinnosť Slovákov v tom zmysle, že po stáročia neprejavili zreteľnejšie národné povedomie, vlastnú politickú vôľu a záujmy (absencia politických dejín a vlastnej štátnosti).

Pred rokom 1848 sa v textoch štúrovských autorov objavoval obraz útlaku Slovákov iba zriedkavo a väčšinou len v metaforickej podobe. To však neplatí o rokoch 1848/49. Vtedy pod vplyvom nacionálnych konfliktov, ktoré priniesli aj rad osobných tragédií, ako aj ambície odčleniť Slovensko od Uhorska a pozdvihnúť ho na korunnú krajinu, sa slovenská rétorika radikálne zmenila. Až teraz časť slovenskej elity zaujala k Uhorsku krajne odmietavý postoj. Negatívny obraz Uhorska a Maďarov ako tisícročných utláčateľov Slovákov sa hodil ako mobilizujúci faktor a tak časť slovenskej elity, ako sa sama odcudzila Uhorsku a jeho dejinám, tak vystavila Slovákom placet bezdejinnosti, zbavila ich podielu na dejinách Uhorska.

2. Vôbec nemožno súhlasiť s tým, že štúrovci fatálne nastavili trajektóriu slovenského myslenia. V 2. polovici 19. storočia determinovali štúrovské teórie historické interpretácie a ideologické konštrukty oveľa menej ako aktuálne politické pomery a riešenia. V 60. rokoch 19. storočia, keď tlela nádej na dôstojnú pozíciu pre slovenskú politiku a kultúru, sa nápadne často objavovali práce až krkolomne konštruujúce historické právo Slovákov. Ich spoločným menovateľom bolo hlavne dokazovanie kontinuity VM a Uhorska, rovnoprávneho postavenia Slovákov v Uhorsku od jeho vzniku a kontinuálneho autonómneho politického postavenia Slovenska v rámci Uhorska od jeho vzniku až do stredoveku (Kellner-Hostinský, Hložanský, Záborský, Sasinek). V 70. rokoch sa tieto názory márne usilovali sponchybňovať opodstatnenie princípov rakúsko-uhorského vyrovnania.

3. Iniciatívy redukujúce slovenské omyly na štúrovcov nezohľadňujú ešte jeden dôležitý faktor – vonkajšie impulzy a determinanty.

a/ Maďarskí nacionálni intelektuáli ako rozhodujúca mienkotvorná sila označovali za tvorca civilizácie Uhorska a jej dedičov Maďarov

(zriedkavejšie i Nemcov), považovali ich za jediný historický a štáto-tvorný národ Uhorska, ostatným etnikám nedávali perspektívu. Tento záver bol možný preto, že s Maďarmi stotožnili šľachtu krajiny, ostatné etniká vnímali ako roľnícke, teda málo tvorivé a okrajové. Nebolo dôležité, že historická realita bola iná, svoju funkciu táto teória splnila, slovenské národné hnutie ju nedokázalo paralyzovať.

b/ na kryštalizačný proces pôsobili aj odlišné tradície. V každom viacetnickom historickom útvere existovalo dominantné etnikum, z prostredia ktorého vyšla dynastia a zmieňovali sa o ňom stredoveké kroniky. V Uhorsku to platilo o Maďaroch. Okrem stredovekých kroník, ktoré vyzdvihovali Maďarov, sa najmä v 17. storočí, v čase protihabsburských stavovských povstaní zdôrazňoval maďarský pôvod šľachty, civilizačná nadradenosť Maďarov v Uhorsku a tak sa narušal ideál nadetnického uhorského národa a spochybňoval stereotyp rovnoprávnosti všetkých etnických častí uhorskej šľachty. Tieto protonacionálne konštrukcie sa ukázali byť v 19. storočí vhodným a výhodným nástrojom privlastnenia si dedičstva Uhorska Maďarmi.

c/ dôležitým bodom národnej emancipácie bolo vyrovnávanie sa s historickou štátnosťou, pričom sa chápanie moderného národného štátu prenášalo do minulosti. Na základe vyššie spomenutých argumentov si presadili elity dominantných etník, že tieto štátnosti sa začali vnímať ako ich národné štáty. Teda Uhorsko sa začalo chápať aj historicky ako štát Maďarov.

Tieto okolnosti prispievali k tomu, že maďarská kultúra označovala ostatné etniká Uhorska za nehistorické, netvorivé. Rovnako k tomu, že aj slovenským autorom sa zužoval priestor na manipuláciu s dejinami a vymedzenie dôstojného miesta Slovákom v uhorských dejinách. V druhej polovici 19. storočia tento trend ďalej gradoval. V období dualizmu sa slovenská politika a kultúra marginalizovali, samotná spoločnosť sa sociálne deformovala. S počtom neúspechov a s mierou diskriminácie sa problematizoval pomer slovenskej elity k Uhorsku, To sa prejavilo aj v posune jej názorov na dejiny Uhorska a dejiny Slovákov. Priamoúmerne s pomaďarčovaním dejín Uhorska oslabovala prepojenie Slovákov s nimi.

Tento proces výstižne zachytil v dizertačnej práci Historická ideológia a slovenské národné hnutie na prelome 19. a 20. storočia Karol

Holý z Historického ústavu SAV. Na jej základe som precizoval i revidoval niektoré svoje názory, uverejnené v starších textoch. Martinští činitelia, lebo oni takmer tri desaťročia dominovali slovenskej politike a kultúre, prijali tézu maďarskej strany, že Uhorsko je štát Maďarov. Zdôrazňovali síce civilizovanosť Slovákov a kultúrnu úroveň Slovenska v minulosti, zároveň však akceptovali Šafárikovo východisko o bezdejinnosti Slovákov. Podľa nich so vznikom Uhorska upadlo národné povedomie Slovákov. Nerozvinulo sa po celé stáročia, Slováci nežili vlastným politickým životom, teda ani neniesli zodpovednosť za Uhorsko. Latinizovaná šľachta sa k slovenčine už nevrátila a tak sa Slováci vyvíjali viac menej ako plebejské etnikum, pričom práve plebejské vrstvy boli nositeľmi jazyka, tvorcom kultúry a udržiavateľom plamienka povedomia. Tento koncept bol reakciou na skutočnosť – nielen na spomínané pomaďarčenie celých dejín Uhorska, ale aj plebejizáciu slovenskej spoločnosti a kultúry. Podľa Vajanského či Botta dejiny, ani historické právo nemali hrať v budúcom vývoji Slovákov významnú rolu, ten chceli spájať s prirodzenými znakmi – jazykom, vlastivedou a kultúrou. Tak sa na konci 19. storočia, v zlatom veku národnej sebaidealizácie a patetických národných príbehov v prípade Slovákov odohrávala opačná tendencia – značná rezignácia na vlastné dejiny a oslabovanie historickej pamäti.

S. Hurban Vajanský či J. Škultéty redukovali dejiny Slovákov na nacionálny rozmer. V takomto chápaní zotrvali aj napriek zreteľnej modernizácii Uhorska a monarchie. Ba tá ich ešte utvrdzovala v ich koncepte. Z troch dôvodov:

1. modernizácia ako taká oslabovala národnú identitu Nemaďarov,
2. hlavnými nositeľmi modernizačných javov boli predovšetkým Maďari za výdatnej pomoci pomaďarčujúcich sa Židov. O to mali menší záujem prehodnotiť svoje romantické tézy o dejinách a vecnejšie sledovať rozvetvený civilizačný vývin na slovenskom území a v Uhorsku.

3. celková modernizácia prospievala viac maďarskému etnickému prostrediu, v slovenskom vyvolávala rad protirečivých javov (maďarizácia, oslabovanie remeselníctva, rast miest, sociálna problematizácia dediny).

Poprední intelektuáli preniesli bezradnosť z prítomnosti a súčasnej krivdy na celé dejiny. Inak povedané, obraz uhorskej skutočnosti obdobia dualizmu, resp. 19. storočia rozšírili na celé dejiny Uhorska. Uhorsko

sa pre nich stávalo bremenom, tak, ako sa mu vnútorne odcudzovali, tak navonok zľahostajnievali voči jeho dejinám, vrátane tých slovenských počas neho. Slovenské dejiny z uhorských čias preto ponúkali málo fundovaných informácií a pozitívnych obrazov a príbehov. Pritom ich vnímala viac menej len nepočetná vlastenecká spoločnosť, samotná slovenská spoločnosť o nich prakticky nevedela, po tri generácie sa učila v školách oficiálnu maďarskú interpretáciu uhorských dejín.

PO ROKU 1918

Táto pokrivená pamäť sa po roku 1918 nenarovnávala, ale naopak, ešte sa znásobila. Čo predvojnoví vlastenci len naznačovali, to teraz v Československu vytrysklo naplno a nadobudlo až absurdné podoby. Medzi prvé spontánne reakcie, ktoré vyvolalo národné oslobodenie, patrilo odmietnutie habsburskej a uhorskej minulosti. Uhorsko (i Habsburská monarchia) a s nimi Nemci a Maďari stelesňovali utláčateľov. V tlači sa dennodenne striedali výrazy ako: tisícročný útlak, poroba, tyranstvo, panstvo, jarmo, otroctvo, utrpenie, žalár macošská závislosť. Postupne sa s obrazom útlaku previazal obraz historickej zaostalosti Slovenska. Tento moment bezpochyby súvisel s tromi faktormi:

1. za niekoľko rokov Československa sa dotvorila kultúrna infraštruktúra slovenskej spoločnosti, tá sa rýchlo emancipovala a jej kultúra sa s nadšením približovala parametrom, ktoré boli štandardné pre susedov. Optimizmus prítomnosti kontrastoval s iba odhodanou minulosťou.

2. prvýkrát sa bezprostredne konfrontovala česká a slovenská realita. Z tohto porovnávania vyznievali parametre českej a slovenskej spoločnosti, aj historické často diametrálne odlišne. O to viac nadobúdali mnohí presvedčenie, že zaostávanie za Čechmi zapríčinili Maďari.

3. slovenské dejiny ako dejiny útlaku a zaostalosti a negatívny obraz Uhorska a Maďarov sa tento raz už neobmedzil iba na politikov, novinárov, spisovateľov, ale prvýkrát si ho osvojila celá, značne dezorientovaná slovenská spoločnosť. Oficiálna propaganda, tlač, časté slávnosti a škola kládli do ostrého protikladu život v Uhorsku a v Československu. Nový štát zdôvodňoval opodstatnenosť svojho vzniku aj tým, že Slovákov oslobodil z večného poníženia. Tomuto odcudzeniu sa Uhorsku ešte pomáhala iredentistická politika Maďarska.

Iba sa rodiaca slovenská historiografia stála pred neľahkou úlohou, ale aj veľkou výzvou. Postupne načrtávala kontúry jednotlivých období a zlomových udalosti slovenských dejín, pomenovala i základné línie vývinu Slovenska, ale už nemala silu narušiť celospoločensky akceptovaný obraz stáročného útlaku a zaostalosti.

Na tomto stereotypy sa prakticky nič nezmenilo ani v nasledujúcich desaťročiach s tým že marxistická metodológia a stalinská, resp. leninská ideológia a propaganda ho modifikovali a umocnili. Stereotyp útlaku Slovákov sa veľmi hodil do schémy bipolarity vykorisťovaných, utláčaných roľníkov a vykorisťujúcich, utláčajúcej šľachty. Negatívne vymedzenie slovenských dejín a s ním obraz ich bezvýznamnosti dosiahlo vrchol hlavne v 50. a 70. rokoch. Obraz slovenských dejín sa u bežného Slováka ešte viac rozplynul a vlastné dejiny sa mu zošklivili. Historiografia však už minimálne od 70. rokov 20. storočia prezentuje Uhorsko ako prirodzený a imanentný rámec slovenských dejín. Pritom aj ona zápasí s presnejším vymedzením pojmu „uhorský rozmer slovenských dejín“. Rozhodne ním nemôže byť to, čo si myslia niektorí maďarskí obdivovatelia Uhorska – že sa jednoducho preberú jeho tradičné obrazy a interpretácie. Rad problémov týkajúcich sa Uhorska sa v slovenskej a maďarskej kultúre značne odlišne prezentuje (napr. vznik Uhorska, osídlenie Slovenska, stavovské povstania, problém maďarizácie a modernizácie v 19. storočí). Slovenská interpretácia uhorských dejín musí sledovať princíp multietnicity Uhorska, etnickú toleranciu a rovnoprávnosť, miesto územia Slovenska v ňom.

Po roku 1989 sledované stereotypy preukázali aj v pomeroch slobodnej diskusie a plurality silnú zotrvačnosť. O to ľahšie, že ich emotívne prezentovala časť politikov a publicistov, ktorá posunula permanentný útlak a bezvýznamnosť Slovákov z roviny dominantne sociálnej opäť do roviny nacionálnej. Domnievam sa, že vyrovnávanie pokriveného zrkadla vlastnej minulosti je jednou z úloh spoločenských vied a celej kultúrnej obce. Okrem iného aj preto, lebo s vyprázdnenou pamäťou, historickým pesimizmom, negatívnymi vzormi sa dá projektovať optimistická budúcnosť, utvárať občianske cnosti, kritické myslenie a prirodzené sebavedomie len ťažko, takmer iluzórne.

Historické vedomie – história – didaktika

(Rekapitulácia)

JÚLIUS ALBERTY

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Mojím zámerom ako slovenského historika a didaktika dejepisu bolo od 60. rokov 20. storočia hľadať **európske dimenzie dejín Slovenska a Slovákov**, náležite ich vkomponovať do výučby dejepisu a medzinárodne ich prezentovať (aspoň v stredoeurópskom priestore). Tento zámer mal konkrétnu stratégiu; v retrospektíve možno hovoriť o etapách a dimenziách jeho realizácie (podľa mojich a spoločenských daností a možností). V prvej etape mi išlo – na báze štúdia zahraničných školských učebníc dejepisu – o spoznávanie toho, čo sa o nás učí školo-povinná a študujúca mládež predovšetkým v nastupujúcich štátoch po monarchii (Maďarsku, Rakúsku a Juhoslávii), ďalej v Rumunsku, Poľsku a Sovietskom zväze a v oboch nemeckých štátoch; o oponentúru prezentovaných informácií určených pre dospievajúcu generáciu, a to v konfrontácii s didaktickými hodnotami výsledkov získaných a akceptovaných slovenskou historiografiou. V tomto zámere som dostal mimoriadnu pomoc a podporu vedenia Slovenskej historickej spoločnosti (SHS), ktorej som bol podpredsedom. Cez jej tajomníka dr. Antona Spiesza som nadviazal kontakt s Georg Eckert Institut(om) für Internationale Schulbuchforschung v Braunschweigu vo vtedajšej Nemeckej spolkovej republike.¹ Z tohto inštitútu som dostal súbor učebníc dejepisu používaných v uvedených štátoch.

Prvým mojím výstupom v načrtnutých intenciách bola prednáška (prednesená v maďarčine), ktorú som absolvoval na pozvanie Ústredného pedagogického ústavu v Budapešti (Központi Pedagógiai Intézet) v rámci medzinárodnej letnej univerzity (nyári egyetem) na **Kossuthovej**

¹ Tento inštitút sa z poverenia UNESCO zaoberal výskumom školských učebníc (najmä dejepisu a zemepisu) s cieľom dosahovať vzájomné vyrovnanie sa medzi národmi, alebo aspoň toleranciu pri hodnotení historického napätia, resp. historických stretov vo výučbe dejepisu (Völkerverständigung).

univerzite v Debrecíne v roku 1964. Túto fázu uzavieram referátom na **VI. zjazde SHS roku 1968 v Martine**, ktorý vychádzal vďaka redaktovi Júliusovi Janovskému na pokračovanie v odbornom-metodickom celoštátnom časopise *Dějepis ve škole* – promptne v ročníku 1968/69² a vyšiel v nemčine v ročenke inštitútu v Braunschweigu.³ Nakoľko zjazdové materiály nezodpovedali situácii po vstupe vojsk (august 1968) a politickej línii nastolenej „normalizáciou“, vyšli až po prevrate roku 1990.⁴

Zo zistení prednesených na zjazde, ktoré mali byť impulzom pre ďalšie aktivity, vyberám: *„Každý národ a štát ... má právo rozhodovať o obsahu dejepisu ako vyučovacieho predmetu a jeho zameraní, teda i o podiele slovenských dejín, ich štruktúre a intencii v rámci svetových dejín. Čaká nás veľká úloha pri presadzovaní ... objektívnejšieho chápania našich dejín v školskom dejepise u našich susedov. To však nie je iba otázka pedagogická, treba ju riešiť najprv odborne – na pôde historickej vedy a (potom aj) politicky. Učebnice dejepisu používané na školách v susedných štátoch sú k nám neoprávnené macošské. Nejedna obsahuje celkom iné, od nás odlišné kritériá pre hodnotenie slovenského vývinu a tým aj pre výber didaktickej matérie zo slovenských dejín ... Vo výklade slovenských dejín ... chýbajú alebo sú celkom na periférii tie obdobia histórie slovenského národa, ktoré my považujeme za vývojové vyvrcholenie, a ako také mali – podľa nás – aj medzinárodný význam. Až na veľmi vzácne výnimky, nespomína sa ani jedna významná postava z našich národných dejín a nikde niet zmienky o hospodárskom zastoji Slovenska a jeho kultúre“.*⁵

Po revolúcii 1989/90 a mojej rehabilitácii som sa prednostne snažil o obnovenie kontaktov s inštitútom v Braunschweigu, v záujme pričiniť sa o prekonávanie historicko-materialistického ponímania dejín v príprave budúcich pedagógov, ale aj v školskej praxi. Odvolávajúc sa

² Slováci v dejepisných učebniciach základných škôl: I. časť maďarské učebnice. In: *Dějepis ve škole*, roč. 16, č. 6, 1968/69, s. 138-139; II. časť – juhoslovanské, rumunské a rakúske učebnice. In: *Dějepis ve škole*, roč. 16, č. 8, 1968/69, s. 171-173; III. časť – poľské, sovietske a nemecké učebnice. In: *Dějepis ve škole*, roč. 16, č. 10, 1968/69, s. 196-198.

³ Die Geschichte des slowakischen Volkes in den Geschichtslehrbüchern europäischer Länder. In: *Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht*, Band XII., Braunschweig 1968/69, s. 227-243.

⁴ Mój referát: Obrana a očisťovanie dejín národa. In: *Historický časopis*, roč. 38, č. 6, 1990, s. 876-893.

⁵ Vid. pozn. č. 4, s. 878.

na predchádzajúcu ústretovosť som prosil o najnovšie a najpoužívanejšie učebnice dejepisu v Nemecku a vo Francúzsku – vzhľadom na jazykovú prístupnosť a predpokladanú úroveň. Bezodplatne som dostal dve sady nemeckých a jednu sadu francúzskych učebníc, ktoré som využil ako námet pre transformáciu učebníc dejepisu v tých ročníkoch školskej dochádzky, v ktorých sa naďalej používali učebnice zo socialistickej éry.⁶

Súbežne som sa ale vrátil k zámeru z predchádzajúcej časti tohto príspevku. Podmienky na získavanie zahraničných učebníc sa podstatne zmenili. Inštitút v Braunschweigu sa dostal do existenčných ťažkostí.⁷ Postupne som získal aj iné zdroje učebníc. História študovali poslucháči z Juhoslávie, Rumunska a Ukrajiny, od vedeckej grantovej agentúry (VEGA) som dostal grant (z neho som zakúpil učebnice v Maďarsku a Rakúsku), rozvinula sa spolupráca s Ostravskou univerzitou (mal som z nej habilitantku a doktorandku) a Inštitútom histórie Uniwersytetu Opolski v Opole (Poľsko). Vyvrcholením tejto fázy bola **medzinárodná konferencia 8. – 10. 9. 1998** o výučbe dejín Slovenska a Slovákov v susednom zahraničí.⁸ Okrem mňa (analyzoval som rakúske učebnice) sa na konferencii podieľali prof. dr. Karol Fremal, CSc. (české učebnice) a doc. dr. Valéria Chromeková, CSc. (maďarské učebnice). Zahraničie reprezentovali prof. dr. Ottó Szabolcs (z Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapešť; predseda maďarskej organizácie didaktikov dejepisu), prof. dr. Adam Suchoński (riaditeľ Inštitútu histórie na Opolskej univerzite), Michal Lemberger (didaktik a vydavateľ učebníc, Universität Wien), prof. dr. Karl Pellens (Pädagogische Hochschule, Weingarten, Nemecko – predseda Medzinárodnej organizácie didaktikov dejepisu) a doc. dr. Blažena Gracová, CSc. (Ostravská univerzita). Mimo týchto pozvaných na konferencii vystúpili aj ďalší domáci a zahraniční účastníci. V posledných rokoch mojej aktívnej činnosti z pojednávanej štruktúry môjho záujmu ma osobitne z politických a kultúrno-spoločenských dô-

⁶ Vydalo Metodické centrum v Banskej Bystrici ako: *Náčrt možnosti transformácie učiva dejín praveku a staroveku*, 1993.

⁷ Z vedenia inštitútu som dostal avízo o ťažkostiach a záujme o podporu. Napísal som list zemskej vláde, ktorý signovala aj dekanke FHV UMB. Od prezidenta zemskej vlády (Staatskanzlei des Landes Nordrhein Westfalen) som dostal list zo 4. 5. 2004, v ktorom píše, že zemska vláda má iné prednosti a starosti, ako vydržiavať inštitúciu, ktorá stratila svoje pôvodné poslanie; má však záujem udržiavať ju v novej pozícii a s inými úlohami.

⁸ Materiály vyšli v zborníku *Acta Historica Neosoliensia* 1/1998.

vodov zaujali najnovšie maďarské učebnice.⁹

Po politicko-spoločenských zmenách zo začiatku 90. rokov, ale najmä po rozdelení štátu, v ktorom bola v oboch republikách jednotná výučba dejepisu, a v kontexte s úsilím samostatnej Slovenskej republiky vstúpiť do Európskej únie, sa **výučba slovenských štátnych a národných dejín** stala akútnym **didaktickým fenoménom**. Bol som (a som) presvedčený o tom, že pri jeho zvládnutí treba akceptovať a aplikovať tzv. európsku historickú dimenziu, ktorá zároveň našim národným dejinám otvorí aj medzinárodné (minimálne stredoeurópske) uznanie. Vychádzal som z týchto premís:

1) Slovensko a Slováci prešli tým istým historickým vývojom ako súčasné európske národy; v porovnaní so západom v časovom posune a iných historicko-spoločenských podmienkach; 2) V silách národa nebolo generovať historické hnutia, ale všetky z nich sa v národe resp. v jeho elitách udomácnili (kresťanstvo, humanizmus, reformácia, osvietenstvo, národné a sociálne hnutia, ...);

3) Z historických udalostí, javov a procesov sú najvýznamnejšie tie s nadčasovou hodnotou, subsumujúce v sebe etické, politologické a iné ľudstvom konsenzuálne uznávané hodnotové kritéria. Najprv som sa o takúto reflexiu pokúšal z bázy „zažitých“ koncepcií národných dejín, neskôr v konfrontácii s učebnicami národných dejín schválenými a zavádzanými do gymnázií.

Popri prednáškach a cvičeniach z didaktiky dejepisu pre poslucháčov som prvé verejné kroky uvedeným smerom robil v súvislosti s „**re-kvalifikáciou**“ **vyučujúcich dejepis** na základných a stredných školách v stredoslovenskom regióne, ktoré organizovalo Metodické centrum v Banskej Bystrici.¹⁰ Do slovenskej odbornometodickej verejnosti som vstúpil pri príležitosti **XII. zjazdu SHS v Smoleniciach 24. – 26. 4. 2001**. Vo svojom príspevku som sa ťažiskovo zameral na učivo o vzniku a prvých storočiach Uhorska (do roku 1526) prezentované stále „tradične“ (čo do koncepcie, vecnosti, metodického spracovania –modernejší

⁹ Slovensko a Slováci v súčasných maďarských učebniciach dejepisu. In: *Historický časopis*, roč. 52, č. 1, 2004, s. 135-148. Štúdia vyšla aj v nemeckej verzii v *Studien zur internationale Schulbuchforschung. Schriftenreihe des Georg-Eckert-Institut*, Band 113, Hannover 2006.

¹⁰ *Úvahy nad medzinárodným obrazom Slovákov a ich zápasom o historickosť a identitu v 19. stor.* Metodické centrum, 1993.

je len didaktický komparz) v učebnici dejepisu zavádzanej do 1. ročník gymnázií (J. Bartl a kol., 2000). Toto učivo je kľúčovým pre pochopenie skoro tisícročného spolužitia s Maďarmi, ktoré bolo po stáročia predmetom odborného, kultúrno-spoločenského, ale najmä politického využívania, či zneužívania. Vzhľadom na časovú odstupnosť – vzdialenosť a preferenciu novodobých dejín – učivo potrebuje zároveň reštrikciu a reštrukturalizáciu. Vyjadril som názor, že slovenský stredoškólak má pochopiť, že po storočí mocenského vákua vznikol štát (ako aj inde na mape Európy), štát feudálny, kresťanský, právny, ale aj multietnický. V tomto období sa zaplnila sídlíštná mapa Slovenska, došlo na ten čas k náležitej profesijnej diverzifikácii populácie, využívaním hmotných zdrojov, pracovnej a intelektuálnej potencie sa zvyšovala úroveň života s primeraným spoločenským servisom, pričom ekonomický potenciál Slovenska napomáhal aj rozvoju západnej Európy. Stredoveké Uhorsko bolo európskym štátom a Slovensko v ňom ešte európskejšim regiónom. Akou učebnicou tento didaktický cieľ dosahovať, naznačil som jednak na zjazde a následne v ďalšom elaboráte.¹¹

V nadväznosti na učebnicu dejepisu pre 2. ročník gymnázia (Bartl a kol., 2002) som vystúpil na **medzinárodnej interdisciplinárnej konferencii**, ktorá sa uskutočnila v rámci projektu Historické korene integrácie strednej Európy od osvietenstva po I. svetovú vojnu v **Smoleniciach 24. 11. – 26. 11. 2003**. Aj v tomto prípade som sa sústredil na učivo, ktoré sprostredkúva študentom historické strety a napätia v 19. storočí (revolučné roky, maďarizáciu), pretože v jednotlivých lekciách učiva (i celkovo) v učebnici doznieva tradičná dominancia ich národnopolitického ponímania. Pri hodnotení rokov 1848/49 som vychádzal z medzinárodnej konferencie konanej roku 2003 v Braunschweigu k 40. rokom 19. storočia v Európe. Jej závery boli nasledovné: všeobecným motívom politických (a následne aj vojenských) aktivít bolo úsilie demokratizovať riadenie spoločnosti (inak odstraňovanie nedemokratických režimov); presadzovanie demokratických občianskych práv, čo v mnohonárodnostných štátoch znamenalo nacionalizmus – t.j. uplatňovanie práva na sebaurčenie (až do odtrhnutia). Teda, európskym trendom bol atak na absolutistický režim a centralistickú správu monarchie;

¹¹ Tvorba učebnic dejepisu – najaktuálnejšia úloha. In: *Historický časopis*, roč. 50, č. 1, 2002, s. 148-154; Dejepis v zajatí ideológie. In: *História*, roč. 5, č. 3, máj-jún 2006, s. 46-49.

legitimitu mali aj národné hnutia, ktoré ale zohrali dezintegračnú úlohu pre neschopnosť politických predstaviteľov dominujúcich národov reflektovať inonárodné identity. Zákonitým výsledkom bol neúspech národných a ďalších demokratických a liberálnych hnutí; spoločnosť zostala zafažená polarizáciou národnostnej otázky. Je správne v lekciiach učiva venovať sa politickým dejinám, najmä slovenským národným a kultúrnym snahám, ale pod národno-politickým dáždnikom nemôžu uniknúť aj ďalšie ekvivalentné parametre vývoja Uhorska, ako: prekonávanie feudálnych prežitkov, pomalý a rozpačitý proces demokratizácie spoločnosti, budovanie industriálnej spoločnosti, kreovanie trhového hospodárstva, a pod. Sebareflexia je aj v záujme medzinárodnej akceptácie; inak sa budeme potácať v konfrontáciách, ktoré nie sú prínosom pre politickú a kultúrno-historickú integráciu Európy.¹²

V prvej dekáde nového storočia sa moja pozícia na katedre a fakulte – „vďaka“ pribúdajúcim rokom – začala dynamicky meniť. Prestal som byť garantom pre akreditáciu študijného odboru, čím zanikla v celej republike možnosť doktorandského štúdia a graduácia v didaktike dejepisu. Reštrikčnými opatreniami Rektorátu UMB, ktoré sa týkali funkčných miest profesorov a docentov, som prišiel o profesorskú pracovno-právnu pozíciu. Udelenie titulu „emeritný“ profesor vedeckou radou UMB (20. 3. 2003) a čestného doktorátu (Dr. h. c.) bolo gleitom na môj odchod do pracovného dôchodku. Napriek tomu, že som sa stal súkromnou osobou, bol som pozvaný a požiadaný o vystúpenie (čo ma potešilo) na **medzinárodnej konferencii konanej 1. – 3. 12. 2006 v Trenčianskych Tepliciach** na tému Slovensko v európskej dimenzii dejepisného vyučovania. Konferenciu organizovali vrcholné slovenské inštitúcie: PdFKU, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Štátny pedagogický ústav a Centrum pre európsku politiku. Záštitu nad konferenciou prevzala Rada Európy, podporili ju Konrad Adenauer Stiftung a Rakúske kultúrne centrum. V predmetnom referáte som zhrnul svoje názory na transformáciu výučby dejín národa, na ich európsku dimenziu. Moje vystúpenie bolo akceptované a verejne zhodnotené v záverečnom prejave zástupkyne Rady Európy zo Štrasburgu (Mechtild Furer). Keďže zborník z tohto podujatia – napriek proklamované-

¹² Bližšie viď v príspevku: Národné dejiny 19. storočia ako didaktický problém. In: *Hľadanie novej podoby strednej Európy*. Bratislava 2008, s. 261-272.

mu zámeru – nevychádzal, výňatok z môjho referátu som uverejnil v zborníku prác katedry histórie Filozofickej fakulty Ostravskej univerzity.¹³

Ako je z predchádzajúcich informácií zrejmé, moje úsilia a názory boli medializované a prezentované mimo katedrových a fakultných podujatí,¹⁴ a preto sú aj menej známe a dostupné. V tejto rekapitulácii som si dovoľil predstaviť ich záujemcom a čitateľom zborníka katedry v nádeji, že vzbudia ďalšie príslušné aktivity; moderné bádanie v histórii a didaktike má mať nielen domáci odborný, didaktický a kultúrno-spoločenský efekt, ale aj medzinárodnú dimenziu, kontext, dosah, a najmä výsledky!

* * *

V roku 1997 som bol účastníkom medzinárodnej vedeckej konferencie o regionálnej histórii v Hajduböszörmény v Maďarsku. Tam som sa stretol s nemeckým profesorom dr. Karlom Pellensom, ktorý bol predsedom **International Society For History Didactics** (Medzinárodná asociácia didaktikov histórie). Asi som ho zaujal svojím vystúpením v nemčine, pretože počas konferencie sme boli v osobnom kontakte, ktorého výsledkom bolo moje pozvanie na spomínanú medzinárodnú konferenciu o výučbe dejín Slovákov v susedných štátoch¹⁵ a jeho prísľub vybaviť mi členstvo v medzinárodnej asociácii didaktikov. Jeho záujem o spoluprácu a vzťah som si vážil najmä preto, že práve počas konferencie neprijali Slovensko do NATO a z tohto dôvodu nebola atmosféra konferencie pre mňa žičlivá. Pellens mi vybavil členstvo dokonca tak, že som neplatil ani členské, mal som všetky členské práva (aj voľby funkcionárov), dostával som pozvánky na všetky podujatia, zdarma všetky publikácie a informačné materiály. Táto medzinárodná asociácia didaktikov dejepisu mala také isté poslanie ako ústav v Braunschweigu, lenže disponovala inými možnosťami. Bola napr. partnerom na svetových kongresoch historikov (v Kanade, Austrálii,

¹³ Hľadanie európskej dimenzie dejín Slovenska a Slovákov v období Uhorského štátu. In: *Historie/Historica* 14, 2007, s. 19-28.

¹⁴ Prítomným členom vlastnej akademickej obce som ich načrtoľ iba pri preberaní čestného doktorátu.

¹⁵ Vid. pozn. č. 8. K. Pellens mal príspevok na tému: *Geschichtsdidaktik und Völkerverständigung* (Didaktika dejepisu a porozumenie medzi národmi), s. 136 a n.

Maroku), organizovala medzinárodné vedecké konferencie, iniciovala bádanie, vydávala ročenky, a pod. Po náhlej smrti K. Pellensa sa predsedkyňou asociácie stala nemecká profesorka Elisabeth Erdmann. Tejsom za potenciálnych členov asociácie navrhol dr. Viliama Kratochvíla z FiF KU v Bratislave a vtedajšiu moju doktorandku Mgr. Danku Švarcovú (návrh vedenie asociácie akceptovalo).

Vedenie asociácie došlo k záveru, že situácia vo výučbe dejepisu v jednotlivých štátoch je rôzna a že je mimoriadna potreba vydať o tom vzájomné svedectvo s cieľom sproduktívniť spoluprácu, posúvať ju na vyššiu úroveň a tým aj podmienky výučby dejepisu v mene vzájomného porozumenia. Tak sa zrodil projekt: **History Education in EU – Europe**. Začiatkom roku 2008 som dostal osobný list (podobne aj doc. dr. V. Kratochvíl, PhD.) s požiadavkou o spoluprácu na tomto projekte za Slovenskú republiku. Súčasťou listu bola aj osnova predpokladaného príspevku (pre vzájomnú porovnatelnosť v 27 štátoch EU), rozsah jednotlivých príspevkov a statí v nich a dátum zaslania: 31. december 2008. Príspevok za každý štát mal obsahovať (z rozsiahlejšieho elaborátu vyberám): 1) Všeobecná historická kultúra spoločnosti; 2) História ako vedný odbor; 3) Didaktika dejepisu ako vedná disciplína: vzťahy s históriou a pedagogikou, história didaktiky dejepisu, vecné a metodické osnovanie, vedecké bádanie, jeho zameranie a metódy; 4) Akceptovanie didaktiky históriou ako vedou, vo výučbe dejepisu, v múzejníctve, archívníctve, a pod.; 5) Príprava učiteľov dejepisu; 6) Výučba dejepisu na školách: vývoj výučby dejepisu, riadenie výučby, učebné plány, obsah a ciele, metódy a prostriedky výučby; 7) Perspektívy didaktiky dejepisu a 8) Výberová bibliografia: časopisy, zoznamy odborných kníh, encyklopédie, ... Keďže ťažiskom príspevku mal byť súčasný stav a ja som bol už takmer desaťročie „mimo diania“ a nemal som možnosť ho čo len monitorovať, necítil som sa kompetentným poskytovať didaktikom v EU (a záujemcom) informácie o predmetnom stave. Dohodol som sa preto na spoluautorstve s doc. Kratochvílom, že vypracujem akési „tézy“ – výstižnú retrospektívu, a on spracuje súčasný stav. Môj elaborát – príspevok do európskeho projektu bol nasledovný:

Úvod

Slovenská republika začala písať svoju históriu ako samostatný

zvrchovaný štát iba od 1. januára 1993. Slovensko bolo do r. 1918 súčasťou Uhorska a toto (od roku 1526) súčasťou Habsburskej monarchie. V tomto politickom usporiadaní Slovensko nemalo nikdy samosprávu a Slovákom, hoci boli štátotvorným a početným národom,¹⁶ bola upieraná identita, ba v 19. storočí boli dokonca odnárodňovaní, čo v súvislosti s pojednávanou tematikou znamenalo, že prišli nielen o národné školstvo¹⁷ a nemali národné inštitúcie rozvoja vedy a kultúry.¹⁸ Vznikom Česko-Slovenskej republiky roku 1918 sa postavenie Slovenska a Slovákov podstatne zmenilo. Od roku 1927 malo Slovensko územnú samosprávu, od roku 1938 autonómiu. Vybudovalo sa národné školstvo všetkých stupňov,¹⁹ obnovila sa činnosť národnej kultúrnej inštitúcie – Matice slovenskej. Na Slovensku sa aplikoval vtedy moderný demokratický český model školstva, vzdelávania a kultúry, ale za absencie slovenskej národnej inteligencie. Idea jednotného československého národa tlmila nenaplnené, ale oprávnené požiadavky smerujúce k všeobecnému uznaniu a uplatneniu osobitosti Slovenska.²⁰ Politická reprezentácia vazalskej Slovenskej republiky (1939 – 1944) implantovala do slovenskej spoločnosti fašizmus, ktorý sa premietal do školstva, kultúry a vedy; prevzala dedičstvo organizačných štruktúr a siete týchto rezortov, ale zriadila inštitúciu slovenskej vedy: Slovenskú akadémiu vied a umení (roku 1942). Po víťazstve protifašistického odboja²¹ bola obnovená (roku 1945) Československá republika. Deklarovaná rovnocennosť a rovnoprávnosť dvoch štátotvorných národov sa po komunistickom prevrate (roku 1948) Slovákom strácala v centralizovanom unitárnom totalitnom spoločenskom zriadení. Federatívne usporiadanie štátu (roku 1968)²² neprinieslo Slovensku autonómnosť, pretože zostalo v kompetencii jednotnej štátos-

¹⁶ Na Slovensku a v diasporách po Uhorsku ich žilo 3 milióny.

¹⁷ Tri slovenské gymnáziá, ktoré vznikli v 60. rokoch 19. storočia, uhorská vláda v 70. rokoch zatvorila; štátne školy boli všetky maďarské, pomaďarčovali sa aj cirkevné školy; Slováci nemali národnú univerzitu.

¹⁸ Maticu slovenskú, ktorá vznikla z dobrovoľných príspevkov ľudu roku 1863, vláda v roku 1875 zatvorila.

¹⁹ V roku 1919 bola otvorená Komenského univerzita v Bratislave.

²⁰ Slovensko nemalo napr. technickú univerzitu; zriadená bola až roku 1938.

²¹ Slováci sa na tomto odboji podieľali národným povstaním v jeseni roku 1944.

²² Predchádza mu tzv. „pražská jar“ = pokus o poľudštenie socializmu (najmä jeho uvádzania do života).

trany (Komunistickéj strany Československa), ktorej vedúca úloha zostala legalizovaná aj ústavou. V tomto období, ktoré trvalo do roku 1989, došlo na Slovensku k nebyválnemu rozvoju školstva (bolo len štátne a v podstate jednotné), kultúry (bola tiež štátna a profesijná) a vedy. Rubom tohto inak dynamického trendu bolo podriadenie spoločenského života a jeho inštitúcií potrebám socialistickej transformácie, čo spôsobovalo deformácie tak v edukačnom procese, ako aj vo vede a spoločenskom vedomí. Princípy demokracie, pluralitnej občianskej spoločnosti boli programovo a neúprosne zatlačané – až likvidované – a v súvislosti s našou tematikou – skutočné kultúrno-historické dedičstvo deformované triednym prístupom a národovectvom proletárskym internacionalizmom. Tento načrtnutý vývoj Slovenska sa podpísal na všetkých sledovaných fenoménoch projektu: na historickom spoločenskom vedomí Slovákov, na vývoji obsahu a cieľov edukačného procesu, na stave historickej vedy a didaktike dejepisu, na príprave vyučujúcich, aj technológii vyučovacieho procesu.

Výučba dejepisu na školách na Slovensku až do roku 1993 neprebíhala vo vlastnej samostatnej réžii; od rakúsko-uhorského vyrovnania (1867) podľa filozofie edukačného procesu výučby dejepisu rezortného ministerstva uhorských vlád, od roku 1918 československých vlád; v celom štáte bola jednotná a záväzná – čo do rozsahu (učebné plány), obsahu (učebné osnovy a učebnice) a cieľov.²³

Historické vedomie národa

Historické národné (spoločenské) vedomie, ktoré je motivujúcim areálom, okrem iného aj záujmu dorastajúcej generácie o výučbu dejepisu, a malo by sa podieľať na jej historickej gramotnosti, sa na Slovensku cieľavedome a meritórne neskúma; príležitostné ankety nemajú náležitú výpovednú hodnotu. Tak ako u každého národa, tak aj u Slovákov sa na kvalite, intenzite a funkčnosti historického vedomia podpisovali historické skúsenosti, diagnostikované najprv jeho kultúrno-spoločenskými elitami a následne využívané a zneužívané politickými hnutiami. Percepcia a zvnútorňovanie národného historického vedomia bolo v minulosti blokované absenciou informačných možností a úrovňou

²³ Zásahy do nej počas Slovenskej republiky (1939 – 1944) sú v tomto kontexte zanedbateľné a roku 1945 boli anulované.

všeobecného vzdelania.²⁴ Slováci sú v Európe historickým národom. Ich predkovia sa v Podkarpatskom a Podunajskom regióne objavili už v 6. storočí a v 9. storočí vytvorili v tomto geopriestore prvý kresťanský štát. Od 10. storočia sa podieľali na formovaní a vývoji multietnického uhorského štátu. Trvalo obývali územie medzi Tatrami a Dunajom, zachovali si reč, vytvorili vlastnú hmotnú a duchovnú kultúru. Baníctvo a hutníctvo drahých kovov a medi v stredoveku (14. – 17. storočí) na Slovensku výraznou mierou prispievalo k rozvoju nemeckých, talianskych a nizozemských miest. Na Slovensku sa zastavila turecká invázia, odohrávali sa boje proti absolutizmu a za náboženskú slobodu a v časoch priemyselnej revolúcie patril tento región k najrozvinutejším v Uhorsku. V silách a možnostiach slovenského národa nebolo iniciovať nové európske vývojové trendy, ale bol účastným na všetkých európskych – od humanizmu počnúc, cez reformáciu a osvietenstvo, až po novoveké národné. Národ dozrieval v 19. stor., keď už historickosť vytlačili iné všeľudské hodnoty ako prirodzené právo človeka a národa, sloboda a demokracia. Absencia vlastnej štátnosti, významných národných politických dejov, nedocenenie vlastného historického prínosu a dištancovanie sa od uhorskej štátnosti ako vlastnej – to všetko spôsobovalo slabé a zdeformované historické vedomie zašlých generácií, najmä keď ono bolo ruinovane štátnou ideológiou a jej nástrojmi.²⁵ Minulé storočie bolo príliš dynamické a zložité na konsolidáciu národného a spoločenského vedomia, na ukotvenie historických hodnôt: dve svetové vojny, globálne sociálne problémy, vznik a zánik dvoch ideológií (fašizmus a socializmus) a ich praktickej aplikácie; pre Slovensko a Slovákov nový spoločný štát, národný protifašistický odboj, vmanipulovanie do socializmu,²⁶ národné pozdvihnutie za socializmus s ľudskou tvárou (1968). Po manipulácií so zdeformovaným spoločenským a národným historickým vedomím za fašizmu a socializmu²⁷ nastúpila

²⁴ V Uhorsku bola školopovinnosť len 6-ročná a štát ani takúto nedokázal zabezpečiť.

²⁵ Vládnuca politika odopierala Slovákom nielen historické a národné práva, ale aj bežné občianske.

²⁶ V prvých demokratických parlamentných voľbách na Slovensku roku 1946 zvíťazila Demokratická strana.

²⁷ Podľa súdovej historiografie odkazom slovenských dejín je spolupráca s Nemeckom a spoločný štát s Čechmi bol omylom. Socialistickú historiografiu a propagandu charakterizovalo spájanie vzniku ČSR s Októbrovou revolúciou, odvodzovanie národných dejín od

po roku 1989 jeho liberalizácia, ktorej dôsledkom je rozkolísanosť historickej pamäti národa, ale aj aktuálna výzva na akceptáciu nadradenosti všeobecne uznávaných kultúrno-historických hodnôt, ktoré ako spoločné historické dedičstvo sleduje aj Európska únia. Treba ešte dodať, že v spoločenskom vedomí národa v jednotlivých jeho komunitách a v rodinách nie je všeobecne prítomná história. V súčasnosti aj štátne sviatky späté s históriou nie sú motivujúcimi, hmotné pamiatky na ňu nie sú kultúrnymi miestami²⁸ a aj všeobecne obnovované historické tradície sú viac biznisom ako miestom a príležitosťou pre vnímanie a prienik do ich pôvodných hodnôt. História stráca svoju spoločenskú funkčnosť a revitalizuje sa ako atrakcia. Historické vedomie národa a spoločnosti, v ktorom prebieha aj edukačný proces a výučba dejepisu, je viac problémovým, a pri nezvládnutí jeho potenciálu skôr zaťažujúcim ako motivujúcim.

Historia

Záujem o dejiny vlastného národa a svojej vtedajšej vlasti prejavili slovenskí vzdelanci už začiatkom 18. storočia. Dokladom toho je monumentálne dielo Slováka Mateja Bela (nazvaného tiež Veľká ozdoba Uhorska) „Notia Hungariae... historicogeographica“,²⁹ v ktorom za spolupráce desiatok znalcov prezentuje históriu krajiny a jednotlivých žúp. Toto dielo je mimoriadne významné, pretože po 200 rokoch bojov³⁰ je historickou sebareflexiou Uhorska ako multietnickej krajiny, ponúka pramene a informácie, ktoré pre neskorších bádateľov boli už nedostupnými. Na takéto kultúrno-spoločenské poslanie histórie nadväzovali tzv. učené spoločenstvá³¹ ešte aj o storočie neskôr. Koncom 18. storočia nadobudla história na Slovensku národnobuditeľský význam – história bola jedným z pilierov národnej identity. Keďže proces generovania novodobých národov v Uhorsku prebiehal v nedemokratickom politicko-spo-

historie robotníckej triedy, národného protifašistického odboja od činnosti komunistickej strany, a pod.

²⁸ Po zmene režimov roku 1918, 1948, 1990 sa všetky nehnuteľné symboly predchádzajúcej štátnosti (sochy a pamätníky a pod.) odstraňovali.

²⁹ V roku 1723 zverejnili projekt vlastivedy Uhorska a v rokoch 1735-1742 vyšli štyri zväzky tohto mimoriadneho diela; ostatné zostali v rukopise.

³⁰ Išlo o vojny s Turkami a boje uhorských stavov s Habsburgovcami.

³¹ Boli to spoločenstvá intelektuálov v regiónoch. Napr. učená spoločnosť Malohontská vydávala aj periodikum, v ktorom boli štúdie z dejín.

ločenskom prostredí, ktoré diskriminovalo Slovákov ako historický a štátotvorný národ, slovenskej historiografii bol vnútený národno-politický obranný kurz. Historiografia nemala dlho publicitu hlavne preto, že bola písaná vtedajším úradným jazykom – latinsky a na školách sa učili cirkevné dejiny a biografie panovníkov. Z predchádzajúceho vyplýva, že predmetom slovenského historického bádania a následne prezentovania bolo osídľovanie Slovenska slovanskými predkami, prvé slovanské štátne útvary, cyrilo-metodská kresťanská misia,³² samospráva Slovenska v rámci uhorského štátu, a pod. Na štúdiách v Nemecku sa slovenská inteligencia zoznamovala s Heglovou filozofiou dejín prognózujúcou budúcnosť Slovanov, na čo história (umelecká literatúra a publicistika) naberala dimenzie aj týmto smerom.³³ V druhej polovici 19. storočia boli predmetom historiografie najmä revolučné roky 1848-1849 sprítomňované aj osobnými prežitkami.³⁴ Na rozdiel od iných národov monarchie, Slováci nemali cez celé 19. storočie vlastné inštitúcie vedy a výskumu.³⁵ Ku koncu 19. storočia sa toho ujali občianske záujmové združenia; najvýznamnejším bola Slovenská muzeálna spoločnosť (od roku 1893). Slovenská historiografia nemala profesionálne pripravených autorov; histórii sa venovali len jazykovo pripravení vzdelanci so záujmom o minulosť. Podmienky pre rozvoj historiografie sa zmenili po prevrate roku 1918. Ako už bolo povedané, vznikla slovenská národná univerzita – Komenského v Bratislave, a to s Filozofickou fakultou, obnovená bola činnosť Matice slovenskej, záujemcovia o históriu založili Učennú spoločnosť Šafárikovu (roku 1926), historiografie sa ujali školení historici a záujem o históriu Slovenska prejavili aj českí intelektuáli pôsobiaci na školách na Slovensku. Táto etapa inštitucionalizácie slovenskej vedy sa ukončila zriadením Slovenskej akadémie vied a umení. Záujem slovenskej historiografie v medzivojnovom období zostal nasmerovaný na dešifrovanie uzlových problémov spoločných uhorských dejín a podsúvaných fenoménov,³⁶ ktorými sa zaštitila politika čechoslova-

³² Maďarská historiografia ignorovala význam osídľovania regiónu pred príchodom Praďarov.

³³ Z toho panslavizmus, ktorý sa cez celé 19. storočie stal strašiakom pre maďarské politické elity.

³⁴ Väčšina dejateľov napísala a zanechala svoje autobiografie.

³⁵ Matica slovenská bola zrušená roku 1875.

³⁶ Takým bolo napr. ranohistorické osídlenie Slovenska, Veľká Morava, pôsobenie husitov

kizmu. Metodológia súdobej historiografie bola pozitivistická s dôrazom na výpovednú hodnotu prameňov („ad fontes“). Smerom k edukačnému procesu historiografia neplnila svoje poslanie, absentovali syntetické práce³⁷ a potreby školského dejepisu (až na vlastivedu)³⁸ saturovali predlohy a preklady českých učebníc s minimálnym zastúpením slovenských historických reálií.

Za socializmu história bola povýšená medzi hlavné spoločenské vedy; stala sa vlastnou sestrou politiky. Jej cieľom bolo dokazovať zákonitosť spoločenského vývoja k socializmu, historické poslanie robotníckej triedy a jej politickej reprezentácie – komunistickej strany. Stranícke orgány priamo zasahovali do sféry výskumu a zhodnocovania jeho výsledkov. Vrcholná inštitúcia slovenskej historickej vedy – Historický ústav SAV – vydal tézy – smernice na marxistickú transformáciu súdobeho poznania histórie a na orientáciu bádateľských záujmov. Sám pracoval predovšetkým na novej marxistickej syntéze národných dejín. Okrem neho boli zriadené aj ďalšie, politicky účelové bádateľské centrá,³⁹ v duchu politických zámerov a potrieb boli nasmerované aj všetky katedry histórie na príslušných slovenských vysokých školách⁴⁰ a aj činnosť jednotnej stavovskej organizácie – Slovenskej historickej spoločnosti; k dispozícii tejto štátno-politickej línii boli nastavené aj regionálne pracoviská ako archívy⁴¹ a múzeá. Nová, naoktrojovaná koncepcia dejinného vývoja znehodnocovala dovtedajšie jeho kultúrno-historické hodnoty a historické osobnosti,⁴² nadhodnocovala javy a fenomény podkladajúce politicky naordinované tézy a preferovala novodobé dejiny. Robilo sa to znásilňovaním výpovednej hodnoty prameňov a ideologickými konštrukciami vzdialenými objektívnej minulosti. V 60. rokoch sa táto servilnosť začala obnažovať,⁴³ ale v rokoch „konsolidácie“ došlo

na Slovensku, a pod.

³⁷ Prvá syntéza pochádza od Júliusa Bottu zo začiatku 20. storočia, druhá s projekciou do učebníc z rokov 1939 a 1941 od Františka Hrušovského.

³⁸ Vlastiveda bola pôvodne domovedou o histórii regiónu.

³⁹ Ústav dejín KSS, Ústav dejín európskych socialistických štátov.

⁴⁰ UK v Bratislave, UPJŠ v Košiciach, PdF v Banskej Bystrici a v Nitre.

⁴¹ Archívy museli mať špeciálne registre dokumentov k dejinám robotníckeho hnutia.

⁴² Viď. pozn. 12; z národného hrdinu gen. M. R. Štefánika sa stal agent svetového imperIALIZMU.

⁴³ Viď. následky V. zjazdu SHS (1965) a VI. zjazdu SHS (1968).

k prudkému ataku na kritiku, k personálnym čistkám a organizačným zmenám otvárajúcim „legálne“ možnosti pre perzekúcie. V tomto období sa odhaľovanie deformácií stalo výnimočne súkromnou záležitosťou (samizdat). Ešte aj v roku 1989 predstavitelia slovenskej historiografie už nevratný rozklad socializmu chápali a prezentovali ako nové impulzy jeho rozvoja. Obdobie socializmu zanechalo potrebám výskumu zodpovedajúce štruktúry odborných pracovísk, pre výučbu dejepisu tri série syntéz slovenských národných dejín⁴⁴, edície prameňov, množstvo publikácií k dielčím celonárodným, regionálnym a celospoločenským problémom, ktoré sú tvorivému pedagógovi vhodnými didaktickými pomôckami tak z informačného, ako aj metodologického a metodického hľadiska.

Roky po revolúcii v roku 1989 charakterizuje zánik politicky účelových inštitúcií a vznik ďalších nových vysokoškolských pracovísk a iných odborných inštitúcií,⁴⁵ a výskum podporuje aj grantová agenda VEGA. Nedostatok verejných zdrojov pre výskum a publikačnú činnosť otvára priestor pre prezentovanie sa rôznych občianskych iniciatív a sponzorovanie jednotlivcov, ktoré „obsadzujú“ tzv. „biele miesta“ a núkajú „skutočné pravdy“. Liberalizovala sa aj SHS a v niektorých regiónoch pôsobia samostatné stavovské organizácie historikov. Historická obec je orientovaná predovšetkým na vyrovnanie sa s deformáciami, hľadá a prezentuje európske dimenzie slovenských dejín, usiluje sa o integrované bádanie s ostatnými príslušnými vedami⁴⁶ a o vecnú medzinárodnú spoluprácu rozkrývaním komunikácie národných dejín s európskymi fenoménmi. Vo výučbe dejepisu – osobitne národných dejín – niet takých vecných problémov, ktoré by nemali oporu v náležitej historiografii. Problémom je však dostať do škôl publikačné výstupy, osvojiť si ich učiteľmi a pedagogicky zhodnocovať. Masovejšie sa do škôl dostávajú vedecko-populárne časopisy a informácie z elektronických médií.⁴⁷

⁴⁴ Posledná VI. zväzková sa začala vydávať roku 1985, ako posledný vyšiel jej III. zväzok roku 1992.

⁴⁵ Trnavská univerzita, Univerzita Konštantína filozofa, Katolícka univerzita, UMB, ... Ústav pamäti národa, historický odbor MS, ...

⁴⁶ Nielen s archeológiou, ale aj demografiou, etnológiou, ...

⁴⁷ Historické revue, *História*; neexistuje školské vysielanie rozhlasu, a ani televízie.

Didaktika

Ucelenejšie a odbornejšie pedagogické systémy prichádzali do mestských škôl na Slovensku s reformáciou⁴⁸ a do katolíckych škôl s jezuitami a piaristami. S moderným a všeobecne záväzným pedagogickým systémom prišiel štát až v druhej polovici 18. storočia.⁴⁹ S rozvojom školstva súvisí aj genéza pedagogiky ako náuky o vzdelávaní a výchove. Pedagogika ako návod na edukačný proces na Slovensku sa sprítomňuje ešte aj v druhej polovici 19. storočia iba cez tvorbu učebníc (pre cirkevné autonómne národné školy) a odporúčania učiteľom a rodičom v slovenskej pedagogickej tlači pre školu a rodinu. Situácia sa výraznejšie nezmenila ani po vzniku ČSR. Príbuznosť českého jazyka, rozvinutejšia česká veda, pomerne jednotný školský systém, absencia domácich tvorivých kádrov a bádateľských pracovísk – to nezakladalo ani možnosti, ani potreby rozvoja pedagogickej vedy na Slovensku. Využívali sa české predlohy, české učebnice (v preklade), aj samostatné slovenské pedagogické časopisy boli viac tribúnou praktických skúseností a odporúčaní, a nie priestorom na etablovanie pedagogických vied. Ešte až do polovice 20. storočia na stredných a vysokých školách pripravujúcich pedagógov sa uprednostňovala odborná zložka (znalosť dejín) a prax⁵⁰ a prípadné pedagogické disciplíny ako "vyučovací predmet" boli len akýmsi kompletizačným atribútom. Odbože pedagogickej vedy smerom k vyučovacím predmetom – didaktiky, vrátane didaktiky dejepisu – sa na Slovensku začali konštituovať až v druhej polovici 20. storočia, a to po zavedení prednášok a cvičení na vysokoškolských učiteľských prípravkách.⁵¹ Ich obsahom bola najmä výučba dejepisu a vtedy sa tento špecializovaný program volal metodika dejepisu. Za socializmu, po transformácií obsahu a cieľov dejepisného vyučovania, sa dôraz kládol najmä na ciele výučby a vtedy mal tento špeciálny vysokoškolský

⁴⁸ Protestantská inteligencia študovala na univerzitách v Nemecku; na Slovensku bolo známe pedag. dielo J. A. Komenského.

⁴⁹ Takým bolo Ratio educationis... z roku 1777; posledným od viedenskej vlády Entwurf..., ktorý štartoval roku 1854.

⁵⁰ V rokoch II. svetovej vojny na Slovenskej univerzite v Bratislave sa didaktika prednášala jednorázovo: jeden semester a jedna hodina v týždni. Súbežne boli tzv. metodické cvičenia, ale hlavne náčuvy a výstupy.

⁵¹ Po tradičnej vysokoškolskej príprave stredoškolských profesorov bola od roku 1946 zavedená VŠ príprava pre učiteľov II. stupňa ZŠ, potvrdená roku 1953.

kurz názov: teória vyučovania dejepisu. Na podporu novej orientácie vyučovania dejepisu začali vychádzať aj špecializované časopisy.⁵² Pre potreby vysokoškolákov sa vydávali učebné texty (skriptá) a vyšla aj celoštátna učebnica,⁵³ ktorá mala zo Slovenska len jedného spoluautora. Personálnou previazanosťou jednotlivých odborníkov s rezortom školstva cez Slovenské pedagogické nakladateľstvo a Výskumný ústav pedagogický sa didaktika začala presadzovať nielen v metódach a cieľoch, ale aj v obsahu vyučovania, pravda v rámci historicko-materialistickej koncepcie. Napriek legislatívnemu ukotveniu didaktiky v učebných programoch vysokých škôl, akceptácie didaktiky ako odboru na graduovanie sa, špeciálne didaktikou dejepisu sa na Slovensku za socializmu zaoberalo len päť pedagógov; popri nich existovala štandardná skupina historikov, ktorá sa podieľala na tvorbe učebných osnov a učebníc. Za zmienku stojí aj fakt, že sa po roku 1948 často a nepripravene menil školský systém, čo prinášalo nielen vecno-organizačné zmeny obsahu výučby, ale moderovalo aj jej ciele podľa aktuálnych politicko-spoločenských potrieb (vytláčanie humanitného vzdelávania polytechnickým), takže väčšina odborníkov sa vyčerpávala praktickými potrebami výučby – pravda za výraznej a rozhodujúcej funkcie českého odborného potenciálu. Problémy teoretickej evaluácie didaktiky dejepisu na Slovensku nikoho neoslovili a za danej situácie sa považovali aj za zástupné. Popredný československý odborník prof. dr. V. Čapek, DrSc. túto fázu vývoja didaktiky nazval ako **aplikačné poňatie**, ako konkretizáciu všeobecnej didaktiky vo výučbe dejepisu. Koncom 60. rokov sa črtali odborné pracoviská pre didaktiku na troch vysokých školách (na UK v Bratislave, UPJŠ v Prešove a PdF v Banskej Bystrici) a na Výskumnom pedagogickom ústave v Bratislave. Do praktickej aplikácie didaktiky do výučby dejepisu sa angažovala aj Slovenská historická spoločnosť,⁵⁴ cez ktorú sa získalo prepojenie na medzinárodný ústav pre výskum učebníc v Braunschweigu⁵⁵. Druhá polovica socialistickej éry (70. a 80. roky) prezentovaná ako „normalizácia“ zasiahla do naštartovaného vývoja didaktiky

⁵² Dějepis ve škole, Dějepis a zemepis ve škole, Společenské nauky ve škole.

⁵³ V. Mějstřík a kol.: *Metodika dějepisu jako vyučovacího předmětu*, SPN Praha 1964.

⁵⁴ Vid. napr. rokovanie zjazdu v Banskej Bystrici (1965) a v Martine (1968).

⁵⁵ V medzinárodnej ročenke vyšla štúdia J. Albertyho o výučbe slovenských dejín v okolitých štátoch podľa učebníc.

dejepisu tým, že zo spoločenského života vytesnila niekoľkých jej už etablovaných odborníkov, zrušili sa aj niektoré jej potenciálne pracoviská⁵⁶ a prerušila sa spolupráca s renomovanými medzinárodnými inštitúciami. Zbytok odborníkov a novonastupujúca generácia bola zahľtená praktickými potrebami novej školskej reformy, ktorá sa rozbiehala v polovici 70. rokov a reflektovala už nové štátoprávne usporiadanie – federáciu – určité prvky samostatnosti. V tomto období sa objavili aj nové trendy v ponímaní didaktiky. Jedným z nich bolo tzv. **integračné**: dejepis ako vyučovací predmet a výučba (ako interakcia vyučovania = činnosť učiteľa a učenie sa = činnosť žiaka) ako strategické východisko; tento trend ale posúval didaktiku do pozície interdisciplinárnej vedy (nie iba dejepisu a všeobecnej didaktiky) a širokého spektra vied.⁵⁷ Iným doslova „mega“ trendom ponímania didaktiky bolo tzv. **komunikatívne**, reflektujúce a zhodnocujúce všetko – nielen vyučovací proces, ale všetky vedy o vzdelávaní a faktory naň pôsobiace. Podľa neho predmetom a obsahom didaktiky malo byť štúdium vstupu historickej reality objektívneho sveta do sféry vzdelávania s cieľom dať percipientom historickú gramotnosť a formovať ich občianske chovanie. Tieto teoretické konštrukcie zostali príliš nevyzreté a v daných podmienkach aj nerealizovateľné.

Ďalšie, medzinárodným projektom požadované informácie, ako už bolo naznačené, vypracoval doc. PhDr. Viliam Kratochvíl, PhD. (príprava vyučujúcich, vývoj a stav výučby dejepisu, súčasný stav a perspektívy didaktiky, a i.), urobil redakciu celého elaborátu za Slovensko, dal ho preložiť do anglického jazyka a poslal na kompetentné miesta. Tak ako prvá časť tohto príspevku, ktorá nesleduje iba prezentáciu mojich názorov na európsku dimenziu slovenských národných dejín, ale aj ich posúvanie z domáceho prostredia do európskeho kontextu a vnímania, takéto motívy som vložil aj do druhej časti; upozornil som na významnú medzinárodnú inštitúciu, jej možnosti a ponuky, ale hlavne na potrebu ich využívania.

⁵⁶ Napr. na PdF v Banskej Bystrici bola zrušená katedra histórie.

⁵⁷ Túto koncepciu inicioval a začal napĺňať kolektív pod vedením prof. dr. V. Čapka, DrSc.; na nej sa podieľali aj niekoľkí Slováci, ale len satelitným podielom.

Anglo-americké výskumy postkomunistického Ruska

MARINA ALEKSEJEVNA ŠABASOVÁ – VJAČESLAV IVANVIČ MEŇKOVSKIJ

Fakulta histórie Bieloruskej štátnej univerzity, Minsk (Bielorusko)

Kríza klasickej soviétológie. Spory o budúcnosti disciplíny

Rozpad Sovietskeho zväzu spôsobil krízu soviétológie – disciplíny, ktorá sa zaoberala výskumom krajín sovietskeho bloku. Po zániku ZSSR ako strategického nepriateľa Západu vystala otázka o zmysluplnosti pokračovania rozsiahleho štúdia regiónu. V anglo-americkom akademickom prostredí sa otvorili diskusie o ďalšom osude soviétológie. Zároveň sa rozbehol proces ustanovenia súčasnej rusológie a jeho implantácie do vedeckej a vzdelávacej sústavy západných krajín.

Debaty o súlade soviétológie s kritériami vedeckosti prebiehali v kategóriách obviňovania a obhajovania. Príčinou vnesenia otázky opodstatnenosti disciplíny do diskusie sa stala nepripravenosť soviétológov predvídať rozpad ZSSR, z čoho vzišla domnienka o ich nepochopení podstaty sovietskeho systému a smerovania jeho vývoja. Kritika sa dotýkala ako totalitnej školy, dominujúcej v „sovietskych výskumoch v rokoch 1950-1960“, tak i revizionistického prístupu, ktorý vystriedal totalitnú paradigmu v 70. rokoch 20. storočia.

Totalitný model sa kritizoval za sústredenie pohľadu výlučne na problémy štátu a politického režimu, zapierajúc možnosť plurality v straníckom aparáte a ignorujúc problém spoločnosti. Ešte v roku 1985 S. Cohen uviedol: „Predstavujú sovietsku históriu zbavenú v protiklade stojacich tradícií a alternatív, sovietsky politický život nezávislý od vplyvu sociálnych faktorov a „monolitný režim“ nepoznajúci akékoľvek vážnejšie vnútorné konflikty, soviétológia zostala so statickou koncepciou zamrznutého systému“.¹

Predstavitelia revizionistického smeru preniesli akcenty skúmania politického režimu na problémy spoločnosti a najviac pozornosti venovali otázkam ako nacionalizmus, rusifikácia, vzťahy elity a más, rast

¹ COHEN, S.: *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*. New York: Oxford University Press, 1985, s. 25.

byrokracie.² V roku 1989 M. Malia v jednej zo svojich statí (ktorá vyšla pod pseudonymom „Z“ a stala sa známou ako stať „Z“) písal, že „začínajúc polovicou 60. rokov meniace sa generácie revizionistov sa snažili preniesť – charakteristicky pre totalitný model – dôraz z ideológie a politiky na spoločnosť a ekonomiku, prejsť z „režimových výskumov“ na „sociálne bádania“ a zmeniť „históriu zhora“ na „históriu zdola“.³ Vo vzťahu k ZSSR boli revizionisti naladení priaznivo, čím nadbiehali totalitnému modelu. Poststalinský Sovietsky zväz bol nimi charakterizovaný ako produkt experimentu, v dôsledku ktorého spoločnosť nadobudla črty vlastné západoeurópskej a severoamerickej spoločnosti a posilnila tlak na režim, aby vo vlastnom záujme prepracoval jeho politickú štruktúru.

V 80. rokoch 20. storočia väčšina soviológov pozerala s optimizmom na perspektívy Sovietskeho zväzu: sovietsky systém sa zdal reformovateľným a schopným rozvíjať sa cestou modernizácie. Zreteľným príkladom takéhoto videnia budúcnosti ZSSR boli pohľady J. Hafa, ktorý v roku 1991 tvrdil, že pozície sovietskeho lídra sa zdajú byť mimoriadne pevné, republiky – napriek v nich prebiehajúcim nepokojom – zostanú súčasťou Zväzu, reformy v hospodárstve majú šancu na úspech a KSSZ je schopná zachovať dominantné postavenie v krajine, stávajúc sa niečím podobným ako mexická Inštitucionálno-revolučná strana alebo japonská Liberálno-demokratická strana.⁴

Jedným z najdôslednejších kritikov revizionistického smeru bol M. Malia. Vedec tvrdil, že „v priebehu viac ako dvadsiatich rokov západná soviológia sa koncentrovala hlavne na také pramene sovietskej „stability“ ako „zrelá industriálna spoločnosť“, ktoré ovláda potenciálom „rozvoja pluralizmu“. (...) Napriek tomu, aby skúmala sovietske vedenie v súvislosti s jeho ideologickými tvrdeniami o „budovaní socializmu“, západná soviológia z veľkej časti používala pre sovietsku realitu kategórie sociálnych vied, rozpracované na základe štúdia západných reálií,

² ЛАПТЕВА, Е. В.: Некоторые характерные тенденции в развитии американского россиеведения 90-х годов. In: Отечественная история, 2/2004, s. 159.

³ MALIA, M.: To the Stalin Mausoleum. In: Daedalus [Electronic resource], 1/1990. Mode of access: <http://faculty.goucher.edu/history231/Malia.htm>.

⁴ ЛУКИН, А. В.: Англоязычная советология и общественные науки в России. In: США: экономика, политика, идеология, 9/1995, s. 50.

dôsledkom čoho extraordinárna, skutočne surrealistická sovietska prax sa predstavovala ako banálna do triviálnosti“. M. Malia taktiež poukazyval, že pre revizionistov bolo typické bádať sovietsku históriu cez prizmu modernizácie, predpokladajúc, že urbanizácia a všeobecné vzdelanie napokon dovedú k rovnakým výsledkom ako na Západe.⁵

V druhej pomerne známej stati „Spod hlbín, ale čo?“ autor zdôrazňoval, že soviétológia je v podstate syntézou výskumov v oblasti ekonomiky, politológie, sociológie a histórie sovietskeho systému, pričom analyzoval nedostatky každého zo štyroch komponentov.

Podľa M. Malia, riadená sovietska ekonomika, ktorá sa skúmala s pomocou metód a teórií rozpracovaných pre tržnú ekonomiku, dostávala neustále vyššie známky hodnotenia ako si zaslúžila.

Prenos západných teórií a predstáv na sovietsku skutočnosť sa prejavil aj na politologických bádaniach, kde najčastejšími charakteristikami ZSSR sa stali také poňatia ako „rozvoj“, „autoritarizmus“ a „pluralizmus“. Prívrženci takéhoto prístupu k výskumu ZSSR verili, že budovanie socializmu bolo len výveskou, za ktorou stáli banálne ciele ekonomického vývoja. V prípade politického zriadenia krajiny – ako tvrdili revizionisti – pri nasledovníkoch „veľkého vodcu“ sa stalinský totalitarizmus zmenil na obyčajný autoritarizmus a sovietsky systém riadenia by mohol byť pomenovaný ako „inštitucionálny pluralizmus“, keďže sa zdalo, že rôzne ustanovizne a miestne orgány vlády užívali dostatočnú autonómiu od centra.

Vedci – sociológovia sa domnievali, že sovietsky systém dobre „fungoval“ preto, lebo bol skutočne sociálnym systémom, v ktorom iniciatívy vychádzali „zdola nahor“. Snaha uviesť v Sovietskom zväze štátne zriadenie podobné západným vzorom boli sprevádzané snahami rehabilitovať sovietsku históriu a zvlášť vytvoriť pozitívny obraz Októbrovej revolúcie, NEPu a dokonca stalinského režimu.⁶

Týmto spôsobom kritike a prehodnoteniu podliehali všetky vedecké výdobytky soviétológov. Hlasy obhajujúce soviétológiu nemohli zmeniť všeobecný dojem o kríze disciplíny a jej kritické vnímanie

⁵ MALIA, M.: To the Stalin Mausoleum. In: Daedalus [Electronic resource], 1/1990. Mode of access: <http://faculty.goucher.edu/history231/Malia.htm>.

⁶ МАЛИЯ, М.: Из-под глыб, но что? Очерк истории западной советологии. In: Отечественная история, 5/1997, s. 95–102.

samotnými soviétológmi.⁷

Väčšina expertov sa zhodovala v názore ohľadom príčin, ktoré viedli k neschopnosti soviétológov predložiť životaschopné koncepcie a náležitým obrazom sa orientovať v situácii, ktorá sa sformovala koncom 80. rokov 20. storočia. Aj keď sa zoznam mohol obmieňať a byť o niečo dlhší či kratší, je však možné hovoriť o rade najviac spomínaných faktov, ktoré vplývali na metodologickú a teoretickú insolvenčiu soviétológie. Dostatočne dôkladne boli tieto sumarizované P. Rutlandom predpokladajúcim, že:

- akademická objektivita strádala kvôli politickej predpojatosti soviétológov, ktorí sa stavali k Sovietskemu zväzu buď príliš dobroprajne alebo príliš nepriateľsky, v závislosti od ich pravej alebo ľavej orientácie a názorov;

- kvôli izolovanosti od iných spoločenských disciplín zostávali „sovietske štúdiá“ metodologicky veľmi slabé;

- soviétológom chýbali dobré znalosti jazykov a histórie regiónov, zvlášť neruských;

- tí, ktorí sa snažili uskutočňovať výskumy v samotnom ZSSR, narážali na neprekonateľné prekážky: nespoľahlivé informácie alebo plný nedostatok údajov, zakázaný prístup k dôležitým materiálom, zámerne skreslenie faktov sovietskymi úradníkmi a vedcami;

- vedúci špecialisti v oblasti soviétológie boli schopní vystupovať v úlohe prorokov alebo expertov v televízii a nezaoberať sa akademickými výskumami, pracujúc s empirickými údajmi;

- pod vplyvom profesionálnej, osobnej či politickej konkurencie väčšina vedcov – emigrantov zostala mimo soviétológie, ktorá týmto spôsobom stratila možnosť obohatenia sa na základe poznatkov bezprostredných svedkov sovietskej reality;

- finančná závislosť od vlády umožňovala výzvedným a vojenským orgánom zasahovať do akademických výskumov.⁸

V 90. rokoch 20. storočia vystala otázka o ďalšej existencii soviétológie. Časť výskumníkov predpokladala, že soviétológia zmizla spolu so

⁷ BRESLAUER, G. W.: In Defense of Sovietology. In: Post-Soviet Affairs, 3/1992, s. 197–238.

⁸ RUTLAND, P.: Sovietology: Who Got It Right and Who Got It Wrong. In: Rethinking the Soviet Collapse: Sovietology, the Death of Communism and the New Russia. Ed. Michael Cox. London, New York 1998, s. 37.

ZSSR. A. Nove písal: „Nie je možné byť soviétológom pri neexistencii Sovietskeho zväzu. Nemožno porovnávať dva systémy, keď jeden z nich zmizol“. Skúmajúc soviétológiu so zreteľom na súčasné bádania S. Hanson sa domnieval, že tá prestala byť samostatnou disciplínou a postsoviétológia sa včlenila do hlavného smeru politológie.⁹ W. Laqueur výrečne nazval svoju stať, ktorá vyvodzovala závery „sovietskych výskumov“, ako „pohrebnú reč nad soviétológiou spočívajúcou v prípitku“.¹⁰

Otáznu sa ukazovala aj adekvátnosť ďalšieho využívania termínu „soviétológia“. Existovali návrhy ponechať názov „soviétológia“ pre štúdiá Sovietskeho zväzu, a to ako historickej disciplíny. M. Buravoy písal, že „v súlade s určením soviétológia patrí k Sovietskemu zväzu, je podmienená unikátnosťou a jej formálnymi charakteristikami. Ich zánik znamená, že soviétológia môže skutočne skúmať len minulosť“.¹¹ Pritom všetkom konsenzus o adekvátnosti využívania termínu, aspoň so zreteľom na štúdiá Sovietskeho zväzu, sa nepodarilo dosiahnuť.

V súčasných ruských politických diskusiách nadobudol pojem „soviétológia“ spolitizovaný význam a využíva sa pre pomenovanie disciplíny nápomocnej potrebám vlád západných krajín a nepriateľsky naladenej vo vzťahu k Rusku. Napríklad na svojom vystúpení 26. septembra 2003 na Kolumbijskej univerzite V. V. Putin vyzval odstrániť soviétológiu ako náuku, ktorá bola nápomocným „inštrumentom úštedrenia jeden druhému čo najviac úderov, pichnutí a všelijakej škody“.¹² Na prebiehajúcej medzinárodnej konferencii vo francúzskom Eviane v októbri 2008 D. A. Medvediev vyhlásil, že „soviétológia ako paranoja – je veľmi nebezpečná choroba“ a „škoda, že ňou doteraz trpí časť administratívy USA“.¹³

⁹ HANSON, S.: Sovietology, Post-Sovietology, and the Study of Postcommunist Democratization. In: Demokratizatsiya, 1/2003, s. 145.

¹⁰ ЛАКЕР, У.: Надгробная речь над почившей в бозе советологией. In: Новое время, 31/1992, s. 18–19.

¹¹ BURAVOY, M.: From Sovietology to Comparative Political Economy. In: Beyond Soviet Studies. Ed. Daniel Orlovsky. Washington, D. C., 1995, s. 78.

¹² Путин призвал американцев забыть слово "советология". In: Грани.ру [Электронный ресурс]. – 26.9.2003. – Dostupné na: <http://www.grani.ru/Politics/World/US/RF/m.44813.html>.

¹³ Дмитрий Медведев: Однополярный мир несостоятелен, советология – паранойя. In:

Vo vzťahu k štúdiám dnešného Ruska a iných postkomunistických krajín sa v súčasnosti pojem „soviétológia“ nepoužíva. V prípade akademických definícií disciplíny nie je tu pozorovateľná jedno-myseľnosť. Ani jedna syntagma – „ruské štúdiá“, „ruské a východoeurópske štúdiá“, „euroázijské štúdiá“, „slovanské štúdiá“, „postkomunistické štúdiá“, nie je zafixovaným názvom výskumov regiónu. Nevzil sa ani termín „postsoviétológia“, ktorý sa používal najmä v diskusiách o soviétológii a jej budúcnosti a ktorý explicitne poukazoval na dočasnú nadväznosť. Aj keď na začiatku 90. rokov problém hľadania vhodného názvu mal istú razanciu, tak na ich konci sa pluralizmus v pomenovaniach prijímal ako samozrejmá.

Reorganizácia infraštruktúry „ruských a východoeurópskych štúdií“

Začiatkom 90. rokov 20. storočia v infraštruktúre „ruských a východoeurópskych štúdií“ dochádza ku zmenám, spojeným s finančnou situáciou vedeckých centier a s organizáciou ich činnosti. Koniec „studenej vojny“ predstavoval ďalšie veľké výdavky na skúmanie regiónu za neracionálne.

Z výsledkov ankety uskutočnenej v roku 2000 Medzinárodnou organizáciou vedeckých výskumov a výmeny vyplýva, že 73% „soviétológov“ malo dojem, že za posledných päť rokov podmienky pre realizáciu výskumov vo východnej Európe sa stali viac otvorenými a priaznivými. Súčasne 82% opýtaných zastávali názor, že najsť finančnú podporu sa stalo ťažším.¹⁴ M. Hagen konštatoval značné zníženie príjmu európskych a amerických historikov zaoberajúcich sa Ruskom. V súlade s „Kronikami vysokoškolského vzdelania“ sa za ostatné dve desaťročia výplata univerzitných profesorov – historikov znížila z „nadpriemernej“ na „podpriemernú“.¹⁵ V záujme objektívnosti je však možné konštatovať, že „ruské a východoeurópske štúdiá“ neboli ponechané na svojvôľu osudu a aj naďalej boli dotované rôznymi fondmi. G. Breslauer a V. Bonnel

Я 2020 [Электронный ресурс]. – 08.10.2008. – Dostupné na: <http://www.molgvardia.ru/nextday/2008/10/08/2097>.

¹⁴ What Scholars Think about Field Research Needs: A Survey of US Scholars. Mode of access: <http://www.irex.org/resources/survey.htm>

¹⁵ HAGEN, M.: Reflections on Ben Eklof's "By a Different Yardstick". In: *Ab Imperio*, 3/2008, s. 362.

uvádzajú, že aj po rozpade ZSSR ministerstvo osvetly USA pokračovalo v podpore organizácií zaoberajúcich sa výskumom regiónu.¹⁶

Výskumné centrá prešli aj dosť serióznou reštrukturalizáciou. Bolo to spojené s rozpadom predtým homogénneho komunistického priestoru na rad regiónov s rôznymi trajektóriami vývoja. Hneď sa ukázali rozdiely v cestách vývinu postsovietskeho priestoru a v bývalých satelitoch Sovietskeho zväzu. Pri pozornom preskúmaní bolo možné určiť regióny ako pobaltské štáty, Kaukaz, Strednú Áziu, postsovietske slovenské štáty – Rusko, Ukrajinu a Bielorusko, štáty Vyšehradskej štvorky, krajiny juhovýchodnej Európy – Bulharsko, Rumunsko a bývalá Juho-slávia – s výnimkou Chorvátska a Slovinska, ktoré sa podľa smerovania a výsledkov svojho vývoja spájajú s vyšehradskou skupinou.

Zreteľne sa ukázalo vymiznutie nivelizačného vplyvu komunistickej vlády na národnostné osobitosti. Bývalý rusocentrizmus vedeckej činnosti podľahol ihneď korekciám. Skúmanie postkomunistického priestoru vyžadovalo oveľa diferencovanejší prístup, čo sa očividne ukázalo v tendenciách rozdeľovať štúdiá postsovietskych republík a postkomunistických štátov východnej Európy. V dôsledku „návratu“ čoby posledných do Európy ich výskumy sa navrhovali viesť v spolupráci s inými európskymi krajinami. Začali sa objavovať programy smerujúce k výskumom krajín Pobaltia, Strednej Ázie, Kaukazu. Ako príklady je možné uviesť vznik Oddelenia výskumov pobaltských krajín na Univerzite v Glasgowe, vznik programu pobaltských výskumov na Washingtonskej univerzite (za pomoci Ellison centra ruských, východoeurópskych a stredoázijských štúdií), programu pre výskum Strednej Ázie a Kaukazu na Harvardskej univerzite (na báze Devis centra ruských a euroázijských výskumov). Tento zoznam môže byť ľahko doplnený.

Týmto spôsobom v prípade infraštruktúry zabezpečujúcej výskumy Ruska a celého postkomunistického priestoru je možné poznamenať, že zníženie požiadavky na skúmanie regiónu a s tým súvisiace skrátenie financovania sa odzrkadlili na problematickom naplnení

¹⁶ BONNEL, V. E.: Soviet and Post-Soviet Area Studies. In: BONNEL, V. E. – BRESLAUER, G. W.: Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies. Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies (University of California, Berkeley) [Electronic resource]. – 1998. – Mode of access: <http://repositories.cdlib.org/iseees/bps/1998-03-bonn>.

vedeckých projektov, pre realizáciu ktorých boli odstránené politické bariéry. Súčasne s tým v rokoch „studenej vojny“ zrodená infraštruktúra, ktorá prešla menšími zmenami, dokázala svoju životaschopnosť. Navyše v rokoch 1990-2000 aj naďalej vznikali nové výskumné centrá.

Záver

Anglo-americké výskumy vniesli významný vklad do štúdia najnovšej histórie Ruska. Bez ohľadu na to, že vo vnútri samotného anglo-amerického spoločenstva a za jeho hranicami pretrváva kritika ohľadom používaných historických a politických koncepcií a znejú obviňovania zo schematickosti interpretácií ciest rozvoja Ruska, je potrebné priznať, že k dnešnému dňu je anglo-americká veda dominantnou v medzinárodnej akademickej spoločnosti. Aj napriek tomu, že západní výskumníci majú formálne neobmedzené možnosti výmeny názorov s ruskými vedcami a ich nápady i úsudky inkorporujú do svojich prác, v praxi len v obmedzenej miere využívajú tento potenciál. V súčasnosti sotva je možné hovoriť o obojstrannom prúde s rovnakou intenzitou. Analýza akademických publikácií zasvätených postkomunistickému Rusku demonštruje, že v principiálnych teoretických otázkach anglo-americkí výskumníci dávajú prednosť svojim kolegom – krajanom.

Preklad: Michal Šmigel'

Summary

Anglo-American Studies of Postcommunist Russia

Disintegration of the Soviet Union has caused crisis of Sovietology, disciplines engaged in research of the countries of the communistic block. For studying of 1990th processes in "postcommunist countries" as a whole, and Russia in particular, it began to be applied widely the comparative analysis continuing to form a theoretical basis of Anglo-American studies of "transition period" history.

Armáles (1693) a osudy banskobystrickej rodiny Kraudyovcov

ÉVA GYULAI

Inštitút histórie Filozofickej fakulty Univerzity v Miškovci (Maďarsko)

V roku 1903 sa dostala do župného archívu (archív Boršodskej župy so sídlom v Miškovci) spolu s ďalšími spismi, ktoré daroval archívu penzionovaný hlavný župný notár, potomok rodiny Kraudyovcov Bartolomej Molnár, aj erbová listina z roku 1693.¹ Malý súbor archívnych dokumentov zachováva pamiatku rodiny, o ktorej sa tunajšia verejná mienka do najnovších čias domnievala, že je gréckeho pôvodu, veď bola členom gréckej ortodoxnej náboženskej obce v Miškovci a zaoberala sa najmä obchodom.

Vzácnosť dokumentov zaručuje, že sa v rodinnej pozostalosti zachoval nielen originálny armáles, ale aj podanie so žiadosťou o armáles. Rodina Kraudyovcov (Kraudiovcov) bola známou v dejinách uhorského meštianstva už pred nadobudnutím šľachtického stavu a erbu, a to v dejinách Banskej Bystrice (po maď. Besztercebánya, po nem. Neusohl).

Obr. č. 1. A. Kraudy: Miska na šperky, 1670. (MNM)

¹ BAZML (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc [= Župný archív v Miškovci]) IV. 516. (Acta Nobilitaria) 610/a ff. 1–11.

Zlatníci Alexander a Paul Kraudy

Kraudyoenci boli už v polovici 17. storočia známi v kruhu nemeckých evanjelikov v Uhorsku: Alexander Kraudy (*Krauti*) († 1679) bol v rokoch 1651-1679 členom zlatníckeho cechu v Banskej Bystrici a v roku 1651 ho prijali medzi členov mestskej rady. Aj jeho syn Paul (*Paulus Krauti*) sa stal zlatníkom – v roku 1675 ho prijali medzi majstrov.² Viaceré majstrovské zlatnícke diela Alexandra Kraudyho sú dodnes uchovávané v rôznych zbierkach, tak napríklad v zbierkach Maďarského národného múzea sa nachádza jeho pozlátená strieborná miska na šperky (*Obr. 1.*)³ Aukciový dom Sotheby's v roku 2009 vydražil striebornú pozlátenú koreničku (alebo soľničku) so stopkou, zdobenú plastikou, ktorú vyrobil banskobystrický zlatník Alexander Kraudy okolo roku 1650 (*Obr. 2.*)⁴ Aj v zbierkach Židovského múzea v Prahe môžeme nájsť tri strieborné pozlátené poháre z dielne Alexandra Kraudyho pochádzajúce z druhej polovice 17. storočia.⁵ Z troch zlatníckych výrobkov je jeden jednoduchý puncovaný (ciachovaný), tzv. „žraločí“ pohár, do steny druhého pohára sú zas vyryté rôzne kvety so stopkami.⁶ Kraudyoenci popri stolových zlatníckych predmetoch dobovej elity pracovali aj na cirkevnú objednávku, a hoci boli sami evanjelici, medzi ich zákazníkmi bola aj katolícka cirkev. Vo vlastníctve rímskokatolíckeho Kostola Premenenia Pána v Španej Doline je tzv. „banícka monštrancia“, ktorú vyrobil tiež banskobystrický zlatník Alexander Kraudy. (*Obr. 3.*)⁷

² KLIMOVÁ, A. – NÉMETHOVÁ, M.: *Kto bol kto v Banskej Bystrici v roku 2001*. Zostavili Anna Klimová – Mária Némethová et al. Banská Bystrica : Štátna vedecká knižnica, 2002. Heslá: Alexander Kraudy, Pavol Kraudy.

³ Výška: 15,7 cm. MNM TT (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest [= Maďarské národné múzeum v Budapešti, Historické zbierky]), Zlatnícka zbierka, Inv. № 1929.33.

RADVÁNSZKY, Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, I. (A képekét válogatta és az utószót írta László Emőke – H. Kolba Judit – Vadász Erzsébet). Budapest : Helikon, 1986, s. 231.

⁴ Sotheby's Catalogue: *Important European Silver, Gold Boxes and Objects of Vertu*. Auction date: Session 1 / 29 Apr. 2009, Location: Paris, Lot 192: *A Hungarian parcel-gilt silver spice cup, Alexander Kraudy, Besztercebánya, circa 1650. Three-shell compartments, on dolphin and figural stem. 10-15,000 EUR. Measurements: 14 cm, 202 g. Lot 192.*

⁵ GENTHON, István: Monumenti artistici ungheresi all'estero. In *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 16. (1970), s. 30.

⁶ Židovské múzeum v Prahe. Inv. Nr. SŽM 104.780; 7.456. Za pomoc pri výskume ďakujem pani Anne Ridovicsovej, pani Erike Kissovej a pánovi Jaroslavovi Kuntošovi.

⁷ Monštrancia s baníckymi insígniami z druhej polovice 17. storočia. Rozmery: výška 60,5

Obr. č. 2. A. Kraudy: Solnička, 1670. (Sotheby's®)

cm, šírka 30 cm, šírka nohy 22 cm. Rímskokatolícky kostol Premenenia Pána, Špania Dolina. www.herregrund.sk/klenoty.html (15.05.2011). Vystavené v Slovenskom banskom múzeu (SBM) – Galéria Jozefa Kollára v Banskej Štiavnici v roku 2005. ČELKOVÁ, Mária: Unikátna výstava Skvosty Banskej Štiavnice zo zahraničných múzeí In *Múzeum – metodický, študijný a informačný časopis pre pracovníkov, múzeí a galérií*, 2005/4.

Obr. č. 3. A. Kraudy: Banická monštrancia, 1670. Špania Dolina (www.herregrund.sk)

Mestský radca Erasmus Kraudy

Alexander Kraudy a jeho syn Paul, ktorí pôsobili v druhej polovici 17. storočia, podľa všetkého patrili do príbuzenstva nasledujúcej generácie banskobystrickej rodiny Kraudyovcov, ktorí pochádzali z manželstva Erasma Kraudyho a jeho ženy Susanny. Erasmus Kraudi sa už v roku 1675 stal členom banskobystrickej vnútornej mestskej rady, čiže bol súčasníkom našich zlatníkov, azda mohol byť aj druhým synom (alebo mladším bratom?) Alexandra Kraudyho.⁸ Jeho meno sa objavuje aj v roku 1676 v jednej trnavskej tlači, ktorú autor venoval členom banskobystrickej mestskej rady a mešťanom.⁹

⁸ Mai 1675. Georg Riedls Verlassenschaft gehaltenes Inventariu(m). Den 27. Maij Inventar(ium) über deß verstorbenen Ehrbahren Meister Georg Riedls gewesten Huffschmieds vor dem untern Thor alhier, seiner verlassenschaft durch H(er)rn Erasmus Kraudi, Innern Raths verwandten... ČIČAJ, Viliam et al.: *Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai 1550-1750. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3.)* Szeged, 2003, s. 80.

⁹ *Palladium Sanctæ Religionis Catholicæ, Apostolico Hungariæ Regno, consecratum. Das ist: Discurs, von der Heiligen, Catholischen Alleinseeligmachenden Religion, dasz solche ausz bewegli-*

O živote a pôsobení mestského radcu toho veľa nevieme, je však isté, že bol váženým mešťanom, ktorý vo svojom živote pripisoval veľký význam výchove svojich detí. A tak jeho syna Johanna Georga Kraudyho nachádzame v 70. rokoch 17. storočia už na wittenbergskej univerzite, ktorá sa medzi uhorskými evanjelickými mešťanmi tešila veľkej obľube. Náš mladý *peregrinus* ako wittenbergský študent 30. januára 1679 píše pozdravný zápis do pamätnice, ktorú si v rokoch 1676-1679 viedol neskorší banskobystrický evanjelický duchovný Balthasar Nikleci (Nikletzi 1636-1704).¹⁰ Zápis v knihe *amicorum* je citátom zo Senecovej drámy *Hercules Furens* a v preklade znamená: Čo bolo ťažké strpieť, na to sa bude sladko spomínať.¹¹

Počas svojej peregrinácie v rokoch 1676/77 Kraudymu vychádzajú pozdravné básne v latinčine a v nemčine v troch wittenbergských tlačoch.¹² Johann Georg Kraudy bol talentovaným básnikom. Dokazujú to nielen jeho verše publikované v univerzitných tlačoch, ale najmä jeho báseň, ktorú v roku 1677 vytlačil vo Wittenbergu Simon Liberhirt (*Obr. 4.*).¹³

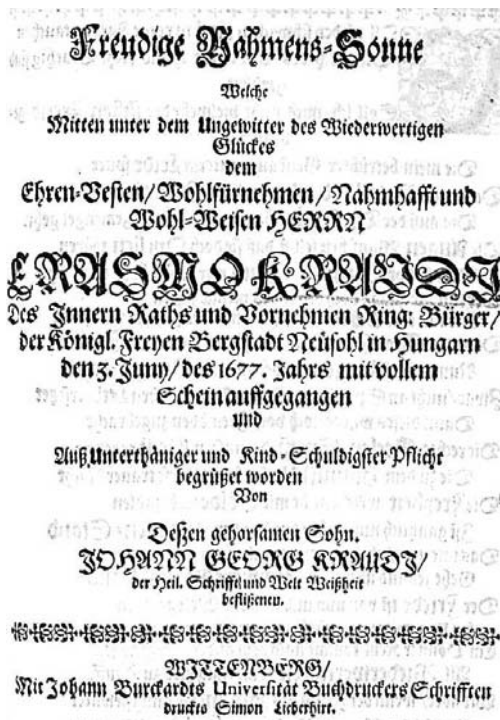
chen Antrib desz Geottlichen Geist: und Weltlichen Allgemeinen Kayserlichen und hiesigen Keoniglichen Land-Rechts (Zur Vermehrung der Ehren Gottes, zu hertzlichen Wollgefallen Ihre Keyserlichen Majestät, zu Erhebung dises Apostolischen Keonigreichs lang gewünschten Gleuckseeligkeit, und Unterbrechung,ja geanzlichen Vertilgung, der diser Orthen herumb grassirender Teurckischen Tyranny) allein in bemelten Keonigreich Hungarn zuerhalten und fortzupflanzen sey. Denen Fide excepta. Edel, Ehrnvesten, Wolweisen, als Achtbaren und Wolgelehrten Herrn Michael Hinderskircher, Johan Restiary, Johan Heintzel, Samuel Schmeidel, Martin Korroda, Erasmus Kraudi, Friderich Grevbner, und Matthias Stürtzern, bey der Keoniglichen Freyen-Berg-Statt Neusohl, respective Raths-Verwandten und Burgern, ausz Christlichen, Frewhertzigen Gemüth eröffnet und furgestellet Von JOANNE THEODATO SIMPLICIANO Göttlicher Ehr, und der Rechten Liebhaber. Gedruckt zu Tyrnau, in der Academ. Buchdruckerey, Druch Martin Thomas Anno 1676. SZABÓ, Károly: Régi Magyar Könyvtár (RMK) II : Az 1473-tól 1711-ig. megjelenet nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Budapest, 1885, záznam č. 1386.

¹⁰ *Quod fuit durum pati / meminisse dulce est. Wittebergae, A. 1679. d. 30. Jan. Haec Plurimum Reverendo / in tot tribulationibus / constantissimo Domino Fautori / et Amico honorando [...] adjcere voluit. / Joh(annes) Georg Kraudi Nov(isolensis) Hung(arus) SS (= Sanctissimae) Th(eologiae) Stud(iosus). = Manipulus virorum excellentissimorum... colligatus labore Balthasaris Nicletzii... 1676-1679. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), oddelenie rukopisov, Duod. Lat. 81. f. 70.*

¹¹ Správne: *Quae fuit durum pati / meminisse dulce est. Seneca: Hercules furens 656.*

¹² RMK III. 6703, RMK III/2. 2848; 2781

¹³ *Freudige Namens-Sonne Welche Mitten unter dem Ungewitter des Wiedervertigen Glueckes*

Obr. č. 4. J. G. Kraudy: Freudige Nahmens-Sonne, Wittenberg, 1677.

Kraudy, ktorý podľa titulného listu zasväčuje svoj život štúdiu Svätého písma a životnej múdrosti (*der Heil. Schrifft und Welt Weiszheit befliszenen*) – čiže študuje teológiu a filozofiu – na wittenbergskej univerzite v štvorstrannom zošite pozdravuje svojho otca, člena banskobystrickej vnútornej rady, tiež ako „Ringbürgera“ pri príležitosti jeho menín príležitostnou básňou. V intitulácii figuruje aj dátum 3. jún 1677 a rímskokatolícka cirkev si skutočne 2. júna pripomína sviatok biskupa svätého Erasma (alebo svätého Elma), ktorí zomrel mučeníckou smrťou za čias cisára Diocletiana. Pozdravná báseň je dôkazom nielen synovskej

dem Ehren-Vesten, Wohlfürnehmen, Nahmhafft und Wohl-Weisen Herrn Erasmo Kraudi Des Innern Rathes und Vornehmen Ring: Bürger, der Königl. Freyen Bergstadt Neußohl in Hungarn den 3. Juny, des 1677. Jahrs mit vollem Schein auffgegangen und Ausz Unterthäniger und Kind-Schuldigster pflicht begrüszet worden Von Deszen gehorsamen Sohn JOHANN GEORG KRAUDI, der Heil. Schrifft und Welt Weiszheit befliszenen. Wittenberg, Mit Johann Burckardts Universitaet Buchdruckers Schrifften druckts Simon Lieberhirt. RMK III. 6703

lásky a oddanosti, ale naznačuje aj to, že aj v kruhu evanjelikov sa zachovalo oslavovanie menín a dodržiavanie sviatkov spojených s menami svätých.

[Freudige Namens-Sonne]

Soll ich dem schwachen Kiel in rothe Farben tauchen
Die durch des **Mavors** hand recht bluthig sind gerührt
Soll ich mich nicht vielmehr der süßen Freud gebrauchen
Die mein betrübter Geist auch unterm Leide spürt.
Das arme Vaterland erfordert heiße Zähren
Die auß der Thränen-Bach mit Bluth gemenget gehn
Die Augen Wünschen selbst dass sie doch Quellen wären
Daß sie vor Thränen-Fluth nur dieses Leid nicht sehn
Der kan zur gnüge doch des leides menge zehlen
Der kann ohn Schmerz ansehen den bitter Jammer Stand
Das reine Worth das ligt/ die Speise unsrer Seelen
Nunmehr ist Ungern recht ein elend Hunger-Land
Zwar/ nicht an Speiß und Tranck/ der unsern Leib ersetzt
Dann dieses würde noch von Frembden zugebracht
Die rechte Seelen-Speiß/ die unsern Geist ergetzet
Die zu dem Himmel stärckt/ bringt diese trauer Nacht
Die Freyheit welche nicht mit Golde zu bezahlen
Ist gantzlich nun dahin/ und in den Knechten-Stand
Das unerträglich Joch verwandelt überalln
Geht jetzund über und di schwere Gottes Hand
Der Friede ist von uns und auß der Welt gezogen
Ein ungewitter zieht bald nach dem andern auff
Ein Donner Keul kommt nach dem andern hergeflogen
All Wiederwertigkeit kommt einig hier zu Hauß.
Wie aber! Wenn der Zorn des Himmels gnug gewüetet
Und sich die schwartzte Nacht der trüben Wolcken legt
Die göldne Sonne uns mit klaren Schein beschüttet
Und was zuvor erstarrt auff's neue wird bewegt.
Man stehet/ wie allß dann der Gärten Pracht sich zeigt
Der Bäume Zier thut sich in voller Blüth herauß
Hier Steht die Bluhm/ die sich stets nach der Sonnen neiget
Dort läst der Rosen Krafft sich in den Knospen auß
Der voll-beblühnte Orth ist schwanger mit Narcißen
Und jener ist bekleidet mit tausend Tausendschön
Der will von anders nichts/ alß Weißen Lilien reißen
Die gantze Erde muß in vollem Lachen stehn;
So ist HERR VATER/ Ihm nun wieder auffgegangen.
Die helle Gnaden-Sonn auch mitten in der Nacht
Und hat nach meinem Wuntsch und seinem selbst verlangen
Das füße Namens Licht erfreulich mit gebracht

*Ich sehe nun den Baum/ von dem ich sprieße/ Blühen
Den hohen Leder-Baum der keinem Donner weicht
Apollens Wunderstamm vor dem die Wetter fliehen
Den Baum der Liebe hegt den Gottesfrucht befeucht
Wie schöne grünestul/ wie steiff sind deine Blätter
Die vom Verfolgungs-Wind vergeblich angeweht
Sich stätiglich gesöhnt auff Jesum de Erretter
Der mitten in der Noth Ihm an der Seite steht.
Vergebens denckt die Hiß der Creutzes zu verderben
Die Edle Sonnen-Bluhm/ sie wend sich Jesu zu
Der Ihre Sonne ist/ bey deme will sie sterben
In dem ist sie vergnügt der schaffet Fried und Ruh
Sein Gott geweiches Hertz ist Rosen zu vergleichen
Die zwar in schönster Lust/ doch unter Dornen stehn
Muß gleich die Gottes Frucht verleummbedungs Dörnern wichen
Wird seine unschuld doch auff lauter Rosen gehen.
So nehmet demnach hin/ was jetzo meine Simmen
Und mein noch schwacher Geist/ Euch/ Vater/ bietet dar
Nehmt damit meinen Wunscht/ und inniglich begiennen:
Seht diesen Nahmens-Tag¹⁴ noch viel gewünschter Jahr!*

Doteraz jediný známy exemplár tejto básne sa nachádza v Cassaiho zbierke univerzitnej knižnice v Halle, (*Bibliotheca Nationis Hungaricae; Cassaische Bibliothek*), ktorú založil profesor a dekan wittenbergskej univerzity Juraj Michaelis-Cassai (1640-1724).¹⁵ Pozdravná báseň pri príležitosti menín, ktorú napísal náš wittenbergský študent, je komornejšia ako podobné príležitostné básne, veď Kraudy trúchli nad osudom svojej vlasti – Uhorska, alebo presnejšie nad prenasledovaním protestantov v Uhorsku; nezabúdajme, že báseň datuje do tzv. „smútočného desaťročia“ (1671-1681). Básnik však dúfa, že po tmavej, búrlivej noci znovu vyjde slnko a svojimi lúčmi premení zem na kvitnúcu záhradu. V najkrajšom prirovnaní básne večne zelený kožený strom (!), ktorý aj blesku odolá a Apolónov strom – t. j. vavrín – odolávajú vetrom a svojou stálosťou symbolizujú vieru v Boha.

¹⁴ Sviatok sv. Erazma (Elma): 2. jún.

¹⁵ Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt (ULB) Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg, Ung VI 182 (51). <http://vd17.bibliothek.uni-halle.de/pict/2006/3:690604N/>

Obr. č. 5. Erb Adama Kraudyho, 1693. BAZML

Armáles, 1693

Na základe podania¹⁶ a armálesu¹⁷ bol hlavným prijímateľom Adam Kraudy a prostredníctvom neho dostali a žiadali erb a šľachtictvo aj jeho súrodenci – Johann Georg, Dorothea, resp. synovia Johanna Georga – Johann, Erasmus, Georg, Ulrich a Joachim, ako aj jeho dcéry – Katherina a Anna.¹⁸ Kraudyovci dostali v roku 1693 osobitý erb, ktorý pozostával zo štvrteneho červeno-žltého (zlatého) štítu predeleného

¹⁶ BAZML IV. 516. 610/a f. 6.

¹⁷ Armáles Adama Kraudyho, Leopold I., Linz, 22. febr. 1693. BAZML XV. 78. 30. (Staré číslo: XV. 3. 30.)

¹⁸ *Eundem Adamum Kraudi ac per ipsum Matrem Susannam, Eliam item Joannem Georgium Fratres et Dorotheam sororem carnales et uterinos, nec non Joannam Erasmum, Georgium, Ulricum et Joachi(mu)m, Catharinamque et Annam similiter Kraudi Filios et Filias suos.* BAZML XV. 78. 30. (Staré číslo: XV. 3. 30.) V armálese deti sú zapísané ako Adamove deti!

šikmým bielym (strieborným) brvnom. V jeho prvom a štvrtom poli sa nachádzali tri rutové konáriky umiestnené na zelenom kopci. V zelenom srdcovom štítku je zas zlatý prsteň (*Obr. 5.*)¹⁹ Zlatý prsteň podľa všetkého odkazuje na zlatníctvo, hoci medzi nadobúdateľmi erbu už neboli zlatníci, dokonca ani otec oboch bratov Adama a Johanna Georga, Erasmus Kraudy sa už nevenoval tomuto remeslu. Armáles však naznačuje, že rodina si uchovávala túto tradíciu.

Kým zlatý prsteň v srdcovom štítku kraudyovského erbu odkazuje na zlatníctvo, ruta (ruta voňavá – *Ruta graveolens*) umiestnená do štvrtého štítu je záhadnejšia. Táto rastlina je už od antiky známa ako veľmi aromatická liečivá rastlina a korenie, používaná aj v ľudovej mágii, ale nebola neznámou ani v stredovekej a novovekej heraldike. Najznámejším príkladom je zelená ruta na kosom brvne v erbe Saska a saských panovníkov, tzv. rutový veniec (*Rautenkranz*). Na kraudyovskom erbe sa však zjavne objavuje nie heraldická forma, ale realitou inšpirované vyobrazenie, t.j. bohato listnatý konárik rutového kríka s charakteristickými drobnými trojlaločnatými lístkami. Podobnú verne naturálnu ikonografiu v tej dobe vykazuje nie erbový obraz, ale príslušenstvo erbu a emblému, a to v numizmatike Saska, tak napríklad na zadnej strane malej toliarovej klipy (*kleine Talerklippe*) kurfirsta Jána Juraja I. a jeho syna Augustína sú pod kniežacou čiapkou zobrazené dva skrížené meče, ktoré obkolesujú konáriky ruty (1614).²⁰ Aj na toliarovej klipe (*Talerklippe*) Jána Juraja IV. razenej v roku 1693 v Drážďanoch podľa lipskej peňažnej miery (*Leipziger Fuß*) je viditeľný podobný emblém (*Obr. 6.*)²¹ Banskobystrický erb sa však odlišuje ešte aj od saského vyobrazenia rutových konárikov, veď trojitý konárik ruty tu figuruje nie ako ozdoba znaku, lež ako záhradná rastlina vyrastajúca zo zeme.

¹⁹ *Scutum militare erectum in quatuor coequalis diuisum partes, per mediumque eiusdem flauis coloris candida lamina oblique ducta, superiori vero dextra et inferiori sinistra partibus rubri coloris in viridi colle, ternos Rutae ramusculos locatos, in medio demum paruum scutum viridi coloris, ac in meditullio eiusdem aureus annulus positus esse conspicitur. Scuto incumbentem galeam militarem craticulatam seu apertam Regio Diademate aequae ternos ramusculos rutae in vertice eius proferente ornata.*

²⁰ CLAUSS, Wieland – KAHNT, Helmut: *Die sächsisch-albertinischen Münzen 1611-1694*. Battenberg, 2006, č. 7778.

²¹ *Standard Price Guide to World Crowns and Talers 1484-1968 as Cataloged by Dr. John S. Davenport*, ed. Frank DRASKOVIC – Stuart RUBENSFELD. Krause, Iola, 1982, č. 7649.

*Comes Nicolaus Bercheni m(anu) p(ropria)*²²

Žiadosť obsahuje tú istú erbovú kresbu, ako privilegálna pergamenová listina s visiacou pečaťou (Obr. 7.).

Obr. č. 7. Žiadosť Adam Kraudyho o armáles, 1692. BAZML

Na listine je čitateľné aj vlastnoručné odporúčanie grófa Mikuláša Bercsényiho, ktorým predmetnú žiadosť dáva do pozornosti jeho veličenstva. Gróf Mikuláš Bercsényi ml. bol už ako 23-ročný vymenovaný za preddunajského obvodného a banského pohraničného hlavného kapitána, t.j. za zástupcu palatína Pavla Esterházyho (*substitutus generalis*) namiesto zraneného grófa Štefana Koháryho, v skutočnosti ale v rokoch

²² BAZML IV. 516. 610/a f. 6.

1688-1693 zastával funkciu hlavného kapitána Bercsényi.²³ A na Bercsényiho, ako na najvyššieho krajinského hodnostára banských miest sa obrátila kraudyovská rodina, ktorá už azda poznala aj Mikuláša Bercsényiho st. a takto aj vo Viedni dobre známy Bercsényi podporoval banskobystrickú meštiansku rodinu. Podobné podanie o armáles postúpil a získal naspäť v roku 1672 aj banskobystrický mešťan Matheus Hübl, ale bez patróna.²⁴

Kraudyho armáles vystavený 22. februára 1693 zverejnili o pol roka neskôr, 31. júla na kongregácii Zvolenskej stolice, čím sa z Kraudyovcov stali plnoprávni šľachtici.²⁵ Nemecké meštianstvo banských a slobodných kráľovských miest napriek svojim majetkom a mestským výsadám považovalo za vrchol spoločenskej kariéry povýšenie do šľachtického stavu. Takto získala v roku 1621 armáles rodina Fabriciovcov zo Slovenskej Lupče. Obsahoval ruže z rožňavského mestského erbu.²⁶ Vážená levočská rodina Hainovcov získala v roku 1652 k svojmu šľachtickému stavu ako menný erb kohúta²⁷ a podobný erb dostala aj banskobystricka rodina Hanckeovcov. V ľavom poli štiepeného štítu s kohútom a v

²³ THALY, Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család 1525-1835. Eredeti, kézirati kútfőkből.* II. Budapest : MTA, 1887. s. 16-17; PÁLFFY, Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században. In *Történelmi Szemle*, 39. (1997), s. 257-288.

²⁴ 19. marec 1672. Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠABB), Pobočka Banská Bystrica (PBB), Mesto Banská Bystrica (1020) 1255-1922, Fasc. 920/19

²⁵ *Anno Salutis supra Millesimum Sexcentisimum Nonagesimo tertio die trigesima prima Mensis Julii sub generali Congregatione Incltyi Comitatus Zoliensis in Libera Regia Montana Civitate Novizoliensi celebrata... literae privilegiales armales pro parte introscripti Egregii Adami Kraudi ac per imprium insertive specifactorum clementissimo collatae ac concessae solempi ritu debitaque humilitate et reverentia sunt publicatae. [...] Franciscus Bohuss ejusdem comitatus Zoliensis v(ice) jur(atu)s notarius.* BAZML XV. 78. 30. (Staré číslo: XV. 3. 30.)

²⁶ RAGAČ, Radoslav: Erbová listina pre rod Fabricius. In *Erbové listiny – Patents of arms.* [Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie, ktorá sa v dňoch 19.-20. októbra 2005 uskutočnila v priestoroch Slovenskej národnej knižnice v Martine]: venované profesorovi Jozefovi Novákovi. Zostavil Milan Šišmiš. (*Bibliotheca Heraldica Slovaca*) Martin : Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2006, s. 42-44.

²⁷ BARTOŠ, Martin: Armáles meštianskeho rodu Hainovcov z Levoče. In: *Erbové listiny – Patents of arms.* [Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie, ktorá sa v dňoch 19.-20. októbra 2005 uskutočnila v priestoroch Slovenskej národnej knižnice v Martine]: venované profesorovi Jozefovi Novákovi. Zostavil Milan Šišmiš. (*Bibliotheca Heraldica Slovaca*). Martin : Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2006, s. 45-48.

pravom poli s portrétom nadobúdateľa erbu.²⁸ Rovnako prijímateľ, a to baník, Georg Grundel je viditeľný na jeho armálese získanom v roku 1680, ako v oboch rukách zvierajúc mlat ťaží rudu v bani (*in fodina intrinsecus adumbrata Virum integrum metallicum consueto habitu indutum manu utraque grandiores malleos prementem ac velut actu cruendis metallis incumbentem*) (Obr. 8.).²⁹

Obr. č. 8. Erb na armálese Georga Grundela, 1680. ŠABB, PBB

Kraudyovci v 18. storočí

Adam Kraudy ešte v roku 1693 nemal manželku (alebo už bol vdovcom), keďže v armálese vystupuje sám, ale onedlho nato sa oženil, veď o pozostalosti, medzi iným aj o knihách Anny Kraudyn (= Anny Kraudyovej) zosnulej v roku 1699 v Banskej Štiavnici je vyhotovený inventár, z ktorého vyplýva, že táto banskobystrická žena bola najprv

²⁸ Leopold I., Bratislava, 23. máj 1662. ŠABB, PBB, Mesto Lubietová 1282–1885, ML 2632, inv. č. 32.

²⁹ Leopold I., Praha, 13. apríl 1680. ŠABB, PBB, Mesto Banská Bystrica (1020) 1255–1922, Fasc. 906/10.

manželkou Johanna Müllera, potom Johanna Glospina a nakoniec sa vydala za obchodníka Adama Kraud[i]a,³⁰ čo znamená, že Adam Kraudy onedlho po roku 1693 sa oženil s dvakrát ovdovenou ženou, ale jeho žena zomrela niekoľko rokov po sobáši. Obchodník Kraudy neostal dlho vdovcom. V júni 1701 sa v Banskej Štiavnici oženil s Mariou Elisabeth Heinrichovou.³¹

Johann Georg Kraudy sa potom, ako sa vrátil z Wittenbergu, stal banskobystrickým banským podnikateľom, čo dokazuje aj práca publikovaná v roku 1701 vo Wittenbergu študentom Danielom Jesseniom pochádzajúcim z Turca, ktorú venoval *urburariusovi*, t.j. banskému podnikateľovi, Johannovi Georgovi Kraudymu.³² Obaja bratia Adam a Johann Georg boli váženými mešťanmi Banskej Bystrice. V roku 1704 študent banskobystrického evanjelického lýcea Matej Bel publikoval v maďarčine pozdravný spis, v ktorom menovite spomína vedúcich predstaviteľov banského mesta a medzi nimi aj oboch Kraudyovcov ako členov vonkajšej rady.³³ Spomeňme si, že ich otec Erasmus bol v 70. rokoch 17. storočia ešte členom vnútornej rady mesta, jeho synovia však zaujali miesto už len v druhej línii vedenia mesta. V banskobystrickom

³⁰ ČIČAJ, Viliam: *Bányavárosi könyvokultúra a XVII.-XVIII. században (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya)*. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 4.) Szeged : Scriptorum, 1993, s. 212-213, 26.

³¹ *Kopuliert hat er [= Pfarrer zu Schemnitz] in diesem 1701. Jahre folgende 17 Paar als [...] Jun. den Adam Kraudi mit Jungfer Maria Elisabeth Heinrichinnen*. KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn, III.* (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica. A magyarországi Ágost. vall. evangelikusok történelmi emlékei, IV. Ed.: Fabó, András) Budapest : Hornyánszky Victor, 1873, s. 347. (poznámka 351)

³² *Hungarico-Austrico-Moravo-Bohemico Saxonicum, DANIELIS JESSENI A JESSEN Thuroceno-Hungari, Itinerarium, quo casus, qui, dum ex Montanis Hungariae, Saxosa Germaniae salutarer, evenère, Sylvestri Musa, prout Per curtam supellectilem, incommoda itineris licuit, evulsis Jocoseriis plerumque usibus, enucleantur. Addita insuper est illius, quae, hic locorum subtus fumigat. Geographia. Extrema, in, qui in illustrissima ad Albim Academia bibeitur, Covent, Satyra occupavit. Anno SaXona qVo teLLVs Vrens arDebat Vt Aethna; Herbosa [est noVa res] qVlPpe fLagrabat hVMVs. RMK III/2. 4321 (Wittenberg, 1701)*

³³ *Nemes és Nemzetes KRAUDI JÁNOS Uramnak, azon külső Tanátsnak érdemes Tagjának... Nemes és Nemzetes KRAUDI ADAM Uramnak, azon külső Tanátsnak érdemes Tagján(ak) [...] ezen munkátskájának sengéit ajánlja Otsovaj BÉL MÁTYÁS, azon Befzertze Város A(gustanae) C(onfessionis) Oskolájának egyik tanuló Tagja. SZENT-IVÁNYI, Béla: Bél Mátyás nyomtatványa és ifjúkori többnyelvű alkalmi versei In Irodalomtörténeti Közlemények, 64 (1960)/2, s. 228-229.*

menoslove krajinského súpisu z roku 1715 je medzi obyvateľmi „Ringu“ (*Circulus Civitatis*), t.j. hlavného námestia na 14. mieste, medzi domami Francisca Treitlera a Eliasa Gabona, uvedený aj dom vdovy Kraudyovej (*Vidua Kraudiana*), kým na 20. mieste, medzi domami Müllnerových dedičov a Michaela Vintha, figuruje meno Adamus Kraudi. V rovnakom čase figuruje medzi mešťanmi Kremnice krajčír (*sartor*) Elias Kraudi.³⁴ Vdova žijúca na banskobystrickom námestí bola podľa všetkého manželkou Johanna Geoga Kraudyho, ale majiteľom ďalšieho patricijského domu na hlavnom námestí bol ešte Adam Kraudy.

Syn Adama Kraudyho a Márie Elisabeth Heinrichovej z Banskej Štiavnice, Johann Gottfried Kraudy, sa v dospelosti stal obchodníkom (*Kauf- und Handelsmann*) v Banskej Štiavnici a 17. mája 1734 ho kňaz bratislavskej nemeckej evanjelickej cirkvi zosobášil s nevestou, Mária Rosinou, dcérou bratislavského obchodníka a voleného mešťana (*Genannter Bürger*) Geoga Madera. Podľa údajov v matrike sobášených boli rodičmi ženícha banskobystrický obchodník Adam Kraudy, známy tiež ako banský podnikateľ disponujúci nehnuteľnosťou na hlavnom námestí (*Ring- und Waldbürger*) a jeho manželka Mária Elisabeth Hainrichin, ale ani jeden z nich sa sobášu svojho syna nedožil. S ohľadom na spoločenské postavenie snúbencov bolo pri sobáši šesť svedkov, medzi nimi aj duchovný bratislavskej evanjelickej cirkvi Matej Bel.³⁵

Z Banskej Bystrice do Banskej Štiavnice sa presťahoval nielen syn Adama Kraudyho, ale aj jeho mladší brat. Spomedzi synov Johanna Geoga Kraudyho, ktorý študoval vo Wittenbergu za evanjelického duchovného a bol požehnaný básnickým talentom, bol syn Joachim,³⁶ pokrstený 29. októbra 1691, žiakom Mateja Bela v banskobystrickom evanjelickom lýceu, odkiaľ sa v roku 1712 zapísal na štúdium jenskej univerzity.³⁷ Po svojich štúdiách sa aj Joachim dostal do Banskej

³⁴ Magyar Országos Levéltár Budapest, Az 1715. évi országos összeírás (MOL N 78 Regnicolaris levéltár. Archivum regni. Országos összeírások, 1715), Besztercebánya (Banská Bystrica) 25. Téka, pag. 242, Körmöcbánya (Kremnica) 15. Téka, pag. 316.

³⁵ Archív mesta Bratislavy, O. I. № 301. Bratislava, ev. a. v. matrika sobášených z rokov 1720-1739. 17. máj 1734. (1734/18). Za údaje ďakujem Árpádovi Tóthovi.

³⁶ BAZML IV. 516. 610/a f. 9.

³⁷ TÓTH, Gergely: Bél Mátyás besztercebányai diákjai. A besztercebányai evangélikus gimnázium anyakönyvének vonatkozó része, Bél és utóda megjegyzéseivel. In *Lymbus*. 2009, s. 152 (poznámka č. 110); MOKOS, Gyula: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*

Štiavnice. Tu sa mu narodil v roku 1735 syn Johann G(eorg),³⁸ ktorý sa rovnako stal obchodníkom a v roku 1752 v Banskej Štiavnici spísali jeho knižnicu pozostávajúcu z 18 nemeckých kníh.³⁹ Banská Štiavnica sa inak stala bydliskom aj voľakedajšieho kremnického mešťana Eliasa Kraudyho: Georg E(lias) Kraudy si totiž v Banskej Štiavnici 24. júna 1749 bral za ženu Annu Elisabethu Sivú pochádzajúcu z trenčianskej rodiny pôvodom z Moravy.⁴⁰ Pre Kraudyovcov boli charakteristické dve krstné mená, ba zdá sa, že každý mužský potomok Kraudyovcov v 18.-19. storočí dostal ako svoje druhé meno jedno z krstných mien slávneho predka Johanna Georga.

Rutové vetvičky, ako liečivé bylinky v štiepenom štíte kraudyovského erbu môžu azda vysvetľovať fakt, že Georg Kraudy (syn wittenberského teológa Johanna Georga Kraudyho) mal v roku 1740 lekáraň v Debrecíne (volala sa „Arany Angyal“ = Zlatý anjel). Inak práve on daroval Rákocziho portrét debrecínskemu reformovanému kolégiumu.⁴¹ Georg Kraudy prišiel za lekárnikom do Debrecína z Prešova,⁴² ba aj jeho brat Ulrich (Uldarik) Kraudy bol lekárnikom v Prešove až do svojej smrti v roku 1723.⁴³ Z Prešova pochádzal aj Samuel Kraudy (syn Georga alebo Ulricha?), ktorý v roku 1738 študoval na wittenberskej univerzite⁴⁴ a v roku 1739 mu tu vyšla tlačou jeho filozofická dišputa.⁴⁵ Videli sme, že

1558-1882. (*Magyarországi tanulók külföldön*, I.) Budapest : MTA, 1890, s. 37.

³⁸ BAZML IV. 516. 601/a 11.

³⁹ ČÍČAJ 1993, c. d., s. 20.

⁴⁰ INDRA, Bohumír: Valašsko meziříčský kronikář, trenčinský puškař Ondřej Sivý a jeho rod na Slovensku In *Zpravodaj ostravské pobočky Genealogické a heraldické společnosti v Praze* 8. (1979) 1-6, s. 5.

⁴¹ BARCZA, József (ed.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest : Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, s. 19.

⁴² SZÜCS, István: Szabad királyi Debreczen város történelme. III. Debrecen : Városi Nyomda, 1871, s. 1104.

⁴³ DADAY, András: Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Gyógyvizekről, patikákról, járványokról, orvosdoktorokról, kirurgusokról, bábákról az 1740 és 1790 közötti feljegyzésekben. A szerző hagyatékából összeáll.: Gazda István. (*Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára*, 53.) Budapest : Akadémiai, 2005, s. 223-225.

⁴⁴ 21. VIII. 1738. *Samuel Kraudy Epperiessino Saarossiensis Hungarus*. ASZTALOS, Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601-1812. In *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIV.* (1930), s. 160.

⁴⁵ KRAUDY, de Saaros Samuel: *De lege... disputabunt praeses Jo(annes) Ernestus Schubert... et respondens. Jo(annes) Christoph(orus) Tzschiedrichius. Wittebergae, 1739. Régi Magyar*

tradíciu wittenbergskej peregrinácie v rodine založil ešte na konci 17. storočia Johann Georg Kraudy. Inak Samuela Kraudyho nachádzame v roku 1739 už medzi študentmi jenskej univerzity, kde podľa všetkého študoval medicínu a botaniku, azda sa aj on chcel stať lekárnikom.⁴⁶

Rodina v 18. storočí pomaly opúšťa Banskú Bystricu, lekárnici si otvorili obchod v Prešove a v Debrecíne a obchodníci – potomkovia bývalých banských podnikateľov sa sťahovali do Gemera a do Boršodu. Johann Georg Kraudy sa z Banskej Štiavnice presťahoval do Dobšinej v Gemerskej stolici, mimochodom banského mesta a v roku 1787 už ako dobšinský mešťan si spolu s ďalšími prenajal od mesta právo chytania rýb, rakov a právo lovu.⁴⁷ Johann Kraudy v roku 1768 ako obyvateľ Dobšinej žiadal Zvolenskú stolicu o potvrdenie svojho šľachtického stavu, aby sa ním mohol preukázať v Gemerskej stolici.⁴⁸ Gemersko-malohontská stolica napokon aj zapísala do zoznamu svojich šľachticov už dávnejšie prisťahovaného Johanna Georga Kraudyho, ktorého otec Joachim (bývalý štiavnický obchodník), podľa stoličného potvrdenia, zomrel v Dobšinej.⁴⁹ Pravdepodobne synom tohto Johanna Georga

Könyvtár XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai I. kötet: 1712-1760. Összeállította: DÖRNYEI Sándor – SZÁVULY Mária, Budapest : OSZK, 2005. RMK III. 929.

⁴⁶ MOKOS, c. d., s. 51.

⁴⁷ *Erdészeti Lapok* 21. (1887)/5, s. 443.

⁴⁸ [N]obilis Georgius condam Kraudy filium Joachimum die 27-ma mensis Octobris anno 1691. Neosolii ex baptismo levatum genuerit, id extractus Matriculae Baptismalis Augustane Confessionis addictorum Oratorii Neozoliensis per ejusdem ministrum Jacobum Adamy et Georgium Hoszupalusi editum die 1-ma mensis Februarii anno 1768 extradatus luculenter perhiberet. Joachimus Schemmiczii residens, quod D. Joannem Kraudy modernum instantem die 18. mensis Junii anno 1735 Schemmiczii progenuerit, id ipsum extractus pariter Matriculae Baptismalis Oratorii Augustanae Confessionis Schemmicziensis per ejusdem Ministrum Joannem Demian ibidem 27. Februarii anno 1768 subscriptus extractus testaretur, legitimatione igitur publicationis attactarum Armalium, ac sua patrueli condescensione deductis; quod nobilis Joannes Kraudy esset filius Joachimi filii Georgii condam Kraudy in iisdem benignis armalibus contenti, legitime edoctis. [...] Datum ex Generali Congregatione die 19. mensis Julii anno 1768-vo Neozolii celebrata. BAZML IV. 516. 610/a f. 9.

⁴⁹ [E]gregius Joannes Kraudy in gremiali oppido nostro Dobsina in praesentiarum residens, quamvis superioribus quoque annis et temporibus pro nobile cum suo etiam domino Genitore in Dobsina praedefuncto reputatus, habitusque fuerit, pro meliori attamen et securiori atque evidentiore nobilitatis praerogativae suae usu et testimonio reproduxit et exhibuit nobis ad solenniter perlegendum, publicandumque authenticas inclyti Comitatus Zoliensis ex generali congregatione sua die 19-na mensis Julii anno novissime transacto 1768 in Libera Regiaque Civitate Montana Neozoliensis

Kraudyho, ktorý sa presťahoval do Dobšinej, bol Andreas Paul Kraudy, dobšinský právnik, ktorý zomrel v roku 1809.⁵⁰ Bol prvým právnikom známym medzi Kraudyovcami, ktorí predtým študovali na univerzitách len teológiu, filozofiu alebo prírodné vedy.

Rodina Kraudyovcov v Miškovci

Syn Johanna Georga Kraudyho z Banskej Štiavnice, neskôr z Dobšinej Ján Alexander Kraudy (1788-1844)⁵¹ sa v roku 1811 usadil v Miškovci ako „kramársky obchodník“, kde si taktiež nechal potvrdiť pred kongregáciou Boršodskej stolice svoj šľachtický stav. Listina potvrdzujúca jeho šľachtický stav spomína aj mladšieho brata Johanna Alexandra, druhého syna urodzeného Johanna Kraudyho st., urodzeného Johanna Gottfrieda, ktorý v Boršodskej stolici „zastáva úrad čestného prisažného a vykonáva advokátsvo“.⁵² Bývalí zlatníci, neskôr banskí

celebrata super vera et indubia hujus Domini exhibentis Joannis Kraudy generationali nobilitate extradatas sibi literas testimoniales [...] Joannem Kraudy ad praesens in Oppido Dobsina residentem esse filium Joachimi filii Georgii olim Kraudy in benignis armalibus Leopoldinis anno 1693-tio die 21-ma mensis Julii sub generali congregatione comitatus Zoliensis Neozolii celebrata... publicatis... Idcirco hic idem Dobsinae residens Joannes Krandy!!] Georgii Armalium penetratoris nepos virtute harum inclyti Comitatus Zoliensis authenticarum literarum testimonialium prosapialium in numerum, coetum et catastrum dominorum Comitatus hujus Gömöriensis nobilium ultro quoque receptus, stabilitus et inprotocolatus est... Datum ex generali congregatione nostra die 10-ma mensis Martii anno Domini millesimo septingentesimo sexagesimo nono in oppido Pelsúc continuative celebrata. BAZML IV. 516. 610/a f. 7.

⁵⁰ †1809. Rechtsgelehrte tit. Andreas Paulus de Kraudy von Dobschan. VALJAVEC, Fritz: Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa, Band 3. Aufklärung und Absolutismus. (Südosteuropäische Arbeiten, 41). München : R. Oldenbourg, 1958, s. 369.

⁵¹ KOVÁCS, Sándor Iván: Kölcsey Ferenc lábnyma elvész a miskolci porban. In *Miskolc a millicentenárium évében* II. Szerk.: Dobrossy István. Miskolc : Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár, 1997, s. 225.

⁵² Megyebeli Miskolc Várossában megtelepedett kalmár kereskedő nemes Kraudy János Sándor alázatossággal hozzánk járulván, előadta maga nemességéről tekintetes nemes Gömör és Kis-Hont törvényesen egyesült vármegye által folyó 1822-k esztendőbéli Szent Jakab havának 8-k napján Rimaszombat mező városában tartott közgyűléséből kiadott... hiteles nemesi tanú bizonyosság levelét közönséggé tenni, könyvünkbe beiktatni, annak erejével ötet valóságos nemesnek megemlézni s megyebeli többi nemesseink számára bévenni, egyszersmind mindezekről néki hiteles tanúbizonyosság levelünket kiadni méltóztatnánk. [...] Hogy pedig a folyomódó nemes Kraudy János Sándor ezen nemes idősb Kraudy Jánosnak törvényes és természet szerént való fia, nemes Kraudy Gottfried Jánosnak pedig, aki megyénkben több esztendőktül fogva honorarius eskütti hivatalt visel, és a prókátorságot folytatja, testvérje legyen... úgy szólván csaknem mindnyájunknak köztudomásunkra vagyon... előttünk hitelesen bizonyították. Listina Boršodskej stolice o potvrdení šlach-

podnikatelia a obchodníci, resp. lekárnici sa na začiatku 19. storočia stali už aj právnikmi, navyše Ján Gottfried Kraudy v Boršodskej stolici zastával úrad *honorarius jurassor*, t.j. získal aj pozíciu čestného prisažného. Čestní prisažní popri riadnych prisažných pomáhali slúžnym pri správnych a právnych záležitostiach, viackrát vystupovali aj ako úradní svedkovia.

Právnik Kraudy sa síce neusadil v Miškovci, naproti tomu tretí súrodenec Jozef Benjamín bol už v roku 1808 celkom iste obyvateľom Miškovca. Podľa matriky miškoveckej evanjelickej cirkvi bol jeho syn Jozef Kraudy prvým z rodiny, kto sa narodil v Miškovci. Jeho narodenie sa datuje na rok 1806 (iní zas uvádzajú rok 1810), ale z matriky krstených jednoznačne vyplýva, že Jozef Eduard Kraudy, syn Jozefa Benjamína Kraudyho a Juliany Pfanschmidtovej⁵³ sa narodil 30. júna 1808 a 2. júna ho pokrstili v miškoveckom evanjelickom kostole. Jeho krstnými rodičmi boli urodzený Ján Naphravszy a urodzená Katarína Hartmann Heclová.⁵⁴ V modlitebnej knihe viedenského evanjelického farára a radcu, pôvodcom z Popradu, Jakoba Glatza, ktorá vyšla tlačou v roku 1815 v Poprade, sa v zozname miškoveckej evanjelickej inteligencie uvádza tak Jozef Benjamin Kraudy, ako aj jeho starší brat Johann Alexander.⁵⁵ Podľa Dombyho pozemkovej knihy v roku 1817 žili už bratia Kraudyovci na osobitných pozemkoch blízko seba: Jozef Benjamin na Vereshídскеj (dnešnej Kazinczyho) ulici, a Johann Alexander (1777-1823) so svojou manželkou Klárou Melcerovou z Kežmarku na Trhovej (Piac utca) ulici (Obr. 9.).⁵⁶

tického stavu Jána Kraudyho. Miškovec, 29. novembra 1811. BAZML IV. 516. 610/a f. 2.

⁵³ Rodina Pfanschmidtová/Pfannschmidtová bola levočská spišská evanjelická rodina, Christian Pfanschmidt (†21. nov. 1741) bol evanjelickým farárom a od roku 1729 biskupom evanjelického dištriktu slobodných kráľovských miest.

⁵⁴ MBEGYI (Miskolci Belvárosi Evangélikus Gyülekezet Irattára, Miskolc [= Archív vnútro-mestského evanjelického cirkevného zboru v Miškovci]), matrika krstených 1808.

⁵⁵ GLATZ, Jakob: *Andachtsbuch für gebildete Familien ohne Unterschied des Glaubensbekenntnisses*. Wien : Camesina, 1815, s. XXIV.

⁵⁶ KOVÁCS S. I., c. d., s. 225. Podľa pozemkovej knihy Miškovca z roku 1817 a k nej prislúchajúcej mapy býval József Benjamín Kraudy na pozemku s katastrálnym číslom 2756, kým János Sándor Kraudy býval na pozemku č. 710. BAZML, Archív mesta Miškovec, Pozemková kniha, 1817 (Domby).

Obr. č. 9. Pozemok J. B. Kraudyho a J. G. Kraudyho v Miškovci, 1817

Johann Alexander Kraudy, resp. jeho mladší brat Jozef Benjamin si priniesli so sebou do Miškovca aj rodinný armáles. Bratia presťahovaní do Miškovca však neprerušili kontakty s Dobšinou: v roku 1819 mali ešte stále rovným dielom vo vlastníctve jednu dobšinskú kúriu, ako aj majer, oráčinu a lúky v celkovej hodnote cca 10 tisíc zlatých. Obaja súrodenci si otvorili v Miškovci obchod a začali podnikat' aj v obchode s vínom. Jozef Benjamin Kraudy mal obchodné účasti v Pešti, Viedni, ba aj v celej Habsburskej monarchii.⁵⁷

Ďalšia generácia rodiny presťahovanej do Miškovca už sčasti opustila obchodné tradície, čo možno odôvodniť azda aj tým, že v rodinách súrodencov Kraudyovcov sa narodilo nezvyčajne veľa dcér a iba málo synov, ktorí by boli mohli udržiavať rodinnú tradíciu. Rodina sa v

⁵⁷ KOVÁCS S. I., c. d., s. 227.

Miskovci maďarizovala. Deti, ktoré sa tu narodili a boli zapísané do matricy evanjelickej cirkvi⁵⁸ používali ako hlavný jazyk maďarčinu, ale prirodzene, vedeli aj po nemecky.

Deti *Johanna Alexandra*:

11. september 1812 *Johannes Alexander*.⁵⁹ (Pravdepodobne zomrel ešte ako dieťa).

24. február 1815 *Juditha Leontina* (+1834)⁶⁰

1818. *Ladislau*s. Zomrel 31. júla 1849 v Szentesi ako 31 ročný,⁶¹ čo znamená, že sa narodil v roku 1818, ale nie v Miškovci, lebo jeho meno sa nenachádza v matrike evanjelickej cirkvi.

1820. *Mathilda Augusta*. Ani ona sa nenarodila v Miškovci, ale 22. novembra 1847 sa v Miškovci vydala za urodzeného kalvína Bartolomeja Molnára, obchodníka zo železom.⁶² Zomrela v roku 1898.⁶³

8. september 1822 *Johannes Antonius* (krstní rodičia: Johann Kraudy a Julianna Pfanschmidt). Anton Kraudy sa v roku 1866 stal predsedom miškoveckého meštianskeho spolku⁶⁴ a zomrel 2. marca 1882 vo 62 rokov ako inšpektor v Diósgyőri; jeho manželka bola Jozefa Riedlová.⁶⁵

1. október 1823. *Josephina Amalia*

Deti *Josefa Benjamin*a:

30. júna 1808 *Josephus Eduardus*, zomrel 28. marca 1876 v Miškovci.

2. marca 1812 *Emilia Julianna* (+1835).⁶⁶

24. septembra 1814 *Julianna Clementina*.

22. novembra 1815 *Augustus Benjamin*

2. februára 1817 *Paula Hermina*

Spomedzi detí narodených v Miškovci sa dospelosti dožili traja muži. Ich osud a zamestnanie môže poslúžiť aj ako charakteristika

⁵⁸ MBEGYI, matrika krstených.

⁵⁹ 1812. 11. sept. – 11. sept. *Johannes Alexander. Perill(ustris) Domini Joh(annis) Alexandri Kraudy mercatoris Miskolcz(iensis) ex Clara Meltzer filius. Testes: D. Josephus Kraudy cum Domina Julianna Pfanschmidt*. MBEGYI, matrika krstených 1812.

⁶⁰ KOVÁCS S. I., c. d., s. 229.

⁶¹ KOVÁCS S. I., c. d., s. 234.

⁶² MBEGYI, matrika sobášených 1837.

⁶³ KOVÁCS S. I., c. d., s. 234.

⁶⁴ *Vasárnapi Ujság* XIII. (1866)/3.

⁶⁵ MBEGYI, matrika zomrelých 1887.

⁶⁶ KOVÁCS S. I., c. d., s. 229.

receptie kapitalizmu bývalým mešťanstvom banských miest. Anton Kraudy vstúpil do služieb štátu. Stal sa inšpektorom panstva so slávnou históriou v Diósgyőri. Ladislav Kraudy a jeho bratranec Jozef (Eduard) boli v kontakte s Miškoveckou sporiteľňou, ktorá vznikla v roku 1845, Ladislav bol jej akcionárom. Ladislav Kraudy a jeho ovdovelá matka boli v roku 1838 majiteľmi tzv. Kraudyho domu (dnes Széchenyiho ulica 38.), ktorý zdedili po Johannovi Alexandrovi Kraudym.⁶⁷ Ladislav Kraudy sa zaoberal aj investíciami do nehnuteľností. V roku 1844 kúpil jeden z najcennejších domových komplexov pri tzv. Čiernej bráne, ktorý najskôr prenajal na hotelové účely, aby ho o niečo neskôr, v roku 1846 predal obuvníckemu cechu.⁶⁸ V roku 1849 to bol on, kto evakuoval majetok sporiteľne do Szentesa, aby napokon vlastnou rukou skoncoval so svojím životom – strelil sa do hlavy.⁶⁹

Jozef Kraudy bol plateným úradníkom, pokladníkom tej istej sporiteľne. Svoju kariéru inak aj on začal ako obchodník, v 30. rokoch 19. storočia mal v Miškovci kníhkupectvo. Patril medzi umelecky nadaných členov rodiny, jeho súčasníci ho poznali aj ako ochotníckeho herca. Jeho literárne ambície naznačuje skutočnosť, že prekladal z materinského jazyka rodiny – z nemčiny. Svoje preklady Schillera poslal 26. januára 1867 spolu s listom svojmu priateľovi Jozefovi Léwaymu, celonárodne uznávanému básnikovi z Miškovca.⁷⁰ Úradník miškoveckej sporiteľne to však najďalej dotiahol v maliarstve, bol uznávaným amatérskym maliarom svojej doby. Portrét svojho priateľa Léwayho, ktorý zhotovil, ešte nie je tak prepracovaný.⁷¹ Jeho autoportrét však už jasnejšie ukazuje

⁶⁷ BARNA, György – DOBROSSY, István: *Miskolc belvárosa: házak, emberek, történetek*. Miskolc : Lézerpont, 2010, s. 198-199.

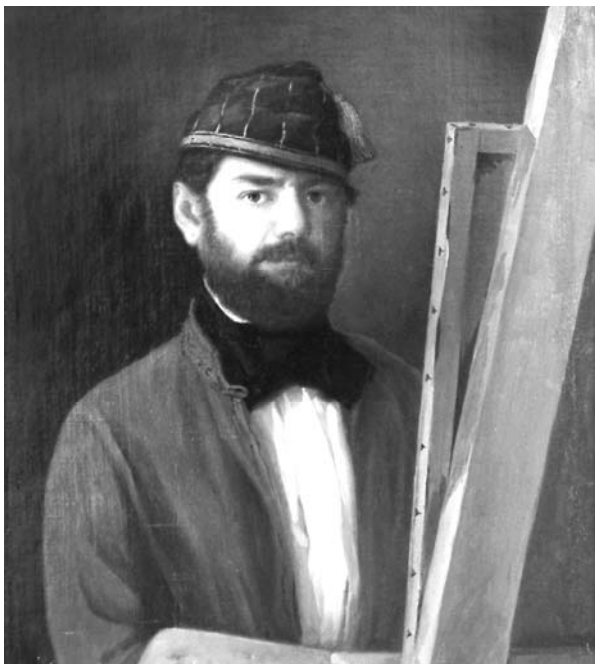
⁶⁸ DOBROSSY, István: Gazdaság- és társadalomtörténeti adatok a miskolci céhek áruházásiéneinek 18.-20. századi történetéhez. In *Herman Ottó Múzeum Évkönyve 15.* (1976), s. 129-134.

⁶⁹ KOVÁCS S. I., c. d., s. 229.

⁷⁰ KOVÁCS S. I., c. d., s. 226.

⁷¹ HOM (Herman Ottó Múzeum, Miskolc [= Múzeum Otta Hermana v Miškovci]) KGY (umelecko-historické zbierky) 53.57., *Miskolci portrét 1750-1950. Miskolc régi képeslapokon*. [Kiállítási katalógus]. A Herman Ottó Múzeum és a Miskolci Galéria közös kiállítása 2000. aug. 19–szept. 17. A kiállított műveket válogatta, a bevezetőt írta és az alkotásokat jegyzetekkel ellátta: GYULAI Éva. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette: Gyulai Éva-Dobrik István. Miskolci Galéria, Miskolc, 2000, Kat. №. 48.

náznaky talentu (*Obr. 10.*).⁷² Autoportrét je ozajstným umeleckým portrétom, jeho oblečenie a švihácka čiapka na obraze nechávajú tušiť sebavedomého umelca a naznačujú, že umelecká žila banskobystrických zlatníkov zo 17. storočia ožila najviac práve u neho.

Obr. č. 10. Kraudy, József: Autoportrét, 1870 k. HOM KGY

Jozef Kraudy bol jedinečným medzi Kraudyovcami nielen svojím talentom, ale aj svojím osudom. Oženil sa neskoro. Miškovecký evanjelický farár Pavol Zelenka 15. júna 1870 zosobášil 62 (!) ročného *súkromníka* Jozefa Kraudyho a Zuzanu Sesztinovú, zákonne rozvedenú manželku Ondreja Vékonya. Svedkom tohto zvláštneho manželstva bol Jozef Lévay (v matrike zapísaný ako Lévai).⁷³ Z miškoveckých evanjelických matrik vyplýva aj to, že Zuzana Sesztinová bola matkou Kraudyho nemanželského dieťaťa, Emílie Kraudyovej, ktorá sa narodila 11. februára 1853. Je nejasné, prečo sa pri narodení dieťaťa nezosobášili, ale

⁷² Jozef Kraudy: Autoportrét, Plátno, olej. Rozmer: 37 x 46 cm. HOM KGY 53.56.; GYULAI, c. d., Kat. №. 44.

⁷³ MBEGYI, matrika sobášených.

o Kraudyho charaktere hovorí, že sa pri krstinách dievčatka „pred krsťiacim duchovným prehlásil za otca“, ba dokonca nemanželskému dieťaťu dal svoje meno: „meno otca bolo zapísané z jeho vôle“.⁷⁴ Matka Emílie Kraudyovej sa neskôr vydala za iného, ale rozviedla sa a 17 rokov po narodení ich dieťaťa sa zosobášila s otcom svojho dieťaťa, Kraudym. Je interesantné, že iba sotva dva mesiace po neskorom sobáši zostarnutých rodičov sa do evanjelickej matriky dňa 14. augusta 1870 zaevidoval aj sobáš reformovaného Alberta Soltésza Nagya a Emílie Kraudyovej.⁷⁵ Možno práve Emíliin sobáš s jedným z príslušníkov vplyvnej rodiny Soltészovcov Nagyovcov si vynútil uzákonenie spolužitia jej rodičov. Portrét dcéry Jozefa Kraudyho, Emílie Kraudyovej, ktorá zomrela ako 35-ročná, mimochodom uchováva reformovaný cirkevný zbor v Avasi.⁷⁶ Romantický a ťažkostí plný život Léwayho priateľa nakoniec vyústil do tragédie. 28. marca 1876 zomrel 68-ročný Jozef Kraudy „v dôsledku strelného poranenia“, t.j. po samovražde spáchanej strelnou zbraňou.⁷⁷

Kraudy bol spolu so svojím priateľom Léwaym členom známej miškoveckej stolovej spoločnosti, ktorá sa zišla zakaždým, keď do Miškovca zavítal básnik a kalvínsky duchovný Michal Tompa, lebo aj on, hoci žil v gemerskej Chanave, patril medzi jej členov. Pamiatkou na stolovú spoločnosť je známa 12-kusová súprava pohárov, ktorú dali pre členov spoločnosti vyrobiť Ladislav Tóth a jeho manželka Judita Csernáková. Podľa svedectva Léwayho rukopisu nachádzajúceho sa v Tompovej pozostalosti v Rimavskej Sobotě sa o poháre delili nasledujúci členovia: Jozef Léway, Michal Tompa, kalvínsky duchovný Štefan Csernák, *úradník Jozef Kraudy*, stoličný hlavný lekár dr. Albert Bódogh, kalvínsky duchovný Samuel Nyilas, učiteľ Abrahám Kun, učiteľ Samuel Solymosi, úradník Samuel Szobránczy, učiteľ Jozef Vágó.⁷⁸ Dnes sa súprava pozostávajúca z 12 pohárov na stopke vyrobených v sklárskej hute v neskorom biedermeier štýle, medzi nimi aj pohár Jozefa Kraudyho, nachádza v zbierkach Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej

⁷⁴ MBEGYI, matrika krstených.

⁷⁵ MBEGYI, matrika sobášených.

⁷⁶ GYULAI, c. d., Kat. № 44.

⁷⁷ MBEGYI, matrika zomrelých.

⁷⁸ KOVÁCS, Kálmán: Egy barátság világa (Tomba és Léway levelezése). In *Studia Litteraria* XIII. (1975). Debrecen : KLTE, s. 71-72.

Sobote (*Obr. 11.*).⁷⁹

Obr. č. 11. Pohár Jozefa Kraudyho v Gemersko-malohontskom múzeu

Preklad: Imrich Nagy

Summary

Patent of arms (granted in 1693) and life story of family Kraudy from Banská Bystrica

First known members of the German family Kraudy from Banská Bystrica were burghers Alexander Kraudy and his son Paul, who were the renowned goldsmiths in the second half of the 17th century. Johann Georg Kraudy, son of the town councillor Erasmus Kraudy, was educated, and thus prepared himself for the later career, in the 70s of the 17th century at the University of Wittenberg. He and his younger brother Adam Kraudy, as the „Ring- und Waldbürger“ of Banská Bystrica, i. e. mining entrepreneurs, were honoured with a title of nobility in 1693, along with the coat of arms, depicting a gold ring and a curative plant of rue. Family members, who studied at the Universities in Jena and Wittenberg, in the 18th century came firstly to Banská Štiavnica and later to Dobšiná, but they opened pharmacies also in Prešov and Debrecen. At the beginning of the 19th century one family branch settled down in Miskolc, where its members belonged to the elite. They participated in the activities of the Lutheran Protestant Church and took the Hungarian (Magyar) identity. The most famous member of Kraudy family in Miskolc was Joseph Kraudy, reputable town amateur-painter.

⁷⁹ Rozmery: výška: 12,3 cm, priemer: 6,2/7 cm. Gemersko-malohontské múzeum v Rimavskej Sobote. Zbierkový fond, história č. H 3790 (3563). Za pomoc ďakujem Eve Adamovej.

**„Materialistyczna” historia nawrócenia w ujęciu Bruna Dumézila
(Na podstawie książki *Chrześcijańskie korzenie Europy*)**

ANNA J. KSIĄŻEK

Katedra historii, Fakulta humanitnych vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

„Do czytelnika należy osądzić, o ile rezultat naszych wysiłków wzbogaca kulturę.

Bo poznanie kultury jest także kulturą”.

Stefan Czarnowski

Nortumbria. Rok 627. Płonąca świątynia *Godmunddingaham* stała się stosem pogrzebowym martwych bogów. Coifi, kapłan ludu Anglów, pozostawia za sobą wszystko: idee, którym wierzył i bogów, którym służył¹. Czemu? Jakie były powody jego spektakularnego nawrócenia?

Taką scenerią rozpoczyna Bruno Dumézil swą pracę, która stała się potężnym studium doktorskim obejmującym swym zasięgiem Europę Zachodnią - między cesarstwem Teodozjusza a cesarstwem Karola Wielkiego, między Rzymem a Akwizgranem - na przestrzeni niemalże trzech stuleci, między ostatnimi blaskami kultury klasycznej a odnową jaka towarzyszyła „renesansowi karolińskiemu”. Obierając taki aspekt ram czasowo-geograficznych autor nie pozbawia studium dwuznaczności, szukając odpowiedzi o ciągłość między doświadczeniami starożytnymi a okresem przedkarolińskim. Stawiając pytania, szukając odpowiedzi, polemizując z tezą, iż chrześcijaństwo zostało narzucone siłą. Drobiazgowa analiza źródeł i mentalności pozwala autorowi wypracować nowe ujęcie konwersji jako koncepcji religijnej w czasach, kiedy przekonywanie i przymuszanie wcale nie musiały być przeciwstawnymi sposobami szerzenia chrześcijaństwa².

¹ Według Bedy Wielebnego, *Historia Ecclesiastica Gentil Anglorum*, II, 13.

² Por. Grzegorz z Tours, *Decem Libri Historiarum*, I, Przedmowa oraz I, 36; II Przedmowa; IX, 4. IV wiek - który wydał największych Ojców Kościoła wschodniego - był okresem intensywnej refleksji nad przysługującą *princeps* chrześcijańskiemu władzą stosowania przymusu oraz nad jego zdolnością do definiowania kultów religijnych. Należy postawić sobie pytanie jakie echa owej refleksji dotarły do królestw barbarzyńskich? Myślę, iż tego

Snując opowieść o przejściu chrześcijaństwa z okresu *Christiana tempora*³ - Europy *po* Rzymie, kiedy to chrześcijaństwo stało się religią ekspansywną i dominującą korzystającą z aktywnego wsparcia władzy państwowej⁴ aż do Europy *przed* Rzymem – czyli zupełnej hegemonii międzynarodowego Kościoła Rzymskiego, w części pierwszej Dumézil pokazuje, iż owa *Christiana tempora* po upadku Cesarstwa jest okresem uspokojenia w dziedzinie sposobów dokonywania konwersji⁵. Spuścizna

przekazu nie należy przeceniać odwołując się do dzieła Grzegorza z Tours możemy stwierdzić iż wspomnienie o polemice i jej aktorach wyraźnie się zatarło. Zob. T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge (Mass.) 1981, s. 253-255; Euzebiusz z Cezarei, triakonraeterikos, VII, 1-2 I 12-13 oraz VIII 1-9; Euzebiusz z Cezarei wypracował swoją koncepcję wedle której Cesarstwo chrześcijańskie stanowiło szczyt i zwieńczenie historii ludzkiej. Euzebiusz uznawał quasi-nadprzyrodzony charakter monarchii, uważając, iż każde działanie cesarza było w sposób naturalny sprawiedliwe i inspirowane przez *Logos*. Według niego walka przeciwko bogom pogańskim, duchowym barbarzyńcom stanowiła odpowiednik wojny przeciwko barbarzyńcom doczesnym. Na podstawie powyższych tekstów można zadać sobie pytanie, czy postępy Cesarstwa nie były zarazem postępami chrześcijaństwa, wezwanego do powszechnej dominacji? Zwyciężając zło we wszystkich jego formach cesarz jawił się jako figura chrystyczna. Posunięcia cesarzy były zatem naturalnymi echemi teologii imperialnej wypracowanej chociażby przez Euzebiusza. Nowe ujęcie koncepcji konwersji jako wolności religijnej mogło iść w parze z przymuszaniem, wprowadzaniem dekretów, niszczeniem świątyń. Nie należy krytycznie odrzucać, bądź zmieniać biegunowo pojęcia konwersji, lecz ująć w pojęciu wszelkie możliwe metody, warunki oraz środki jakie mogli wykorzystać władcy, biskupi czy misjonarze w tamtych czasach.

³ Początkowo terminem tym określano okres po nawróceniu Konstantyna, następnie zaś autorzy chrześcijańscy zaczęli wyrażać nim swe poczucie tryumfu oraz retrospektywne spojrzenie na czas legalnego tłumienia pogaństwa i niszczenia bóstw. Por. studium różnych znaczeń tego wyrażenia: G. Madec, *'Christiana tempora'. Expression du triomphalisme chrétien ou récrimination païenne?*, *Scientia Augustiana, Festschrift A. Zumkeller*, Würzburg 1975, s. 112-136. Zob. zwłaszcza: R. A. Markus, *Saeculum: History and Society in the Theology of St. Augustine*, Cambridge 1970, *passim.*; A. Mandouze, *Saint Augustin et la religion romaine*, „*Recherches augustiniennes*”, 1 (1958), s. 214.

⁴ Już św. Augustyn starał się dowieść, iż upadek Imperium Romanum nie oznaczał ani końca czasów, ani końca ery chrześcijańskiej. Religia była niezależna od przypadkowości państwa ludzkiego. Zob.: św. Augustyn, *Państwo Boże*, Kęty 2002, *passim*. Można tu zauważyć rolę biskupów przed którymi – mimo, iż wraz z upadkiem cesarstwa stracili poparcie chrześcijańskich cesarzy na Zachodzie – stanęła perspektywa nowych prerogatyw związanych z funkcją episkopalną. Przed pasterzami otwały się dwa, radykalnie odmienne pola ewangelizacji: populacje rzymskie (oparte na cesarskiej polityce unifikacji religijnej) oraz ludy germańskie (nie znające chrystianizmu nicejskiego, bądź odrzucające go).

⁵ Gdybyśmy chcieli streścić sytuację w kilku słowach, to konsekwencją stopniowej dekapi-

po starożytności, z której wywodzą się wzorce odwołujące się do przymusu, została należycie przyjęta, ale narzędzia, które były w niej przewidziane, nie mogą być odtworzone. Królowie pogańscy albo ariańscy panowali nad Europą, a biskupi katoliccy nie pragnęli, póki co, powrotu ideologii wszechwładnego *princeps*, pana i krzewiciela religii państwowej⁶. Natomiast w tych rejonach, gdzie prawo rzymskie nadal było stosowane nie było możliwości ciągłego odwoływania się do ramienia świeckiego. W takiej sytuacji cywilne praktyki konwersji zanikały.

Biskupi, bez poparcia władców, pozostawieni samym sobie, musieli w zasobach własnej kultury szukać środków zapewniających trwałość i wzrost wspólnoty chrześcijańskiej⁷. Opracowali oni deontologię nie uciekania się do przemocy, podkreślającą ideał przepowiadania słowa oraz dobrowolny charakter każdego nawrócenia. Zasady te były dawne i sięgały początków chrześcijaństwa, ich gloryfikacja w tym właśnie momencie (wczesnego średniowiecza) była, być może, związana z wolą asymilacji konsekwencji ówczesnej sytuacji, naznaczonej bezdyskusyjną słabością polityczną. Autor uważa, iż to moralność duszpasterska była główną przyczyną złagodzenia praktyk. Wycofanie się władzy państwowej i nowe reguły kanoniczne uniemożliwiały powrót do konwersji pod przymusem *sensu stricto*, lecz biskupi wykorzystywali swą dominującą pozycję w państwie, aby wsączyć sporą dozę przymusu do własnej działalności duszpasterskiej. Nadzór nad życiem publicznym, manipulowanie ambicjami społecznymi, dobra znajomość prawa cywil-

tacji struktur państwowych na Zachodzie był przez pewien czas niemal zupełny zanik cywilnej polityki odwołującej się do przymusu. Powstanie królestw barbarzyńskich stało się jakby katalizatorem rozpoczętego wcześniej procesu. Od czasów Leona Wielkiego episkopat domagał się *auctoritas* w dziedzinie religijnej oraz możliwości odwoływania się do urzędników publicznych bez konieczności powiadamiania o tym cesarza. Istnienie zunifikowanej władzy centralnej nie było już konieczne, chyba że była ona fikcją.

⁶ We względnej pustce, jaką pozostawiły po sobie instytucje cywilne, rozwinięcia późnego prawa rzymskiego pozwalały każdemu biskupowi stać się swego rodzaju najwyższym kapłanem, inspektorem kultu w mieście będącym jego stolicą

⁷ Koniec świata rzymskiego przyniósł w pewien sposób jakby nadmiar władzy biskupom, władzy sięgającej znacznie dalej niż to co mogło dać im Cesarstwo chrześcijańskie. Nowa wolność biskupów była oczywiście względna. Nowi, germańscy władcy prowincji rzymskich mogli interweniować w sprawy miejskie wbrew strategiom pasterzy. Nawet stopniowa konwersja władców barbarzyńskich niekoniecznie pociągała za sobą przywrócenie systemu porównywalnego z tym, jakim był Kościół teodozjański.

nego, kontrola struktur charytatywnych, bądź też uznana bliskość ze światem nadprzyrodzonym – wszystkie te elementy mogły służyć za środki nacisku w celu pogłębienia jedności religijnej⁸. Jednakże skuteczność tych środków zdaniem autora zmieniała się w zależności od tego, czy używano ich dla podboju, czy też dla obrony. Niektórzy biskupi, zwolennicy prozelityzmu ofensywnego dokładali wszelkich starań, aby *populus* i *grex* całkowicie się ze sobą zmieszały, to znaczy aby wspólnota cywilna i wspólnota wiary stanowiły już tylko dwa aspekty tej samej rzeczywistości. Aby tego dokonać dążyli oni do wydalenia bądź do przymusowej konwersji elementów niechrześcijańskich. Jednakże większość biskupów zdawała się preferować korzystanie ze swej nowej sytuacji w celu rozwinięcia form defensywnych⁹. Dlatego też regulacja kon-

⁸ Pomijając różnorakie okoliczności i ograniczenia, i upraszczając, można by powiedzieć, że to w istocie biskupi kontrolowali większość strategii konwersji od połowy V do połowy VI wieku. Mam na myśli biskupów, a nie episkopat jako całość, gdyż przestrzeń była wówczas bardzo rozczłonkowana. Nadzór papieżstwa nad ortodoksją i dyscypliną, który – jak wiadomo – nigdy nie był pełny ani powszechnie uznany, stawał się coraz bardziej fikcyjny. Niepokoje zbrojne i polityczne wywoływały podziały kulturowe i brak ciągłości w wymianie informacji. Biskupi byli wówczas bardziej niezależni i izolowani niż kiedykolwiek wcześniej.

⁹ Odrzucenie millenaryzmu zmusiło biskupów do zaakceptowania istniejącego porządku społecznego, do wpisania się weń, a niekiedy do poszukiwania w nim sposobów redukcji napięcia między tym co pożądanego, a tym, co legalne. Opierało się to na konstatacji, że jeśli niechrześcijanina nie obowiązuje prawo kanoniczne, to przecież obowiązuje prawo cywilne. Otóż *princeps*, który wydawał prawo, oraz urzędnik byli chrześcijanami i z tego względu byli poddani nadzorowi biskupa. Wpływanie na prawo ludzkie było dla biskupów sposobem niebezpośredniego oddziaływania na niewiernych. Obok prerogatyw duszpasterskich, politycznych i kulturowych, biskup mógł także korzystać z mocy nadprzyrodzonej, zazwyczaj określanej terminem *virtus*, która wspierała go przy ewangelizacji i konwersji. Od początków chrześcijaństwa moc czynienia cudów przez ludzi sprawujących funkcję kapłańską była ważnym elementem prozelityzmu chrześcijańskiego. Zob.: H. C. Lee, *Miracles in the Early Christian World*, Yale 1983, s. 252-289; Owa *virtus* związana była raczej z osobą niż z funkcją, aby czynić cuda biskup musiał być człowiekiem świętym. Na Zachodzie zaczęła przeważać myśl, że biskup tytularny posiada *ex officio* cudowny charyzmat, niezbędny do sprawowania swej funkcji. O wschodnim wzorcu świętego męża zob.: P. Brown, *The Rise and function of the Holy Man in Late Antiquity*, JRS, 61 (1971), s. 80-101. Zobacz także analizę historiograficzną stanowiska P. Browna w: P. A. Harvard, *Demystifying the Role of Sanctity In Western Christendom*, w: J. Howard-Johnston, P. A. Harvard, *The Cult of Saint In the Late Antiquity and the Middle Ages*, Oxford 1999, s.115-142. Cuda wysuwane na pierwszy plan w celu doprowadzenia do konwersji znacznie różniły się od siebie, w zależności od okoliczności i od populacji, której były prezentowane. W

fliktów dogmatycznych przeszła fazę normalizacji. Równolegle, poganie, żydzi i manichejczycy zostali niejako zamknięci w statusie, który zależnie od natury i percepcji ich odmienności religijnej – albo dawał im pewien uznany obszar egzystencji, albo – przeciwnie – skazywał ich pod groźbą wykluczenia społecznego, na przyjęcie dogmatu nicejskiego.

Jeśli zaś chodzi o konwersję barbarzyńców rządzących nowymi królestwami, Dumézil sugeruje, iż biskupi¹⁰ zaczęli na nich zwracać uwagę dopiero po pewnym czasie, podpierając to stwierdzenie tezą, iż nie wiedzieli, czy ludzie ci, z którymi mieszcili serdeczne choć sporadyczne stosunki, pozostaną tam na dłużej, czy może raczej Cesarstwo teodozjańskie wkrótce powróci. Kiedy ostateczny upadek Rzymu stał się oczywisty, pierwszy wysiłek polegał na oddramatyzowaniu władzy owych pogan i heretyków poprzez znalezienie teologicznych wyjaśnień ich obecności, a także pozornego triumfu odmienności religijnej. Później gdy pierwszy wstrząs należał już do przeszłości, duchowni katolicycy utożsamili swą własną egzystencję pod władzą barbarzyńców z sytuacją chrześcijan z pogańskiego Cesarstwa Rzymskiego. Sednem rozwikłania

pewien sposób pozwalają one określić elementy składające się na urok chrześcijaństwa, mogą także świadczyć o swoistym ruchu defensywnym. Bardzo często przywoływano taumaturgię, zgodnie z pewną określoną dramaturgią: chory udaje się do świętego i prosi o uzdrowienie deklarując, że w zamian gotów jest ofiarować swoje nawrócenie. Por.: V. Flint, *The Elary Medieval 'Medicus', the Saint and the Enchanter*, „Social History of Medicine”, 2 (1989), s.127-145. Scena ta ma odzwierciedlenie w licznych epizodach ze Starego Testamentu, wpisuje się także w legendę konstantyńską, według której papież Sylwester uzdrowił nawróconego cesarza z trądu. Zob.: *Artus Silvestri*, wyd. Boninus mombritius, *Sancutuarium seu Vitae Sanctorum*, t. II, s.513. Kolejnym przykładem mogącym potwierdzić, iż możliwość dokonywania cudów wpisana była w formy defensywne jest postawa św. Marcina, który w końcu IV wieku wykorzystuje „cudowne uzdrowienie” by doprowadzić nie do konwersji chorego, lecz jego otoczenia. Zob.: *Vita Martini*, 17, 1-4; A. Rouselle, *Croire et Guérir*, Paryż 1990, s.125-129.

¹⁰ Dzięki obfitej dokumentacji jaka pozostawili po sobie owi biskupi, stali się oni przedmiotem licznych studiów. Zob.: M. Heinzelmann, *Bischofsherrschaft In gallien. Zur Kontinuität römischer Führungsschichten von 4. bis 7. Jahrhundert*, Monachium 1976; G. Scheibelreiter, *Der Bischof im Merovinischer Zeit*, Wiedeń 1983; O pochodzeniu i formacji biskupów zobacz: I. Réal, *Vie de sains, vie de famille*, Turnhout 2001. Ciągłe trudno jest stwierdzić, czy przy wypełnianiu swej misji szerzenia orędzia chrześcijańskiego ludzie ci masowo uciekali się do praktyk stosowania przymusu. Przede wszystkim należałoby ocenić zaangażowanie biskupa w proces konwersji; biskupa który nie był jedynie symbolem instytucji, lecz także jednostką w społeczności. A następnie w świetle tego stanowiska można przywoływać działania biskupów, świadczące o różnorodności rzeczywistych sytuacji.

zagadki okazało się zdaniem autora uchylenie drzwi dla małżeństw mieszanych, gdyż aby z chrześcijaństwa na powrót uczynić religię powszechną, należało znaleźć „nowego Konstantyna” i nawrócić go, w razie potrzeby przy pomocy „nowej Heleny”¹¹. Biskupi mieli nadzieję, że w ten sposób władca barbarzyński, stawszy się księciem chrześcijańskim, pójdzie za ich wskazówkami i zachęci swych poddanych – w sposób mniej lub bardziej stanowczy – do przyjęcia chrztu. Nie przypuszczali, że powrót króla na scenę konwersji koniec końców zakwestionuje zasady nieużywania przemocy i wykorzystywania autonomii duszpasterskiej, które z takim trudem wypracowali i do których byli przywiązani. A może kwestionując podejście Dumézila chodziło tylko o „zrzucenie odpowiedzialności”. Sytuacja jaka otoczyła pasterzy kościoła katolickiego po upadku cesarstwa stała się dla nich zagrożeniem i niepewnością przyszłych wydarzeń. Stracili pod nogami pewien znany już grunt. Czy widzieli otwierające się przed nimi perspektywy nowych metod konwersji? W sytuacji ogólnego chaosu jaki się pojawił na terenach Europy szukali oni pewnego narzędzia. Może udział króla na arenie konwersji był jedynym słusznym wyjściem dla odnowy i rozszerzenia chrześcijaństwa?

W ówczesnym mieście chrześcijanie należeli do *populus*, nie przynależąc tym samym do *populus christianus*. Otóż te dwie odrębne całości były faktycznie kierowane przez tego samego człowieka, biskupa, który nie czynił tajemnicy ze swych priorytetów. Sytuacja ta była jednak trudna na obu końcach społeczeństwa. Dla możnych odmienność religijna oznaczała niemożność przeniknięcia do centrum nowej władzy manipulacyjnej i politycznej, jaką stało się duchowieństwo. Implikowała ona także konieczność zrezygnowania z popularności związanej z energizmem, który kierował się odtąd niemal wyłącznie ku pobożnym fundacjom. Jeżeli bogaty heretyk mógł jeszcze sfinansować kościół poświęcony wyznawanemu przezeń kultowi¹², to żyd nie miał teoretycznie

¹¹ Stanowisko biskupów i rozwikłanie zagadki w kwestii konwersji wiązało się zatem z rozładowaniem pewnego napięcia. Z jednej strony biskup był odpowiedzialny przed Bogiem za wzrost liczby wiernych. Z drugiej nie dysponował żadnym uznanym przez społeczność ludzką prawem przymuszania do konwersji, ani – w większości przypadków – żadną realną władzą, której mógłby użyć. Małżeństwa mieszane wydawały się więc idealnym rozwiązaniem.

¹² W połowie V wieku ozdobienie kościoła ariańskiego w Rzymie – został on później prze-

żadnych szans na budowę bądź ozdobienie synagogi, których liczba i stan musiał pozostawać na tym samym poziomie, zgodnie z prawem cywilnym¹³. Bogaty poganin nie mógł także postępować jak czarownik, podźwigając jedną z owych świątyń, które prawo rzymskie skazało na zburzenie lub konfiskatę. W dłuższej perspektywie nowa pozycja przywódcy politycznego pozwoliła biskupowi wpłynąć na zniknięcie niechrześcijan. Dzięki posiadanej przezeń zdolności do wytwarzania asymilacji pomiędzy przynależnością do wspólnoty cywilnej a przyłgnięciem do religii chrześcijańskiej, biskup mógł skazać na śmierć społeczną wszystkich, którzy odmawiali poddania się konwersji¹⁴. I odwrotnie, mógł ofiarować prestiż i władzę tym, którzy się nawracali, zapewniając im osobistą protekcję¹⁵. Nie będąc uznaną przez prawo prerogatywą, procesy takie były rzeczywistym – i być może głównym – sposobem wywierania przymusu, jakim dysponowali biskupi na Zachodzie¹⁶.

jęty przez kult katolicki pod wezwaniem św. Agaty – zostało ofiarowane przez patrycjusza Rycymera; zob. J. Meiller, *Les giser ariennes de Rome à l'époque de la domination gothique*, „Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome”, 24(1094), s.19-20.

¹³ Nowela Teodozjusza III

¹⁴ B. Basdevant-Gaudemet, *L'évêque, d'après la législation de quelques conciles mérovingiens*, In: M. Rouche (red). Clovis, *histoire et mémoire*. t.I. Paryż 1997, s.474.

¹⁵ Należy zauważyć, że niekiedy nawracający się poganie mieli za ojca chrzestnego samego biskupa, który wprowadzał ich później do hierarchii kościelnej. Zob.: *Vita Gaugerici*, 5. Inny przykład, na tyle późny, iż może być podejrzany (początek VIII wieku) zawarty jest także w: *Vita Eucherii*, 11.

¹⁶ Jednakże ponad doświadczeniami poszczególnych biskupów, ulegających - bądź nie - pokusie konwersji pod przymusem, rzeczywista klerikalizacja administracji miejskiej pociągała za sobą marginalizację niechrześcijan. Było na przykład przyjęte, że to raczej biskup, a nie jakikolwiek dygnitarz świecki, organizował odtąd ceremonię *adventus* władcy w mieście. Jako że msza i uczta wydana przez duchowieństwo była integralną częścią uroczystości, niechrześcijanom trudno było wziąć udział w przyjęciu i w ten sposób znaleźć się w reprezentacji członków wspólnoty cywilnej. Por.: Grzegorz z Tours, *Decem Libri Historiarum*, VIII, 1. Fragment przeanalizowany w: W. Goffart, *The conversion of Avitus of Clermont and Similar Passages In Gregory of Tours*. In: J. Neusner, E.S. Frerichs (red). *To see Ourselves as the others see us. Christians, Jews, and Others in Late Antiquity*, Chicago 1985, s. 478-479. O ceremonii *adventus*: S. MacCormack, *Change and continuity in Late Antiquity: the Ceremony of Adventus*, „Historia”, 21 (1972), s.721-751. Żydzi zostali wykluczeni z ceremonii dopiero w XII wieku. Zob.: N. Coulet, *De l'intégration à l'exclusion: la place des Juifs dans les cérémones d'entrée solennelle au Moyen Âge*, „Annales E. S. C.” 34 (1979), s.680. Wobec tak postępującej marginalizacji możemy łatwiej zrozumieć, że *populus* nie tylko chcieli być obecni, ale nawet widoczni, a zwłaszcza słyszalni podczas pogrzebów niektórych biskupów, kiedy orszak, podobny do tego z ceremonii *adventus*, jednoczył całe miasto.

Przy części drugiej autor zrobił swego rodzaju podsumowanie królestw, w którym okazuje się, iż rzeczywista ewolucja podejścia do konwersji była uzależniona od wcześniej istniejącej specyfiki lokalnej, od aktualnego stosunku sił między królestwem a episkopatem i – w jeszcze większej mierze – od przypadkowości wydarzeń. Dumézil wypracował pewien schemat, który wszelako może zidentyfikować pewne następstwo podobnych do siebie faz, które odpowiadają etapom regulowania kwestii konwersji w poszczególnych królestwach. Z początku konwersja na nową religię była bardzo często zabroniona bądź wiązała się z dewaluacją pozycji społecznej. Potem król przyznawał misjonarzowi prawo głoszenia słowa i nawracania tych spośród poddanych, którzy tego pragnęli, co stanowiło pierwszą fazę – fazę legalizacji kultu. Drugi etap został otwarty wtedy, gdy król zapewnił korzystne warunki – w szerokim znaczeniu – do sprawowania nowej religii: przywileje dla duchowieństwa, darowizny ziemi, finansowanie budów, darowanie na cele kultu budynków odebranych innym religiom, względy dla konwertytów, etc. Ogólnie rzecz biorąc, polityka ta była wprowadzona w życie wówczas, gdy dochodziło do napięć pomiędzy religią króla a „religią państwową”, czy też, jeśli wolimy, „religią plemienną”; król chciał się nawrócić, bądź nawrócił się potajemnie, zaś religia zawiadująca instytucjami jeszcze się nie zmieniła. Trzecim etapem było zatem zwołanie zgromadzenia narodowego, które miało zadecydować o zmianie religii oficjalnej. Moment ten był najbardziej niebezpieczny dla panującego, gdyż mogło dojść do reakcji ze strony obrońców dawnej religii. Jeśli ta sytuacja kryzysowa przechodziła do historii, król, pewny wsparcia, organizował stopniowe niszczenie znaków dawnej religii, a następnie zakazywał jej praktykowania. Kolejnym, nowym etapem była głęboka chryścianizacja instytucji, którą można najprościej utożsamić z królewskim rozkazem powszechnego przestrzegania odpoczynku niedzielnego, w tym także w kwestii odbywania procesów cywilnych. W końcu nawróceni władcy mogli odważyć się na wydanie rozkazu pełnej konwersji królestwa, to znaczy zarządzanie autokratywnego zniesienia wszelkiej odmienności religijnej w stosunku do nowej religii państwowej. Całość tej drogi można by określić mianem przemiany religijnej.

Perspektywa kościelna brała początek w pewnym założeniu *implicit*, że król barbarzyński, przez pierwszy cel przedsięwzięć misyjnych,

może oddziaływać na swych poddanych tak, jak pan na niewolników¹⁷, czyli że jego decyzje są podejmowane niezależnie, a jego wola jest wprowadzana w życie bez oporu i bezzwłocznie¹⁸. Autor sugeruje, iż problem pojawiał się w momencie, gdy biskupi zapragnęli po przyjęciu przez władcę chrztu pełnej konwersji królestwa, wówczas pojawiały się rozbieżności co do metody. Inaczej - chodziło o kwestię wykorzystania siły publicznej. Strach przed utratą kontaktu z przodkami stanowił także pewne ograniczenia, jak sugeruje Dumézil o tyle, o ile boskie pochodzenie władcy było ściśle związane z sakralnym wymiarem jego funkcji. Wiele zostało napisane, starając się zdefiniować, albo raczej unieważnić ten składnik urzędu królewskiego u barbarzyńców¹⁹. Jest też prawdopodobne, że sytuacja była krańcowo odmienna u różnych ludów, a nawet u poszczególnych królów. Jednak istnieje kilka wspólnych elementów. Jako że władca germański był władcą europejskim, jego prerogatywy rozciągały się zarówno na dziedzinę polityki jak i kultu²⁰. Z racji swego

¹⁷ Por.: Grzegorz Wielki, *Epistulae*, XIII, 32.

¹⁸ Ludzie kościoła często byli świadkami sytuacji, w których wodzowie wojskowi zrywali przymierza, niszczyli część swojej rodziny z powodu sukcesji, a nawet karali śmiercią kogoś z poddanych nawet za niewyczyszczonej broń. Poprzez takie sytuacje mogli uważać iż wodzowie byli w najwyższym stopniu wolni w swych działaniach, a tym bardziej w swych wierzeniach. *Lecz królowie barbarzyńscy byli częścią całej siatki zobowiązań, nieznanymi bądź niedocenionymi przez duchownych, które stawały się potencjalnymi przeszkodami w procesie konwersji.*

¹⁹ Zob. ostatnia próbę rekonstrukcji tego modelu ideowego na podstawie źródeł łacińskich i skandynawskich: E. Piccard, *Germanisches Sakralkönigtum? Quellenkritische Studien zur Germania des Tacitus und zur altnordischen Überlieferung*, Heidelberg 1991. Pojęcie sakralności godności królewskiej było często kontestowane zwłaszcza przez Merowingów, którzy przedkładali pewien szczególny charyzmat, właściwy osobie króla, zob.: F. Graus, *Volk, Herrscher und Heiligen im Reich der Merowinger, Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit*, Praga 1965, s.313-334. W. Gotfryd, *Two notes on Germanic Antiquity Today*, w: „Traditio” 50 (1995), s.9-19, uważa, że aporia historiograficzna wynika z jednej strony z natury wykorzystywanych źródeł (starożytnych albo skandynawskich), a z drugiej – z wysiłków ze strony współczesnych niemieckich szkół historycznych, mających na celu odcięcie się od koncepcji „świętego królestwa”, która została wynaturzona przez ideologów Trzeciej Rzeszy.

²⁰ Indoeuropejski *rex* jest znacznie bardziej religijny niż polityczny. Jego misją nie jest rozkazywanie, sprawowanie władzy, ustalanie reguł, określanie tego co w ścisłym znaczeniu jest „prawem”. W ten sposób zdefiniowany *rex* jest znacznie bliższy kapłanowi niż panującemu. Zob.: E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paryż 1969, s. 15.

rodu i wyjątkowych przymiotów swej krwi, król był nad to wcieleniem więzi między bogami, swymi protoplastami, a ludem który został mu powierzony²¹. Jest prawdopodobne jak twierdzi Dumézil, że w wielu przypadkach król faktycznie otrzymywał pewną funkcję religijną, co historycy kościelni niemal zawsze woleli pomijać milczeniem. Podsumowując przemyślenia autora można zauważyć, iż król pozostawał postacią złożoną, będącą zarazem tym który kontroluje i jest kontrolowany. Na władcy więc spoczywała odpowiedzialność za dopuszczenia oraz zakaz obecności nowych bogów w królestwie. Władcy przysługiwała także modyfikacja sfery *sacrum*, lecz jedynie wówczas, gdy oznaczała ona zmianę na lepsze, gdy osoba króla zyskiwała więcej magicznej mocy, z której jego poddani mieli korzystać w sposób bezpośredni i namacalny. Kościół dlatego też stawał się atrakcyjny, ponieważ ofiarował rozwiązania czy też substytuty w celu legitymizacji króla na płaszczyźnie magii. Jednak gra ta była dziwna i sfalszowana od samego początku: w chwili, gdy król spodziewał się otrzymać za sprawą chrztu albo namaszczenia ogrom mocy nadprzyrodzonej, która miała wzmocnić jego *felicitas* w oczach poddanych, musiał zgodzić się – w imię swej konwersji – na utratę swych prerogatyw sakralnych na rzecz przedstawicieli nowej religii²². Autor bezpośrednio nie wspomina, że w porządku chrześcijańskim to tylko kapłan, a nie król, składa ofiarę i decyduje o tym, kto ma prawo w niej uczestniczyć²³. W nowym porządku to święty człowiek, a nie władca, udziela mocy nadprzyrodzonej. Jednak jak słusznie zauważa Bruno Dumézil nawrócony król nie mógł pozostać głową religii narodowej ani – w teorii – wpływać na powstawanie i wprowadzanie w życie prawodawstwa religijnego: w modelu chrześcijańskim to biskupi, a

²¹ Zob.: C. Stancliffe, *Kings and Conversion: Some Comparisons between the Roman mission to England and Patrick's to Ireland*, w: "Frühmittelalterliche Studien", 14(1980), s.74.

²² Zob.: R. Gameson, *Les implications culturelles de l'arrivée de saint Augustin en Angleterre*, w: C. de Dreuille (red.), *L'Eglise et la Mission au VIe siècle*, *College d'Arles de 1998*, Paryż 2000, s.127

²³ Por.: Beda Czcigodny, *Historia Ecclesiastica Gentil anglorum* II, 5. Mellitus nie zgodził się, aby trzej królewicze (synowi króla Seberta) uczestniczyli w ofierze eucharystycznej, ponieważ nie byli ochrzczeni. Germani przepędzili Mellitusa, uważając to za niegodne, aby jakiś kapłan odmówił władcom uczestnictwa w ceremonii, poprzez którą nawiązywano kontakt z *sacrum*. Motywacja ta była zapewne zwykłym pretekstem, żeby pozbyć się biskupa Melliyusa, który był widzialnym znakiem uzależnienia królestwa Essen od królestwa Kentu.

nie król, dysponowali władzą orzekania w ramach prawa kanonicznego. Toteż po zmianie religii władza królewska wchodziła w okres słabości. Każde królestwo barbarzyńskie musiało znaleźć właściwe rozwiązanie, będące często nietrwałą równowagą między różnorodnymi aspiracjami. Kościół był silny swymi możliwościami jurydycznymi, swą hierarchią zapewniającą kontrolę nad wiernymi i swymi świętymi cudotwórcami, stanowiącymi alternatywę dla królów zarządzających strefą *sacrum*. Władca mógł liczyć na swą arystokrację, której marzenia o chwale i bogactwie nie szły w parze z duchowością chrześcijańską. Czy możemy zrozumieć lęk, jaki towarzyszył władcy stojącemu na progu piscyny chrzcielnej; gdzie za chwilę, za sprawą jednego gestu, tracił swą moc i magię, legitymizację swej dynastii oraz pozycję przywódcy religijnego. Czy możemy zrozumieć obawy, związane z odzyskaniem pozycji społecznej i uznania wśród ludu. Czy możemy popatrzeć na lud, który pełen obaw wierzył w słuszność wyboru władcy, oczekując, że nowy Bóg, Bóg chrześcijański, zapewni im spokojne życie, urodzaj i bezpieczeństwo? Dumézil spojrział na proces konwersji jako na transgresję. Zadał sobie trud postawienia pytania, dlaczego tak wielu władców zdecydowało się na zmianę religii, i to – w przypadku niektórych – bez konieczności zewnętrznej? Naturalnie konwersja jest owocem osobistego przedsięwzięcia i uogólnienia nie oddają wielorakości czynników, jakie wpływały na przyjęcie, bądź zmianę wiary²⁴. Autor naszkicował kilka linii ogólnych w których próbował pokazać proces zrozumienia motywacji konwersji królewskiej, zważając, że transgresja pradawnych praktyk religijnych i politycznych mogła być celem, lecz też mimowolną konsekwencją aktu konwersji. Trudno jest interpretować mechanizmy „reakcji pogańskiej” autor pokusił się jedynie o analizę porównawczą, aby opisać proces konwersji i jego aspektów, włącznie z możliwością powrotu do religii narodowej. W podrozdziałach opisał doświadczenia bur-

²⁴ J. Moorhead, Clovis' Motives for Becoming a Catholic Christian, „Journal of Religious History”, 13(1985), s.329-339. Moorhead podjął graniczącą z prowokacją próbę wykluczenia wszelkiej motywacji politycznej, a w podjętej przez Chlodwiga decyzji o chrzcie dopatrywał się wyłącznie motywów religijnych i kulturowych. Nie udało się mu jednak przekonać do swoich tez. Całkowite odrzucenie tez Grzegorza z Tours w odniesieniu do niepopularności arianizmu wizygockiego w Galii, a zatem antyarianckiego katolicyzmu Chlodwiga, pozostaje w sprzeczności z tekstami Sydoniusza Apolinarego czy tez z *Vita Caesarii*, które potwierdzają wizje Grzegorza, wprowadzając do niej pewne niuanse.

gundzkie, frankońskie, wizygockie, anglosaskie, ostrogockie i longobardzkie ujmując charakter ich ogólnej jedności, a zarazem odrębności i indywidualności; ukazując – w całokształcie historii królestw barbarzyńskich na zachodzie – następowanie po sobie okresów względnego spokoju religijnego oraz gwałtownych, choć krótkich przyptyków tego, co określa mianem prześladowań. Owe momenty niepokoju były związane z przejściem – często niebezpiecznym – od jednego etapu konwersji do drugiego, od tolerancji i wolności głoszenia słowa, przez politykę „sprzyjających warunków”, zgromadzenia narodowe, powszechny zakaz zniszczenia idoli, zakaz praktyk pogańskich, obowiązek przestrzegania niedzieli aż do próby konwersji ogólnej. Po pokonaniu owych trudności, królestwa przeżywały okres uspokojenia przed przyjęciem następnej fazy. Ostatnia faza wydawała się najbardziej skomplikowana, był to proces najbardziej złożony i najtrudniejszy do pokonania. Warto zauważyć że jedynie świat anglosaski ów etap przeszedł „zwycięsko”. Pozostałe królestwa po wielu niepowodzeniach rezygnowały, wydając całkowity zakaz prozelityzmu. I jedynie Hiszpania wizygocka, zapłaciła wysoką cenę za etap unifikacji i bez powodzenia zakończyła go stuletnim kryzysem wewnętrznym. Część druga ze względu na swą specyfikę i szczegółowość krytycznie opisuje problemy konwersji narodowej zaczynając od aktu osobistego przez rodzinę, arystokrację, lud aż do momentu kiedy to staje się aktem politycznym, wypełniając rytuał, który zobowiązuje cały lud do na nowo zdefiniowanego paktu z bóstwem, pozwalając, by wiara władcy stała się religią państwową.

Kościół zawsze pragnął zachować wszystkich swych członków i nie dopuścić, by oddaliła się – dobrowolnie lub nie dobrowolnie – którakolwiek z owieczek. Z momentem wygłoszenia przyrzeczenia chrzcielnego, kościół stawał się odpowiedzialny za jego wiarę. Chrzest króla i chrystianizacja królestwa stawały się zjawiskami tworzenia średniowiecznej społeczności chrześcijańskiej. Bez względu na to czy społeczeństwo to nazwiemy chrześcijańskim czy średniowiecznym w owym nowym społeczeństwie powstały pewne normy, które zostały uznane i w pełni uwewnętrznione. I to właśnie mechanizmem definicji chrześcijańskiego zachodu zajmuje się w trzeciej części swojej pracy Bruno Dumézil, pokazując iż w miarę jak postępowała chrystianizacja populacji i struktur królestw barbarzyńskich, konwersja stawała się zjawiskiem

zanikającym, ustępując miejsca innym zmaganiom. Prawodawcy tworzący prawo cywilne i kanoniczne starali się odtąd zakazywać wiernym jakiegokolwiek formy opuszczenia społeczności chrześcijańskiej. Jeśli fizyczne granice królestw chrześcijańskich przez znaczny czas charakteryzowały się pewną przepuszczalnością, to granice wewnętrzne społeczeństwa chrześcijańskiego zaczynały nabierać siły. Karę wykluczenia zaczęto zastępować wewnętrznymi formami sankcjonowania odchyleńców – czyli karami fizycznymi, finansowymi czy też pokutnymi. Owi znajdujący się na marginesie religii „pół - chrześcijanie” zostawili symbolicznie włączani do wspólnoty, stając się odtąd przedmiotem „dogłębnej konwersji”²⁵. Skutki ewolucji – jak słusznie zauważa autor – na płaszczyźnie rzeczywistych praktyk odwołujących się do przymusu mogą być jedynie ocenione na pojedynczych przypadkach. Na dłuższą metę były one uzależnione głównie od siły kontroli społecznej, która – z nielicznymi wyjątkami – nam, współczesnym wymyka się poznaniu. Rzeczywiste wierzenia ludu chrześcijańskiego są tym słabiej znane, że mówiące o nich źródła kościelne są mylące. Opisy niektórych obrzędów są odbiciem punktu widzenia kręgów duchownych i redaktorów na to, co może być dewiacją religijną i niekoniecznie odpowiada stanowi świadomego pogaństwa w środowiskach ludowych. Dlatego też próba ogólnego ujęcia „religii ludowych” jest przedsięwzięciem niebezpiecznym i spornym, z którym jednak autor poradził sobie bardzo dobrze, zwracając szczególną uwagę na „zgubne” teksty hagiograficzne. Pomimo braku źródeł powstałych bezpośrednio w kręgu „religii ludowej” Dumézil nakreślił fakty przesłonięte przez deformujące opisy ludzi Kościoła, którzy pewne praktyki uważali za radykalnie zewnętrzne w stosunku do chrześcijaństwa oraz to, co uważali po prostu za będące częścią swego rodzaju marginesu religijnego. Ponieważ, jeśli chrześcijaństwo – w pojęciu ludzi Kościoła – wymagało przyłgnięcia do pewnego rodzaju dogmatów i zakazów, to wierni mogli czasami wykraczać przeciw któremuś z owych przykazań, jednakże nie zrywając tym samym z Kościołem. Końcowy okres konstituowania się społeczeństwa chrześcijańskiego był także czasem refleksji nad samą naturą normy chrześcijańskiej. Okres konsolidacji chrześcijaństwa na Zachodzie był także czasem jego

²⁵ Por. L. Millis, *La conversion en profondeur, un processus Sans fin?*, „Revue du Nord”, 67 (1986), s.487-498

pierwszego masowego rozprzestrzeniania się poza granicami dawnych prowincji cesarstwa za sprawą podbojów. Jako że przyłączenie danego terytorium do królestwa chrześcijańskiego pociągało za sobą włączenie do normy chrześcijańskiej, po raz pierwszy staliśmy się świadkami pojawienia się złożonych strategii odwołujących się do metod misyjnych. Zniekształcenie, a nawet stopniowy rozkład monastycznych form misyjnych, nie oznaczał ich całkowitego zaniku, ale przeciwnie, dochodziło do pojawiania się i mieszania różnych wpływów. Spuścizny Marcina, Grzegorza i Kolumbana przemieszały się ze sobą i znalazły wspólny wyraz w nowych mnichach-misjonarzach²⁶. Zupełnym *novum* było także włączenie do zarządzania kwestą konwersji elit świeckich. Po pozyskaniu władcy dla nowej religii, żeby słowo mogło spływać w dół piramidy społecznej, król albo duchowni musieli koniecznie znaleźć pośredników i pomocników na szczeblach władzy regionalnej i lokalnej – była to więc niemalże mechaniczna konsekwencja przyjętej przez Kościół strategii konwersji odgórnej. Uświadomienie panom chrześcijańskim spoczywającej na nich odpowiedzialności za konwersje podległych im ludzi było dawną troską duszpasterską, na którą stopniowo odpowiadały władze instytucjonalne. Elity mogły także oddać do dyspozycji króla, bądź Kościoła swą zdolność do wywierania przymusu, aby pomóc w podejmowanych przez nich próbach unifikacji religijnej. Możliwi zajmowali miejsce pomiędzy władcą a ludem, ich zadaniem było więc poniekąd prowadzenie polityki wahadła między umotywowaną tolerancją a interesownym przymusem.

Gdy królestwa na Zachodzie osiągnęły pewien poziom jedności chrześcijańskiej, pejzaż europejski uległ głębokim zmianom. Sieć biskupstw pokrywała kraje, biskupi wprowadzali w życie prawo kanoniczne, mnisi osiedlali się w sercach wsi by kruszyć lokalną autonomię. W każdym regionie arystokraci uczestniczyli w chrystianizacji, a nowi „barbarzyńscy” królowie szukali dostępu do chrystianizacji, porządek chrześcijański był nade wszystko porządkiem, w wysoce społecznym i politycznym znaczeniu. Dlatego zdaniem autora daleko fałszywe byłoby twierdzenie, iż owemu upowszechnieniu nacisków na rzecz normy chrześcijańskiej, tak charakterystycznemu dla epoki średniowiecza, musiał

²⁶Można powiedzieć, że prototypem tej nowej postaci jest pod wieloma względami Amand.

koniecznie towarzyszyć wzrost przemocy religijnej. Przede wszystkim zjawisko przechodzenia na inną religię praktycznie przestało istnieć w granicach starych królestw barbarzyńskich. Zauważyć należy, że od połowy VII wieku nie było już pogan ani prawdziwych heretyków, a żydzi z nielicznymi wyjątkami, nie byli już niepokojeni. A właśnie w ich przypadku miały miejsce przeważnie konwersje pociągające za sobą najostrzejsze formy stosowania przymusu. Dlatego kontrola religijna niewątpliwie stawiała się coraz bardziej intensywna, ale była ona wzajemna i implikowała ona ludzi, którzy wiedzieli, że są wierni w tej samej wierze. Czy możemy powiedzieć, że u początku VII wieku w poszczególnych królestwach panowało poczucie jedności chrześcijańskiej? ²⁷ Dumézil twierdzi, iż Zachód nie jawił się już jako mozaika ludów i populacji wyznającej rozmaite religie, ale – w sposób zewnętrzny jako chrześcijaństwo, jako wspólnota chrześcijan. Wchodząc w polemikę, po analizie niniejszego studium, myślę że źródła ze względu na swą naturę pokazały swoje ograniczenia, głównie koncentrując swoją uwagę na momencie konwersji, natomiast siły które popychały jednostkę do zmiany religii bywają opisywane tylko wówczas, gdy wywierana presja – bez względu na jej naturę – staje się tak wielka, że prowokuje akt przejścia. By jednak stworzyć ogólny obraz konwersji należałoby prześledzić pojedyncze ujęcia, rozterki jednostki czy też lokalnej wspólnoty. Źródła oferują jedynie ujmujący obraz dramaturgii związanej z konwersją i wahaniem tych, którzy określali sposób jej przeprowadzania. Oczywiście wszystko zależy od tego, jakie nadamy znaczenie pojęciu „jedność chrześcijańska”. Należy zadać sobie pytanie, czy ludność z tego „najniższego szczebla” drabiny społecznej świadomie podejmowała decyzje o zmianie, czy też szła po konformistycznej ścieżce „perswazji” wierząc w korzyści jakie płynęły z decyzji władcy, stając się krypto-poganami. Największa rola w „chrystianizacji” ludów spadła na elity możnowładcze, które z chrztu uczyniły element swojej władzy. *Pro remedio animae*, albo w zamian za uznanie, wykorzystywali oni całą swoją władzę by popchnąć swych poddanych do konwersji. Ta forma przymusu ukrywająca się za milczeniem źródeł, stanowiła najprawdopodobniej jeden z ważniejszych mechanizmów chrystianizacji barbarzyńskiego Zachodu,

²⁷ Z wyjątkiem Hiszpanii.

gdzie związki zależności społecznej i osobistej były często silniejsze od posłuszeństwa królowi i od szacunku dla biskupa. Reasumując społeczeństwo chrześcijańskie to ludzie, którzy – dobrowolnie, lub nie – przyjęli chrzest. Nie mieli sposobności zmiany religii. Byli chrześcijanami. Aby zapewnić trwałość wiary, biskupi, których zastąpili władcy, zorganizowali walkę ze wszystkimi czynnikami apostazji. W prawie kanonicznym i penitencjałach wypracowano z czasem dyscyplinę pozwalającą karać zbląkanych w wierze, nie wykluczając ich z Kościoła. Wewnętrzne granice społeczeństwa chrześcijańskiego zaczęły więc zanikać i nikt nie mógł go opuścić. Pozostaje zadać sobie pytanie czy chrześcijaństwo wczesnego średniowiecza było chrześcijaństwem *sensu stricto*? Możemy uznać, iż w VII wieku na Zachodzie nastąpił koniec pewnej logiki. Królestwa barbarzyńskie stały się królestwami chrześcijańskimi, ponieważ były w stanie uczynić z chrześcijaństwa element identyfikacji wewnętrznej oraz motyw uzasadniający ich ekspansję. Wielcy myśliciele średniowiecza – mimo iż nie zdefiniowali pojęcia wolności sumienia – potępiali użycie przymusu i jednocześnie piętnowali zaślepienie tych, którzy nie chcieli dać się przekonać o dobrodziejstwie doktryny chrześcijańskiej. Był to swoisty paradoks, nie zawsze wielkoduszny, lecz często ta właśnie minimalistyczna koncepcja pozwalała nie powielać dramatów prześladowania religijnego, które co pewien czas miało miejsce w Cesarstwie Rzymskim i które rozrywało świat bizantyński.

Praca Bruna Dumézila jest niewątpliwym sukcesem, wypełniającym lukę w historiografii dotyczącej wczesnego chrześcijaństwa i metod konwersji. Nie ma możliwości zaprezentowania tu wszystkich poruszanych przez autora wątków. Dyskutując jednak nad chrześcijańskimi korzeniami Europy Zachodniej należy pamiętać, że nie sposób udzielić wszystkich odpowiedzi na pytania związane z konwersją. A zwłaszcza z motywacjami jakimi kierowali się nawracający oraz nawracani. Źródła sugerują różne powody zmiany religii. Nie możemy ocenić czy przyjmując nową wiarę konwertyci przyłączali się do „najsilniejszego” Boga czy uznawali wyższą wartość Ewangelii? Celem studium było jednak nie ukazanie wolności konwersji, lecz ocena wielorakich sposobów regulacji problemu, który pojawił się we wczesnośredniowiecznej Europie Zachodniej.

Aj takto sa dá písať o odboji a SNP...

KAROL FREMAL

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

JEMELJANOV, J.: *Desať stalinských úderov*. Moskva : Jauza, Eksmo, 2006, kapitola *Deviaty úder : Boje na Slovensku, v Juhoslávii a Maďarsku*, s. 233-237.

(Problematika Slovenska, Slovenské národné povstanie a Karpatsko-duklianska operácia).

Zoltan G. MEŠKO, M. D. : *Po stopách KOMUNIZMU a mílniky slovenskej krútnavy*. Bratislava : SAP-FABER, 2009, 383 s. ISBN 978-80-8095-050-7 Kapitola *Roky vojnové : 1939-1945, strana, odboj a Povstanie premeškaných príležitostí*, s. 257-296

HAJKO, J.: *Nezrelá republika. Slovensko v rokoch 1939-1945*. Bratislava : SLOVART, s.r.o., 2009, 415 s. ISBN 978-80-8085-872-8

Kapitola *Občianska vojna*, s. 102-145.

V roku 2006 vyšla v Moskve kniha Sergeja Čujeva pod názvom *Ukrajinská légia*. Moja polemika s autorom bola uverejnená v recenzii pod názvom *Niekoľko polemických poznámok k obrazu SNP v najnovšej knihe Sergeja Čujeva*. In: Acta Historica Neosoliensia. Tomus 9. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB, 2006, s. 304-312. Sústredila sa výlučne na podkapitolu pod názvom *Slovensko-Štajersko* (s. 412-427), teda na tú časť tretej kapitoly, ktorá osvetľuje prítomnosť a bojovú činnosť 14. SS divízie *Halič (Galícia)* na slovenskom území v boji proti Slovenskému národnému povstaniu (SNP) a partizánskemu hnutiu v zime 1944/1945.

Hneď v úvode kapitoly o pobyte a činnosti 14. SS divízie *Halič (Galícia)* sa autor monografie dopustil veľkého množstva faktografických chýb a nepresností až udivujúceho charakteru. Začiatok Slovenského národného povstania datoval na 30. augusta 1944 a za veliteľa povstalcov určil ministra národnej obrany gen. F. Čatloša. Povstanie proti nacistom podľa neho začali príslušníci posádky (doslova tankovýj

garnizon) v Martine v okrese Ružomberok. Väčšina geografických pojmov a názvov dotýkajúcich sa Slovenska, slovenských miest a obcí sú skomolené alebo nedávajú žiadny zmysel. Napísal, že veliteľmi jednotiek slovenskej armády (rozumej 1. ČSA na Slovensku) boli sovietski dôstojníci. Povstalecké vojenské jednotky, teda hlavnú ozbrojenú silu SNP, bez výnimky označuje za partizánov, ktoré sa postupne menili na partizánske oddiely. Nemecké okupačné sily mal hneď od začiatku bojov na Slovensku riadiť gen. SS H. Höfle a nie gen. SS. G. Berger aká je historická skutočnosť. Toto všetko „stihol“ na polstrane textu. Podobné „perličky“ obsahoval aj text nasledujúcich strán o Slovensku, SNP a partizánskej vojne (s. 413-427). Na záver recenzie som skonštatoval, že ak aj ostatný rozsiahly text knihy S. Čujeva (511 strán) obsahuje toľko faktografických chýb, nepresností, skomolenín názvov a mien, neobjektívnych a nesprávnych hodnotení, ako je to na necelých 15 stranách so slovenskou problematikou, tak jeho knihu nemôžeme zaradiť k prínosným pre poznanie danej problematiky po páde komunistických režimov v strednej a východnej Európe.

Čo spája pohľad S. Čujeva na slovenskú problematiku obdobia druhej svetovej vojny s vyššie uvedenými knihami autorov J. Jemeljanova, J. Hajka, a Z. G. Meška? Predovšetkým veľké množstvo nepochopiteľných faktografických lapsusov a nepresností, pochybné až absurdné názory na udalosti, osobnosti, skutočnosti, mizerná heuristická základňa pre ich nepodložené a subjektívne tvrdenia a hodnotenia. Hlavným zámerom predkladanej recenzie je kritická oponentúra dvoch slovenských autorov, najmä ich hodnotení slovenského protifašistického odboja a SNP. Autor recenzie sa ani v jednom zo štyroch prípadov nezaobrá kritikou a hodnotením celej knihy, ale výhradne venuje pozornosť iba obdobiu rokov 1939-1945 a u ruských autorov len ich pohľadu na slovenskú problematiku.

J. Jemeljanov podobne ako S. Čujev spomína vo svojej knihe gen. F. Čatloša. Pokiaľ prvý ruský autor gen. F. Čatloša chybné označil za veliteľa povstaleckej armády (1. čs. armády na Slovensku), J. Jemeljanov doslova napísal, že *„vedúci členovia ilegálnej SNR na čele s ministrom národnej obrany generálom Čatlošom presvedčovali (rozumej sovietske vedenie a velenie), že po začiatku národného povstania existuje možnosť náhleho nečakaného preniknutia vojsk Červenej armády na východné Slovensko v priebehu*

jednej noci (s. 233). Niekoľkokrát tiež napísal, že tento názor zdieľala aj „vláda Beneša v Londýne“. Vôbec nespomenul dve slovenské delegácie v Moskve a nerozlišuje medzi „Čatlošovým memorandom“ a útočným plánom SNP, ktoré vypracovalo ilegálne *Vojenské ústredie* na čele s pplk. J. Golianom. Tiež ako S. Čujev, aj druhý ruský autor v spomínanej knihe určil vypuknutie SNP na 30. augusta 1944. Navyše dodal, „v tom čase Benešova vláda vyzvala slovenský národ (ľud) na povstanie“ (s. 234). Ďalej ukazuje prípravy na pomoc slovenským povstalcom zo strany vrchného velenia ČA, vrátane J. V. Stalina a 4. ukrajinského frontu na základe memoárov gen. S. M. Štemenka a maršala I. S. Koneva. Zdôraznil jeho názor, že išlo aj o politické rozhodnutie vynútené v mene podpory a pomoci antifašistickému národnému povstaniu slovenského národa (ľudu), „ale táto operácia nás vyšla (stála) veľmi draho, hoci nás aj v mnohom poučila“ (s. 235). S týmto názorom maršala Koneva možno vcelku súhlasiť ako aj s názorom gen. Štemenka na nemeckého protivníka, ktorý v danej situácii pôsobil veľmi „šikovne a rozhodne“ (s. 235). Avšak už vôbec nemožno súhlasiť s hodnotením autora knihy J. Jemeljanova gen. A. Malára, veliteľa východoslovenskej armády: „V dôsledku zrady gen. Malára, ktorý ušiel k Nemcom a prezradil im plány Povstania, boli dve východoslovenské divízie odzbrojené“ (s. 235). Hlavným cieľom ruského historika J. Jemeljanova na tých pár stranách textu o odboji a SNP na Slovensku je ukázať (ne)reálnosť vojenskej pomoci Sovietskeho zväzu a ČA slovenským povstalcem najmä prostredníctvom prípravy a priebehu Karpatko-duklianskej operácie. Vyslovil názor, že tak ako plán gen. F. Čatloša, tak aj plán Vojenského ústredia na čele s pplk. J. Golianom niesli v sebe veľké riziká a bez pomoci dvoch slovenských divízií sa nedali úspešne uskutočniť. Napriek tomu, že už mali správy o odzbrojení východoslovenskej armády a o obsadení karpatských priesmykov nemeckými jednotkami, 2. septembra 1944 na zasadnutí Vrchného velenia ČA a Politbyra J. V. Stalin prikázal Generálnemu štábu ČA „zorganizovať zásobovanie povstalcov zbraňami, vojenským materiálom, a pripraviť smernicu 1. Ukrajinskému frontu o uskutočnení útočnej operácii v Karpatoch“ (s.235). Na nasledujúcich stranách autor ukazuje začiatok a priebeh bojov na Dukle, zdôvodňuje ich zdĺhavosť a neúspešnosť, analyzuje hlavné príčiny, prečo sa nepodarilo rýchle spojenie útočiacich sovietskych a československých jednotiek s povstalcami na strednom Slovensku.

Do roku 1989 v bývalom Sovietskom zväze vyšlo pomerne veľa publikácií o Slovenskom národnom povstaní, partizánskej vojne v zime 1944/1945 na Slovensku a desiatky spomienok priamych účastníkov týchto udalostí najmä z Ukrajiny a Ruska. Preto udivujú vyššie spomínané hrubé faktografické chyby, nepresnosti a chybné hodnotenia ruských historikov v súčasnosti. Dajú sa ospravedlniť konštatovaním, že sú to zahraniční autori, ktorí nemali k dispozícii dostatok hodnoverných prameňov, nepoznajú historickú spisbu po roku 1989 a ťažko sa môžu vyznať v spleti takých zložitých otázok, akými boli politické, vojenské, hospodárske prípravy SNP, jeho vypuknutie, priebeh, vojenská porážka a partizánska vojna v horách. Toto naše konštatovanie však vôbec neplatí o slovenských autoroch recenzovaných kapitol z kníh Zoltana G. MEŠKA, M. D.: *Po stopách KOMUNIZMU a milníky slovenskej krútnavy* a HAJKA, J.: *Nezrelá republika. Slovensko v rokoch 1939-1945*. Obidve knihy sú poznačené veľkým počtom závažných faktografických chýb, omylov, nepresností, ktoré výrazne znižujú ich hodnotu a oprávnenosť vydania. K tomu pristupujú subjektívne, nesprávne hodnotenia historických udalostí a ich hlavných aktérov, absurdné názory na zmysel a význam protifašistického odboja a SNP na Slovensku. Oboch autorov spája skutočnosť, že neboli a nie sú profesionálni historici a práve v kapitolách o odboji a SNP sa dopustili, okrem iného, najviac formálnych a obsahových chýb.

Autor Zoltan G. Meško (povoláním detský kardiológ) venoval odboju a SNP a celej problematike rokov 1938-1945) vo svojej knižke X. kapitolu pod názvom *Roky vojnové: 1939-1945, strana, odboj a Povstanie premeškaných príležitostí* (s. 257-296). Ak dodržíme pri našich pripomienkach chronologický postup, tak už pri hodnotení 6. októbra 1938 sa dopustil omylu v tom, že napísal „KSS, sociálni demokrati a Strana menštinových Židov boli dané mimo zákon 9. októbra 1938“ (s. 258). Táto krátka veta obsahuje viacero chýb a nepresností. KSS v tom čase neexistovala. Išlo o KSČ na Slovensku. Pojem ilegálna KSS vznikol až v máji 1939. Činnosť KSČ na Slovensku zastavila slovenská autonómna vláda 9. októbra, činnosť Sociálnodemokratickej strany robotníckej na Slovensku 23. novembra 1938 a všetky politické strany okrem HSLS, Nemeckej strany (DP) a Maďarskej zjednotenej strany, boli rozpustené vo februári 1939. V súvislosti s dátumom 6. október 1938 a mestom Žilina napísal, že

„komunisti paralelne vládnyim stranám vytvorili tzv. nové krajanské (namiesto krajinské) vedenie strany pre Slovensko (s. 258). „Československé vojenské jednotky pod velením pplk. L. Svobodu sa na začiatku vojny roku 1939 neprebili cez Poľsko do ZSSR“ (s. 263), ale odišli na územie dobyté a okupované Červenou armádou do internácie. Na s. 264 nachádzame hneď viacero chybných údajov a nepresností. Autor nesprávne píše meno komunistického funkcionára K. Černockého ako Čarnocký. V. Kohn a A. Markuš neboli členmi druhého ilegálneho vedenia KSS, rieka Pripet pri Kyjeve neexistuje, ide o rieku Pripjať, Sovietsi nedelegovali 18. júla 1941 do Československého národného výboru v Londýne reprezentantov ÚV KSČ (taký v rokoch vojny neexistoval, v Moskve počas vojny pracovalo Moskovské vedenie KSČ)) K. Kreibicha, A. Hodinovú-Spurnú, V. Noseka a iných. Komunisti predsa neboli členmi tohto orgánu. Sovietsi ho nemohli ani uznať, ako napísal autor knihy, pretože 18. júla 1941 už Čs. národný výbor neexistoval. Tento orgán pracoval v období od jesene 1939 v Paríži do 9. júla 1940 v Londýne. Z. G. Meško si ho pomýlil so Štátnou radou československou, do ktorej niektorí komunisti vstúpili po uznaní Sovietskym zväzom Československej exilovej vlády a po uzavretí spojeneckej zmluvy so ZSSR. Zo slovenských komunistov to bol J. Valo. Hneď na nasledujúcej strane 265 autor nesprávne napísal, že Š. Bašťovanský ušiel s pomocou a tichým súhlasom A. Macha počas SNP z väzenia. Je jasné, že to nebolo s pomocou A. Macha a ani počas SNP. Nemecká Sicherheitsdienst do vypuknutia SNP nepôsobila na Slovensku a preto nemohla zatýkať slovenských komunistov. V roku 1943 nemohol byť prepustený A. Machom na príhovor L. Novomeského z väzenia Samuel Faltan aj so svojou skupinou, pretože bol ako vojak v Zaisťovacej divízii v Bielorusku, kde prešiel v septembri 1943 k bieloruským partizánom. Išlo o jeho brata Michala Faltana (s. 268). Stalingradská bitka netrvala tri mesiace a veliteľ nemeckých vojsk nebol generál, ale maršal F. Paulus a nekapituloval pred Stalingradom, ale priamo v meste. V marci 1943 jednotky slovenskej armády (išlo o Rýchlu divíziu pozn. K. Fremala), bojujúce po boku Nemecka, neprebehli pri Melitopoli na ruskú stranu (s. 268). Boli zajatí 30. októbra 1943 a až zo sovietskych zajatckých táborov sa potom dostali do čs. vojenských jednotiek v ZSSR.

Občiansky odboj na Slovensku sa nezačal formovať až v roku 1943 (s. 269), ale už v rokoch 1938-1939 a bol oveľa početnejší a významnejší

ako komunistický odboj. Odbojová skupina V. Šrobára mala celoslovenský charakter a dosah. Z. G. Meško píše o „*malej skupine okolo Dr. V. Šrobára*“. Už v roku 1943 bol V. Šrobár najvýznamnejšou osobnosťou nekomunistického odboja na Slovensku (poznámka K. Fremala) V prvej Slovenskej republike žilo okolo 31 tisíc českých občanov a nie 18 tisíc ako uvádza autor recenzovanej knihy. M. Josko nebol švagrom J. Lettricha, ale J. Ursínyho, ktorého autor označil za malého bankára. J. Ursíny vlastnil malý veľkostatok v turčianskej obci Rakša. Spomínané chyby a nepresnosti „stíhol“ Z. G. Meško na s. 269. P. Zaľko nebol ministrom priemyslu a hospodárstva (s. 270), tým bol predsa po celý čas existencie prvej Slovenskej republiky G. Medrický. Na tej istej strane sa píše, „že komunisti predstavovali hlavnú protifašistickú silu“, čo sa pokladá za jednu z najväčších deformácií slovenskej marxisticko-leninskej historickej vedy v rokoch 1948-1989. Na s. 270 si autor pomýlil koncepciu komunistov „ľudového frontu s národným frontom“. V odboji KSS presadzovala koncepciu národného frontu. Snahy odbojárov komunistickej a nekomunistickej orientácie (K. Šmidke, G. Husák, L. Novomeský a J. Lettrich, J. Ursíny, M. Josko) označil Z. G. Meško „za základy tzv. Slovenskej národnej rady“.

V súvislosti so vznikom „*tzv. Slovenskej národnej rady*“ sa autor knihy dopustil aj najväčšieho lapsusu :*“25. novembra 1943 sa v Banskej Bystrici stretli všetky politické skupiny odboja na rokovania o príprave povstania. Toto stretnutie odboja je v dejinách známe ako tzv. Vianočná dohoda”. Členmi novej SNR sa stali za Agrárnu stranu dr. J. Lettrich, J. Ursíny a dr. M. Josko ako nezávislý kandidát, KSS zastupovali K. Šmidke, dr. G. Husák a L. Novomeský, ktorí boli signatármi dohody”(s. 272). Že nešlo o omyl alebo tlačovú chybu, ale o presvedčenie autora o časovom údají vzniku SNR a Vianočnej dohody dokazuje veta o niekoľko odstavcoch nižšie na tej istej strane: “Zápisnice z novembrového stretnutia zaujímavo poukazujú...”. Odkiaľ vzal Z. G. Meško údaj o mieste konania porady (Banskú Bystricu miesto Bratislavy) môžeme len hádať. Pre odborníkov, ale aj mnohých laikov je nepredstaviteľné, že po tisícoch monografií, zborníkov, štúdií a desať tisícoch článkov za vyše 60 rokov slovenskej historickej vedy o odboji a SNP, môže v roku 2010 vyjsť „dielo“ aj s takýmito údajmi. Samozrejme, nešlo o stretnutie predstaviteľov všetkých odbojových smerov a skupín na Slovensku, ako to uvádza autor. Za KSS boli prítomní G.*

Husák a L. Novomeský. K. Šmidke z konšpiračných dôvodov sa jednaní nezúčastňoval a nebol ani prítomný pri schválení a prečítaní textu *Vianočnej dohody*. Prvýkrát sa osobne zúčastnil na zasadnutí ilegálnej SNR až v júni 1944 v Bratislave. J. Lettrich a J. Ursíny boli členovia bývalej agrárnej strany a M. Josko bol bývalý národný socialista. Iní predstavitelia odboja na Vianoce 1943 pri vzniku Vianočnej dohody chýbali. Dokument účastníci porady nepodpisovali ani iným spôsobom nesignovali. Nijaké zápisnice SNR z decembra 1943 sa nerobili.

Na s. 273 sa hovorí o existencii čs. generálneho štábu v Moskve. Taký v Moskve nepracoval. V tomto meste však sídlila čs. vojenská misia na čele s gen. H. Píkom. Jeho meno autor Z. G. Meško vytrvalo píše ako Pýka (s ypsilonom na s. 279-281 a s. 285, celkove 8x). Skratka tzv. sa autorovi zrejme zapáčila. Treba mu uznať, že túto skratku nepoužíva pred Slovenským štátom ako to do roku 1989 robila marxisticko-leninská historiografia a propaganda. Asi na odplatu ju výhradne používa v prípadoch tzv. Slovenská národná rada (s. 271), tzv. Vianočná dohoda (s. 272-273), tzv. národné povstanie na Slovensku (s. 273), tzv. Slovenské národné povstanie (s. 276), tzv. Čatlošovo memorandum (s. 279), tzv. varšavské povstanie (s. 283), tzv. slobodný slovenský vysielateľ (s. 285-286), tzv. Duklianska operácia (s. 291).

Z ďalších väčších chýb a nepresností v recenzovanom „diele“ Z. G. Meška považujeme za potrebné uviesť nasledujúce: spravodajský dôstojník kpt. J. Stanek nebol českého pôvodu (s.278), lietadlo s prvou delegáciou Vojenského ústredia a ilegálnej SNR do ZSSR nepilotoval npor. J. Korecký, ale škpt. L. Koza, npor. J. Korecký bol vedúci delegácie (s. 278), pri sovietskom meste Orel sa na jar 1944 neodohrala nijaká rozhodujúca tanková bitka (s. 280), spojka prezidenta J. Tisa nevarovala V. Šrobára pred zatknutím (s. 282), na čele nemeckého generálneho štábu nestál gen. A. Hubicki (s. 283), bol to vedúci nemeckej vojenskej misie v Bratislave, v Martine 27. augusta 1944 nebola zadržaná vojenská misia gen. W. Ottu (s. 283), ale skupina nemeckých dôstojníkov, vojenských diplomatov s rodinnými príslušníkmi a s niekoľkočlennou strážnou ochranou, na čele ktorej stál pplk. W. Ott (s. 283), nemecká vojenská akcia pod názvom „Kartoffelernte“ (Zber zemiakov) nezačala proti partizánom, ale odzbrojila a pacifikovala východoslovenskú armádu, partizáni 29. augusta neobsadili mestá Banskú Bystricu, Ružomberok

a Liptovský Sv. Mikuláš (s. 284), tie ovládali povstaleckí dôstojníci a vojaci, partizáni tam prišli, a to do Ružomberka 27. augusta, do Liptovského Mikuláša 28. augusta a do Banskej Bystrice 30. augusta 1944, konštatovanie, že nemecké tanky prichádzali už do Prešova a do Košíc (s. 287) je len z polovice správne, Košice predsa patrili horthyovskému Maďarsku, odkiaľ autor zobral informáciu, že Modra patrila k povstaleckému územiu? (s. 288); nemecká generálna ofenzíva proti SNP sa začala 18. októbra a nie 2. októbra 1944 (s. 291), v tejto súvislosti treba opraviť údaj na s. 290, že na začiatku *Povstania nemecké vojská sa rútili aj z juhu od Lučenca*, od juhu zaútočili nemecké jednotky až 18. októbra 1944, povstalci sa nestiahli do Turca 21. septembra 1944 (s. 291), v tom čase už 178. divízia Tatra a SS pluk Schill toto územie dobyli a obsadili, sovietski a československí vojaci prekročili karpatské priesmyky a vstúpili na územie Slovenska nie 8. októbra (s. 291), ale 6. októbra 1944. Na strane 291 čitateľ môže nájsť aj takúto vetu, v ktorej sa spája niekoľko zásadných chybných údajov: „*Medzitým delegácia SNR, ktorá 2. novembra 1944 odletela z Banskej Bystrice do Londýna...*“. Z. G. Meško si pri písaní textu vôbec neuvedomoval chronologické a geografické súvislosti s tým, čo už predtým niekoľkokrát napísal a spomínal. Banskú Bystricu predsa obsadili nemecké jednotky 27. októbra 1944, má to správne na tej istej strane 291, 17 riadkov vyššie. Delegácia SNR odletela do Bari a potom do Londýna 7. októbra 1944 z povstaleckého letiska Tri Duby na palube amerického lietadla.

V písaní mien a priezvisk osôb a osobností ako aj uvádzania ich vojenských hodností čitateľ knihy Z. G. Meška nájde desiatky chýb a nepresností. O gen. H. Píkovi už bola reč. Totálny chaos má autor pri písaní hodností a krstných mien troch dôstojníkov – bratov Veselovcov. Správne sú pplk. Mirko Vesel, pplk. Miloš Vesel a mjr. Milan Vesel. Mirko a Milan Veselovci zohrali 29. augusta 1944 večer kľúčovú úlohu pri ovládnutí budovy Veliteľstva pozemného vojska v Banskej Bystrici, kde mal sídlo pplk. J. Golian a iní členovia *Vojenského ústredia*. Pplk. Mirko Vesel prečítal *Proklamáciu Vojenského revolučného vedenia v Slobodnom slovenskom vysielaci* 30. augusta 1944. Pplk. Miloš Vesel bol veliteľom vojenskej posádky v Ružomberku a jeho povstalecký veliteľ. Mjr. Milan Vesel bol počas SNP veliteľom posádky v Banskej Bystrici. Na s. 282, 283, 284, 285(4x), s. 286 a 290 autor ani raz nevystihol ich

správne mená a hodnosti, nehovoriac už o správnosti historických udalostí, ktoré ovplyvnili alebo sa ich aktívne zúčastnili. Iné osobnosti nie sú na tom lepšie. Pplk. M. Ferjenčík vystupuje ako plk. M. Ferjenčík, napr. na s. 279 (4x), gen. L. Z. Mechlis ako Mehlis a nebol veliteľom „ukrajinského frontu“ (s.279), plk. Mikuláš Markus ako Miroslav Markuš aj F. Markuš, pplk. Emil Perko ako plk. J. Perko, plk. Viliam Kanák ako J. Kanák, L. Benada ako J. Benada, pplk. František Urban ako J. Urban atď. Keďže najčastejšie slovenské krstné mená ako Ján, Jozef, Juraj začínajú sa písmenom J, autor nezistiac správne mená, si pri nich tipol, že to bude písmeno J.

Veľké nedostatky má autor aj pri uvádzaní geografických názvov, pojmov, obcí a miest.

Na s. 277 je uvedené, že „27. júla 1944 sa SNR a členovia VÚ stretli v Čremošnom pri Trenčianskych Tepliciach“ Čremošné sa však nachádza pri Turčianskych Tepliciach. Podobný lapsus sa mu podaril v súvislosti so zajatím povstaleckých generálov R. Viesta a J. Goliana v Pohronskom Bukovci 3. novembra 1944. Citujem: „3. novembra (bez udania roku) boli v horárni pri Pohronskom Balogu zaistení gen. R. Viest a plk. J. Golian...“ (už bol generálom) (s. 291). Obec, dedina alebo osada Pohronský Balog na Slovensku neexistuje a ani neexistovala. Na tej istej strane je aj údaj o meste Lvov, ktoré autor zaradil do Poľska, i keď v tom čase mesto bolo časťou Sovietskeho zväzu a v súčasnosti Ukrajiny. Úsmev na tvári čitateľa vyvolá aj názov rieky „Vistula“ pri Varšave, dokonca dvakrát (s. 275 a 285).

Pracovník Ústavu pamäti národa T. Klubert recenzoval celú monografiu Zoltána G. Meška v časopise *Pamäť národa*. V úvode svojej recenzie konštatoval: „Žiaľ, celé dielo je poznamenané množstvom nepresností aj závažných faktografických omylov, ktoré výrazne devalvujú jeho vedeckú hodnotu“. V jej závere napísal: „Monografia mala byť podrobená odbornej recenzii (oponentúre), čo by podstatne zvýšilo jej kvalitatívnu úroveň“. Podľa môjho názoru, táto monografia nielen vzhľadom na faktografické chyby a nepresnosti, ktoré presahujú všetko, čo som doteraz o dejinách Slovenska 20. storočia prečítal, ale i na absurdné, subjektívne, nesprávne, nepravdivé hodnotenia, závery a úvahy je a dlho bude odstrašujúcim príkladom pre všetkých autorov, ktorí by chceli napísať a vydať svoje „diela“ v podobnom duchu a na takejto úrovni.

Ďalším autorom, ktorému vyšla monografia o prvej Slovenskej republike 1939-1945 v roku 2009 je Jozef Hajko, pôvodným povoláním novinár. Kniha má názov *Nezrelá republika s podtitulom Slovensko v rokoch 1939-1945*. Predmetná recenzia hodnotí len kapitolu o odboji a SNP pod názvom „*Občianska vojna*“ (s.101-146). *Povstanie malo všetky znaky občianskej vojny* (s. 132). S týmto názvom a takýmto chápaním SNP nemožno celkom súhlasiť, pretože v Povstaní išlo hlavne o boj slovenských povstalcov proti nemeckej okupačnej armáde. Iste, v bojovej a represívnej činnosti POHG, Domobrany proti partizánom a obyvateľstvu na povstaleckom území (zriedkavo proti povstaleckej armáde) môžeme nájsť prvky občianskej vojny alebo predovšetkým v tom, že povstalci, bojovali aj proti domácomu totalitnému režimu, jeho predstaviteľom a zástancom. Už vôbec nemožno súhlasiť s jeho názorom, že to bola dokonca „*občianska náboženská vojna*“ evanjelikov proti katolíkom: *Evanjelici zohrali rozhodujúcu úlohu pri vypuknutí občianskej vojny v roku 1944, známej pod názvom Slovenské národné povstanie*“ (s. 161) a pokračuje, „*že išlo vlastne o náboženskú občiansku vojnu, vyvolanú po hegemonii katolíkov (rozumej v rokoch 1939-1945), utláčanými evanjelikmi*“ (s. 163). J. Hajko polemizuje aj s názvom Slovenské národné povstanie a pochybuje a jeho celonárodnom charaktere z kvantitatívnych a územných dôvodov : „*Nezachytilo západné, východné Slovensko, územne oslovilo iba časť národa, obsiahlo iba časť štátu, obyvatelia Slovenska ho podporovali v malej miere*“ (s. 131) alebo *podpora Povstania medzi ľuďmi bola prinízka a v podstate plytká* (s. 133). Na záver svojho hodnotenia SNP napísal: „*Povstanie odmietla väčšia časť slovenskej spoločnosti*“ (s. 135). Navrhuje preto „*prilievavejší názov Slovenské hnutie odporu*“ (s. 132).

Treba povedať, že autor knihy nehodnotí odboj a SNP prostredníctvom historických faktov, skutočností a udalostí, ale viac-menej sa nad nimi zamýšľa, analyzuje ich a pozitívne alebo negatívne oceňuje. Na rozdiel od Z. G. Meška sa aj preto nedopúšťa množstva hrubých faktografických chýb a nepresností, i keď viaceré jeho hodnotenia, závery a názory sú skreslené, subjektívne, niekedy absurdné a väčšinou vo vzťahu k odboju a SNP viac negatívne ako pozitívne. Už na začiatku kapitoly hneď v prvom riadku napísal: „*Slovenské národné povstanie je azda najkontrastnejšia otázka v slovenských dejinách*“ (s. 102) a ukazuje čitateľovi ako tieto historické udalosti vnímali traja významní slovenskí

spisovatelia – Vladimír Mináč, Jozef Cíger Hronský a František Švantner. V. Mináč, ktorého označil prívlastkom „*tvrdý prosovietsky komunista*“ Povstanie nielen vrele uvítal, neváhal sa ho aktívne zúčastniť a napísať o ňom viacero kladných literárnych diel. J. C. Hronský „*presvedčený kresťan a katolík*“, aj vďaka partizánskeму teroru v Turci, ktorý osobne pocítil, túto udalosť nielen vášnivo odsúdil, ale tiež o ňom napísal najznámejší a najlepší protipovstalecký román „*Svet na trasovisku*“ (autor doslova cituje známe motto románu začínajúce sa slovami „*Nie, v dejinách na to príkladu niet. Niet príkladu, aby národ povstával proti vlastnému štátu, aby si niekto podpaľoval dom, v ktorom sa mu žilo dobre, za ktorým dlho túžil a ktorý si napokon ťažko vydobyl, postavil a zariadil. To nie je možné!*“... a končí slovami „*nikdy, nikde nepovstával národ, aby zboril svoj štát a hodil svoje národné telo, svoju zem, svoje imanie, svoje mozole, svoj život a svoju moc niekomu inému, cudziemu napospas.*“). Tretí spisovateľ, ktorého postoj k odboju a SNP J. Hajko čitateľovi ponúka je František Švantner, „*praktizujúci katolík, neváhal napriek svojej chorobe zapojiť sa do Povstania a dokonca vstúpiť do komunistickej strany*“, ktorý vo svojich povstaleckých novelách a poviedkach zobrazil vzťah k SNP, partizánom, k vojne z pohľadu a konania obyčajného slovenského človeka so všetkými jeho kladmi a zápormi. Nemožno však súhlasiť s názorom J. Hajka: „*Švantner pochopil, že najväčším nepriateľom národa v roku 1944 nebol Tisov autoritatívny režim, bezohľadný a panovačný nacizmus, ani blížiaci sa surový sovietsky bolševizmus, ale malosť slovenského človeka...*“ Podľa mňa to určite nebol Tisov autoritatívny režim a v nijakom prípade malosť slovenského človeka (s. 102-106).

O obsahu recenzovanej kapitoly celkom jasne hovoria názvy jednotlivých podkapitol: „*Lahostajnosť národa a podcenená opozícia, Dobrá materiálová a zlá vojenská príprava, Sovietsky zväz nechcel slovenské vojenské povstanie, Partizáni prinášali sovietsky režim, Povstanie chybovalo hneď na začiatku, Na frontoch bojovali hlavne vojaci, nie partizáni, Tiso sa priklonil k Nemcom, Povstať mal celý národ, ale nebolo zjednocujúceho šéfa*“. Je zarážajúce, že autor knihy v celej kapitole vôbec nespomenul vznik, činnosť ilegálnej SNR, *Vianočnú dohodu* a ani *Vojenské ústredie*. Nepadlo ani jedno slovo o existencii ilegálnych miestnych, okresných a oblastných RNV (s výnimkou vety „*Veličkova brigáda obsadila obec Sklabiňu, kde zriadila svoje sídlo a založila tu revolučný národný výbor* – s. 116). RNV v Sklabini však

pracoval dávno pred príchodom partizánskej organizátorskej skupiny pod velením P. A. Velička (poznámka K. Fremala). Vojský plán ozbrojeného povstania na Slovensku (Čatlošov i Golianov) chápe výlučne len ako otvorenie karpatských priesmykov Červenej armáde. „*Povstanie na Slovensku bolo predovšetkým dielom slovenskej armády. Ak malo byť povstanie vojensky úspešné bez gen. Malára to nešlo*“ (s. 110). Vyčíta odbojovým kruhom na Slovensku i v zahraničí neochotu alebo neschopnosť zapojiť gen. A. Malára do vojenských príprav SNP. Autor pritom nezapomína na skutočnosť, že gen. A. Malár a jeho východoslovenská armáda mali zohrať rozhodujúcu úlohu v pláne vojenského prevratu alebo vystúpenia gen. F. Čatloša – „*Čatloš sa spoliehal na najvyššie velenie armády, hlavne na generála Augustína Malára, veliteľa východoslovenskej armády, najdôležitejšej časti slovenského vojska*“ (s.110). Veliteľ Vojenského ústredia pplk. J. Golian v porovnaní s Malárom vychádza autorovi veľmi negatívne: „*„J. Golian, dovtedy nevelmi známy dôstojník mal medzi vojakmi malé slovo, radový dôstojník bez autority, jeho postavenie sa nedalo porovnávať s Malárovým*“ (s. 111 a s. 133). Prípravy Vojenského ústredia označil za „*chabé*“ (s.112). Ale aj on sa dopustil celého radu väčších či menších chýb, omylov, nepresných údajov apod. Americké lietadlá nezbombardovali rafinériu Apollo v Bratislave v júli 1944, ale 16. júna 1944. Viliam Žingor nebol veliteľom 2. československej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika, ale II. slovenskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika, v Martine nezajali nemeckú diplomatickú misiu plk. Pavla Otta, ale nemeckú vojsko-diplomatickú skupinu pod velením pplk. W. Otta. Povstanie sa nezačalo vojenským pučom v slovenskej armáde. „*Zajatie gen. Jozefa Turanca v Trenčianskych Biskupiciach 29. augusta 1944*“ J. Hajko totiž označil za vojenský puč“ (s.121). Gen. J. Turanca zatkli na rozkaz pplk. J. Goliana povstaleckí vojaci na ceste z letiska Tri Duby do Banskej Bystrice pred obedom 29. augusta 1944. Povstalecký vojenský veliteľ pplk. J. Golian si „*nemusel podrobovať posádku v Banskej Bystrici*“ (s. 122), zásluhou pplk. Mirka Vesela, mjr. Milana Vesela, mjr. M. Marka a kpt. O. Lichnera sa postavila na stranu Povstania a už večer 29. augusta 1944 ovládla celé mesto. Povstalecká armáda t.j. 1. čs. armáda na Slovensku nemala po druhej mobilizácii 80 tisíc mužov, ale 60 tisíc (s. 123). Ani autorove údaje o počte nemeckých jednotiek proti SNP nie sú presné (s. 123). Podľa vojenských historikov v prvej fáze SNP Nemci nasadili asi 2 divízie, na

začiatku generálnej ofenzívy proti Povstaniu to boli už 4 divízie. Celkove 6-krát (s. 119, 120, 125, 128, 130) J. Hajko v rôznych súvislostiach napísal, že prezident J. Tiso a v jednom prípade aj slovenská vláda, pozvali nemecké vojská na Slovensko. Nie je to pravda. Nijaké pozvania, pozývacie listy alebo žiadosti o pomoc vysokých predstaviteľov štátu na rozdiel od roku 1968 neboli! Nacistické orgány prezidentovi a vláde oznámili, že je nevyhnutné proti partizánom a nespoľahlivým slovenským posádkam nasadiť nemecké jednotky. Ich príchod na Slovensko dopredu oznámili (porovnaj s 21. augustom 1968. L. I. Brežnev a vláda ZSSR sa ani neunúvali oznámiť okupáciu socialistického Československa A. Dubčekovi a spol.). Prezident J. Tiso a slovenská vláda s príchodom nemeckých okupačných vojsk 29. augusta 1944 na Slovensko však súhlasili.

V čom sa obaja autori Z. G. Meško a J. Hajko v názoroch na SNP zhodujú. Predovšetkým vo vyzdvihovaní všetkých jeho skutočných a domnelých negatív. Na prvom mieste zdôrazňujú vojenskú porážku Povstania koncom októbra 1944. Hovoria o jeho neúspechu, zbytočnosti a bezvýznamnosti. *„Vojensky povstanie na Slovensku v skutočnosti neskrátilo II. svetovú vojnu ani o deň“* (Meško, s.292). *„Ak sa na Slovenské národné povstanie pozrieme očami nezainteresovaného pozorovateľa, musíme povedať, že bolo neúspešné“* (Hajko, s.124). Nechýba ani porovnanie s tragickým osudom Varšavského povstania. *„Slovensko zaznamenalo v Povstaní dovtedy nepredstaviteľné straty na životoch a prinieslo krajine nevidané škody“* (Hajko, s. 125-127). Nechýba ani takéto hodnotenie: *„Podľa západných historikov „SNP“ neumiestnilo Slovákov na stranu víťazov, len ich zachránilo, aby neboli na strane porazených. Víťazstvo povstalcov sa stalo iba „Pyrhovým víťazstvom“ pre SNR a národ. V historických análoch II. svetovej vojny ostalo toto povstanie iba miestnou udalosťou“* (Meško s. 292).

Na partizánskom hnutí na Slovensku ale najmä na sovietskych partizánoch, obaja autori nenašli nič pozitívne. Naopak, zdôrazňujú partizánsky teror pred i počas SNP, odsudzujú partizánsku vojnu v lete 1944, ktorá zámerne a účelovo vyprovokovala predčasnú okupáciu krajiny a zapríčinila vojenský nezdar SNP. Stotožňujú SNP s komunistickou myšlienkou, s nastolením totalitného komunistického režimu sovietskeho (boľševického) typu, vidia jeho priamu súvislosť s *„Víťazným februárom 1948“*. *„Komunisti využili Povstanie ako výťah k moci. Tri roky po druhej svetovej vojne premenili národnú a demokratickú revolúciu na*

socialistickú“ (Hajko s. 133).

Obaja autori si vôbec neuvedomili alebo nechceli pochopiť, že účastníci SNP bojovali za svoje politické, ale aj sociálne, hospodárske požiadavky, ale väčšina z nich aj za ideály demokracie a slobody i za porážku v tom čase najväčšieho nepriateľa ľudstva – fašizmu a nacizmu. Najviac bolo tých, ktorí išli do boja za novú Československú republiku, za dôstojné a rovnoprávne postavenie slovenského národa v nej. Nemohli vtedy tušiť, a tisíce padlých povstalcov sa už nemohli dozvedieť, že po roku 1945 sa obnoví unitárny a centrálny riadený československý štát, že po februári v roku 1948 sa nastolí komunistická totalita, ktorá sa z Povstania bude snažiť urobiť predetapu socialistickej revolúcie. Povstaleckí bojovníci v nijakom prípade nemôžu za to, že ich hlavný cieľ – slobodná a demokratická Československá republika s plnohodnotným postavením slovenského národa – sa nikdy nenaplnil. Nemôžu ani za to, že výsledky protifašistického odboja a SNP si privlastnila jedna politická strana, prerobila ho na svoj obraz, ťažila z neho politický kapitál vyše 45 rokov. Všetko okrem seba hodnotila v hnutí odporu negatívne alebo to skresľovala a zamlčovala.

Ku všetkým neopodstatneným a neobjektívnym výhradám autorov Z. G. Meška a J. Hajka k slovenskému protifašistickému odboju v rokoch druhej svetovej vojny a najmä k Slovenskému národnému povstaniu, treba jednoznačne povedať, že to bola antifašistická a demokratická revolúcia proti domácej totalitnému režimu, proti fašizmu a nacizmu, proti spolenectvu a spolupráci Slovenska s hitlerovským Nemeckom, ktorej sa zúčastnila veľká časť slovenského národa. V tom čase na správnej strane vojny rozdeleného sveta, t.j. na strane antifasistickej koalície. Slovenský národ sa tak zaradil k víťazným národom a krajinám po skončení druhej svetovej vojny, čo bolo pre jeho ďalšiu existenciu neobyčajne dôležité. Do obnovenej Československej republiky tak vstupoval ako rovný s rovným s českým národom.

Slovenské národné povstanie zostáva v dejinách nášho národa najvýznamnejšou historickou udalosťou od vzniku Česko-Slovenskej republiky po 1. január 1993, keď sa zrodila nová samostatná a demokratická Slovenská republika. Okrem toho sa zaraďuje medzi najväčšie antifašistické ozbrojené vystúpenia na svete v 20. storočí. Takto sa zapísalo do slovenských dejín, napriek všetkým rozporuplným hodnoteniam v minulosti a súčasnosti.

**MIČEV, Stanislav: *Augustín Morávek : od arizácií k deportáciám.*
Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2010, 122 s. ISBN 978-80-970238-8-1**

Autor Stanislav Mičev, ktorý je zároveň aj riaditeľom Múzea Slovenského národného povstania, patrí už dlhšie obdobie k historikom s bohatou publikačnou činnosťou najmä v oblasti protifašistického odboja a SNP. K jeho najnovšej patrí aj publikácia *Slovenské národné povstanie* z roku 2010, na ktorej sa podieľal ako spoluautor a zostavovateľ. Okrem tejto tematiky však jeho záujem siaha aj k najčernejšej škvrne našich národných dejín, a síce k tragédii židovského obyvateľstva počas existencie prvej Slovenskej republiky. Stanislav Mičev sa touto problematikou zaoberá vo svojej historickej biografii a monografii *Augustín Morávek-od arizácií k deportáciám*, kde analyzuje problematiku postavenia židovského obyvateľstva najmä po hospodárskej stránke.

Problematika arizácií a deportácií židovského obyvateľstva je v slovenskej historiografii analyzovaná takmer z každého uhľa. Azda najznámejšou monografiou, ktorá sa dotýka tejto tematiky je kniha od Ivana Kamenca s výstižným názvom *Po stopách tragédie*. Recenzovaná historická biografica A. Morávka je členená do viacerých kapitol, pričom tieto kapitoly na seba z chronologického hľadiska vývoja danej problematiky nadväzujú. Autor sa postupne venuje začiatkom politickej kariéry Augustína Morávka a následne aj na jeho podiele v súvislosti so samotnou arizáciou od prvých protižidovských opatrení, cez prvý a druhý arizačný zákon, Židovský kódex až po deportácie, ktoré sa už stali doménou predovšetkým iných politických činiteľov. Základným cieľom, ktorý si zrejme autor Stanislav Mičev na začiatku položil bolo poukázať a analyzovať arizáciu predovšetkým z hospodárskeho hľadiska a podiel účasti A. Morávka na tomto procese, v čom vidno veľký prínos pre historickú vedu. Autor si veľmi dobre uvedomuje, že hoci protižidovská legislatíva bola zameraná po vzore norimberských zákonov rasovo, tak hlavným dôvodom potlačovania občianskych a ľudských práv židov bol aj ich veľký podiel v slovenskom hospodárstve. S. Mičev už v úvode publikácie opodstatnene uvádza myšlienku Hannah Arendtovej, ktorá to dokazuje: „Najväčším „hriechom“ Židov, nebolo to, že patrili k cudzej „rase“, ale to, že boli bohatí“.

Pre mnohých pojem arizácia môže znamenať len jednoduchý

prechod resp. prevod židovského majetku do rúk slovenského kresťana, či nemeckého arijsca. Ako nám však táto publikácia ukazuje, tak od označenia „*židovský podnik*“ až po deportácie židovského obyvateľstva pretieklo v slovenskej politike a tiež aj v slovensko-nemeckých vzťahoch veľa vody, ktorá bola obrazne povedané, kalná. Autor celkom správne poukazuje na viaceré neduhy tohto procesu, ktorý mnohokrát neprebíhal v medziach legislatívy. Uvádza konkrétne príklady akým spôsobom dochádzalo k porušovaniu, k lobbingu resp. ku korupcii a ku „*kšeftovaniu*“ so židovským majetkom a židovskými obchodmi a podnikmi. Dá sa povedať, že v tomto smere išlo skutočne o lukratívny biznis, ktorý pre mnohých politických činiteľov znamenal posilnenie svojho postavenia. Autor tento fakt vystihuje veľmi jasne a presne: „*Byť pri rozdeľovaní židovského majetku, podieľať sa na formovaní legislatívy v tomto procese znamenalo v danej dobe mať reálnu politickú a hospodársku moc.*“ Augustín Morávek nebol nacistom v pravom slova zmysle. Stanislav Mičev ho charakterizuje predovšetkým ako pragmatického človeka a politika, ktorý dokázal využiť situáciu, v ktorej zastával ohľadom riešenia židovskej otázky najradikálnejšie postoje. V očiach pronacistických slovenských politikov a tiež predstaviteľov Tretej ríše sa teda javil ako správny človek na správnom mieste. V kapitole, v ktorej sa autor venuje problematike súperenia o arizáciu židovských podnikov medzi nemeckou a slovenskou stranou sa len potvrdzuje úloha a dôležité postavenie Augustína Morávka, ktorý mal významný vplyv v tomto procese. Na jednej strane ako osoba spolupracujúca s Dieterom Wislicenym a nemeckými požiadavkami, na druhej strane ako nárazník na tlak zo strany prezidenta J. Tisu. Osobnosť tohto politického činiteľa hodnotí autor zo všetkých uhlov, a preto jeho stanoviská sa dajú považovať za objektívne. Charakter osoby Augustína Morávka celkom výstižne autor v knihe charakterizoval nasledovne: „*Arizácia pre neho samotného a jeho blízkych, to bol prostriedok na zabezpečenie si budúcnosti.*“

Ďalším prínosom publikácie je analýza arizácie z pohľadu samotných Židov a ich prostriedkov na jej obmedzenie, rovnako ako možnosti ich organizácie najmä prostredníctvom Židovskej ústredne, či židovských náboženských obcí. Autorov pohľad na vec je pomerne komplexný. Poukazuje na radikálne riešenie židovskej otázky zo strany nemeckých politických činiteľov, predsedu vlády V. Tuku a jeho chránenca

A. Morávka ako vedúcej osobnosti Ústredného hospodárskeho úradu. Charakterizuje tiež niektorých politikov umierneného krídla HSLS a národohospodárov, ktorí sa obávali radikálneho „riešenia židovskej otázky“ najmä z hospodárskeho hľadiska, ktorá by mohla mladému štátu po ekonomickej stránke len priťažiť. Svoju úlohu v tomto kolotoči zohrali aj samotní židovskí obyvatelia, teda predovšetkým tí majetnejší, ktorí si svoje pozície snažili udržať aj nelegálnou cestou. Autor hovorí najmä o podplácaní niektorých slovenských politických činiteľov.

Väčšiu časť práce predstavuje predovšetkým arizácia židovských podnikov a jej spôsoby realizácie v slovenských podmienkach. Autor však neopomenul ani problematiku konečného „riešenia židovskej otázky“ na Slovensku, ktorou sa stali deportácie do pracovných a koncentračných táborov. Treba pripomenúť, že „riešenie židovskej otázky“ na Slovensku nebolo v skutočnosti podložené len výlučne na rasovom princípe, ako sa to prezentovalo aj vo verejnom živote. Za reálnu príčinu tohto procesu môžeme považovať predovšetkým sociálne postavenie židovského obyvateľstva, ktoré sa po arizáciách stalo ekonomickou záťažou. V tomto smere S. Mičev však poukazuje, že konečné riešenie židovskej otázky prostredníctvom deportácií nebolo spočiatku iniciatívou samotného A. Morávka a ÚHU. Dôležitú úlohu tu zohral vplyv nemeckej strany na čele s D. Wislicenym a neskôr aj známa konferencia vo Wannsee, kde Nemci de facto nanútili Slovenskej republike deportácie. V tomto smere mi však v monografii chýba myšlienka toho, či slovenskí vládni činitelia vedeli o dianí a praktikách v nemeckých pracovných (vyhladzovacích) táboroch. V otázke zodpovednosti za deportácie podľa mojej mienky tento fakt zohral významnú úlohu a samotný autor to vo svojej publikácii opomenul.

Azda takou mojou najväčšou výhradou voči publikácií je jej záver, ktorý svojim obsahom ale aj formou pripomína viac samostatnú kapitolu v rámci jadra práce, kde by mohla tvoriť jeho epilóg. Chýba tu výraznejšie zhodnotenie problematiky, ktorou sa práca zaoberá a keďže v skutočnosti ide o kvalifikačnú prácu, je tento nedostatok o to výraznejší. Kvitujem však autorovu myšlienku, v ktorej píše o A. Morávkovovi ako o nepresvedčenom antisemitovi, keďže jeho hlavnou úlohou bolo zabezpečenie riešenia židovskej otázky po hospodárskej, nie rasovej stránke. Z tohto dôvodu by sa autorovi dalo vytknúť vyjadrenie, ktoré

súvisí s jeho myšlienkou implementácie národného socializmu v slovenskom prostredí, nakoľko je známe, že tento bol postavený predovšetkým na nemeckom rasovom poňatí židovskej otázky, ktorá bola zrkadlom norimberských zákonov. Taktiež by sa pri najmenšom dalo polemizovať o tom, či bol Augustín Morávek v skutočnosti zapísaný na listinu vojnových zločincov ako to v závere uvádza autor. Do obrazovej prílohy síce S. Mičev vložil hlásenie československej strany o tejto skutočnosti, ktoré však mohlo byť len diskreditáciou bývalého politického činiteľa Slovenskej republiky.

Z celkového hľadiska však autor príčiny, rozsah, dopad a všetky zložky arizačného procesu zhodnotil komplexne a objektívne. Dôkazom toho je aj veľké množstvo použitého archívneho materiálu, odbornej literatúry, či dobovej tlače, ktorá v danej dobe zohrávala významnú informačnú, ale aj propagandistickú úlohu židovskej otázky v prvej Slovenskej republike.

Michal Procházka

Medzinárodný vedecký seminár *Dejiny Slovákov na Dolnej zemi, lokálna identita : Interetnické a interkultúrne vzťahy menšín vo vidieckom a mestskom prostredí v Uhorsku a Maďarsku v 19. a 20. storočí (v slovensko-maďarskom kontexte)*

Seminár sa konal v dňoch 11. a 12. novembra 2010 v priestoroch Slovenského inštitútu v Budapešti. Podporovateľom podujatia bol Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí. Išlo o ďalšie podujatie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku (VÚSM) zamerané vyslovene na historickú a zároveň i etnologickú a kulturologickú problematiku. Jeho súčasťou bola tiež vernisáž výstavy publikovaných kníh a činnosti VÚSM, vernisáž fotografky Olje T. Štefanovičovej a kultúrny program Tibora Mótyana zo Sarvaša reprezentujúci tradičnú kultúru náboženských piesní slovenských evanjelikov podľa Tranoscia.

Sympóziu sa konalo v rámci osláv 20. výročia založenia Ústavu, prvého výskumného inštitútu národnostnej minority v Maďarsku, ktorý sa počas svojej dvadsaťročnej histórie stal významným interdisciplinárnym bádateľským centrom výskumu takmer 300-ročnej minulosti Slovákov v Maďarsku. Na vedeckom podujatí sa zúčastnili významní slovenskí vedci, historici, etnológovia, kulturológovia a literárni vedci zo Slovenska, Srbska, Rumunska a Maďarska. Prvoradým cieľom zorganizovania sympózia bolo prezentovať a priblížiť najnovšie poznatky a výskumy pozvaných odborníkov v prvom rade v oblasti menšinovej histórie, spoločných slovensko-maďarských dejín a kultúrnej histórie slovenskej enklávy na Dolnej zemi.

Prednesené príspevky reprezentovali kultúrne dejiny Slovákov v Budapešti a na Dolnej zemi. Zamerané boli na históriu, kultúrnu antropológiu, spoločenský život a literatúru slovenskej minority žijúcej v hlavnom meste a na juhovýchode Maďarska. Na seminári boli prezentované informácie vychádzajúce z podrobného poznania sledovaných problémov. Podujatie ukázalo, ako je možné pozrieť sa na rovnaké problémy zo zorného uhla viacerých vedných disciplín, teda i rozličnou metodológiou.

Medzinárodný seminár slávnostne otvorili: Ján Fuzik, predseda Celoštátnej slovenskej samosprávy v Maďarsku, Anna Kováčová, riaditeľka VÚSM, Peter Weiss, veľvyslanec Slovenskej republiky v Maďarsku,

a Milan Kurucz, riaditeľ Slovenského inštitútu v Budapešti.

Prvý blok s názvom *Etnická identita a historická pamäť* viedla prof. Dr. Anna Divičanová, CSc. (z Univerzity Loránda Eötvösa v Budapešti). Úvodnú prednášku na tému *Problémy etnickej identity: lokálna, regionálna a národná identita v strednej Európe* predniesol **prof. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.** (Spoločenskovedný ústav SAV, Košice, Katedra histórie FF UPJS, Košice). Autor vo svojom príspevku analyzoval faktory, ktoré vytvárajú identitu jednotlivca v strednej Európe. Zo všeobecných reálií o nastolenej problematike prešiel na konkrétne poznatky pospolitosti Slovákov v Uhorsku (Maďarsku). Medzi iným ozrejmil špecifickosť formovania národnej identity Slovákov, vrátane ich dolnozemskej vetvy. Druhým prednášajúcim bol **prof. PhDr. Ján Botík, DrSc.** (Katedra etnológie a etnomuzikológie, Univerzita, Konštantína Filozofa, Nitra), ktorý v práci *Lokálna komunita ako štandardná analytická jednotka Slovákov na Dolnej zemi* rozpracoval problematiku lokálnej komunity ako analytickej jednotky pri vytváraní obrazu o slovenských ostrovoch, ktoré sa formovali v geografickom priestore Dolnej zeme – na rozhraní Maďarska, Rumunska a Srbska. Ďalej nasledoval **doc. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD.** (Katedra histórie FHV UMB, Banská Bystrica), ktorého príspevok bol zameraný na problematiku mýtov a stereotypov o Dolnej zemi v slovenskom kultúrnom prostredí, keďže uvedená problematika predstavuje jednu z mnohých vrstiev obrazu minulosti dolnozemských Slovákov, dôležitej vetvy a súčasti slovenského národa.

Druhý blok dostal pomenovanie *Budapešť (Pešť-Budín) ako jedno z centier Slovákov* (viedol ho M. Kmeť). Pozoruhodnú prednášku s názvom *Slovenské peklo v Pešti* prezentoval **doc. hab. Robert Kiss Szemán, PhD.** Vo svojej štúdií na základe diel Jána Kollára vymenoval „zločiny“ páchané Slovanmi a na Slovanoch a tresty, ktoré na páchatelov týchto trestov básnik uvalil. Autor sa cez podrobnú analýzu Kollárových spevov Léthe a Acheron Slávy dcéry vyzdvihuje ich najdôležitejšie znaky (imaginárnosť, synkretizmus, zradu, hriech a odnárodňovanie sa). Nepriamo sa zamýšľal aj nad tým, aký hriech mohol vykonať Kollár alebo jeho náboženská obec, že je Lutherov dvor (na Rákócziho triede) a v strede toho postavený slovenský ev. kostol v takom tristnom stave, v akom je v súčasnosti. Ďalším prednášajúcim bol **Mgr. Luboš Kačírek, PhD.** (Katedra etnológie kultúrnej antropológie FF UK, Bratislava),

ktorého témou boli snahy a aktivity Novej školy slovenskej (1868-1875), jej prívržencov, zoskupených v prvom rade okolo periodika Slovenské noviny, Slovenského národnodemokratického spolku, resp. iných inštitúcií. Predstavil Peš ako centrum slovenského národného hnutia v opozitnom postavení oproti Martinu. **Doc. Dr. Ivan Halász, PhD.** (Ústav štátu a práva MAV, Budapešť) v prednáške s názvom *Veľkomesto v slovenskej kultúre 19. storočia / Slovenská literatúra a Budapešť pred rokom 1918* sa venoval otázke veľkomesta v slovenskej literatúre uvedeného obdobia. Ako významných autorov predstavil Jána Palárika a Daniela Bacháta, v dielach ktorých sa objavuje mnohonárodnostné prostredie hlavného mesta Uhorska. Zaujímavé poznatky priniesla (kulturologická) štúdia **Anny Kováčovej, PhD.** (VÚSM, Békešská Čaba), o možnostiach zachovania národného povedomia Slovákov v inoetnickom majoritnom prostredí na príklade činnosti Budapeštianskeho katolíckeho robotníckeho kruhu slovenského v medzivojnovom období.

V treťom bloku s názvom *Sebareflexia a identita na Dolnej zemi* odzneli tri prednášky. **Prof. Dr. Harpáň** (Oddelenie slovakistiky FF, Univerzita Novi Sad) priblížil slovenskú dolnozemskú esej. Z autorov, ktorí sa zaoberali slovenskou dolnozemskou literatúrou, literárny vedec a kritik sledoval tvorbu jednotlivých literárnovedných pracovníkov z Maďarska (O. Kníchal, A. Divičanová, K. Maruzsová Šebová), z Vojvodiny (P. Bohuš, S. Boldocký, V. Hronec, M. Harpáň, A. Svetlík, Z. Čížiková) a z Rumunska (O. Štefanko, M. Babiak a D. M. Anoca). Konštatoval, že práce uvedených autorov výrazne prispeli k lepšiemu poznaniu literatúry a kultúry slovenských menšinových enkláv na Dolnej zemi.

Vo svojej štúdií – *Formy vyjadrenia etnickej identity v slovenskej literatúre v Maďarsku* – **prof. Dr. Katarína Maruzsová Šebová, PhD.** (Katedra slovenského jazyka a literatúry pri národnostnom ústave Pedagogickej fakulty Gyulu Juhásza, Segedínska univerzita), sa zaoberala niektorými formami vyjadrenia etnickej identity v slovenskej literatúre v Maďarsku. Interpretovala ju cez dve literárne ukážky, a to cez básnika Juraja Dolnozemskeho a cez prozaika Pála Závadu. Analyzovala ďalej ako súvisí problematika subjektu a otázka etnickej identity, pritom charakterizovala identitu v širšom ponímaní. **Doc. Dr. Dagmar Mária Anoca** (Univerzita v Bukurešti) uviedla konkrétne príklady na sebareflexiu Slovákov v Rumunsku z literárnych diel, vedeckých inštitúcií, z publicistiky

slovenských spisovateľov či iných predstaviteľov slovenskej inteligencie v Rumunsku. Sympóziu napokon záverečným zhrnutím zmysluplne a výstižne uzavrela prof. A. Divičanová.

Väčšina prednesených príspevkov tohto medzinárodného vedeckého seminára priniesla širokú paletu interpretácie materiálov a metodologických prístupov viac alebo menej sa vzťahujúcich na tri ústredné témy sympózia. Autori sa snažili osvetliť nastolenú problematiku etnickej, kolektívnej a lokálnej identity z rozličných interdisciplinárnych perspektív, ako aj inšpirovať ďalší výskum. Prednesené i neprednesené štúdie (G. Kiliánovej) vydá VÚSM v konferenčnom zborníku.

Anna Kováčová – Miroslav Kmeť

Za jazykovú správnosť príspevkov zodpovedajú ich autori.

Ilustrácia na obálke: Erb udelený v roku 1693 banskobystrickej rodine Kraudyovcov.

Názov:	Acta historica Neosoliensia 13/2010
Náklad:	120 ks
Rozsah:	368 s.
Vydanie:	prvé
Formát:	A5
Návrh obálky:	Mgr. Róbert Malček, PhD.
Vydavateľ:	Katedra histórie, Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica
Rok vydania:	2010

ISSN 1336-9148